

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TURHAN HÜSNÜ PAŞA’NIN HAYATI, İDARİ VE SİYASİ
FAALİYETLERİ (1846-1927)**

Muhammet BALLI

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Necmettin ALKAN

HAZİRAN - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TURHAN HÜSNÜ PAŞA’NIN HAYATI, İDARİ VE SİYASİ
FAALİYETLERİ (1846-1927)

DOKTORA TEZİ

Muhammet BALLI

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

**“Bu tez 06/06/2024 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Necmettin ALKAN	Başarılı
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA	Başarılı
Doç. Dr. Turgut SUBAŞI	Başarılı
Doç. Dr. Eyyüb ŞİMŞEK	Başarılı
Doç. Dr. İsmail EDİZ	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Muhammet BALLI

06/06/2024

ÖN SÖZ

Yanya gibi imparatorluğun uzak bir köşesinden “meçhul” bir kimlikle İstanbul’a gelip kıt Türkçesiyle Osmanlı bürokrasisine intisap eden Turhan Hüsni, hayatının ilerleyen senelerinde başarı basamaklarını teker teker tırmanarak Sultan II. Abdülhamid’in dış politikadaki gözde ve sadık adamları arasına girmiş bir devlet adamıdır. Hayatı ve yaşantısıyla da dikkat çekici tarihsel bir figür olmasının yanında entelektüel bir yönü de göze çarpan diğer bir özelliğidir. Tez, Turhan Paşa’nın “hakkında hiçbir şey bilinmeyen siyaset adamı” imajını ortadan kaldırmayı ve literatüre daha fazla katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Paşa’nın kariyeri, Sultan Abdülaziz döneminde Bâbıâli Tercüme Odası’nda başlayarak sefaretlerde devam etmiş, Sultan II. Abdülhamid döneminde ise hariciye nâzirliğine kadar yükselmiştir. Bütün bu görevleri sırasında devletin geçirdiği dönüşümlere tanıklık etmiş, kariyerinin başından itibaren siyasi pek çok konuya müdahil olmuştur. Bazen de karar alma mekanizmasının içinde yer alıp sürecin bir parçası olmuştur. Muhtelif dillere vukufiyeti sayesinde Avrupa’nın önemli başkentlerinde diplomatik görevlerde yer bulmuştur. Tezde de değineceğimiz üzere, dış meselelerde etkin bir devlet adamı olması hasebiyle uluslararası ve bölgesel konularda yazdığı raporlar Türk tarihçiliği açısından oldukça önemlidir. Turhan Paşa, hariciye görevlerinin yanısıra doğrudan veya dolaylı olarak da iç meselelerde karar alma mekanizmasının bir parçası olmuştur.

Bu biyografi çalışması, Osmanlı bürokrasisinin müessir üyesine, Sultan II. Abdülhamid’in en gözde adamlarından Turhan Hüsni Paşa’ya odaklanmaktadır. Tez bir bakıma, II. Abdülhamid devrinin tamamını kuşatan bir devlet adamının hayat hikâyesini merkeze alarak imparatorluk coğrafyasının yaşadığı krizler, dönüşümler ve değişimlere farklı bir pencereden bakma girişimidir. Bu girişimin temel hedefi ise Doğu ve Batı kültürüne aşina, pek çok beldeyi gezip görmüş, iyi eğitilmiş, eli kalem tutar, dil bilir bir Osmanlı devlet adamı ve entelektüelinin hayat hikâyesi ile meslekî kariyerini, kaynakların verdiği imkânlar ölçüsünde ortaya koymaktır.

Paşa’nın görev alanı sadece Osmanlı Devleti’yle sınırlı değildir. Adı her ne kadar imparatorlukla özdeşleşse de hayatının son döneminde, Arnavutluk’tan gelen başbakanlık teklifini kabul edip ülkesinin yolunu tutmuştur. İmparatorluğun üç kıtadaki topraklarında görev almış bir kişinin hayatının takibi ve hakkındaki detaylı bilgiye ulaşmak bir o kadar zordur. Turhan Paşa hakkında tek bir ansiklopedik madde dahi

yazılmamıştır. Arnavutluk'un kuruluşundan itibaren yazılanlar ise Osmanlı arşivlerinde mahfuz Sicill-i Ahvâl dosyasındaki bilgilerden de öte gidememiştir.

Çalışmanın nihayete ermesinde birçok kimsenin katkısı olmakla birlikte yönlendirmeleri, eleştirileri ve destekleriyle tez yazım sürecinin başından sonuna kadar yanımda olan tez danışmanım Prof. Dr. Necmettin Alkan'a bahusus teşekkürü bir borç bilirim. Öte yandan değerli katkılarından ötürü tez izleme üyelerinden. Doç. Dr. Turgut Subaşı ve Doç. Dr. İsmail Ediz'e de şükranlarımı sunarım.

Tez konusunun belirlenmesi ve ilk araştırmaların yapılmasında, yol gösteren, bilgi ve belge konusunda da rehberlik eden Prof. Dr. Sezai Balcı'ya da müteşekkirim. Fransızca belgelerin ve gazetelerin okunmasında bana çevirileriyle katkı sağlayan Kubilay Kılıç'a, tezde yer alan Almanca gazetelerin çevirisi ve yorumlanmasında bana destek sağlayan Çağla Özen'e de ayrıca teşekkür ederim. Özellikle tezimizin ana omurgasını oluşturan arşiv malzemelerine erişim, okunma ve yorum konusunda değerli vakitlerini ayıran, kendi tez yazım sürecinden de feragat eden Şengül Karaloğlu'na ne kadar teşekkür etsem azdır. Tezdeki teşvik ve tavsiyeleri konusunda birçok isme de yer açmak gerekir. Bunlardan Doç. Dr. Mehmet Korkmaz, Doç. Dr. Aydın Çakmak ve Dr. Ömer Faruk Can, Dr. Ahmet Yadi, Murat Dursun Tosun'a minnettarım. Prof. Dr. Abdülhamit Kırmızı ve Prof. Dr. Hacer Topaktaş'la yaptığım görüşmeler de benim için son derece verimliydi. Kendilerine bu konuda müteşekkirim.

Tezin yazım sürecinde pandemi de dahil olmak üzere her türlü fedakarlılığı sağlayan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi ve İslam Araştırmaları Merkezi [İSAM] Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Muhammet BALLI

06/06/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii

GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TURHAN HÜSNÜ PAŞA’NIN AİLESİ VE EĞİTİM HAYATI.....	8
1.1. Ailesi ve Doğumu	8
1.2. Yetiştği Muhit.....	8
1.3. Aile Çevresi	12
1.4. Eğitimi	14
1.5. İstanbul’a Gelişi ve Bürokrasiye İntisabı	16
1.6. Arnavut Milli Hareketine Bakış Açısı	17
2. BÖLÜM: İKBAL-İDBAR ARASINDA BİR HAYAT	20
2.1. İlk Dış Hizmeti: Petersburg Sefaret Kâtipliği (1867-1874).....	20
2.2. Berlin Sefareti Başkâtipliği ve Maslahatgüzarlığı (1874-1877).....	21
2.3. Viyana Sefareti Maslahatgüzarı (1877).....	24
2.4. Roma Sefirliği (1877-1881).....	28
2.4.1. Tayini ve Göreve Başlaması	28
2.4.2. Roma’daki Faaliyetleri.....	29
2.4.3. Hakkındaki Çeşitli İthamlar	34
2.4.4. Roma Sefirliğinden Azli.....	39
2.4.5. Roma Sefirliğinin Değerlendirilmesi	39
2.5. İzmir’de Tutuklanması	40
2.6. Teke Mutasarrıflığına Tayini (1881-1886).....	44
2.6.1. Teke’deki Hayatı, Faaliyetleri ve İcraatları.....	45
2.6.2. Hakkındaki Çeşitli İddialar	47
2.7. Urfa Mutasarrıflığına Tayini (1886).....	48
2.8. Madrid Orta Elçiliği (1886-1894).....	49
2.8.1. Tayini	50
2.8.2. Madrid’deki Faaliyetleri.....	51

2.8.3. Lizbon Görevi (1890).....	54
2.8.4. Paris Sıhhiye Konferansı Baş Murahhası (1894)	56
2.8.5. Madrid Sefirliğinin Değerlendirilmesi	59
2.9. Girit Vali Vekilliği (1894).....	61
2.10. Vilâyât-ı Şahâne Tahkik ve Teftîş Komisyonu Başkanlığı (1895).....	65
2.11. Hariciye Nazırlığı (1895).....	67
2.12. Girit Valiliği (1896).....	68
3. BÖLÜM: HUSUSİ DİPLOMATİK TEMSİLCİ OLARAK TURHAN PAŞA	76
3.1. Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı (1897)	76
3.2. Kayzer II. Wilhelm'e Şark Gezisinde Mihmandarlığı (1898).....	77
3.3. Livadya Fevkâlâde Elçiliği (1898)	80
3.4. Lahey Barış Konferansı Baş Murahhası (1899)	84
3.5. Karadağ Prensi Nikola'nın İstanbul Ziyaretinde Mihmandarlığı (1899)	87
3.6. Damat Mahmud Celaleddin Paşa Meselesinin Çözüm Görevi (Paris 1900).....	88
3.7. İtalya Kralı I. Umberto'nun Roma'daki Cenaze Merasimine Katılması (1900)	92
3.8. İran Şahı Muzafferüddin'e İstanbul Gezisinde Mihmandarlığı (1900)	93
3.9. Livadya Fevkalâde Elçiliği (1900)	95
3.10. Almanya'ya Kuruluş Şenlikleri için Gitmesi (1901).....	99
3.11. Kraliçe Victoria'nın Londra'daki Cenaze Törenine Gitmesi (1901).....	101
3.12. Oldenburg Grandükası Friedrich August'a Mihmandarlığı (1902).....	105
3.13. Avusturya Prensisi Windisch Graetz'e Mihmandarlığı (1902)	107
3.14. İngiltere Kralı VII. Edward'ın Taç Giyme Törenine Katılması (1902)	107
3.15. Prens Mirko'nun Karadağ'daki Düğününe Katılması (1902)	111
3.16. Rus Prensi Nikola Nikolayevich'e Mihmandarlığı (1902).....	112
3.17. Livadya Fevkalâde Elçiliği (1902)	113
3.18. Alman Prenslerinin İstanbul Ziyaretindeki Mihmandarlığı (1903).....	117
3.19. Rus Prensisi Maria'ya İstanbul'daki Karşılması (1903)	121
3.20. Şam-Maan Demiryolu'nun Açılış Töreni ve Hayfa Hattı Teftişi (1904)	121
4.BÖLÜM: OSMANLI BÜROKRASİSİNDEKİ SON GÖREVLERİ	128
4.1. Evkâf Nazırlığı (1904-1908)	128
4.1.1. Konya-Ereğli Demiryolu Hattının Açılışını Yapması (1904)	129
4.1.2. Yemen Olayları Komisyon Üyeliği (1904)	132

4.1.3. Alman Prensi Wilhelm'in D���n�� İ��in Berlin'e Gitmesi (1905).....	132
4.1.4. II. Lahey Konferansı Ba� Murahhası (1907).....	135
4.1.5. Kayzer II. Wilhelm'i Karşılamak İçin Korfu'ya Gitmesi (1908).....	139
4.2. ���ra-yı Devlet Başkanlığı (1908)	144
4.3. Petersburg B���kel��ili�ı (1908-1914)	144
4.3.1. Faaliyet ve İcraatları.....	147
4.3.2. Petersburg B���kel��ili�ından İstifası (1914).....	157
4.3.3. Petersburg B���kel��ili�ının Değerlendirilmesi	157
5. B���M: TURHAN PAŞA P��MET��'N��N ARNAVUTLUK BAŞBAKANLIĞI	
VE VEFATI.....	160
5.1. İstanbul'a Tartışmalı Veda	160
5.2. Arnavutluk Başbakanlığı ve Dışışleri Bakanlığı (1914).....	162
5.3. İkinci Başbakanlığı ve Vefatı	170
6. B���M: �AHS��YET�� VE S��YAS�� G��R���LER��	173
6.1. Arnavutluk Hakkındaki Düşünceleri	178
6.2. Rumeli Meselesi Hakkında ����m ��nerileri.....	180
6.3. Avrupa Hakkındaki Görüşleri	183
6.4. Bulgaristan Sorununa Bakışı	189
6.5. Bosna-Hersek Meselesi	197
6.6. Girit Hakkındaki Düşünceleri.....	199
6.7. Ermeni Meselesi Hakkındaki Düşünceleri	215
SONUÇ	225
KAYNAKÇA.....	231
EK	262
��Z GE��M���	277

KISALTMALAR

BEO.	: Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. :	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. SAİD.d	: Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
HSD. CB.	: Cavid Baysun Evrakı [HSD. CB]
HR.TO:	: Hariciye Nezareti Hariciye Tercüme Odası
HR.SFR.01	: Hariciye Nezâreti Petersburg
HR.SFR.03	: Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR.SFR. 04	: Hariciye Nezareti Sofya Sefareti
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi
HR.TH.	: Hariciye Nezareti Tahrirât-ı Hariciye Odası
HR.UM.	: Hariciye Nezareti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.DUİT.	: İrade Dosya Usulü
İ. HR.	: İrade Hariciye
İ.MTZ. GR	: İrade Mümtaze Girid Evrakı
İ.HUS.	: İrade Hususi
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
no.	: Numara
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ŞD.	: Şûra-yı Devlet Evrakı
ŞD. SAİD.	: Şûra-yı Devler Sicill-i Ahval İdaresi

Y.A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.A.	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.HR.	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK. NMH.	: Yıldız Perakende Nâme-i Hümayûn
Vol.	: Volume

ÖZET	
Başlık: Turhan Hüsnü Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1846-1927)	
Yazar: Muhammet BALLI	
Danışman: Prof. Dr. Necmettin ALKAN	
Kabul Tarihi: 06/06/2024	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 277 (ana kısım)
Bu tez, Sultan II. Abdülhamid devrinin önde gelen devlet adamlarından biri olan Turhan Hüsnü Paşa'nın hayatını siyasi ve idari faaliyetlerini merkeze alarak konu edinmektedir. Batılı bir tarzda eğitim alıp devlet bünyesinde istihdam edilerek önemli görevlere getirilmiş olan Turhan Hüsnü Paşa, Osmanlı bürokrasisinde dil bilen, mesleki bilgiye sahip, dış dünyayı tanıyan, entelektüel, teşrifatçı, eli kalem tutan bir diplomattır. Yurt içi ve yurt dışında neredeyse yarım asra yakın bir sürede üstlendiği idari ve siyasi vazifeler, denetim görevleri, delegelikler ve diplomatik misyonlar bu tezin esasını oluşturur. Osmanlı Devleti'nde kayda değer bir diplomat olmasıyla birlikte yeni kurulan Arnavutluk Devleti'nin ikinci başbakanı olması bakımından da önemli bir şahsiyettir; bütün bu görevleri ve siyasi kimliği, bu tezin muhtevasını belirlemiştir. Turhan Hüsnü Paşa, her daim siyasetin içinde kalarak birçok politik konuda fikirlerini açıkça dile getirmiştir. Tezde, Turhan Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid devrinin devlet politikalarındaki yerine dikkat çekilirken, Paşa'nın Osmanlı Devleti'nden kopuşuna etki eden olaylar da tespit edilmiştir. Çalışmanın ana kaynaklarını, arşiv belgeleri, ikinci el kaynaklar, ulusal ve yabancı gazeteler teşkil etmiştir. Bu tez, Turhan Paşa'nın hariciyeye intisabının kendi hayatının en belirleyici unsuru olduğu iddiasından hareketle, söz konusu teşkilâtın ilgili döneminde Osmanlı siyaset ve bürokrasisindeki ağırlığının da gittikçe arttığını vurgular ve Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'in oluşturduğu yeni idari yapılanmada önemli bir role sahip olduğunu öne sürer.	
Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Turhan Paşa, Diploması, II. Abdülhamid Dönemi, Arnavutluk	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Turhan Hüsnü Pasha's Life, Administrative and Political Activities (1846-1927)	
Author of Thesis: Muhammet BALLI	
Supervisor: Prof. Dr. Necmettin ALKAN	
Accepted Date: 06/06/2024	Number of Pages: vii (pre text) + 277 (main body)
This thesis examines the life of Turhan Hüsnü Pasha, one of the most prominent statesmen of the reign of Sultan Abdulhamid II. It focuses on his political and administrative activities. Turhan Hüsnü Pasha, a diplomat in the Ottoman bureaucracy, received his education in a Western style, worked for the state, and held important positions. He was well-versed in foreign affairs, possessed professional knowledge, was an intellectual, an usher, and a literate diplomat. This thesis is based on the administrative and political duties, supervisory duties, delegations, and diplomatic missions he undertook for almost half a century in the Ottoman Empire and abroad. In addition to being a noteworthy diplomat in the Ottoman Empire, he was also an important figure as the second prime minister of the newly established Albanian State. All of these duties, as well as his political identity, have determined the content of this thesis. Turhan Hüsnü Pasha consistently participated in political affairs, freely sharing his views on a wide range of political matters. The thesis emphasizes Turhan Pasha's role in Sultan Abdulhamid II's state policies, as well as the events that precipitated Pasha's break with the Ottoman Empire. The primary sources utilized in this study are archival documents, secondary sources, and national and foreign newspapers. This thesis posits that Turhan Pasha's initiation into the foreign service constituted a pivotal moment in his life. Thus, it underscores the increasing impact of this organization on Ottoman politics and bureaucracy during the relevant period and asserts that Pasha significantly contributed to the new administrative structure under Sultan Abdulhamid II.	
Keywords: Ottoman, Turhan Pasha, Diplomacy, Abdülhamid II Period, Albania	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğini idrak eden diplomat Turhan Hüsni Paşa'nın (1846-1927) hayat hikâyesine yoğunlaştığımız çalışmada, doğduğu çevre, ailesi, eğitimi ve hakkındaki bilgileri bir zemin oluşturmak; icraatlarını anlamak adına önemlidir. Temel problemlerden biri de hali hazırda yapılan çalışmalarda, sicil kayıtlarından alınan bilgilerin paşanın biyografisi şeklinde doğrudan kabul edilmesidir. Farklı kaynaklar ele alınmadan ya da eleştirilmeden değerlendirilmesi de aynı problemin uzantısıdır. Öte yandan tezin konusunun bir biyografi olduğunu bilinciyle Paşa'nın hayat hikâyesi gün yüzüne çıkartılmaya çalışılmış ve dönemin olaylarına ancak gerektiği nispette yer verilmiştir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Turhan Hüsni, Yanya'da dünyaya gelmiştir. Burada aldığı iyi bir eğitimin ardından, Yunanistan ve Avrupa'da iyi okullarda eğitim görmüştür. Sonrasında İstanbul'a göç etmiş ve bürokratik görevler almıştır. Meslekî kariyerine Bâbîâlî Tercüme Odası'nda başlamış, 14 sene kadar Avrupa'da muhtelif sefaretlerde görev almıştır. Kariyer basamaklarını hızla çıkarken hakkındaki bazı iddialar nedeniyle de zor günler yaşamıştır. Fakat bu şaibelerden kurtulmasını bilmiştir. Nitekim azmi ve hırsıyla Sultan II. Abdülhamid'in güvenini kazanmış ve Osmanlı hariciyesinde hızla yükselerek Madrid Sefiri olmuştur. Aldığı bu görev onun hayatının dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu güvenin ardından kısa sürede Hariciye Nâzırlığına kadar yükselmiştir. Nâzırlığının ardından bulunduğu valilik görevleri de son derece önemlidir. II. Abdülhamid'in diplomaside kullandığı bir nevi “dış işlerden sorumlu danışmanı” olmuş, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığı gibi günümüzün Danıştay üyeliğine tekabül eden bir görevde dahi dışişleri bakanının yetki alanına giren işleri yapmıştır.

Tez, altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Paşa'nın doğumu, eğitimi, ailesi ve Arnavut milli hareketiyle ilişkisi ele alınırken ikinci bölümde sefaret görevleri, sefirlik görevleri, mutasarrıflıkları, valilikleri, hariciye nazırlığı ve azalık görevleri üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölümde dış politikadaki konumu, dördüncü bölümde bürokratik görevleri ve beşinci de Arnavutluk başbakanlığı ve son bölümde ise siyasi

görüŖ(me)leri ile vefatı incelenmektedir. Altıncı bölüm de Ŗahsiyetine ve siyasi fikirlerine yer verilmiŖtir.

AraŖtırmanın Amacı

Bu tez çalıŖması, Yanya'nın küçük bir kasabasından çıkarak Osmanlı hariciyesinin zirvesine kadar çıkan bir devlet adamının hayat hikâyesinin incelenmesini amaçlamakla birlikte eleŖtirel bir yaklaşım sergilenmeyi hedeflenmektedir. Tezde Turhan PaŖa'nın hayatı en geniş biçimde ele alınırken aynı zamanda dönemi daha iyi anlamamızı sağlayacak.

AraŖtırmanın Önemi

Turhan Hüsnü PaŖa, Sultan II. Abdülhamid'in güvendiği isimleri arasında olmasının yanısıra, siyasi çevrelerde tanınan ancak göz ardı edilmiŖ bir diplomattır. Onun bu kadar fazla görevde yer almasında Ŗüphesiz bilgi birikimi önemli rol oynamaktadır. İŖ sahası genellikle Osmanlı dıŖ siyasetini ilgilendiren konuları barındırmaktadır.

Turhan Hüsnü PaŖa'nın biyografisini ortaya koymak istememizin diğer sebebi ise yakın tarihimizde kayda değer faaliyetlere imza atan bu dikkate değer devlet adamı hakkında müstakil bir çalıŖmanın yapılmamıŖ olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde pek çok Arnavut kökenli devlet adamı muhtelif görevler üstlenmiŖtir. Bu isimlerden bazıları hakkında akademik çalıŖmalar yapılmıŖtır. Abdülhamit Kırmızı tarafından kaleme alınan *Avlonyalı Ferid PaŖa: Bir Ömür Devlet*¹ ve Avlonyalı Süreyya Bey'in tarafından kaleme alınan ve yine Abdülhamit Kırmızı tarafından hazırlanan *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*² hayat hikâyelerine dair çalıŖmalar bu meyanda zikredilebilir. Arnavut memurlardan bir diğeri de İsmail Kemal Bey'dir. Onun hatıratını ise Adnan İslamoğlulları ve Rubin Hoxha tarafından çevirisi yapılan *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*³ baŖlığıyla tercüme edilerek literatüre kazandırılmıŖtır. Bunun yanısıra diğer bir Arnavut kökenli Osmanlı bürokratı olan ve Ŗecaaattin Tural tarafından kaleme alınan *Ŗemseddin Sami*⁴ adlı eserin yanısıra İsmail DerviŖođlu tarafından yayına hazırlanan *Unutulan*

¹ Abdülhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid PaŖa: Bir Ömür Devlet* (İstanbul: Klasik Yayınları), 2014.

² Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, Haz. Abdülhamit Kırmızı, (İstanbul: Klasik Yayınları), 2009.

³ *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, çev. Adnan İslamoğlulları ve Rubin Hoxha, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), 2009.

⁴ Ŗecaaattin Tural, *Ŗemseddin Sami* (İstanbul: Ŗule Yayınları), 1999.

*Meşhurlarımızdan Resneli Niyazi Bey: Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu,*⁵ adlı çalışmalar örnek teşkil eder.

Paşanın hayatı ve siyasetteki etkisi, ilmi bağlamda yeteri kadar ortaya konmamıştır. Bahsi geçen eksikliği giderecek olması düşüncesi ve alana sağlayacağı katkı, bizleri konuyu araştırmaya teşvik eden en önemli sebep olmuştur.

Çalışmanın temel soruları ve sorunsalı şunlardır: Paşa nasıl bir çocukluk ve gençlik geçirdi? Hangi kişisel özelliklere sahipti ve bu özellikler onun hayatını nasıl şekillendirdi? Onu küçük bir kasabadan çıkıp İstanbul'a getiren düşünce neydi? Osmanlı hariciyesindeki yükselişindeki ve düşüşündeki sebepler neydi? İddia edildiği gibi Arnavutluk konusunda ayrılıkçı düşüncelere sahip miydi? Hakkında birçok itham olmasına rağmen tüm bu iddialardan nasıl kurtuldu? Diploması alanında II. Abdülhamid'in "hususî temsilcisi" olmasını sağlayan ve diğer diplomatlardan onu ayıran özellikleri nelerdi? Bilhassa dönemin güçlü devletlerinden Rusya ve Almanya'nın politikalarında kendisinden niçin faydalanıldı ve onların adamı mıydı? Osmanlı Devleti'nden onu sessiz sedasız koparan sebepler nelerdi? Sanıldığı gibi Petersburg elçiliği sırasında kaçarak Arnavutluk'a gitti mi?

Bilindiği üzere Sultan II. Abdülhamid döneminde Hariciye Nezareti eski konumunu kaybetmiştir. Mabeyn-i Hümayûn'un yetki alanı, diğer kurumları kapsadığı gibi Hariciye Nezaretini de kapsamaya başlamıştır. Sultan artık İstanbul'daki yabancı elçilerle ve yurt dışındaki Osmanlı temsilcileriyle bizzat iletişim kurmakta, diplomatlarını bizzat atamaktaydı.⁶

II. Abdülhamid, Turhan Paşa'nın yeteneklerinden faydalanma yoluna da gitmişti. Zira, birçok yurt dışına diplomatik vazifelerle gönderilmiş ve İstanbul'a gelen yabancı misafirleri ağırlama konusunda görevlendirilmiştir. Paşa, onların İstanbul'da vakit geçirmeleri ve devletin imajına yönelik olumlu bir intiba bırakmak adına tam bir teşrifat adamıydı. Bu durum sadece birden fazla dil bilmesinden kaynaklı değildi: Avrupa'da tanınan, seçkin, nazik ve entelektüel bir bürokrat olmasıyla da doğrudan ilişkilidir. Geniş yelpazede de Sultan II. Abdülhamid'in istihdam edebileceği bir isimdir. Nitekim Avrupa ve diğer bölgelere yaptığı ziyaretlerde Sultanın hususî diplomatik temsilcisi

⁵ *Unutulan Meşhurlarımızdan Resneli Niyazi Bey: Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu*, haz. İsmail Dervişoğlu, (İstanbul: Şema Yayınları), İstanbul 2006.

⁶ Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi* (İstanbul: Kitapyayınevi, 2020), 100-105.

olarak heyetlere liderlik yapmıştır. “Gölge Hariciye Nazırı” veya “Gölge Elçi” olarak II. Abdülhamid döneminde birçok görev için tercih edilmiştir.

Üstlendiği görevlere bakmak dahi Sultan II. Abdülhamid idaresindeki vazgeçilmez yerini ve bitmek bilmeyen kredisini gösteriyordu. Sefaret memurlukları, elçilikleri, konferans delegelikleri, mutasarrıflıkları, valilikleri, nazırlıkları, komisyon üyelikleri, Şûrâ-yı Devlet görevleri, fevkâlade elçilikleri gibi birçok vazifede bulunan paşa, özel görevlerle yurt dışı görevleri ve mihmandarlıklarıyla geniş coğrafyada sultanın has adamlarına dahil olabilmıştır. Bu kadar üst düzey görevde bulunması ve devleti dönemin en büyük güçleri karşısında temsil etmesi, ona diplomatik kabiliyetler kazandırmıştır.

Hakkında bugüne kadar bir akademik çalışma yapılamaması önemsiz olduğunu akıllara getirse de bu hatalı bir yaklaşımdır. Muhtemelen hakkında müstakil bir çalışma olmaması yeterince tanınmamasından kaynaklıdır. Yanyalı Turhan Paşa’nın Avrupa’da aldığı eğitimi ve bilgi birikimini Osmanlı siyasetine ne ölçüde, nasıl aktardığını ortaya koymak ve cevaplandırmak önemli konulardan birini teşkil etmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Turhan Paşa’nın kendi yazdıklarından, arşiv belgelerinin, süreli yayınların, hatıratların ve literatürün birbiriyle mukayeseli şekilde ele alınması yöntem olarak benimsenmiştir. Paşa’nın kişisel gelişimine de dikkat ederek karar aşamalarında olduğu idari ve siyasi etkinliğinin anlatımına ağırlık verilmiştir. Atandığı görevlerde nasıl bir siyaset izlediği ve bu memuriyetlerin kendisini nasıl etkilediği incelenmiştir.

Tez çalışmasında izlenen yöntemin iki aşamalı olduğu belirtilebilir. İlk olarak geniş bir literatür taraması yapılmakla birlikte öncelikle ülkemizde yayınlanan Türkçe eserler taranmış ve Turhan Paşa hakkında kitap, makale, gazete haberi gibi kaynaklar derlenmiştir. Dönemin Osmanlı devlet adamlarının ve yabancı diplomatların yayınlanmış hatıratları incelenmiştir. İkinci aşamada ise tezin ana omurgasını oluşturan arşiv belgeleri incelenmiştir.

Literatür Değerlendirmesi

Sultan II. Abdülhamid devrinin dikkate değer bir diplomatı olan Turhan Paşa hakkında bugüne kadar doğrudan hayatıyla alakalı bir eser vücuda getirilmemiştir. Paşa’nın

hayatını esas alan kitap bölümleri yazılsa da buradan hareketle böyle bir çalışmanın ortaya çıkarılması elzem olmuştur. Ailesi hakkında bugüne kadar herhangi bir çalışmanın yapılmayışı da Turhan Paşa'nın köklerine dair bize hiçbir ışık tutmamaktadır.

Öncelikle Turhan Paşa hakkında etraflı bir araştırma yapabilmek için, yoğun olarak birinci el kaynaklara başvurmak gerekiyordu. Bu sebeple en çok Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ne müracaat edilmiştir. Paşa'nın Sicill-i Ahvâl kaydı şüphesiz yaşamı hakkında derli toplu bilgi veren başlıca belgedir. Nitekim 1897 senesinde *Malumât* dergisinde ve dönemin evkaf nazırlarının biyografisini eserinde kaleme alan İbnülemin Mahmud Kemal İnal da *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Târihçe-i Teşkilât ve Nüzzarin Teracim-i Ahvâli*,⁷ adlı eserde Sicill Ahvâl dosyasındaki bilgilerden faydalanmıştır. Bununla da sınırlı kalmayarak dönemin Türk, İngiliz, Fransız, Avusturya ve İtalyan gazetelerinden de istifade edilmiştir.⁸

Çalışmamızda özellikle Sultan II. Abdülhamid dönemini de içine alana hatırat türündeki eserlerden çokça faydalanılmıştır. Bunlarından başında İngiliz Said Paşa, Küçük Said Paşa, Başkâtip Tahsin Paşa, Dr. Hüseyin Atıf Bey, Cavid Bey, Paris Sefiri Münir Paşa gibi birçok önemli isimlerin eserleri gelmektedir. Hatıratların yanında döneme tanıklık eden Ziya Şakir, Ahmed Rasim, Mehmed Zeki Pakalın ve Mehmed Süreyya gibi şahsiyetlerin yazdıkları eserler de çalışmamıza katkı sağlamıştır. Öte yandan Turhan Hüsnü Paşa'nın doğrudan hayatını hedef alan çalışmalar olmasa da mesleki kariyerini de içine alan birçok literatüre erişilmiştir.

Paşayla alakalı yurt içi ve yurt dışında yapılan çalışmalar genellikle Sicill-i Ahvâl dosyasında bulunan bilgilerden öte geçememiştir. Arnavutluk'ta Marenglen Verli tarafından yazılan “Turhan Pasha Permeti (1839-1927)”⁹ adlı maddede önemli bilgiler göze çarpsa da bazı yanlışlar mevcuttur. Turhan Paşa'nın doğum tarihini 1839 vererek hataya düşmüştür. Verli'nin biyografiden uzak bu eseri Turhan Paşa'nın Arnavutluk serüvenini ele almaktadır. Yazar, bu eserde kısa bir Turhan Paşa biyografisine yer verebilirdi.

⁷ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Târihçe-i Teşkilât ve Nüzzarin Teracim-i Ahvâli* (İstanbul: Evkâf-ı İslamiyye Matbaası), 1335.

⁸ Gazetelerin tarihlendirilmesinde Miladi takvim kullanılmıştır.

⁹ Marenglen Verli, “Turhan Pasha Permeti (1839-1927) Sipas Vleresimit te Syrja Bej Vlores”, *Studime Historike*, 289-292.

Hacer Topaktaş tarafından paşanın görevlerini esas alan bir dizi çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları; “A Talented Ottoman Diplomat Albanian Origin: Turhan Pasha (Permeti) and Some New Information On His Diplomatic Career”,¹⁰ başlığı adı altında Turhan Paşa’nın kısa bir biyografisine yer verir. Bu eserlerde verilen bilgiler Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılması ve ekseriyetle doğru bilgiler sunması cihetiyle dikkat çeker.

Turhan Paşa’nın Livadya’ya yaptığı ziyaretler ve seyahatnamesi kaleme alması literatürde gözden kaçmamıştır. Hacer Topaktaş, tarafından yazılan paşanın 1898’de Livadya görevine dair bize bilgiler sunan “Rus Çarı’na Livadya’da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa’nın II. Nikolay Nezinde Fevkaledde Elçiliği (1898)” adlı çalışmadır.¹¹

Mahir Aydın tarafından yazılan paşanın 1900 ve 1902’deki Livadya’daki iki ziyaretini ve seyahatini de içine alan tıpkıbasım olarak yayını yapılan “Livadya Sefaretleri ve Seyahatnameleri”¹² adlı eser de münhasır bilgiler verir.

Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke tarafından *Fethinden Kaybına Girit* adlı eserde “Turhan Paşa’nın Girit Valiliği ve Girit Hakkındaki Raporları”¹³ paşanın Girit görevleri hakkında kıymetli bilgiler sunar.

Ancak Turhan Paşa’nın sefirlik, nazırlık, mutasarrıflık, valilik, delegelik, dış misyonlu görevleri ve diğer görevlerine ilişkin literatür oldukça kısırdır. Son yıllarda özellikle Girit konulu çalışmalarda paşanın Girit valilik devresinin detaylı bir şekilde ihmal edildiği ortadadır. Öte yandan Madrid görevine bakılacak olursa Tuğba Sağlam Cebesoy tarafından kaleme alınan Osmanlı Diplomasisinde Madrid Sefareti¹⁴ tez çalışması tetkikten uzak olmakla birlikte Paşa’nın faaliyetlerine daha çok yer vermesi beklenirdi.

Sinan Kunalalp ve Gül Tokay tarafından Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nden büyük bir özveriyle Fransızca el yazılarından alınarak yine Fransızca matbu olarak çevirileri yapılan ve son dönem dış olaylarını anlatan eserler de dikkate değerdir. *Ottoman*

¹⁰ Hacer Topaktaş, “A Talented Ottoman Diplomat Albanian Origin: Turhan Pasha (Permeti) and Some New Information On His Diplomatic Career”, *International Balkan Annual Conference (İbac)*, Turkey & Kosovo: The Role of Diplomacy In The History of Balkans, İstanbul (2021), (155).

¹¹ Hacer Topaktaş, “Rus Çarı’na Livadya’da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa’nın II. Nikolay Nezinde Fevkaledde Elçiliği (1898)”, *Osmanlı’da Siyaset ve Diplomasi, OSAMER*, İstanbul 2016.

¹² Mahir Aydın, “Livadya Sefaretleri ve Sefaretnameleri”, *Belleten*, 16/18.

¹³ Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006.

¹⁴ Tuğba Sağlam Cebesoy, *Osmanlı Diplomasisinde Madrid Sefareti*, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çankırı 2022.

Diplomatic Document On The Eastern Question The Balkan Crisis (1875-1878) The Turco-Russian War (1877-1878),¹⁵ *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The The Final Stage of the Cretan Question (1899-1913)*,¹⁶ *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Bosnian Annexation Crisis, 1908-1909*¹⁷ *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Road to Bulgarian İndepence (1908- 1909)*,¹⁸ adlı eserler oldukça mühimdir. Gülnihal Bozkurt, “Lahey Barış Konferansı ve Osmanlı Devleti”,¹⁹ adlı bildirisinde Turhan Paşa’nın biyografisine yer vermemekle birlikte, ilk kez 1899 Lahey Konferansı’ndaki faaliyetlerine derli toplu olarak burada denk gelmekteyiz. Arnavut dilinde, Annelise Wernicke, Pietro Pastorelli tarafından; *Coptimi i Shqipnisë [dorëshkrim]: Konferenca e parë e Londonit: 1912-1913; Konferenca e dytë e Londonit: 1915-1916; Zaptimi i Shqipnisë 7 prille 1939*,²⁰ Ferdinando Salleo, “Shqiperia: Gjashte muaj mbreteri”,²¹ ve Romeo Gurakuqi, *Prinpata e Shqiperise dhe Mbreteria e Greqise*,²² adlı eserler Paşa’nın Arnavutluk başbakanlığı görevine dair önemli anekdotlar içermektedir.

¹⁵ Sinan Kuneralp (ed) - Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Document On The Eastern Question The Balkan Crisis (1875-1878)*, İstanbul: The ISIS Press, 2013.

¹⁶ Sinan Kuneralp (ed), *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The The Final Stage of the Cretan Question 1899-1913*, İstanbul: The ISIS Press, 2009.

¹⁷ Sinan Kuneralp (ed) - Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One The Bosnian Annexation Crisis*, İstanbul: The ISIS Press, 2008.

¹⁸ Sinan Kuneralp (ed)- Gül Tokay *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Road to Bulgarian İndepence (1908-1909)*, İstanbul: The ISIS Press, 2008.

¹⁹ Gülnihal Bozkurt, “Lahey Barış Konferansı ve Osmanlı Devleti”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 3 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

²⁰ Annelise Wernicke, Pietro Pastorelli *Coptimi i Shqipnisë [dorëshkrim] : Konferenca e parë e Londonit: 1912-1913; Konferenca e dytë e Londonit: 1915-1916; Zaptimi i Shqipnisë 7 prille 1939* (New York) 2003.

²¹ Ferdinando Salleo, *Shqiperia: Gjashte muaj mbreteri*, (Tiran), 2002.

²² Romeo Gurakuqi, *Prinpata e Shqiperise dhe Mbreteria e Greqise* (UET Press: Tiran), 2011.

1. BÖLÜM: TURHAN HÜSNÜ PAŞA’NIN AİLESİ VE EĞİTİM HAYATI

1.1. Ailesi ve Doğumu

Sultan II. Abdülhamid döneminde kariyer basamaklarını hızla tırmanan ve devrin önemli simalarından biri olan Arnavut asıllı Turhan Hüsnü’nün hayat hikâyesi 8 Ocak 1846’da Yanya’da başladı.²³ Turhan’ın doğduğu yıllarda Yanya, diğer bölgelerde olduğu gibi Tanzimat uygulamalarına verilen tepkilerle boğuşuyordu. Nitekim uygulamalara karşı çıkanlar 1847’de ayaklandı. Bu yıllar aynı zamanda bölgede Arnavut milliyetçiliğinin filizlendiği bir zamana denk düşmekteydi.

Ailesi olan Premedi hanedanının (beylik) geçmişi bilinmemekle beraber, aile tarihi hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Babası Yahya Bey, beyliğin önemli bir şahsiyeti olarak göze çarpar. Olasılık ki beylik, diğer varlıklı Arnavut aileleri gibi tımar sisteminin kaldırılmasının sonra ticarete yönelir veya Osmanlı idaresine katılma isteği belirir. Zira Turhan, Premedi beylik ailesinden çıkarak önemli mevkilere gelen ilk isimdir.

1.2. Yetiştği Muhit

Turhan’ın yetiştiği muhit olan Yanya, Rumeli’nin en büyük topraklarına sahip ve bereketli topraklara sahip olmasından ötürü oldukça zengin bir bölgedir.²⁴ Coğrafi olarak da etrafındaki dağlar ve bataklıklarla çevrili ve aşılması güç olan dağlar, kentin girişini kapatmaktaydı.²⁵ Jepololitik bakımından Yunanistan’ın karşısında yer alan Yanya, dış saldırılara açık bir bölgede yer almaktaydı.²⁶

Vilayetin etnik-dinsel dengesine kısaca bakmakta fayda vardır. Yanya’da halkın çoğunluğunu Hristiyan Ortodoks nüfus oluşturmaktadır.²⁷ Bir diğer ayırt edici özellik de Arnavutça konuşanların oluşturduğu zayıf çoğunluk ve Yunanca konuşanların güçlü azınlığıydı. Vilayetin kuzeyi ile güneyi arasında çok büyük farklar vardı. Kuzey

²³ BOA, Şûra-yı Devlet Sicill-i Ahval, [ŞD. SAİD], No.23, Gömlek No. 2.

²⁴ Aydın Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı* (İstanbul: Tarih Doğu Kütüphanesi, 2013), 486.

²⁵ İsmail Hakkı Okday, *Yanya’dan Ankara’ya* (İstanbul: Sebil Yayınları, 1994), 41-42.

²⁶ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri; Avrupa’da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 76.

²⁷ Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 77.

bölgesinde hâkim unsur Müslüman ve Arnavut iken, güneyde Hristiyanlık ve Yunanlık ağır basıyordu. Yanya'da Müslümanların çoğu Arnavutça konuşanlardı, bu da Müslüman=Arnavut denklemine güçlendirmekteydi.²⁸

Dilsel bağlamda dönemin kaynaklarının iddiasına göre, Yanya'da halk çok az derecede Türkçe bilmekteydi. Türkçe, Yanya'da asgari düzeyde bir etkiye sahipti. 19. yüzyılın ikinci yarısında Arnavutluk'a seyahat eden Broughton, birçok Arnavut'un Yunanca konuşma konusunda yetkin olduğunu ve Türkçe bilgilerin de sınırlı olduğunu iddia etmektedir.²⁹

Turhan'ın yetiştiği muhit olan Yanya'ya bağlı Premedi ise kozmopolit bir yapıya sahipti. Geneline bakıldığında ise 1828'de şehir, 35 bin civarındaki Arnavut, Yunan, Yahudi ve Türk nüfustan mürekkeptir.³⁰ Kasaba nüfusunun sayısı kadar bunların kimlerden ibaret olduğunu ortaya koymak önemlidir. Öncelikle kasabada Müslümanlar, gayrimüslimlerle birlikte yaşamaktaydı. Bu durumda bazı kaynaklarda gayrimüslimler Grek olarak belirtilirken Müslümanların dahi kimlikleri sorgulanmıştır. Buna dair bir tespit olarak kasabada Çingene ve Arnavutların meskûn olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar da kendi aralarında Müslim ve Gayrimüslim şeklinde tasnif edilebilir. Çingenelerin büyük kısmı Müslümandı. Örneğin 1846'da kazada 240 Müslüman, 14 gayrimüslim Çingene vardı. Bu arada kaza dâhilinde 69 cami ve mescit, 21 kilise, 39 okul, 18 han, 28 köprü ve 113 değirmen yer almaktaydı. Kasaba Hristiyanlarının lisanlarının Yunanca (Grekçe) olduğu ve kasabada Helen kültürünün hâkimiyeti "grecofoni, ellefoni" imlalarıyla anlatılmıştır. Hatta daha da ileri gidilerek Müslümanların dahi Yunanca konuştukları ileri sürülmüştür. 1846'da kaza dâhilindeki 133 köyde 1977 Müslüman; 1711 Rum; 240 Kıptî Müslüman; 14 Kıptî reaya olmak üzere 3.942 hane bulunmaktaydı. Ayrıca Premedi, konumu itibarıyla zengin bir kasaba değildi. Yöredeki ekonomik faaliyetlerin kısıtlılığı nedeniyle ahali sanat ve ticaretle ilgilenmek suretiyle bölge dışına gidiyordu. Güney Arnavutluk'un küçük yerleşim yerlerinden biri olarak Premedi, Osmanlı hâkimiyeti öncesinde de bölge idari, askeri ve ticari bir merkez olarak öne çıkmadı. Bu durum kurulu olduğu araziyle yakından ilgiliydi. Zira hem kasabanın kendisi hem de civarındaki yerleşim yerleri dağlık arazi

²⁸ Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 77.

²⁹ George W. Gawrych, *Hilal ve Kartal: Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar (1874-1913)*, haz. Ali Fahri Doğan, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 40-42.

³⁰ Machiel Kiel, "Yanya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 43, İstanbul (2013), 317-321.

nedeniyle geniş kitlelerin yaşamasına imkân vermiyordu. Bu nedenle Güney Arnavutluk'ta nüfusun seyrek olduğu kısımlardan birisi olduğu ve bu şekilde kaldığı düşünülebilir.³¹

Yanya'daki Arnavutça konuşanların ikinci özelliği de tamamen dinsel düzlemdeydi. Gerçekten de vilayetdeki Müslümanların hatırı sayılır bir kısmı Bektaşî tarikatına bağlıydı.³² Bektaşîlik, çağın gereklerine uygun şekilde Arnavutluk'ta milli bir kisveye büründü. Bu yönüyle Bektaşîlik Balkanlardaki ve Arnavutluk'taki diğer mezheplerden ayrılmaktadır.³³

Gözden kaçmayan diğer bir husus da Turhan, Müslüman muhitte yetişmesine rağmen dini bilgisinin yeterli olmadığı söylenebilir. Dönemin hatıratlarında bununla alakalı birçok anekdot göze çarpar. İngiliz Said Paşa, yazdığı jurnalde şu ifadelere yer verir, “Yemek sonrası Turhan Bey dini meselelere dair bazı sözler söylediye de pek saçma gülünecek derecedeydi. Onu böyle hayalata muktedir olamaz zannederdim.”³⁴

İsmail Mayakon da *Yıldız'da Neler Gördüm?* Adlı eserinde Turhan Paşa ile alakalı şu cümleleri sarf etmiştir:

“Turhan Paşa, namaz kılmasını bilmezdi. Zira Evkaf nazırlarının Sultan'la Cuma namazı kılması usuldendi. Olayı bizzat Tahsin Paşa'dan işittim. Bir Cuma günü Turhan Paşa namaz kılıyormuş. Secdeye yatmışlar ve bir anlık başını secdeden kaldırarak yanındakine: Monşer, bugün hava da amma sıcak ha! Demiş. Namaz içinde konuşmanın namazı bozduğunu bilmeyen yoktu. O gün vakayı Sultan II. Abdülhamid'e jurnal ederlerken sultanın kızacağını düşünülürken tam tersi kahkahalarla gülmüştür.”³⁵

Vilayette sosyo politik güç dengelerinin yanısıra kültürel güç dengeleri de rol oynuyordu. Nitekim tüm Epir güçlü bir Yunan kültürü etkisindeydi. Vilayetin güneyinde Yunanca, Yanya'da şehirli Müslümanların dili olma yolundaydı. Okuma-yazma bilen Müslümanlar Arnavutça konuşsalar bile çoğunlukla Yunancaya hakimdiler.

³¹ İlkay Erken, “19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Bir Osmanlı Kasabası: Premedi”, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Değerlendirme ve Araştırmalar*, Lyon: Livre de Lyon, (2021), 195-205.

³² Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 80.

³³ Suat Zeyrek, Arnavutluk'taki İslam Anlayışı ve Şeyhülislam Üryanizâde Ahmet Esad Efendi'nin Balkanlarda Arnavutluk Dışındaki İslam Cemaatleri ile İlgili 1866 Tarihli Tebligatı”, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Defter-i Hakânî*, ed. Abidin Temizer - Uğur Özcan, Libra Yayınları, İstanbul 2015, 457-496.

³⁴ II. Abdülhamid'in İlk Mabeyni Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı (1876-1887), haz. Davut Erkan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 6/41.

³⁵ İsmail Müştak Mayakon, *Yıldızda Neler Gördüm?* (İstanbul: Sertel Matbaası 1940), 68.

Yunan okul ağının yaygınlığı da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yunan kültürünün gösterdiği atılımı büyük rol oynadı.³⁶

Osmanlı Devleti, mevcut durumun önüne geçmek için harekete geçmiş, bölgedeki Müslüman çocuklarının eğitimi için Türkçe okullar açarak öğretmenler göndermiştir.³⁷ Ancak Turhan'ın yetiştiği dönemde Yanya'da Türkçe eğitim veren bir ortaokul olmadığından tıpkı yaşlıları gibi Türkçeyi okuyup yazma konusunda bir hayli zorluk yaşamıştı. Zira Çocukken Yunanca ve Arnavutçayı Türkçeye göre daha iyi biliyordu ve hatta Yunancayı ana dili gibi konuşmaktaydı. Rum mahallesinde yetişmesinden ötürü kendi söylemlerinde de anlaşılacağı üzere Helenizm'den etkilenmiştir. Dönemin Atina Elçisi Mehmed Feridun Bey, Turhan Bey hakkında merkeze gönderdiği yazısında, “Yunanistan’a dair oldukça bilgi sahibi ve Rumcaya aşinadır” ifadesini kullanmaktadır.³⁸

Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Türkgeldi, Turhan Paşa'nın “Türkçeye vukufu pek mahdud” olduğunu belirtmektedir.³⁹ Keza Paris Elçisi Salih Münir Bey de hatıratında ise Paşa'nın Türkçeyi okuyup yazamadığını şöyle anlatmaktadır:

“Turhan Paşa, bir gün mühim bir iş için elçi ile görüştü. Sarayda encümen yazdı. Ben de hazır olduğum halde geldi durumu Said Paşa'ya anlattı. Said Paşa'nın emriyle gidip Turhan Paşa'nın ifadesini arz ettim. Sultan, bu karışık sözlerden bir şey anlamadığını ifade etti. “Yazıyla arz etsin” denildi. Said Paşa, Turhan Paşa'ya “yazınız” deyince, “Biliyorsunuz ki efendim benim Türkçe kitabetim yoktur” diyerek hüngür hüngür ağlamaya başladı.”⁴⁰

Turhan'ın doğum yeri olan Yanya'da yerel iktidar da genellikle daha mütevazı ailelerden beylerin ve ağaların elindeydi.⁴¹ Balkanlar'ın her tarafında olduğu gibi Arnavutların yaşadığı topraklarda da asırlar boyunca bazı mahallî hanedanlar mevcuttu. Bölgenin sosyal yapısında oldukça önemli ailenin en önemlileri Osmanlı kayıtlarında “hanedan” şeklinde tabir edilirdi. Bu hanedanların bölgeleri dâhilinde azımsanmayacak derecede önemli bir nüfuz alanları mevcuttu. Turhan'ın yetiştiği dünya Arnavut mahallî hanedan mensuplarının geleneksel faaliyet sahalarının yeniden tanımlandığı bir tarihsel

³⁶ Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 80.

³⁷ Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, 486.

³⁸ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzatı, [Y.PRK. EŞA], No. 6, Gömlek No. 92.

³⁹ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), 21/18.

⁴⁰ *Akşam*, “Said Paşa ve Turhan Paşa'ya Aid Bazı Hatıralar”, (4 Mart 1938), 7.

⁴¹ Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 82-83.

süreci ifade etmekteydi. Ekrem Bey'in ifadesiyle “yeni duruma ayak uydurup ya yüksek memuriyetler veya askerî rütbeler sayesinde ya da başarılı ticarî girişimlerde bulunarak iyi bir yere gelmeyi başaramışlar” ya da yok oluşa doğru sürüklenmişlerdi.⁴²

1.3. Aile Çevresi

Turhan Hüsnü Bey, ilk evliliğini 17-18 yaşlarındayken Premedili Tahir Bey'in kızı Pembe Hanım'la yaptı. Evliliğin muhtemelen 1860'lı yılların başında gerçekleşmesi ve İstanbul'a gelmeden evvel yapılmış olma ihtimali yüksektir. Premedili Tahir Bey'in kızı olan Pembe Hanım'la evliliğinden Fatıma ile Yegâne adlı iki kızı dünyaya geldi.⁴³

Turhan Hüsnü'nün akrabaları devlet kademelerinde çeşitli görev aldıkları bilinmektedir. Kurt Hatunoğlu İsmail Hakkı Paşa'nın oğlu Meclis-i Maarif azası İbrahim İsmail Sayarman'dır.⁴⁴ Diğer damadı ise İstanbul Üniversitesi rektörlüğü ve milletvekilliği yapmış olan Mehmed Cemil Bey [Bilsel] idi.⁴⁵ Cemil Bey, Turhan Bey'in referansı ile 1903'te Amed-i Hümayûn Kalemî'nde işe başlamıştır.⁴⁶

Pembe Hanım'la evliliği otuz üç yılın ardından sona ermişti ve yaşanan sorunların ardından Pembe Hanım'dan 1895 yılında boşanmıştı.⁴⁷ Pembe Hanım'ın dilekçesinden de anlaşıldığı üzere Turhan Hüsnü Bey ile aralarında boşandıktan sonra da sorunlar devam etmiştir. Pembe Hanım, Turhan Hüsnü Bey'e açtığı velâyet davasında kızlarını istemektedir; “evlenecek yaşta olan” kızlarını haftada bir kere kendisine gösterdiğini ve kızların uygun olmayan yerlerde ikamet ettiğini ifade etmiştir. “Geceleri kalmaları uygun olmayan yerlerde konakladıklarından” kızlarının bir müddet kendisinde kalmasını talep etmiştir.⁴⁸ Bu arada eşinden ayrılan Turhan Hüsnü Bey, ikinci evliliğini Giritli Ferik Hilmi Paşa'nın kızı Kerime Hanım'la yapmıştır.⁴⁹

Turhan Hüsnü ve ailesinin hayatı Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın Beyoğlu'ndaki evinde kiracı olarak geçmiştir. Maddi imkânsızlıkları yeni bir konak arzusunun gerçekleşmesine imkân tanımamıştır. Bir müddet borçlarını ödemekte zorlanmış ve

⁴² Doğukan Oruç, “Bürokratik Reform Çağında Bir Arnavut Mahallî Hanedanı: Libohova-Aslan Paşalılarının Üç Kuşağının Tarihi”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2024), 68-75.

⁴³ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti [Y.PRK. BŞK], No. 44, Gömlek No. 95.

⁴⁴ *Cumhuriyet*, (21 Şubat 1969), 5; BOA, Yıldız Perakende Maarif, [Y.PRK. MF], No. 4, Gömlek No. 84.

⁴⁵ Pakalın, *Sicill-i Osmani*, 18.

⁴⁶ BOA, Y.PRK. BŞK., No. 71, Gömlek No. 66.

⁴⁷ BOA, Yıldız Mûnetevvî Maruzât Evrak, [Y.MTV], No. 44, Gömlek No. 64.

⁴⁸ BOA, Y.PRK. BŞK., No. 44, Gömlek No. 95.

⁴⁹ Pakalın, *Sicill-i Osmani*, 18.

hatta çocuklarının masraflarını karşılayamadığından yakınmıştır. Zira ailesine bir ev satın da almak istemişti; “İki nefer kerime câriyeleri bulunduğu gibi bir süknâya mâlik olmayarak Hüsnü Paşa kullarının akârâtından birinde ikâmet etmekte bulunduğumdan ancak kerimelerim cariyelerinin masarîfâne revacını tesviyeye ve bir sükna tedarikine ve duyûnatımı tedarike medar olmak üzerine verilmesini rica ederim.” Bu sebeple merkeze yazmış olduğu arzûhalde; Yemen’in Fersan adalarında bulunan petrol yağını arama ve Trabzon’un Görele’ye bağlı Karabörk’te bulunan bakır madenin doksan dokuz yıllığına imtiyazı isteğinde bulunmuştur. “Feresan nam adalarda mevcudiyeti ihcâr olunan petrol yağı imtiyazatının ecnebilere verilmemek şartına katiyyesiyle ve doksan dokuz sene müddetle ûhde-i ihkaraname” ve “Trabzon vilâyat-ı şahaneleri dahilinde Görele kazasına müsadif Karabörk karyesinde vaki olan maden-i metrûkadan [Grilak] nam ufak bir bakır madeni imtizanın abd i memlûklarına inayet ve ihsan buyrulmasını istirham ederim.” Açıklamalarından da anlaşıldığı üzere bu şekilde rahata erişeceğini ifade etse de [Avlonyalı] Ferid Paşa’nın engellemesiyle hüsrana uğramıştı.⁵⁰ Pakalın, bu durumu şöyle açıklar:

“Turhan Paşa ile Tophane Müşiri Zeki Paşa, maden imtiyazı konusunda padişahın ricada bulunmuştu. Sultan II. Abdülhamid de bunu Ferid Paşa’ya iletmiştir. Ferid Paşa, Sultan’ın huzuruna çıkıp iki ismin de maden imtiyazı almaları hususunda işlerine mani olacak bir şekilde tavrı sergilemiştir. Durumu “ben de çiviledim” şeklinde Nafia Nazırı Zihni Paşa’ya anlatması üzerine yaşananlar paşaların kulağına gitmiştir. “Ferid Paşa, bir gün Saray’da vükela odasında otururken Turhan Paşa gelmişti. Turhan Paşa’ya “Sizin maden işi canlanıyor, sanırım bu hafta meclise koyarız” diye eğlenmeye başlayınca Turhan Paşa da, “Yaptığından haberim var. Sen zaten kendinden başka kimsenin menfaatini istemezsin, herkese düşmanlık edersin. Vaktiyle yanıma geldiğin zaman kapı dibinde oturduğunu unuttun da şimdi benimle eğleniyorsun” demiştir. Ferid Paşa da cevap olarak; “sen Arnavut’sun her zaman böyle menfaat düşünürsün” demesi üzerine Turhan Paşa da; “sen Arnavut değil misin, öyleyse nesin? Demiş. İki isim arasında gürültü koparken orada bulunanlar; “yapmayın, efendimiz haber alır” dediler. Turhan Paşa da; “daha iyi, haber alsınlar” diyerek münakaşaya devam etti.”⁵¹

⁵⁰ BOA, Yıldız Perakende Arzuhâl ve Jurnaller Katalogu, [Y.PRK. AZJ], 47/35.

⁵¹ Pakalın, *Son Sadrazamlar*, 74-75.

Bu arada 10 Mayıs 1899’da Turhan Paşa, mirasçı olduğu kayınpederi Hilmi Paşa’nın İstinye’de bulunan konağını satın almıştır.⁵² *Sabah* gazetesinin haberinde paşanın evi; “Turhan Paşa’nın İstinye’deki ve Şerif Hasan Bey’in o civardaki konakları pek güzel şekilde süslenip, elektrikle donatılmıştır”⁵³ şeklinde anlatılmıştır.

1.4. Eğitimi

İlköğrenimine Premedi’de başladığını varsayarsak bir sıbyân mektebindeki ilk muallimleri vaizlerdi. Bölgede 1865 yılında maarif harcamalarına ilişkin kalemlerin sıralandığı evrakta Mehmed Efendi ve İbrahim Efendi isimli vaizler ve iki sıbyan mektebi yer almaktadır.⁵⁴ Turhan, sıbyan mektebindeki temel derslerin yanısıra dil eğitimi olan Arapça ve Farsçayı öğrendi.⁵⁵

Clayer de bey ailelerinin çocuklarının eğitimi özel öğretmenlerce Türkçe, Arapça, Farsça ve İslam’ın temel bilgilerini öğrendiğinin altını çizse de 19. yüzyılın ikinci yarısında bu durum değişti. Bazıları Osmanlı okullarına bazıları da Rum okullarına girmeye başladı ve kimisi de Avrupa’ya gitti.⁵⁶

Turhan, sıbyan okulundan sonra 1855-1856’lı yıllarda Yanya’daki Zosimaia Rum Okulu’na kaydolmuştu. Varlıklı bir aileden gelmiş olması da ailesinin eğitime verdiği desteği de ortaya çıkarmaktaydı. Eğitim hayatında önemli yapı taşlarından biri olan Zosimaia, Rusya’ya göçen Zosimas kardeşlerin mali desteği ile 1828’de kurulup, kurucusu da Tepedelenli Ali Paşa’nın danışmanlarından Anastasios Sakellarios idi. Cazip bir kurum olan Zosimaia okulunda Rumca, Latince Fransızca ve İtalyanca dersleri verilmekteydi. Rum okullarında modern tarzda eğitim verilirken varlıklı Arnavut ailelerin çocukları buralarda okumaktaydı. O dönem bu okuldan mezun olanlar ya Atina Üniversitesi’nde eğitimi almakta ya da Balkanlar’daki Yunan okullarında öğretmen olarak işe başlamaktaydı.⁵⁷

Yedi sene eğitim gördüğü Zosimaia’dan mezun olur olmaz Yunan okullarında öğretmen olmayı tercih etmeyip eğitimine Yunanistan’da devam etti.⁵⁸ Normalde sekiz senelik

⁵² BOA, Babiâli Evrak Odası Evrakı [BEO], No. 1306, Gömlek No. 97935.

⁵³ *Sabah*, (20 Ekim 1898), 1-2.

⁵⁴ Erken, “Premedi”, 208.

⁵⁵ *Malûmat*, (18 Şubat 1897), 446-447.

⁵⁶ Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, 80.

⁵⁷ Abdülhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 33.

⁵⁸ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

eğitim süresi olan bu okuldan yedi senede mezun oldu. Şemseddin Sami'nin “mükemmel bir lise”⁵⁹ olarak tarif ettiği bu okulda dini ve kültürel açıdan iyi bir eğitim aldı.

Niçin İstanbul'da değil de Atina'da eğitim gördüğü sorusunun cevabını Sultan II. Abdülhamid, “varlıklı (Arnavut) ailelerin çocukları hep Atina'da eğitim alır” ifadesiyle izah etmektedir.⁶⁰

Turhan da eğitim hayatını şöyle anlatmaktadır:

“Yanya medreselerinde Arabî, Farsî ve şehir-i mezkûrede kâin Zosimaia nam Rum Kilisesine yedi sene devam ile eski Yunanca, Latince ve Fransızca lisanlarıyla riyasât ve tarih-i umumi ve mektep ve teşri ve mebbasür ruh ve heyet ve coğrafya ulum ve funûnu tahsil ettim.”⁶¹

Mekteb-i Sultanî gibi Zosimaia'da da çeşitli milletten öğrenciler öğrenim görmekteydi. Burada geçirdiği uzun yıllar, hem zihin dünyasında etki etti hem de sadece Müslümanlardan değil farklı din ve ırktan da arkadaşlar edinmesine olanak sağladı. Girdiği imtihanları başarılı bir şekilde vererek diploma almaya hak kazandı. Yanya'dan eğitim için Yunanistan'a giderken hayal ettiği gibi bir durumla karşılaşmadı. Atina'da hukuk fakültesine girerek eğitim hayatına bir müddet burada devam etti. Ancak Atina'daki eğitim hayatı, Girit'te başlayan olaylardan dolayı yarım kaldığından kısa süreliğine İstanbul'a gitmek zorunda kaldı.⁶² Yanya sonrası eğitim hayatını şöyle anlatmaktadır:

“Mekteb-i mezbûrede ba şahadetname çıkararak ve Atina hukuk mektebine kabul olunarak biraz vakitten beri oraya muvasalat etmekteyken Girid meselesinin zuhuruyla mebnî şehri mezkûru terk ile İstanbul'a geldim. Ve muahhiren memuriyetle birlikte bulunduğum üç gün sene müddet zarfında sabık Berlin Darülfünun hocalarından Doktor Schmidt nam zattan hususi ders aldım. Roma hukukuna ve hukuk mektebi ile Vestefalya muahhededinden 1815 senesine kadar akd olunan muahhedeler tarihi ulûm şark milel tahsil ettim. Şahadetnamelerim yanımda değildir.”⁶³

⁵⁹ Gawrych, *Hilal ve Kartal*, 27.

⁶⁰ *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918) Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, haz. Metin Hülagü, (İstanbul: Pan Yayınları, 2003), 203.

⁶¹ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

⁶² BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

⁶³ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

En nihayetinde İstanbul'da bir hukuk fakültesi yoktu ve bu yüzden payitahtta çok kalamazdı. 1863'ün ortalarında ailesinin ve devletin desteğiyle Fransa'nın yolunu tuttu. Bilhassa epey pahalı olan “yurtdışında eğitim görme” meselesi, dönemin önde gelen ailelerinin güç yetirebileceği bir imtiyazdı. Bu kişilerin en önünde Avrupa'yı ikinci vatan, hatta kültürel anavatan olarak gören Rum kültüründen Osmanlılar yer almaktadır. Bouquet ise Arnavut aile çocuklarının Atina'da eğitim görmelerine dair şu anekdotu paylaşır; “Rum kültürüne sahip Arnavut aileler için yurt dışında eğitim almak Paris'te olduğu kadar Atina'da da önemliydi. Bu ilgi Helen cazibesinin yakınlığı ile artmıştır.”⁶⁴ 3 yıl Avrupa'da kalarak iyi bir eğitim alan Turhan'ın öğrendiği göze çarpar. Bildiği dilleri, “Türkçe, Arnavutça, Rumca, Latince, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca” şeklinde sıralamaktadır.⁶⁵ İtalyanca ve İspanyolcayı da orta derecede öğrenmiştir.⁶⁶ Bir İtalyan gazetesi olan *L'Illustrazione Italiana*, 1899 tarihli haberinde Turhan Bey'in Rusçayı da bildiğini yazmaktadır.⁶⁷

1.5. İstanbul'a Gelişi ve Bürokrasiye İntisabı

Turhan, 1863 yılında geldiği İstanbul'da fazla kalamadan eğitimini tamamlamak için Fransa'ya gitti. Nitekim aradan 3 sene geçmişti ki eğitimini nihayete erdirip payitaht İstanbul'a kesin dönüş yaptı. Bilhassa, iyi bir eğitim almış genç Turhan, Osmanlı'nın dikkatini çekmiş ve ardından devlet bünyesinde hemen işe alınmıştır.

Bouquet, yurtdışında eğitim alan Osmanlı gençlerinin geri dönme nedenini, mesleki kaygılarla izah ederek şunları belirtmektedir; “Nitekim ülkesini genç yaştan terk edip elindeki diplomayı kullanmak üzere İstanbul'un yolunu tutar.”⁶⁸ Turhan da Avrupa'ya gönderilen her öğrenci için ayrılan ortalama üç senelik eğitim hayatını tamamlamış olarak İstanbul'a yirmili yaşlarında adım atmıştı. Genç Turhan'ı Tercüme Odası'ndan sefirlik ve nazırlıklara taşıyan yarım asra yakın memuriyet süreci de böylece başlamıştı. Ne var ki imparatorluğun az Türkçe konuşulduğu bir köşesinden gelen genç Turhan'ı bazı zorluklar beklemekteydi. Biran evvel devletin resmi dili olan Türkçenin kurallarına bir an evvel vâkıf olması gerekmektedir. Nitekim daha İstanbul'a uyum sağlayamadan

⁶⁴ Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricalı Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 289-290

⁶⁵ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

⁶⁶ Bouquet, *Sultanın Paşaları*, 332.

⁶⁷ *L'Illustrazione Italiana*, (28 Mayıs 1899), 348.

⁶⁸ Bouquet, *Sultanın Paşaları*, 356.

yurt dışına gönderilmişti ve merkez bürokrasisine intisap edene kadar payitahtta hiç kalmamıştı. 1895'te atandığı hariciye nazırlığında meseleleri Türkçe olarak arz edememesi de bürokratlar arasında kısa süreli krize neden olmuştu. Türkçenin yerine resmi yazışmaları da çok iyi bildiği Fransızcayla yapmıştır.⁶⁹

İstanbul'a döndüğünde hemen Tercüme Odası'nda iş başı yapmıştı. Tayinini, "1283 senesi teşrin-i sanisi içinde 20 yaşında mûlazemetle Tercüme Odası'na kabul buyruldum"⁷⁰ cümleleriyle anlatmaktadır. 19 Ağustos 1866'da stajyer olarak Bâbıâî Tercüme Odası'nda görevine başladığında ilk maaşını 3-4 ay sonra 350 kuruş olarak almıştır.⁷¹ Her ne kadar hukuk okusa da öğrendiği diller Turhan'ın Avrupa'ya gönderilen pek çok öğrenciden ayırtmış ve diplomat hüviyeti ağır basmasına yol açmıştı.

1.6. Arnavut Milli Hareketine Bakış Açısı

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Arnavutluk'ta yaşanan olaylar diğer Arnavut entelektüelleri gibi Yanyalı Turhan'ı da etkiledi. İstanbul'daki Arnavut aydınlarla toplantılara katıldığı ve muhabere ettiği bilinse de Müdafaa-i Hukuk-ı Arnavut Komitesi'nin [İstanbul Komitesi] üyesi olduğunu söylemek hatalı bir yaklaşım olur. Muhtemelen faaliyetleri komiteyle bilgi alışverişiyle sınırlıydı. Öncelikle söylenmesi gereken Turhan ve diğer Arnavut aydınların zihinlerinde Osmanlı karşıtı bir düşüncenin olmadığıdır. Nitekim bu cemiyetin içerisinde yer alan kişilerin çoğu Osmanlı vatandaşı olarak devlet hizmetinde bulunmaktaydı.

Söz konusu meseleye geçmeden evvel komitenin tarihçesine göz atmakta fayda vardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Arnavut aydınlarının zihninde geleceğe dair büyük endişeler yaratmıştı. Yaşananlar entelektüeller arasında tepkiler hızla yükselmiş ve mebuslar politik güçlerini kullanarak harekete geçmişti. Bu süreçte Abdül Frashëri Yanya'da genel bir toplantı düzenlemiş ve ardından hareketin merkezi İstanbul'a taşımıştı. Bu durum karşısında İstanbul'da yaşayan Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin Arnavut bölgelerinden gelen mebuslarının öncülüğünde Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanabilmesi ve bu sayede yaşadıkları toprakları komşu devletlerin işgalinden

⁶⁹ Süleyman Kâni İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid: Hususî ve Siyasi Hayatı*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2003), 324-238.

⁷⁰ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

⁷¹ BOA, Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH. SAİD.d], No. 47, Gömlek No. 165.

koruyabilmek için seferber olmuştu. İstanbul'da yaşayan Arnavutlar Aralık 1877'de Osmanlı Devleti'nin Yanya mebusu Abdül Bey'in başkanlığında Yanya, Kosova, Manastır ve İşkodra vilayetlerinin öne çıkan Arnavut simaları İstanbul'a çağrılarak 18 Aralık 1877'de komiteyi kurmuşlardı.⁷²

Zira Arnavutların yaşadıkları topraklar; Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın bir parçası olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Balkan kavimlerinin yayılcı politikalarına bir tepki olarak ortaya çıkan Prizren Arnavut Birliği'nin kurulmasında İstanbul Komitesi'nin özel bir yeri vardır.⁷³ Sultan II. Abdülhamid, Arnavutları devlete bağlamak adına bazı önlemler aldı; vergi muafiyetleri sağladı ve saray muhafızlarını Arnavutlardan oluşturdu. Zorunlu askerlik yerine gönüllülerin askere alınmasını öngören uygulamayı da yürürlüğe koydu.⁷⁴

Turhan Bey'in Roma elçiliğinde sırasında Arnavutluk meselesini uyandırdığı yönündeki itham ortalığı karıştırdı. Elbette ithamlar sadece Arnavutçuluğu güttüğü yönündeki iddialardan ibaret değildi. Bunun yanı sıra Jön Türkçü ve İtalyan taraftarlığı ithamları da vardı. Bu iddiaların sonucunda görevinden azledilişiyle 1880'lerin sonunda İstanbul'a geldi ve geçen beş ay zarfında Arnavut aydınlarla zaman geçirmiş olması da ihtimal dâhildedir. Zira isyancıların İstanbul'daki "hamisi" olarak görülmekteydi. Cemiyetleşme çatısı altında Arnavut ileri gelenleriyle toplantılara katılması üzerine Divan-ı Harp yolu dahi açıldı. Bu tür faaliyetlerde yer alması sonucunda uzak bir bölgeye yönetici olarak gönderildi. Artık filizlenmeye başlayan özerk Arnavutluk yolundaki faaliyetlerden bir nebze de olsa uzak kaldı ve görevine odaklanmaya çalıştı.

Ne var ki bir muhbir tarafından hakkında yazılan jurnallerde dikkat çekici ifadeler yer almaktaydı; "Abdül ve Sami kardeşler, Naim Bey ve Nardalı Ömer'in Arnavutluk'taki olayları tırmadıkları gibi bu isimlerin İstanbul'daki hamisi Turhan Bey olarak görülmekteydi. Arnavutluk'ta meydana gelen olayları Abdül, Sami ve Naim ve Nardalı Ömer organize etti. Turhan Bey'in de bu isimlere reislik ettiği hatta geçenlerde İtalya Sefaretinde bir takım harekette bulunduğu" da iddia ediliyordu.⁷⁵

⁷² Uğur Sezer, *Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri (1839-1912)*, (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 115-119.

⁷³ Gawrych, *Hilal ve Kartal*, 110.

⁷⁴ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar; II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, (İstanbul: Büke Kitapevi, 2004), 74-75.

⁷⁵ BOA, MB.İ., No. 71, Gömlek No. 137, 2.

Elde edilen bulgular sonucunda Divan-ı Harp'te yargılanmalarına karar verildi. Lakin Osmanlı, iddianamede adı geçenlerden Abdül Bey'in Arnavutluk'ta bulunmasıyla şahısların bir arada yargılanması düşünüldü. Abdül Bey'in İstanbul'a getirilmesi sürecince geçen zamanda Turhan Bey'in de içinde bulunduğu bu grup yargılanana kadar polis tarafından gözüaltına alınması kararlaştırıldı.⁷⁶ Bâbıâli'ye gelen yazıda şu ifadeler yer almaktadır, “Turhan Bey'in Roma Sefaretinde bulunduğu sırada dahi bu yolda münasebetsiz hareketi bulunmuş, yapılan soruşturmalar da bu durumu destekler mahiyettedir.”⁷⁷ Ancak raporda adı geçenler yargılanmadı, Turhan Bey'in de içinde bulunduğu şahıslar Anadolu'nun uzak bir bölgesine memur olarak gönderildi.

Aradan 7 sene geçmişti ki Eylül 1888 tarihli bir muhbir tarafından yazılan jurnalde Turhan, Ferid ve Abdül Beylerin adı geçmekteydi. Bu kişiler güya Sultanahmet'te Fuad Paşa Türbesi'nin karşı hizasında bir hanede, Turhan Bey'in kayınpederi olan Premedili Tako [Tahir] Bey'in kiraladığı evde ara sıra toplanmaktaydı Ayrıca Ferid ve Abdül Beylerin İstanbul'daki İspanya Sefareti vasıtasıyla Madrid'de bulunan Turhan Bey'le gizlice muhabere ettikleri haber alındı. Bu haberleşme güya, Arnavutluk'a özerklik sağlanmak üzere Avrupa'dan destek sağlamak içindi.⁷⁸ Sultan ihbarı ciddiye aldı ve komisyona havale etti. Görüldüğü üzere komisyonun kararından bir sonuç çıkmadı.⁷⁹

Öncelikle belirtmek gerekir ki ya ihbarlar asılsızdı ya da zamanla fikirleri değişmişti. Yanya'da görev yapan Suşehri Kaymakamı Nevzat Bey, içlerinde Turhan Bey'in de olduğu grubun Arnavutluk'a özerklik sağlamak adına irtibatta olduklarını iddia etmişti. Yazmış olduğu raporda, “Arnavutların birinci hamileri oldukları her nasılsa anlaşılan Muhtar Paşa Mısır'a, Turhan Beyi Madrid Sefaretinde atamış ise de bu isimler ile Vahi Paşa'nın Arnavutları himayeden bir vakit de geri kalmamakta olduklarıdır.”⁸⁰

⁷⁶ BOA, Y.A.RES., No. 9, Gömlek No. 86, 2

⁷⁷ BOA, İrâde Meclis-i Mahsûsi [İ.MMS], No. 134, Gömlek No. 5726, 2-4.

⁷⁸ BOA, Yıldız Perakende Yaveran, Maiyyet, Erkan-ı Harbiye Dairesi Evrakı [Y.PRK. MYD], No. 8, Gömlek No. 4.

⁷⁹ BOA, Y.PRK. MYD., No. 8, Gömlek No. 4.

⁸⁰ BOA, Y.PRK. ASK., No. 68, Gömlek No. 43, BOA, Y.PRK. ML., No. 12, Gömlek No. 15.

2. BÖLÜM: İKBAL-İDBAR ARASINDA BİR HAYAT

Bu bölümde, Turhan'ın hayatındaki ikbal ve idbar dönemi şeklinde de adlandırdığımız inişli çıkışlı dönem mercek altına alınmaktadır. Petersburg, Berlin, Viyana'daki sefaret memurlukları, Roma sefirliği ve görevden el çektirilişi, mutasarrıflıkları, Madrid elçiliği ve sefirliği sırasındaki delegeliği, daha sonraki kariyerindeki valiliği, komisyon başkanlığı ile nazırlığı üzerinde durulacaktır. Bu saydığımız görevlerdeki faaliyetlerinin yanısıra dönemin olaylarına bakışı ve değerlendirmeleri de ele alınacaktır.

2.1. İlk Dış Hizmeti: Petersburg Sefaret Kâtipliği (1867-1874)

Turhan, İstanbul'a ve yeni işine alışma evresinde iken ani bir kararla 21 yaşında ilk yurt dışı görevi olan Petersburg'a gönderildi. Genç Turhan'dan beklenti ise; Petersburg'da kaldığı sürece kendisini geliştirmesiydi.

Tecrübesiz bir diplomat adayı Turhan Bey'in Petersburg'a atanması, ileriki dönemlerde Osmanlı diplomasisinde iyi yerlere gelmesinin önemli bir adımı olmuştur. Tüm bunların yanında dış siyasetin inceliklerini de yavaş yavaş öğrenmeye başlamıştı. Petersburg Sefareti Kâtipliğine atanmasını; "1867'de rütbe-i salise ve 2000 kuruş maaşla Petersburg Sefaret-i Seniyyesi ikinci kitabetine tayin ile iki sene sonra beşinci rütbeden Nişan-ı Âli Mecidi'ye nail oldum" şeklinde anlatmaktadır.⁸¹

1868 yılında Sefir Konemenos Bey'in emri altında çalışmasının ardından "rütbe-i salise"ye terfi etmiştir. Sefaret bünyesinde kariyerini ilerletmeye devam eden Turhan Bey, rütbe alarak 22 Ağustos 1871'de Karatodori Efendi'nin yerine 3.300 kuruş maaşla sefaret başkâtipliğine atanmıştır.⁸² Sefir Konemenos Bey, Turhan Bey'e referans olmuştu. Petersburg sefareti ikinci kâtipliğine atanması için çaba sarf ettiğini belirtmekle kalmamış, aynı zamanda 1877'de Roma'ya elçi olarak atanmasından dolayı da büyük bir sevinç yaşamıştır.⁸³

1867-1874 arasında Rusya'da bulunduğu süreçte Petersburg Sefiri Rüstem Paşa'nın izinleri veya seyahatlerinden dolayı tam üç kere maslahatgüzarlıkta bulundu.⁸⁴ İlk sefaret memurluğu sırasında vaktin çoğunu elçiliğin idare masraflarını kontrol etmekle

⁸¹ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

⁸² BOA, İrade Hariciye [İ.HR], No. 334, Gömlek No. 21473, 2-4.

⁸³ Bouquet, *Sultanın Paşaları*, 395.

⁸⁴ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2, BOA, DH. SAİD.d., No. 47, Gömlek No. 165.

geçirirken, yeni evlendiği eşinden ayrı uzak bir hayat geçirmek zorunda kalmıştı. Ayrıca telgrafları şifrelemek veya deşifre etmek, el ile yazmak ve dosyalamak bir kâtip olarak görevleri arasında yer alıyordu. Kâtipliğe ayak bastığı günlerden kısa bir süre sonra birtakım huzursuzluklarını da dile getirmiştir. Bunların başında Petersburg'un hava koşullarının sert olmasıydı. Sadece Rusya'nın hava koşulları onu etkilememiş, Rusya'da hayat pahalılığından yakınmış ve maaşının kendisine yetmediğini ifade etmişti. Bu durumu şöyle anlatmaktadır; “Petersburg’a geldiğimden beri imparatorluk büyükelçiliği kâtiplerine tahsis edilen maaşların bir başkentte masrafları karşılamaya yetmediğine kanaat getirdim”.⁸⁵

Rusya'dan başka bir sefarete geçmek istemişti. Yukarıda bahsi geçen zorluklara dayanamayarak, Ağustos 1871'de kâtiplik görevinden istifa etmişti. Zira Akdeniz havzasında yetişen biri için Rusya'nın sert iklimine alışmak pek de mümkün değildi. “Petersburg'un havasına alışamadığımdan dolayı 1871 tarihinde istifayla 5-10 gün açıkta kaldım”⁸⁶ demesi de bunun bir ispatıdır. İstifasının yetkili makamlarca kabul edilmediğini de belirtmek gerekir. 1874'e kadar Petersburg Sefareti Başkâtibi olan Turhan Bey, sefir Rüstem Paşa'dan sonraki en yetkili kişi konumuna gelmiştir.⁸⁷

Yoğun siyaset gündemi içinde Petersburg memuriyeti çok iyi bir deneyimdi. Öğrendiği dillerin yanına Rusçayı da eklemişti. Dönemin siyasetini iyi bilen bir diplomat haline gelmesinde Petersburg'un yeri ayrıdır. Bu görevi sayesinde Rusları yakından tanıma fırsatı yakalamıştır. Ayrıca Rus hükümetinden birçok ismi tanımış, onlarla dostluk ilişkileri kurmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in üç defa “hoş-amedî” (hoş geldin) için Kırım'a göndermesi de bu sebeple pek tesadüf eseri değildir. Petersburg'da iyi etkiler bırakmış olmalıdır ki Rusya'yla olan diplomatik ilişkilerde kendisi tercih edilmiştir. Bu memuriyetin kendisine kattığı bir diğer değer, devlet işlerinin nasıl yürüdüğünü öğrenmesidir.

2.2. Berlin Sefareti Başkâtipliği ve Maslahatgüzarlığı (1874-1877)

Petersburg'da yedi senelik süre zarfında diplomaside oldukça tecrübe kazanan Turhan, kâtipliği boyunca sorumluluğu gereği kendisine verilen görevleri yerine getirmeye çalışmıştır. Avrupa'daki siyasi çevrelerce de yavaş yavaş tanınmış, birçok siyasetçiyle

⁸⁵ BOA, Hariciye Nezâreti Petersburg, [HR. SFR.1], No. 23, Gömlek No. 24.

⁸⁶ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

⁸⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, 28/49.

samimiyet kurmaya başlamıştı. Zira Turhan'ın düşünce yapısına göre, her sefir bulunduğu ülkede kendisini sevdirmeliydi.

Her ne kadar görevi kâtiplik olsa da tam üç defa maslahatgüzar sıfatıyla sefaretin sevk ve idaresini sağlamıştı. Petersburg'daki görevinin ardından Avrupa'daki ilk görevi olan Berlin Sefareti bünyesinde görev almıştı.⁸⁸ Bu memuriyeti, ciddi manada Berlin'de tanınmasına önayak olmuştu ve siyasetinde etkin rol oynayan bürokratlarla da bu görevi sırasında tanıştığı bilinmektedir.

Petersburg'dan ayrılmayı düşündüğü sırada Berlin Sefareti Başkâtibi Hamdi Bey'in rahatsızlanmasıyla kadro boşa çıktı ve 7 Mart 1874'te 3.131 kuruş maaşla Berlin Sefareti Başkıtabetine atandı.⁸⁹ Görevini, “rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi ile Berlin Sefaret-i Seniyyesi başkâtipliğine tahvil-i memuriyet ettim. İşbu memuriyette 3,5 sene kadar kalıp bu müddet zarfında iki defa maslahatgüzarlık hizmeti ifa ettim”⁹⁰ cümleleriyle anlatmaktadır. Berlin'de kaldığı sürede Berlin Sefiri Aristarki Bey'in emri altında çalışmıştır. Aristarki Bey'in 20 Ağustos 1875'te Berlin'den ayrılmasıyla geçici olarak maslahatgüzarlığa getirildi.⁹¹

Berlin'e yerleştikten ve oraya hızlıca alıştıktan sonra çalışmalarını 137/Leipzigerplatz 12 nolu sefaret binasında yürüttü.⁹² Elçi Aristaki Bey'in görevinin ardından sefarete Edhem Paşa atandı ve onun idaresinde bir sene kadar çalıştı. Edhem Paşa, 1876 Haziran başlarında yerine Başkâtip Turhan Bey'i bırakarak İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.⁹³ Toplamda 7 ay kadar maslahatgüzar olarak sefaretin yönetimini sağladı.⁹⁴ Edhem Paşa'nın yerine Turhan'ı vekil olarak bırakması böylesine buhranlı bir zaman için iyi bir fırsattı. 3,5 sene kadar süren Berlin görevinde sefaret görevi dışında vaktini özel öğretmenlerden aldığı eğitime ayırdı. Berlin'de birlikte öğrenim kişilerle de aynı zamanda sonraki kariyerinde meslektaş olacaktı. Bu isimlerin başında uzun yıllar İstanbul'da elçilik yapan Alman Baron von Marshall vardı.”⁹⁵

⁸⁸ *Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, 30/196-204.

⁸⁹ BOA, İ.HR, Dosya No. 262, Gömlek No. 15682.

⁹⁰ BOA, ŞD. SAİD., Dosya No. 23, Gömlek No. 2.

⁹¹ *Shipping and Mercantile Gazette*, (20 Ağustos 1875), 1-2.

⁹² Kemal Özden, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplomatik Temsilciliği (1763-1922), *Türk Tarih Kongresi Bildirileri Kitabı 17*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 1149-1150.

⁹³ Salih Erol, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021), 200.

⁹⁴ *Malumat*, (18 Şubat 1897), 446-447.

⁹⁵ BOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Evkaf Nezâreti Maruzâtı, [Y.PRK. EV], No. 4, Gömlek No. 53.

Birlikte çalıştığı elçilerden öğrendiği analiz ve değerlendirmelerden yola çıkarak siyasi olayları ele almıştı. Diploması kurallarını iyi öğrenmekle kalmamış, adından yavaş yavaş söz ettiren bir diplomat olma yolunda sağlam adımlar atmıştır. Zaman geçtikçe bürokrasi dilini iyiden iyiye öğrenmiş, siyasetin de içine girmeye başlamıştır. Sefaret bünyesinde, organizasyon yeteneğini kazanan Turhan Bey, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yoğun bir siyaset gündemiyle karşı karşıya kalmıştı.

Çok kritik bir dönemde Berlin'de maslahatgüzarlık yaptığı sırada bir yandan da elçilikteki memurların yetiştirilmesine yardımcı olmuştu. Avrupa'da göze çarpan çalışmalarının sonrasında iyi yerlere geleceğini umarak kariyerine devam etmişti. Yeteri kadar olgunlaşmamış bir diplomat olan Turhan, rüştünü ispat etmek istercesine siyasi meseleleri anlatmaya başlamıştı. Alman basınındaki haberleri gün gün takip edip, bu bilgileri Hariciye Nezareti'ne rapor etmişti. Örneğin, 29 Kasım 1876'da Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya gönderdiği son izlenimlerini, "Almanya'da Fransa ile Rusya arasında bir yakınlaşma korkusu oluşmuştu. Rusya'nın sadece Tuna vilayetlerini değil aynı zamanda Anadolu'daki bazı şehirleri de tehdit altında tutabileceği muhtemeldir"⁹⁶ cümleleriyle belirtmişti. Görüldüğü üzere büyükelçi olmasa da üstlendiği sorumluluk bir elçiyi aratmayacak düzeydedir.

Öte yandan 1871'de Fransa'nın Almanya'ya mağlubiyetinden sonra, Avrupa siyasi dengesinde Almanya yeni bir güç olarak doğmuştu. Almanya, Osmanlı dış politikasında da yeni bir müttefik adayı olarak ortaya çıkmıştı ve Turhan Bey, Osmanlı-Rus Savaşı'na takaddüm eden kritik bir dönemde maslahatgüzar olmuştu. Berlin'deki hemen her gelişmeyi atlamadan Bâbıali'ye rapor etmişti. Rusların ve Almanların birbirlerine karşı düşmanca duygular beslediklerini ve aralarındaki savaşın an meselesi olduğunu belirtmekteydi.⁹⁷

Bu yıllarda Osmanlı-Rus Savaşı patlak vermiş, harp Avrupa'yı da etkilemiştir. Balkanlar'da; Sırp, Karadağ ve Hersek isyanları devam etmiş, imparatorluk kötü yönetim yüzünden siyasi ve mali buhranın içine sürüklenmiştir. Turhan da Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gelişmeleri izleyerek İstanbul'a aktarmıştır:

"Alman basınında Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanmasına dair birtakım öneriler sıralandı. Gazette Nationale, Osmanlı Devleti'nin savaşın gidişatını değiştirmek

⁹⁶ Sinan Kunalalp (ed) -Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Document On The Eastern Question The Balkan Crisis (1875-1878)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2013), 428.

⁹⁷ Kunalalp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 531-532.

istiyorsa Tuna bölgesine yoğunlaşmasına dair vurgu yaptı. Abdülkerim Paşa'nın 100.000 askerle savaşın gidişatını değiştirebileceğini dile getirmektedir. Bu savaşın görünenden daha uzun sürede süreceğine dair yorumlar var.”⁹⁸

Almanya'daki imkânları iyi değerlendirdi ve cemiyet insanı olması hasebiyle birçok siyasiyle samimiyet kurdu. Zira fikir dünyasında var olan; “her sefirin ikdam-ı vezâifinden biri bulunduğu memlekette kendini sevdirmeye çalışmaktır” düşüncesinin temelleri bu dönemde atılmıştı.⁹⁹ Tam bir cemiyet insanı olma yolunda hızla ilerlemekte, ayrıca gayreti ve referansları sayesinde Osmanlı siyasetçilerinin de dikkatini çekmeyi başardı.¹⁰⁰ Yurt dışında özellikle Berlin'de çok iyi izlenimler bırakmış olmalıdır ki Alman imparatorluk ailesinin İstanbul ziyaretlerinde kendilerine eşlik etmekteydi. Berlin görevi kendisini kanıtlaması açısından iyi bir sınav oldu.

2.3. Viyana Sefareti Maslahatgüzarı (1877)

Turhan Bey, 3,5 senelik Berlin görevi sonrası kritik bir dönemde Viyana Sefareti Maslahatgüzarlığına getirildi. 23 Ağustos 1877'de 5.120 kuruş maaşla Viyana Sefareti maslahatgüzarlığı görevine getirildi. Kısa süren Viyana'ya atanmasını, “Sefir Aleko Vogoridi'nin İstanbul'a dönmesi nedeniyle maslahatgüzar sıfatıyla Viyana'ya i'zam” ifadesiyle anlatmaktadır.¹⁰¹ Bu arada görevlendirme haberini alır almaz Berlin'den Viyana'ya doğru yola çıktı.¹⁰² Yol masrafları için Turhan Bey'e 33 lira harcırah verildi.¹⁰³

Atama haberi *Morning Post*'ta, “Berlin Sefareti Birinci Kâtipliği de yapmış yetenekli bir diplomat olan Turhan Bey, Viyana Sefareti Maslahatgüzarlığına atandı” şeklinde yankı buldu.¹⁰⁴ Görüldüğü üzere Avrupa siyasi mahfillerinde giderek iyi bir etki bırakmaktaydı. Yalnızca üç ay kadar süren bu görevin altında yatan en önemli neden ise zaruretti. Avrupa'da kaldığı 3,5 yıl zarfında Berlin ve Viyana'da kimi zaman sefaretlerin en üst düzey yetkilisi konumunu üstlendi. Kasım 1877'ye kadar kaldığı

⁹⁸ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 147.

⁹⁹ BOA, Y.A.RES., No. 23, Gömlek No. 29, 2-6.

¹⁰⁰ Sinan Kuneralp (ed)-Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Document On The Eastern Question The Balkan Crisis (1875-1878)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2013), 34.

¹⁰¹ BOA, ŞD. SAİD, Dosya No. 23, Gömlek No. 2.

¹⁰² *Gazzetta ufficiale del regno d'Italia*, (1877).

¹⁰³ BOA, İ.HR., No. 274, Gömlek No. 16683.

¹⁰⁴ *Morning Post*, “The Turkish Embassy at Vienna”, (18 Ağustos 1877), 4.

Viyana'dan görevi sefir Esad Bey'e devretti. Viyana sefirliği gibi mühim bir görevi üstlenmesi, onun gibi genç bir diplomat için henüz çok erkendi.

Tıpkı Berlin'de olduğu gibi Viyana'daki görevi de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın gölgesinde geçti. Ayrıca Viyana'daki günlük gazeteleri takip ediyordu ve Avrupa'da olan biten hakkında İstanbul'a sürekli diplomatik raporlar hazırlıyordu. Burada diplomatik çantaların nasıl hazırlanacağını, şifreleme yöntemlerini ve bir diplomata lazım olabilecek her türlü detayı öğrenmekteydi. Viyana'da da yoğun mesaisine devam ederek sultanın gözüne girme hedefinden şaşmıyordu.

Görevini sürdürdüğü sırada Hariciye Nazırı Server Paşa'ya gönderdiği telgrafta: “*La Deutsche Zeitung* adlı gazetede yer alan Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından barış için Almanya ve Avusturya Osmanlı Devleti'yle müzakere yapacakları” haberini vermektedir.¹⁰⁵ Savaşın gidişatı hakkında Sırbistan'ın savaşa girmesinin an meselesi olduğu istihbaratını vermektedir.¹⁰⁶ Rusların Tuna bölgesinde yığınak yaptığını, Osmanlı Devleti'nin bu konuda daha dikkatli olması gerektiği bunu merkeze bildirmeyi ihmal etmemiştir.¹⁰⁷ Siyasi meselelere yönelik Albay Drigalski ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede şu ifadeler yer almaktaydı:

“Ruslar bugünlerde Manoudje'de Tuna Nehri'nin Saint-Georges koluna ve Gazi Osman Paşa'nın müfrezesinin bir parçasını oluşturan Soulina kolunun 12. mile torpidolarını yerleştirdiler.”¹⁰⁸

7 Eylül 1877'de maslahatgüzar sıfatıyla Kont Andrasyy ile yaptığı diyalogu aktardı: Sırbistan'ın sadece 40.000 düzenli askerinin yanısıra fazla ilerlemeyeceği yazılıydı.¹⁰⁹ Avusturya'da Osmanlı-Rus Savaşı büyük titizlikle takip edilmekteydi ve Turhan Bey, bu durumu; “Lofça'nın Rusların eline geçişinin Avusturya'da büyük endişeye sebep olduğunu” merkeze bildirmişti.¹¹⁰

Bu sırada Gazi Osman Paşa'nın Plevne'de kazandığı zaferin yansımalarına dair aldığı Avusturya gazetesi olan “*Neues Wiener Tagblatt*”ı takip etmekteydi. “Golos ve Plisat yakınlarındaki savaşa gelince, bu savaşın Osman Paşa'nın sadece 25.000 askerle Plevne yakınlarındaki tüm Rus Ordusu'nu durdurmayı başardığını ve böylece Plevne'nin

¹⁰⁵ Sinan Kuneralp (ed) - Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Document On The Eastern Question The Balkan Crisis (1875-1878)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2013), 411.

¹⁰⁶ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 416.

¹⁰⁷ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 417.

¹⁰⁸ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 417.

¹⁰⁹ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 420-421.

¹¹⁰ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 421.

kaybedilmesini kesinlikle imkânsız hale getirdiğinin bir kanıtıdır”.¹¹¹ Ancak Plevne düşmüştü. Bunun üzerine Rusya’nın asker sayısını artırıp tekrar tedbirler aldığı bilgisini paylaştı.¹¹² Avusturya’da gerekli temaslarda bulunan Turhan Bey, Rusların Plevne’ye saldırı haberini alır almaz bu durumu şu telgrafla bildirdi;

“General M. Baumann az önce şu haberi verdi: “Ruslar, Osman Paşa’dan Plevne’ye tüm iletişimi kesmek niyetindeler. Bu amaçla bir Rus kolu Loftça’dan Sofya’ya giden yola doğru ilerlerken, ikinci bir Rumen kolu da Vidin hattını kesmekle görevlidir. Rusların Pelisatoz, Galiabre ve Varbitsa yakınlarında 22 büyük kalibreli silahları vardır. 110.000 asker ve 280 sahra silahı ile Plevne’ye yapılacak saldırıyı da hesaba kattıklarını söylüyorlar. Osman Paşa’nın kuvvetlerinin 80.000 asker ve 244 top olduğunu tahmin ediyorlar. 15.000 askerden oluşan Rus rezervi, Grandük Nicolas’ın bulunduğu Pordim’de kuruludur.”¹¹³

11 Eylül 1877’de General Baumann ile görüşmesinde komutanın sözlerini İstanbul’a aktardı. Plevne’nin düşmemesi için Süleyman Paşa’nın Lovac’ı geri alması ve diğer gelen bilgiler arasında da Plevne’nin Rusların eline düştüğü ve Osman Paşa’nın geri çekildiğinin haberi idi.¹¹⁴ Bu arada görev bilinciyle aldığı her bilgiyi es geçmeden paylaşmaktaydı. Bu bilgiler arasında; “Ruslar bununla daha da ileri giderek Osman Paşa’nın karargâhını ortadan kaldırarak Sofya ile bağlantıyı kesmek amacı taşımaktalar. Rusya, Süleyman Paşa’yı mağlup ederek Edirne üzerine yürümeyi hedeflemektedir. Rus Ordusunun kışı Bulgaristan’da geçireceğine dair şüpheler var” bilgisini vermektedir.¹¹⁵ Bu sırada Tuna Cephesi Kumandanı Mehmed Ali Paşa’ya aldığı istihbaratları iletliyordu. Bunu şöyle aktarır; “Rusların, Mehmed Ali Paşa’ya bir darbe vuracağı ve gelen tüm takviyeler Yantra’ya yönlendirilmiştir. Rus orduları, Mehmed Ali Paşa’nın önünden çekiliyorsa bunun nedeni ise kırsalda enerjik bir direnişe karşı koyacak kadar zayıftırlar. Bu durumu Mehmed Ali Paşa’ya da ilettim”.¹¹⁶

Turhan Bey’den gelen raporlar muhteva olarak zengindi. Bilhassa, Viyana’daki siyasi mahfillerden Rusya’nın savaş manevralarını ve nihai hedeflerini öğrenmekteydi. İleriki memuriyetlerinde göreceğimiz üzere nezaketi, saygınlığı ve dostluğu sayesinde çoğu

¹¹¹ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 425.

¹¹² Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 426.

¹¹³ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 426.

¹¹⁴ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 426.

¹¹⁵ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 443.

¹¹⁶ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 460.

bilgiye kolayca erişebilmekteydi. Rus ordularını konumlandığı merkezler hakkında son bilgileri de Hariciyeye; “Rus ordularının karargâh merkezinin artık Plevne değildi. Orduların ikmal ve konaklaması için atık Biela bölgesi seçildi” şeklinde bildirmektedir.¹¹⁷ En ufak detayı atlamadan 2 Ekim’de Rusların hedefinin artık Rusçuk’a saldırı olduğu haberini verdi. Buna göre; “Şıpka’ya yeni bir ordu sevk etmek amacı taşımaktalar. Ruslar, savaşı biran evvel bitirip, ilkbaharda yeniden saldırısı hedefindeler.”¹¹⁸

Sürekli bilgi sağlamakla yetinmiyor, General Baumaann’dan da istihbarat alıyordu. Bu sefer de Plevne’nin Ruslar tarafından işgalinin yakın olduğu bilgisini vermiştir.¹¹⁹ 6 Ekim 1877’de Hariciye Nazırı Server Paşa’ya gönderdiği telgrafında şu ifadeler yer almaktaydı:

“Buradaki gazeteler, önümüzdeki hafta başında Rusların Plevne’ye dört bir yandan saldıracağını iddia ediyor. Ancak Dışişleri Bakanlığı, bu saldırının yakın zamanda gerçekleşmeyeceğini ve Rusların şu anda bölgeyi merkeze almak ve mevzilerimize yaklaşmak için çalıştıklarını düşünüyor. Düşmanın sürekli takviye ettiği Garowitz ordusuna büyük önem verdiğine inanılıyor.”¹²⁰

Tecrübesiz diplomat yerini Avrupalı siyasetçilerle siyasi meseleleri görüşen ve ayakları yere sağlam basan bir diplomata bırakmaktaydı. Yazdığı raporların ne kadar dikkate alındığı noktasında malumat sahibi değiliz. Ancak gerçek şudur ki rüşünü ispat etmesi açısından raporları önem arz etmekteydi. Viyana Sefiri Sadullah Bey’in de buna yönelik tespiti “Mösyö Bülow ile mülakatımda Turhan Bey’in maslahatgüzarlığı esnasındaki bilgisi ve davranışlarından dolayı lisan-ı sitayişle teşekkür eyledi” şeklindedir.¹²¹

Tarihler 30 Ekim 1877’i gösterdiğinde Turhan Bey’den İstanbul’a bilgi akışı kesildi. Bunun nedeni aynı sıralarda Roma’ya elçi olarak atanmasıydı. 30 Ekim’de Esat Paşa’nın Viyana’ya varmasının ardından şehirden ayrıldı ve yeni görevine başlayacağı tarih olan 20 Kasım’a kadar İstanbul’da kaldı.

¹¹⁷ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 461.

¹¹⁸ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 486.

¹¹⁹ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 496.

¹²⁰ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 503.

¹²¹ Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, (İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları, 2011), 273.

2.4. Sefaret Memurluklarının Değerlendirilmesi

Turhan Bey'in Petersburg, Berlin ve Viyana sefaret görevleri kendini çok yönlü inşa etmek sürecinde önemli yapı taşlarıdır. Bu memuriyetleri sırasında bir yandan eğitim almış, diğer yandan mesleğin inceliklerini öğrenmişti. Keza Avrupa'daki birçok siyasetçiyle samimiyet kurup, edindiği bilgileri merkezdeki karar alıcılarının politikalarına katkı sağlamayı hedeflemiştir. Gayretli çalışmaları ve referansları sayesinde 11 senenin sonunda Roma sefirliğine atanmıştır. Bu dönem diplomatlığa belli bir yön verecek düşünce yapısının oluşmasına zemin hazırlayacaktı. Her şeyden daha önemlisi de yeni bir anlayış ve dünya görüşü kazanacak ve artık gelişmeleri sefir unvanıyla İtalya'dan takip edecekti.

2.4. Roma Sefirliği (1877-1881)

Roma sefareti Turhan Bey'in ilk elçilik görevi olması bakımından önemlidir. Zira sefirliği dönemi boyunca Balkanlar'da birçok problem öne çıkmış ve siyasi sorunlarla ilgilenmek zorunda kalmıştı. Berlin Kongresi gibi Avrupa için son derece önemli diplomatik faaliyet de bu süreçte yapılmıştı. Doğu Rumeli sorununun ilk kısmı ve Osmanlı-Yunan, Osmanlı-Karadağ sınır meselesi de bu dönemine denk gelmişti. Keza, bu dönemde ilk kez adı Arnavutluk meselesine karışmıştı. Elbette sadece adı Arnavutluk meselesine karışmamış; İtalya taraftarlığı ve Jön Türkçü suçlamalar da gündemi oldukça meşgul etmişti. En çok da bu iddialara verdiği savunma, bölümün en çok merak edilen konularından sadece bir kaçıdır.

2.4.1. Tayini ve Göreve Başlaması

Viyana'daki görevinin son bulmasıyla İstanbul'a dönen Turhan Bey, Server Paşa'nın Hariciye Nazırlığında 1 Eylül 1877'de Roma elçisi olarak atandı.¹²² Bu esnada yabancı basında Eylül ayı başında Fotyadis Bey'in yerine Atina'ya elçi olarak atandığı yönünde haberler basına yansdı, ancak Osmanlı arşiv kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanamamaktadır.¹²³

Atanması karşısında mutluluğunu bir sonraki memuriyetinde dile getirme fırsatı buldu. Tayin haberini aldığı anda mutluluğunu, “Roma Sefareti kulunuz için gıpta ferma bir hâl

¹²² BOA, Mabeyn İrade [MB.İ], No. 53, Gömlek No. 169.

¹²³ *Echo*, (8 Eylül 1877), 1-3.

idi” şeklinde bildirdi.¹²⁴ Atama kararının üzerinden iki ay geçmişti, 20 Kasım 1877’de Sultan II. Abdülhamid’in huzuruna çıktı ve görev emrini alır almaz dört gün sonra Roma’ya ulaşarak görevine başladı.¹²⁵ Sefirlik görevine başlayabilmesi için bazı protokol kurallarını yerine getirmesi gerekmektedir. 16 Aralık 1877’de Turhan Bey, İtalya Kralı I. Umberto’ya padişahın mektubunu sundu. Gayet samimi geçen karşılaşmanın ardından ikili arasındaki görüşmenin ana gündem maddesi; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı oldu.¹²⁶

Roma’ya elçi olarak gönderilmesini sağlayan etkenlerin başında daha önce üstlendiği görevlerdeki çalışkanlığı geliyordu. Sefirliğinden beklenti ise; önceki görevlerinde olduğu gibi çalışkan çizgisini devam ettirmesiydi. Zira dış ilişkiler, yabancı basın ve elçiliklerle yapılan görüşmelerde edindiği tecrübe sefirliğe getirilmesinde etkili oldu. Sefirliğinde aynı zamanda siyasetin inceliklerini de kavramıştı. Araştırmacı kişiliği sayesinde İtalya’yı; tarihini, kültürünü ve insanlarını öğrenmişti. İtalyancayı da yeterli ölçüde kavramıştı. İtalyanları şöyle tanımlar: “İtalyanlar biraz ilgili oldukları cihetle gerçek fikirlerini de pek kolay saklamaktaydılar.”¹²⁷

2.4.2. Roma’daki Faaliyetleri

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı diplomatlarının öncelikli görevi başta Jön Türkçü faaliyetler olmak üzere, muhaliflerin takibi ve denetimidir. Dönemin basınına yansıyan siyasi mahfillerde duyduğu haber ve istihbaratları İstanbul’a iletmeyi sürdürürken mücadelesi, siyasî ve diplomatik çerçevede kaldı. Diğer taraftan gerekenleri yapması için İtalya hükûmeti nezdinde teşebbüslere girişti. İtalya’da yaşayıp da Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunan gazeteci Ali Şefkati’yi izledi. *İstikbal* gazetesi yazarı olan Ali Şefkati, Osmanlı aleyhine Avrupa’da yayınlar yapmasıyla bilinen bir gazeteciydi. 1876 yılında İtalya’nın Napoli kentine gittikten sonra 1879-1880 tarihleri arasında *İstikbal* gazetesini çıkarttı.¹²⁸ Gazetenin Avrupa ülkelerinde basın yayın faaliyetlerine başlaması İstanbul’un nazar-ı dikkatini celbetti. 29 Ocak 1880’de

¹²⁴ BOA, Yıldız Sadâret Resmî Evrakı [Y.A.RES], No. 23, Gömlek No. 29.

¹²⁵ BOA, İ.HR., No. 275, Gömlek No. 16723.

¹²⁶ Kuneralp -Tokay, *The Balkan Crisis(1875-1878)*, 755-757.

¹²⁷ BOA, Yıldız Perakende Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik [Y.PRK. EŞA], No. 6, Gömlek No. 53.

¹²⁸ Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 379.

Hariciye Nezareti'nden, Roma Sefaretine gönderilen telgrafta onun Napoli yerel yönetiminden takip edilmesi istenmişti.¹²⁹ Nitekim Roma Sefareti'nin girişimleri kısa sürede etkisini göstermeye başladı ve İtalya Hükümeti Ali Şefkati'yi takibe aldı.¹³⁰

Ali Şefkati meselesi kendisini epeyce uğraştırdı ve Napoli'ye gidip meseleyi halletmek istedi. Ancak Ali Şefkati'nin karşısına çıkamayacağını düşündüğünden sefaret çalışanlarından birini göndermekle yetindi.¹³¹ Meselenin çözümü için hukuk yollarını da aramaktan geri durmadı.¹³² Hukuk mücadelesinin ardından Ali Şefkati'nin evi basıldı ve gazetenin beş yüz kadar nüshasına el konuldu. *İstikbal* gazetesinin yayın faaliyetleri durduruldu ve İstanbul'a girişi yasaklandı. Bu gelişmeler sonucu Turhan Paşa, Ali Şefkati'nin Osmanlı aleyhine yaptığı tüm girişimlere engel olması üzerine Napoli'den ayrılarak Cenevre'ye gitti.¹³³

Bu meseleyi çözüme kavuşturduktan sonra siyasi meselelere vâkıf olmak için çeşitli kaynaklardan bilgi almayı sürdürdü. Bu hususta, 13 Aralık 1877'de Server Paşa'ya gönderdiği yeni bir mektupta dönemin gelişmelerine dair edindiği bilgide Rusya'nın Edirne'nin ardından İstanbul'a olası harekâtını haber vermektedir.¹³⁴

İtalya meclisindeki gelişmeleri yakından izlemekle kalmadı ve bir yandan da de lobi faaliyetleri sürdürdü. Osmanlı Devleti'ni de ilgilendiren bölgesel konularda da raporlarını gönderdi. İtalya barışçıl bir dış politika siyaset izlediğini ve mecliste verilen önergelerin hemen hepsi Rusya karşıtı olduğunu bildirmektedir. Bunlardan bir tanesi de Osmanlı Devleti'nin lehine olmakla beraber Yunanistan'ın yayılmacılığına imkân tanıdığını belirtmektedir.¹³⁵

Sefirliğinin önemli bir yönü de Bulgaristan ve Doğu Rumeli sorunuydu. Rusya'nın bölgeden kuvvetlerini çekmesiyle Osmanlı Devleti, sınıra asker sevk etmek istedi ve bunun üzerine Rusya, içlerinde İtalya'nın da olduğu birtakım devletlere Doğu Rumeli'ye asker sevk etmeleri yönünde teklifte bulundu.¹³⁶ İtalya Hariciye Nazırı

¹²⁹ BOA, Yıldız Sadâret Hususi [Y.A.HUS], No.163, Gömlek No. 40.

¹³⁰ BOA, Hariciye Nezâreti Siyâsi Kalemi [HR. SYS], No. 1826, Gömlek No. 8.

¹³¹ Ali'yi Dersaadet'e gelmeye ikna için sefaret kâtiplerinden birini Napoli'ye göndermeye mecburum. (BOA, HR. TO, No. 136, Gömlek No. 177; BOA, HR. TO, No. 498, Gömlek No. 56).

¹³² BOA, Yıldız Esas Evrakı [Y.EE], No. 165, Gömlek No. 116.

¹³³ BOA, HR. SYS, No. 1826, Gömlek No. 20; BOA, HR. SYS, No. 1826, Gömlek No. 16; BOA, Y.EE, BOA, HR. SYS, No. 20165, Gömlek No. 116.

¹³⁴ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis (1875-1878)*, 712.

¹³⁵ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Crisis (1875-1878)*, 248-257.

¹³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 8/103-104.

Depretis, Turhan Bey'e İtalya'nın geçici olarak asker sevkini kabul etmiş olduğunu bildirirken İtalya'nın da bu konuda diğer devletlere ayak uyduracağını söylemişti.¹³⁷ 21 Mayıs 1879'da Bulgaristan sorunu kapsamında İtalya dış ilişkilerinde kapsamlı görüşmeler gerçekleştirirken aldığı bilgileri merkeze iletmişti. Turhan Bey, Bulgarların Müslümanlara karşı işleyeceği suçlar konusunda İtalyan yetkililerin dikkatini çekti. Bulgarlar arasında meydana gelecek göçten kaynaklanacak toprakların doğrudan padişahın idaresi altında kalması yönündeki arzusunu ifade etti.¹³⁸

Doğu Rumeli sorunu sıcaklığını koruduğu sırada Berlin Antlaşması ile Karadağ'a bağımsızlık verilirken iki ülke arasında sınır ve emlak sorunu baş gösterdi. Osmanlı, toprak sorununu çözmek adına komiser sıfatıyla Kamil Paşa'yı görevlendirirken İtalya da Karadağ sorununun bir an önce uzlaşmacı bir tavırla çözülmesini istemekteydi. Turhan Bey de anlaşmanın eksiksiz yerine getireceğinin güvencesini İtalyan yetkililere vermektedir.¹³⁹ Hariciye Nazırı Abidin Paşa'ya 20 Haziran 1880'de gönderdiği telgrafta, İtalya'nın diğer tüm güçler gibi, İngiltere'nin [Dulcigno] dâhil kıyı şeridinin Boyana'ya kadar Karadağ'a bırakılması ve kıyı şeridinin Avusturya-Macaristan'a kontrol hakkı verilmesi konusundaki önerisine dikkat çekti. Ancak İtalya hükümetine göre en iyi çözüm yolu, Bâbiâli'nin son sözleşme hükümlerine göre hareket etmesi, ancak konuyu belirlenen süre içerisinde erken bir sonuca bağlamayı taahhüt etmesi olacaktı.¹⁴⁰ Turhan Bey, İtalya hükümetinden Kont Maffei ile görüşmesini şöyle anlatmaktaydı; "Karadağ meselesini acilen sonuçlandırmamızı tavsiye ediyor, çünkü bu sorunun çözülmesi, Yunanistan sorununun ciddiyetini fazla azaltmadan durumumuzu iyileştirecekti."¹⁴¹ Turhan Bey'e göre, Roma kabinesini esas korkutan şey; İngiltere'nin Avusturya'ya yaklaşması ve Avusturya birliklerinin Arnavutluk'a girişinin İmparatorluk ve İtalya için yaratabileceği çok ciddi sonuçlardı.¹⁴² 14 Temmuz 1880'de Büyük güçlerin Karadağ'a göndermeyi planladıkları savaş gemileri konusunda bazı bilgilere sahip oldu; "Tüm güçlerin deniz gösterisine ilişkin öneriyi zaten kabul ettiğini öğreniyorum. Her biri basit savaş gemileri olacak ve ikiden fazla gemi göndermemeye

¹³⁷ BOA, HR. TO, No.132, Gömlek No. 7.

¹³⁸ *Documenti Diplomatici Italiani*, Seconda Serie, (21 Mayıs 1879), 463.

¹³⁹ *Seconda Serie*, (9 Ocak 1879), 140.

¹⁴⁰ Kuneralp, *The Ottoman Empire and Its Neighbours; Ottoman Diplomatic Document On Relations with Montenegro (1879-1882)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2015), 1/251.

¹⁴¹ Kuneralp, *Montenegro*, 263-264.

¹⁴² Kuneralp, *Montenegro*, 263-264.

karar vereceklerdi. Bu filoyu Ülgün rotasına göndermek için daha sonra bir anlaşmaya varılma ihtimalini bekleyeceklerdi.”¹⁴³

Turhan Bey, tüm enerjisini bu meseleye harcıyordu. Son edindiği bilgileri de şöyle sıralamaktaydı; “Karadağ Prensi, Çetine’deki ajanları aracılığıyla Avrupalı Büyük Güçlere başvurarak, deniz gösterisini gerçekleştirerek Arnavutluk Birliği ile mücadele için yalnız bırakmayı düşünüp düşünmediklerini sorduğunu gizli olarak öğrendim. Prens, bozuk maliyesi ve katlanmak zorunda kaldığı üç yıllık savaş göz önüne alındığında, Prenslığın bu nitelikte bir mücadeleye girişemeyeceğini ekliyor; bu nedenle Avrupalı Büyük Güçlerden ne yapması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmalarını istemekteydi.”¹⁴⁴

Son görüşmesinin detaylarını şöyle vermektedir:

“Şu ana kadar yaşanan ve halen devam eden gerilimlere rağmen kaynağıma göre Avrupalı Büyük Güçler arasında yavaş yavaş genel bir anlayış oluşuyor gibi görünüyor. Şu anda zorlayıcı önlemlere ihtiyaç olduğunu öngörmüyoruz, ancak deniz gösterisinin bir miktar dirençle karşılaşması halinde, yine kaynağıma göre bu, öngörülemeyen sonuçlara yol açabilir.”¹⁴⁵ 24 Temmuz 1880’de Dışişleri Bakanlığı Siyasi Şube Genel Müdürü de az önce bu haberi doğruladı. Mösyö Malvanoa, bana Almanya’nın çoğunluktan yana olacağını yanıtladığını, Avusturya’nın ise henüz yanıtını açıklamadığını bildirdi. Malvanoa, şu ana kadar Yunanistan lehine yapılacak bir deniz gösterisi konusunda kesin olarak konuşan bir teklif olmadığını, ancak aslında Fransa’nın kendi isteğini tabi kılacağı bir koşul olduğunu söyledi. İngiltere’nin diğer güçlere ilettiği bir koşul olan Karadağ sorununda işbirliği idi.”¹⁴⁶

Yoğun dış siyaset gündeminde diğer önemli bir mevzu da Osmanlı-Yunan sınır sorunuydu. Bu sorun İtalyanları da yakından ilgilendirmekteydi ve Adriyatik’te olası bir ayaklanma ve yaşanabilecek olaylar İtalyanlar için açık bir tehlike oluşturacaktı. Turhan Bey, olaylarını doğru okuyordu ve kendisinden gelen telgrafta bunu doğruluyordu. Hariciye Nazırı Depretis’le görüşmesinde meseleyi ele aldı.”¹⁴⁷

¹⁴³ Kuneralp, *Montenegro*, 263-264.

¹⁴⁴ Kuneralp, *Montenegro*, 276.

¹⁴⁵ Kuneralp, *Montenegro*, 280.

¹⁴⁶ Kuneralp, *Montenegro*, 282-283.

¹⁴⁷ BOA, HR.TO., No.132, Gömlek No. 54.

Depretis, Yunanistan'a verilmek istenen yerleri yeterli görmediğini, İtalya'ya bu konuda bir öneri gelmediğini, Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında bir fikir birliği sağlanmasını istediğini açıkladı. Osmanlı'nın askeri olarak kuvvetli bir devlet olarak kalmasını arzu ettiğini söyledi. Dışişleri Genel Sekreteri Kont Tornielli de İtalya'nın Berlin Anlaşması'nın devletlerarasında oluşturduğu ittifakın dışında hareket edemeyeceğini ve eğer Yanya tarafından sınır düzenlemesi zor ise Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'a Tırhala'dan toprak vermesi gerektiğini belirtmişti. Turhan Bey de bir öngöründe bulunarak İtalyanları, Yunanistan'ın Tırhala tarafından genişlemesinin Avusturya'nın Selanik'e doğru ilerlemesini engelleyeceğini tahmin etmişti. Hatta ona göre, eğer bütün Tırhala'nın Yunanistan'a bırakılması konusunda devletlerarasında bir birlik olursa İtalya da onlara katılırdı.¹⁴⁸

Turhan Bey, Yunan sorununa dair son detayları şöyle vermektedir; “Ekselanslarının bilgisine eklemek isterim ki, o zamandan bu yana Yunanistan Hariciye Nazırı Deliyanni, kralın şu anda bulunduğu Venedik'e geldi. Majesteleri tarafından karşılanmış olmalıdır ve Yunanistan'a dönüş yolunda Roma'dan geçecektir. İtalya Dışişleri Bakanının Deliyanni ile yaptığı görüşmeden edindiği izlenim, Deliyanni'nin Roma'ya gelmeden önce ziyaret ettiği hükümetlerden pek fazla vaat almamış olduğu yönündedir. Ekselansları, kendisinin bu karaktere yönelik herhangi bir taahhütte bulunmadığını ekledi. Kont Corti, her şeyin İngiltere'ye bağlı olduğunu düşünüyor ancak Kıbrıs meselesinde Bâbıâî karşısında ahlaki açıdan taviz vermiş olduğundan Helen iddialarını ciddi şekilde desteklemek istemeyeceğini düşünüyor.”¹⁴⁹

Sınır sorunun devam ettiği sırada 31 Ağustos 1878'de Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya bir bilgilendirme yazısı göndermişti:

“Avrupa'daki gazeteler son günlerde Fransa ve İtalya'nın, Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınırın düzeltilmesi amacıyla arabuluculuk teklifinde bulunmak üzere ortak girişimde bulunacağı yönünde söylentiler yaymaya başladı. Kont Corti, gazetelerde yer alan yeni bilgileri yalanlama nezaketini gösterdi ve İtalya'nın bu konuda herhangi bir girişimde bulunmayacağına dair beni bir kez daha temin etti.”¹⁵⁰

¹⁴⁸ BOA, HR.TO., No.132, Gömlek No. 54.

¹⁴⁹ Sinan Kuneralp (ed), *The Ottoman Empire and Its Neighbours; Ottoman Diplomatic Document On The Turco-Greek Border Issue (1856-1878)*, (İstanbul: THE ISIS Press), 2014, 1/774-775.

¹⁵⁰ Kuneralp, *Turco-Greek Border Issue*, 779.

Bir yandan da Yunanistan'ın tavrını da dostları sayesinde elde etmekteydi. Fakat bir komploya kurban gitmemek ve bilgi alma kanallarının kapanmaması adına kendi isminin gizli kalmasını istemişti:

“24 Eylül 1878’de Larissa’daki Yunan Konsolosunun yakın zamanda hükümetine gönderdiği ve bu kişinin diğer hükümetlerle iletişime geçtiği bir raporu çok gizli bir şekilde not etme fırsatı verildiğini bildirmek için acele ediyorum. Müslümanlara, Yunanistan’a ilhak edilirse aynı haklara sahip olacaklarını anlamalarını sağlamayı ihmal etmediğini beyan ediyordu. Konsolos, gelecekte Osmanlı yönetiminden memnun olmayan ve özerklikle yabancı bir hükümete ilhak arasında seçim yapmak zorunda kalacak diğer vilayetlerin oylarını almak amacıyla Müslümanları memnun etmeye yönelik bu politikanın yararlılığını gösterdiğini söyleyerek açıklıyordu. Müslümanların özellikle Yunanistan’a bu ilhakı istemediklerini, ancak karar verilmesi durumunda buna silah zoruyla karşı çıkmayacaklarını da ekliyor. Bu durumda kendisinden ancak saygıyla Roma sefaretinin ismini vermemesini rica edebilirim, zira bu haber bana kişisel bir güven olarak verildi ve bu haberin açıklanması gelecekte beni iyi bir kaynaktan mahrum bırakabilir.”¹⁵¹

Sonuç olarak Roma’da kaldığı üç sene zarfında aktif bir politika izleyerek gelişmeleri İstanbul’a iletmış ve karar alıcıların politikalarına katkı sağlamıştı.

2.4.3. Hakkındaki Çeşitli İthamlar

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Arnavut kökenli memurlara, rekabet, jurnalcılık, proto-milliyetçi eğilimler gibi birçok durumla ilgili jurnaller yazıldı. Jurnallerde ismi geçenler yalnız Arnavutluk’un istiklaline çalışmakla değil; Alman, İtalyan ve hatta İspanyol emellerine hizmet etmekle suçlandı.¹⁵² Turhan Bey de Roma sefirliği sırasında kendisini bir takım ithamların ortasında buldu.

Turhan Bey, mevzubahis iddiaları da şöyle sıralamaktaydı:

“Birincisi, Arnavutluk meselesinde zî-medhal olduğum zehabı.

İkincisi, hidiv-i sabık İsmail Paşa’ya mûmaşat edişim zannı.

Üçüncüsü, Napoli şehrinde o vakit neşr olunan *İstikbal*’in tatili hususunda aldığım o emrin icrasnda müsamaha ettiğim isnadı.

¹⁵¹ Kuneralp, *Turco-Greek Border*, 792-793.

¹⁵² Kırmızı, *Ferid Paşa*, 75.

Dördüncüsü, İtalya politikasına celb olunduğum iftirasıdır.”¹⁵³

Turhan Bey, ithamlar karşısında neden hemen harekete geçmediği ve niçin üç sene beklediği sorusu akıllara gelmektedir. Sonunda suskunluğu bozdu ve padişaha durumu izah etmeye başladı. Mektupta, sadakatini teyit etmekle kalmıyordu ve başta Arnavutluk meselesi olmak üzere sultanın içini rahatlatmak istemekteydi.

14 Nisan 1884’te Antalya’dan yazdığı mektubunda kendisine isnat edilen iddiaların kötü niyetli kişilerce veya çıkarları zedelenen devletler tarafından atıldığını belirtti. Suçsuzluğunu ve sadık bir devlet adamı olduğunu ispatlama yoluna gitti:

“İçinde bulunduğum teng-nayı ıstırabı huzûr-ı hakkaniyet nüşur-ı veliyyü’n-niamilerine hususi olarak arz ile mazhar adalet olmaklığım, arzusunu atide beyana mütecasir olduğum iki sebepten dolayı şimdiye kadar kuvvede bırakmış idim;

Birincisi, istikametle hilâfet-i uzmâya olan ubûdiyet ve sadakatimi ve hal-i hısâm vicdansız bir düşmanın eser-i fitnesi olduğunu bilir veli-yül nimet hakk-ı âcizanemde böyle bir mağduriyetin bertaraf olmasına hakkaniyetin arz ve bidâr etmesine bezl-i inâyet ve âtîfet buyururlar itikad ve itimadı idi.

İkincisi, belki havehân-ı fehemaleleri bulunur da iftiraya uğramış bir abd-i sâdık hakkında vukû bulacak müracaat-ı devletlerini diğer suretle tabir ederler mülahazasıyla sair tarifi mümkün olmayan hissiyat idi.”¹⁵⁴

Belirttiği dört iddianın iftiradan ibaret olduğunu ve sultanın kendisini mağdur etmeyeceğini zannediyordu. Niçin suskun kaldığı hususunda ise padişahın kötü niyetli insanlarca etkilenmesinden ve şahsi imajının zedelenmesinden korkuyordu.

Raporda da yer verdiği iddiaları kesin bir dille inkâr ederken, iftiraları da örneklerle çürütmeye çalıştı. “Mel’anetcesine olan işbu iftiraların her birini ayrı ayrı ve namusum üzerine kasem ederek reddettikten sonra kimin fiil-i mel’aneti olduğuna dair olan zan ve hissiyatımı arz edeceğim” demiştir.

En çok da merak edilen konuların başında olan Arnavutluk meselesi hakkında kendisini şöyle savundu:

“Evvela, Arnavutluk meselesinde isnat olunan hıyaneti hakaretle reddederim. Çünkü saye-i şahanede nik ü bedi fark edecek derecede akl-ı selime malikim. Nik ü bed’i fark edecek zekâvate malik olamayan bir üç serserilerin ol vakit tutmuş oldukları tarik-i şikâvetde pişrev olacak derecede deli olduğumu bendenizi bilen ve

¹⁵³ BOA, Y.A.RES., No.23, Gömlek No. 29, 2-6.

¹⁵⁴ BOA, Y.A.RES., No.23, Gömlek No. 29, 2-6.

işitenler bir saniyen olsun zan edemeyeceklerini memul ederim. Çünkü her akl-ı selim her vechle gıpta-ferma bir hal idi adimü'l- imkân olan ve farz-ı muhal olarak imkânı vukuu sebeble bir varta-i helak olacağı coğrafya ve tarih ile müspet bulunan bir istikbale kapılacağı umur-u tabiiyedendir.”

Aynı jurnalde yer alan diğer iddia; eski Mısır hidivi İsmail Paşa'ya yakınlık göstermesiydi. Mesele hakkındaki faaliyet ve icraatlarını bir bir sıralarken kaleme aldığı mütalaasını padişaha sundu:

“İsmail Paşa, hakkında o vakit hariciye nezaret-i celilesinde bulunan Aleksandr Paşa'dan Devlet-i Âliyye'nin en büyük memuruna olunacak riayette kusur etmeyiniz emrini almış olduğum halde müşarünileyhin dilgir olacağını reviş-i meseleden anladığımdan sadıkâne nasıl hareket edeceğimi müteaddide ile isbat edeceğim. Evvela katip sıfatıyla yanına almak istediği Kont Maffei'nin biraderini aldırmadım. Saniye, mahdumu Hasan Paşa'ya hafıyyen Der'aliyye'ye gönderdiği vakit daha Brindizi'den vapura binmeden evvel Hasan Paşa, İstanbul'a göndermiştir deyü telgraf ihbar etmedim mi? Salisen, familyasını Napoli'de vapura erkaba gönderdiği ve yalnız vapur kaptanının maada nakıta-i nazırı kimsenin malumu olduğu halde kulunuz evvelce Bâbîâlî'ye İsmail Paşa familyası halkını Robantu Kumpanyasının bir vapuruna erkaben bu akşam Der'aliyye'ye hafıyyen göndermiştir deyü ba telgraf ihbar etmedim mi? Rabi'an, İsmail Paşa'ya bendeniz sefarette iken gerek süfera gerek vükelâ ve gerek eşraf salonlarına ayak bastırmadım.”

Ne var ki başını ağrıtan diğer itham da padişah aleyhine yayınlar yapan *İstikbal*'in yayın faaliyetlerine göz yumduğuydu. Bu iddiayı da delilleriyle çürütmeye çalışmıştı:

“Gelelim *İstikbal* gazetesine, bu varaka-ı melânet iştimâl hakkında icra ettiğim teşebbüsât ile hâsıl olan netice-i matlûbe Bâbîâlî'ye mechûl değildi. İtalya başvekili ve dâhiliye nazırı bu gazetenin tatili hakkında vuku bulan teşebbüsât-ı müteaddie-i acizaneme bunun İtalya hükümetince adimü'l-imkân olduğu cevabını işrab eyledikleri halde yine hasbe's-sadaka kendilerini taciz edercesine teşebbüsden gerü durmayub bi'l-ahire hariciye nezaretinde bu maddenin müzakeresi için bir meclis-i vükelânın tecemmü'una sebebiyet vererek ve kendim dahi mecliste bulunarak birkaç devam eden müzakere nihayetinde gazeteninin tatili hakkında Napoli valiliğine emir verdim mi? Ali Şefkati'nin Der-Âliyye'ye mahfûzan

izamı için var kuvvetimle sarf etmiş isem de İtalya ile böyle politika mücriminin teslimini müeyyid bir muahedenin fıkdanı münasebetle nail-i meram olamadım.”¹⁵⁵

İstikbal’in faaliyetlerinin yasaklanması hususunda İtalyan meclisinin meseleyi görüşmek üzere toplanmasını sağlamıştı, meselenin üzerine gitmişti. Lakin kısmen de olsa başarılı olmuştu. Kısmen dememizin altında da gazetenin sahibi Ali Şefkati’nin Türkiye’ye iadesini sağlayamaması yatmaktadır. En azından gazete artık İtalya’da faaliyetlerine devam edememişti. Lakin diğer ülkelerde icraatlarını sürdürmekteydi. Bu durum Turhan Bey’in de dikkatinden kaçmadı, açık açık Londra ve Paris sefirlerini de eleştirmekteydi. “Ol vakit bu gazetenin mesleğini tutan ve Londra ile Paris’te Arabi ve Türkçe neşr olunan evrak-ı havadise Londra ve Paris sefaretleri tatil ettirebilirdiler mi?” şeklinde açıklama yapmıştı.

Son iddia da İtalya taraftarlığı meselesiydi ve bu itham karşısında şöyle bir savunma yapmıştı:

“İtalya Devleti, politikasına müsait olduğum iddiasına gelince, bu babda birkaç söz söylemeden kendimi alamıyorum. İtalya devletinin efkâr-ı aleyhlerinde olduğu anlaşıldığı esnada bu ciheti arz ettiğim gibi olvakit mevki iktidarda bulunan İtalya vükelası hakkında dahi efkârımı açıktan açığa beyan ve onların efkârını Devlet-i Âliyye’nin lehine çevirmeğe ne derecelerde çalışmış olduğumu arz eylemiştim. İtalya politikasına mechuliyetim iddia olunursa mugayyir insaftır. Çünkü kulunuz İtalya’yı ve Venedik Körfezi’yle Akdeniz’in öbür tarafından müstemlekane destres olmaklığı arzu etmez dedim. Ancak böyle bir arzusunu mevki-i fiile getirebilmek iktidarına haiz olamayacağını söylediğim gibi şimdi yine söylerim. Bununla beraber devlet ve millette kemayelik hizmet etmek için her sefirin ikdam-ı vezaifinden biri bulunduğu memlekette kendini sevdirmeye çalışmaktır. Böyle bir merama nail olmak için kendi devletinin menâfii hilafında hareket etmek ise kendine hürmet ider ve kendisine hürmet olmasını arzu ider bir adamın kârı olmayacağı behidatdandır.”¹⁵⁶

İtalya emellerine hizmet ettiği iddialarını kesin bir dille yalanladı ve mesele hakkındaki icraatlarını da raporuna ekledi. İtalyan yanlısı olmadığını ve ayrıca kendisini sevdirmeye gayreti içinde olduğunu belirtti.

¹⁵⁵ BOA, Y.A. RES., No.23, Gömlek No. 29, 2-6.

¹⁵⁶ BOA, Y.A. RES., No.23, Gömlek No. 29, 2-6.

Raporunda kendisini ihbar eden muhbirleri de bulamadığını da belirtti. İhbarın arkasında eski Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın, Yunanistan, Avusturya ve Fransa'nın rolü olduğuna tahmin etmekteydi.¹⁵⁷ Raporun sonunda kendisini ispat yoluna gidiyordu:

“İşbu felaketi başıma getiren ya İsmail Paşa'nın İstanbul'da bir dost Rum haridesi yahud mugayyir insaf ve hakkaniyet olarak devletin iki cisim vilayetini çalmak isteyen Yunanistan'ın politikası İtalyaca tervic olunmamasına var kuvvetimle sa'y u gayret ettiğimden dolayı İstanbul'da bulunacak bir devletin politikası tervice memur bir zatın mel'ânati eserinden veyahud Avusturya'nın Arnavutluk'ta el altında icrasında geri durmadığı teşebbüsâtı İtalya'dan sami-i şahaneye kesb eylediğim maarifete münasebetle Bâbîâlî'ye bildirildiğimden veyahud Fransa'nın kable'l işgal bazı harekâtını hariciye nezareti celilesine ahbara muvaffak olduğumdan bu iki devletin entrikasına uğramış olmayalım.”¹⁵⁸

Aynı raporda Yunanistan, Avusturya ve Fransa'nın siyasi emellerini ortaya çıkarırken, uğraşından dolayı ihbar edildiğini düşünmekteydi. Lakin ne kadar mantık yürütmüş olsa da ihbarın arkasında kimlerin olduğunu öğrenemedi.

Tam da Roma'dan ayrılmak üzereyken yeni bir iddia gündemi sarstı. Osmanlı'dan ayrılıp İtalya hükümetine geçeceğine dair söylentiler iyiden iyiye yayıldı. Temize çıkmak adına ihbarın arkasında kendisini gözden düşürmek isteyenlerin parmağı olduğunu belirtti. İlginç savunmasında şu ifadelerle yer vermektedir:

“Taraflı acizanemden bu babda hiçbir gün teşebbüs ve İtalya kralına veyahut İtalya Sefaretine müracaatım vuku bulmamıştır. Çünkü şimdiye kadar nail olduğum rütbe ve nişan-ı âliler ve haiz olduğum haysiyet ve itibar saye-yi şahaneden kazanmış olduğumdan ve hususuyla bu kere şeref sadr olan irade-i seniyyeden tayin vaktinde bir memuriyete tayin buyrulacağım merhameten va'd ve tebşîr buyrulmuş idiğünden memnun değilim. Böyle vesait-i ecnebiniyeye müracaat edemem. İşte korktuğum şeyler başıma gelir. Devlet-i Âliyye'den ve padişahımdan başka başkaca bir yere müracaat edeceğim nazarımda bu hale nimet dua küfrân-ı ni'met ve adeta padişahımız efendimiz bugün beni azledeyse elbette merhamet buyurup yine bir memuriyet münasibe-i ihsan buyuracağından hiç şüphe edermiyim. Bir müddetten beri hakkımda entrika edenler türlü türlü esbab ile beni nazar-ı şahaneden düşürmeğe çalışıyorlar. Benim hiçbir yere bağlılığım yoktur.”¹⁵⁹

¹⁵⁷ BOA, Y.A. RES., No.23, Gömlek No. 29, 2-6.

¹⁵⁸ BOA, Y.A. RES., No.23, Gömlek No. 29, 2-6.

¹⁵⁹ BOA, Y.PRK. BŞK., No.4, Gömlek No. 29.

Sonunda alınan karar gereği görevden el çektirildi ve 5 ay İstanbul'da işsiz kaldıktan sonra Teke mutasarrıflığına tayini gerçekleşti. Artık tüm umudu sultanın kendisine inanmasıydı. Bu hususta özellikle sultanı rahatlatmak adına taşradan merkeze mektuplar yazmakta ve beraatini talep etmekteydi. Bunu da şöyle açıklar, “Roma Sefaretine infisalimden iftiranın birine hamîl olunduğu ol vakit bazı ahvâle şinasın efkârı idi. Şu iftirayı melanatkaranaye ta'dad ettikten sonra birer birer cevabını verip güneş gibi kendini göstereceğim, hakkaniyeti isbat edeceğim”¹⁶⁰ şeklinde belirtmiştir.

2.4.4. Roma Sefirliğinden Azli

Roma sefirliğinden ayrılışına daha doğrusu işten el çektirilişine; yukarı da işaret ettiğimiz üzere birçok iddianın bir araya gelişi sebebiyet verdi. Öte yandan görevden alınmasına ilk tepki İtalya hükümetinden geldi. İtalya Kralı I. Umberto, Turhan Bey'in görevi sırasında göstermiş olduğu gayreti ve dürüstlüğü sebebiyle Roma'ya dönmesini istedi. Umberto, yazısında Turhan Bey'in sosyal bir kişilikte olduğunu ve memurlarıyla iyi ilişkiler kurduğunu belirtmekteydi. İtalya Kralı, sultana mektup göndererek Turhan Bey'i geri çağırırsa da padişah çoktan yerine Stefanaki Efendi'yi atadı.¹⁶¹ Roma'dan 10 Ekim 1880'de ayrılmak zorunda kaldı ve Brindizi'den hareket edeceğini bildirdi.¹⁶²

2.4.5. Roma Sefirliğinin Değerlendirilmesi

Turhan Bey'in Roma sefirliğini “tartışmalı dönem” biçiminde ifade edebiliriz. Zira hakkında ortaya atılan farklı iddialar sebebiyle görevinden alınmıştı. Göreve başladığı 1877'den 1880 tarihine değin Berlin Kongresi'nden artan kalan Osmanlı-Yunan, Osmanlı-Karadağ sınır sorunları, Sultan II. Abdülhamid aleyhine yapılan yayın ve faaliyetlerle mücadele, Avrupalı Büyük Devletlerin Osmanlı politikalarını takip etmekle geçmişti. Üç senelik sefirliği boyunca merkeze gönderdiği raporlarda İtalyan siyasasını daha rasyonel bir şekilde ele almıştır. İtalyanlara güvenilmemesi konusunda açık açık Osmanlı'yı “Tırhala'nın Yunanistan'a bırakılması konusunda devletlerarasında bir birlik oluşursa İtalya da onlara katılırdı” şeklinde uyarmıştır.

Sefirliği sırasında İtalyanların “Persona Grata”sı [istenen kişi] olarak kurduğu dostluğu sayesinde birçok önemli bilgiyi de almaya başarmıştır. “İletişime geçtiğim birisinden

¹⁶⁰ BOA, Y.A. RES, No.23, Gömlek No. 29, 2-6.

¹⁶¹ BOA, Y. PRK. HR, No.4, Gömlek No. 89.

¹⁶² BOA, Y.PRK. EŞA, No.2, Gömlek No. 25.

raporu çok gizli bir şekilde not etme fırsatı verildiğini bildirmek için acele ediyorum.” İfadelerinden de anlaşılacağı üzere bunu devlet lehine kullanmıştı. Öte yandan Osmanlı aleyhindeki faaliyetlerin engellenmesi kapsamında gayret içinde olduğu izlenimi vermektedir. Zira Ali Şefkati’nin imtiyaz sahibi olduğu gazetesinin faaliyetlerinin engellemesi hususunda İtalya Meclisi’nde alınan karara direkt etki etmesi buna örnek verilebilir.

2.5. İzmir’de Tutuklanması

İstanbul’a dönen Turhan Bey, beş ay kadar işsiz kaldı ve Sultan II. Abdülhamid, onu Anadolu’nun uzak noktalarında bir mutasarrıflık vererek uzaklaştırmak istedi. Bu arada Teke mutasarrıflığına atandığında atama emrini alır almaz görev yeri olan Antalya’ya gitmek üzere Mayıs 1881’de İstanbul’dan yola çıktı.

7 Mayıs 1881’de İzmir’e ayak basar basmaz alınan bir ihbar ortalığı karıştırmaya yetti. Mesele, Turhan Bey’in İstanbul’a döndüğünde yanına Kamber ve Dominik adlı iki hizmetkâr almasıyla başladı. Takibe takılması da Kamber’in İzmir Valisi Midhat Paşa’nın huzuruna gidip Turhan Bey’in Avrupa’ya firar edeceğini bildirmesi sonucuydu. Zira tutuklanmasının altında başka neden de vardı; Turhan Bey, Midhat Paşa’ya Avrupa’ya kaçmasını önermişti.¹⁶³ Hatta Avrupa’ya kaçışında Midhat Paşa’ya eşlik edeceği de iddiası da ortaya atıldı.¹⁶⁴ Kamber’i biraz da öfkeli bir şekilde şöyle anlatıyordu; “İki uşağımdan biri de Kamber idi. Antalya’nın havasının kendisine iyi gelmeyeceğini düşünerek burayı terk ederek İstanbul’a gitti. Edepsiz bir adam olduğunu anladım ve yol verdim. Kamber’i Edhem Paşa’nın [Kantarcılar’da bulunan] konağından aldım.”¹⁶⁵

Şehre ayak basar basmaz Yaver Hüsnü Paşa’yla görüştü, bir iki gün şehirde kalacağını ve İzmir Kalesi’ni gezeceğini belirtti. Yunan Vapurunun çok dolaşacağından gitmek istemediğini ve İngiliz vapuruna bineceğini söyledi. Olacaklardan habersiz Midhat Paşa’yı ziyaret ettiğinde 40 frank otel borcu bulunduğundan Midhat Paşa’dan biraz para

¹⁶³ BOA, Y. EE, No.16, Gömlek No. 44, 1-5.

¹⁶⁴ *La Turquie*, (5 Temmuz 1909), 2.

¹⁶⁵ BOA, Y. EE, No.16, Gömlek No. 44, 1-5.

istedi ve o da gülerek, “Zaten Hicaz yolunda seyyahın parası kalmadığından para isterler şimdi de mutasarrıflar istiyor, bir çaresine bakarız” dedi.¹⁶⁶

Güya, Turhan Bey, Midhat Paşa’ya Sultan Abdülaziz’in ölümüyle ilgili tahkikattan bahsetti. Ayrıca tutuklanacağını ve Avrupa’ya firar etmesini tavsiye etti. İddialara göre, Turhan Bey, Paşa’nın İstanbul’daki dostlarından haber getirip Avrupa’ya kaçmasını önerdi. Bu durumu destekler mahiyette Serasker Rıza Paşa da, “Turhan Bey’in Midhat Paşa’ya İstanbul’a götürüleceğini ihbar etmesinden dolayı tutuklandığı” bilgisini vermektedir.¹⁶⁷

Turhan Bey, ihbarlardan dolayı sorguya alındığında iddiaları kesin bir dille reddetti. İlk soruşturmayı Yaver Hüsnü Bey yürüttü ve soruşturma evrakında şunlar geçer:¹⁶⁸

Yaver Hüsnü Bey: İstanbul’da Midhat Paşa’ya suikast yapılacağını ve kendisinin Avrupa’ya seyahatinin hayırlı olacağına dair Midhat Paşa’ya beyan ettiğiniz doğru mu? Hatta siz, memuriyetinizi terk edip Avrupa’ya kaçacağınızı söylediğinizde Midhat Paşa, memuriyetinize gitmek üzere size telkinde bulunduğunu beyan ediyor buna ne diyorsunuz?

Turhan Bey: Haşa, ne böyle bir malumat verdiğim ne de böyle bir söz işittim.

Yaver Hüsnü Bey: Kendi tarafından nasihat ettiğini söylerse ne dersiniz?

Turhan Bey: “Kabul etmem efendim!”¹⁶⁹

Midhat Paşa da gelen ihbar neticesinde Turhan Bey’e, “Vesveseli haliniz için ülkenizi bırakıp Avrupa’ya gitmeniz uygun olmaz, memuriyetiniz olan Antalya’ya gidiniz” demişti. Bunun üzerine nasihatleri dikkate almış ve uşağı Kamber hükümet konağına gelip “Turhan Bey Avrupa’ya kaçacak” diye haber etmişti. Bu durumu teyit eder nitelikte pazartesi günü Turhan Bey’i yeniden çağırdı. Bu öğütleri dikkate almış ve görev yeri olan Antalya’ya gideceğine dair Midhat Paşa’ya söz vermişti. Paşa, durum üzerine Bâbîâlî’ye derhal bir mektup yazmıştı. Uşaklar arasındaki mücadeleden dolayı

¹⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 62-63

¹⁶⁷ *Abdülhamid’in Seraskeri Rıza Paşa’nın Anıları*, Haz. Mahir Aydın, (İstanbul: Kitapevi Yayınevi, 2012), 68.

¹⁶⁸ BOA, Y. EE, No.16, Gömlek No. 44, 1-5.

¹⁶⁹ BOA, Y. EE, No.16, Gömlek No. 44, 1-5.

bu durumun meydana geldiğini belirtti.¹⁷⁰ Tüm bunlar yaşanırken Midhat Paşa, Turhan Bey'in yüzünden korktuğunu ve Fransız Konsoloshanesine sığındığını ifade etti.¹⁷¹

Paşa'yı sorgulamak için İstanbul'dan gelen heyet Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın başkanlığında tahkikatı yürütmüştü.¹⁷² Bu heyetin sorgusunda Sultan Abdülaziz'in öldürülmesiyle alakalı da Turhan Bey de şüpheli konumuna gelmişti.

Sorgu Memuru Latif Efendi:

—Abdülaziz hazretlerinin vaki irtihalleri tarihinde nerede ve hangi memuriyetlerdeydiniz?

Turhan Bey:

—Berlin'de sefaret başkâtibiydim.¹⁷³

Sorgu Memuru Latif Efendi: Sultan Abdülaziz'in makasla kendini yaralayarak intihar ettiği rivayeti Avrupa'da nasıl yorumlanmıştı?

Turhan Bey:

—Berlin kamuoyu Sultan Abdülaziz'in intihar ettiğini inanmamaktadır. Yani kravatla ile ölümü buradaki gazeteler tarafından basit görülmekte ve alay etmekte. Sefarete gelen raporlar öldürüldü şeklinde olmasına rağmen gelen raporlar da ise halefi Sultan II. Abdülhamid'i kandırmaya yöneliktir.

Sorgu Memuru Latif Efendi:

—Berlin kamuoyu neden bu intihara ihtimal vermemektedir?

Turhan Bey:

—Bir elini kestikten sonra nasıl diğer elini kesebilir şeklinde bu ölüme ihtimal vermemektedir.

Sorgu Memuru Latif Bey:

—Burada hizmetinizde kimler vardı?

Turhan Bey:

—İki uşağım vardı. Biri İstanbul'a gitmek için yanımdan ayrıldı. Diğer de halen yanımdadır.

Sorgu Memuru Latif Bey:

—İsimleri nelerdir?

¹⁷⁰ Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, 62-63.

¹⁷¹ *La Temps*, "Lettres de Turquie", (7 Haziran 1881), 1.

¹⁷² *Vakit*, (22 Mayıs 1881), 4.

¹⁷³ BOA, Y. EE, No.16, Gömlek No. 44, 1-5.

—Birinin adı Kamber, diğerrinin de adı Dominik'tir. Dominik İtalyandır.

Sorgu Memuru Latif Bey:

—Bu Kamber sizin hemşeriniz ve emektarınız olması gerekiyor. Kamber, Midhat Paşa'ya gidip sizi ona şikâyet etmektedir. Kamber, Midhat Paşa'ya Turhan Bey'in Avrupa'ya gideceğini haber ediyor. Bu durum gerçek olmasaydı bunu Midhat Paşa İstanbul'a yazmazdı. Kamber sizin emektarınız olmasaydı sizin Avrupa'ya kaçacağınızı bilemezdi. Bu durumda senin Midhat Paşa'ya olan ifaden doğru olmalı ve doğruyu söyleyiniz.

Turhan Bey:

—Bu isimlerin eski emektarım olmadığı pek kolay bilinir. Zira Kamber'in İstanbul'dan gelirken Edhem Paşa'nın konağından aldım. Öyle bir şey olsa da bunu söylemem. Böyle bir malumatım yok. Paşa'ya öyle bir söz demedim. Ne şekilde ikna olacaksınız o şekilde size teminat vereyim.

Suçlamalara dair net ifadeler kullandı; “Midhat Paşa'yla böyle bir görüşme içeriği asla olmadı. Bu konuda suçsuz olduğuma Yaver Hüsnü Bey de şahittir. Bu durumu asla kabul etmiyorum” şeklinde savunma yaptı.¹⁷⁴

Turhan Bey, otelde konakladığı sırada Serasker Rıza Paşa tarafından tutuklandı.¹⁷⁵ Cevdet Paşa tarafından yapılan yeni sorgunun ardından İstanbul'a götürülmesi kararlaştırılmıştı, ancak ani bir karar değişikliğiyle on altı gün İzmir Kışlası'nda gözaltında kalmıştı.¹⁷⁶ Gözaltı süresinde ruh ve beden sağlığı da derinden etkilenmişti. Psikolojisi alt üst olmuş ve son günlerde ağzından kan gelmeye başlamıştı. Beraat kararı alındığı halde hâlihazırda tutukluluğun devam etmesine anlam verememekteydi. Şaşkınlıkla gözaltını başka ihtimallere yormaktaydı.¹⁷⁷ Lakin yetkili makamlarca yapılan değerlendirme sonucu tutukluğunu gerektirecek bir durum olmadığı anlaşıldı. Nihayet, İzmir kumandanlığından tahliye emri 9 Haziran 1881'de gelmişti ve görev yeri olan Antalya'ya gitmek üzere yola koyuldu.¹⁷⁸

¹⁷⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı [Y.PRK. AZN], No.1, Gömlek No. 41.

¹⁷⁵ *Serasker Rıza Paşa'nın Hatıraları*, 68.

¹⁷⁶ *Vakit*, (23 Mayıs 1881), 4; BOA, Y. EE., No.1, Gömlek No. 91; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, 71-74.

¹⁷⁷ BOA, Y.EE, No.19, Gömlek No. 1.

¹⁷⁸ BOA, Cavid Baysun Evrakı [HSD. CB], 2/20.

Turhan Bey, artık aklanmıştı ve soruşturmayı yürüten sorgu memuru Latif Bey, olayın aslına vukuf olmuştu: “Paşa hazretleri İzmir’den vapurla geldiği gün Antalya Mutasarrıfı Turhan Bey’in Avrupa’ya kaçacağını iftira ettiğinden, zavallı adamı haksız yere vapurla buraya kadar getirmeye mecbur olduk.”¹⁷⁹ Said Paşa da bu duruma şaşırılmıştı ve hatıratında meseleyi şöyle anlatır: “Her nasılsa bu işe karıştırılmış olan Teke Mutasarrıfı Turhan Bey.”¹⁸⁰

2.6. Teke Mutasarrıflığına Tayini (1881-1886)

İzmir’de yaşadıklarından sonra görev yeri olan Antalya’ya varmıştı. Lakin sadece bu meselede temize çıksa da Sultan II. Abdülhamid, hali hazırda Turhan’a güven duymuyordu. Bunun için bazı nedenlere sahipti; zira Arnavutluk meselesini “uyandıran”, “ahlakı bozuk” ve adı birçok meseleyle yan yana gelmiş “şüpheli bir diplomat” şeklinde anılıyordu. Bundan dolayı Anadolu’nun uzak bir bölgesinde mutasarrıflığında hiç de alışkın olmadığı taşrada ilk kez belediyecilikle tanışmaktaydı. Yanyalı Turhan, yerelde idarecilik şartlarını sağlamamakla birlikte bölge coğrafyasına ve toplumsal yapıya da yabancıydı. İstanbul’daki karar alıcıları bu özelliklerini bilmekle beraber hakkında oluşan şaibeli durumu da atama sürecinde etkili olmuştu. Aslında devlet adamlarına bir memuriyet verilerek merkezden uzaklaştırılmaları öteden beri yaygın bir uygulamaydı. Mamafih, tayin süreci ve bölgedeki ihtiyaç göz önüne alındığında, atama kararının örtülü bir sürgün olduğu ağır basar. Tayin sürecini de “İstanbul’a çağrılarak beş ay kadar işsiz kaldıktan sonra 2 Mayıs 1881’de Teke Mutasarrıflığına tayinim gerçekleşti” şeklinde ifade etmiştir.¹⁸¹

Teke ve Urfa görevlerinde motivasyon sorunu yaşadığı barizdir. Zira Berlin, Viyana ve Roma gibi canlı bir şehirden taşraya keskin bir geçiş yapmıştı. İtibar kaybı, güvensizlik ve elçiliğini de yitirmesi onu olağan dışı korkular içine sokmuştu.¹⁸²

¹⁷⁹ *Midhat Paşa’nın Hatıraları: Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 1997), 2/246.

¹⁸⁰ *Sultan II. Abdülhamid’in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa’id Paşa’nın Hatıratı*, haz. Mustafa Gündüz, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 1/74.

¹⁸¹ BOA, ŞD. SAİD, No. 23, Gömlek No. 2.

¹⁸² BOA, Y.PRK. EŞA, No. 7, Gömlek No. 45.

2.6.1. Teke'deki Hayatı, Faaliyetleri ve İcraatları

Turhan Bey'in mesleği diplomatlık olsa da şehircilik işleri, bayındırlık faaliyetleri ve alt yapı hizmetleri konusunda çalışmaya başlamıştı. Beş senelik yöneticilik dönemi boyunca eğitim-öğretimin geliştirilmesi adına Antalya'da bir okul inşa ettirirken Konya Valisi Said Paşa'nın açılışını yaptığı okula "Hamidiye Mektebi" adı verilmişti.¹⁸³ Belediyeciliği döneminde birçok metruk bölgeyi imara açarak mahalleye dönüştürdü.¹⁸⁴ Yenikapı bölgesinde 300 den fazla evi barındıran bir mahalle inşa edilirken bu mahalleye "Rağbetiye Mahallesi" adı verilmişti.¹⁸⁵ Öte yandan Antalya'daki yaşamına dair arşiv malzemeleri yetersiz olsa da bölgeyi ziyaret eden devlet adamlarının yazdıklarından hareketle birçok detaya vakıfız. Yöneticiliğinin ilk senelerinde Konya Valisi İngiliz Said Paşa, Antalya'yı gezdi ve yöre hakkında bir jurnal yazdı. Jurnalde, Turhan Bey'in Antalya'da yaşadığı mekânı, eğlenceye düşkünlüğü, misafirperverliği ve hobileri göze çarpmaktadır.

Turhan Bey, Vali Said Paşa'yı Antalya ziyaretinde ilk olarak denize sıfır evinde misafir etti. Turhan Bey'in tavlaya ve kâğıt oyununa olan ilgisi de jurnaline yansımıştı. Paşa'ya ilk olarak Paşakavağı ve Düden Şelalesi gezisinde eşlik etti. Said Paşa, Turhan Bey'in de katkılarıyla yapılan sıbyan mektebinin açılış törenine katıldı. Said Paşa'ya 10 günlük Antalya ziyaretinde ona refakat etmiştir. Valinin Düden Şelalesi, Kepez altı, Artalan Tosun Kahvesi gibi tarihi ve turistik mekânları ziyaretinde her daim hazır bulunmuştur.¹⁸⁶

İdareciliğinin üçüncü senesine giriyordu ki şehre alışmaya başladığı sırada hastalığa yakalandı. Petersburg sefaretinde görev aldığı 1867'den Roma sefirliğinden azline kadar sağlığı çok yerindeydi. Nitekim son yıllarda yaşadığı olayların etkisiyle hastalıklarla boğuştu. Kendi deyimiyle biraz da duygusal olarak her gün ve her şartta hastalığıyla mücadele etmişti. Sadarete yazdığı yazısında ise hastalığını bahane ederek birkaç aylığına hava değişimi için İstanbul'a gelmek istediğini bildirdi:

"Bu niâm celilenin hakkını layıkıyla ödemeğe çalışmak üzere tamam-ı hidmet edeceğim bir zamanda üç seneden beri ab-ı havasıyla imtizaç edemediğim ve her

¹⁸³ *Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı (1876-1887)*, haz. Davut Erkan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 6/26-27.

¹⁸⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, (21 Ağustos 1884).

¹⁸⁵ BOA. ŞD. No. 302, Gömlek No. 40.

¹⁸⁶ *Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı*, 6/7.

gün her vechle rahatsız bulunduğum bir memlekette ikna-yı umumem ve vicdan-ı merahim nişân-ı seniyyelerinin kâil olmayacağından ümidim berkemaldir.”¹⁸⁷

Ancak havanın da kış olması nedeniyle bu isteği kabul görmedi. Keza Antalya’nın havasının kendisine iyi gelmediğini öne sürerek Diyarbakır mutasarrıflığına geçmeyi talep etse de ricası da olumlu karşılanmadı.¹⁸⁸

Antalya’dan ayrılmanın yollarını aradığı dönemde 2 Şubat 1885’te Gelibolu Mutasarrıfı Nuri Bey’in görev yeri değişikliği için dilekçe vermesi üzerine becayişi düşünüldü. Romatizmalarının günden güne kötüleştiğini ve Antalya’da tedavisinin mümkün olmadığını öne sürdü. Ayrıca karantina müdürlüğünden hastalığına dair rapor alarak Gelibolu Mutasarrıfı Nuri Bey ile becayişini talep etti. Ancak yer değişikliği talebi olumlu karşılanmayarak görev yerinde kaldı.¹⁸⁹

Bir yandan hastalıklar yakasını bırakmıyor diğer yandan da askerlik özlemiyle yanıp tutuşuyordu. Yanya’da bulunan kayınpederi Tako [Tahir] Bey’den gelen mektupta askerlik çağında olanların askere alınacağı haberini alıyordu. Buna mukabil, 27 Kasım 1885’te dâhiliye nezaretine yazdığı dilekçede küçük yaşta memleketinden ayrılıp önce İstanbul’a memuriyette sonrasında ise Avrupa’da sefaret görevlerinde bulunduğunu dile getiriyordu. Şanlı askerlik görevini yerine getirmekten vicdanen onur duyacağını ve Yanya’nın uzak olduğundan eğer mümkün olursa II. Ordu’ya bağlı olarak Antalya Redif Talî Taburunda askerlik hizmetini gerçekleştirmek istediğini bildiriyordu.¹⁹⁰

Mektubunda askerlik hizmetini yerine getirmek istediğini açık bir şekilde yazmaktadır:

“Meskat-ı re’s çakaranem olan Yanya vilayetince efrad-ı müstahfız silah altına alınmasıyla kendileri dahi efrad-ı merkûmdan olduğumdan bizzat veyahud bedelen ifa-yı hizmet etmekliğim hükümet-i mahaliyeden talep olunduğu kaimpederi çakerim tarafından bildirilmiştir. Kulları küçük yaşta memleketinden çıkıp Dersaadet’e ba’de Avrupa’ya sefaret seniyyede ve beş seneye kadariya Teke mutasarrıflığında bulunduğum cihetle müddet askeriye mi ikmalî edip etmediğim mahsube ederse liva merkezi bulunan Antalya iskelesinden sevk olunan ve elyevm satvet endaz ikamet olan redif taburları efradının mübahat numûn oldukları halde kemal-i şark şikaretle emr i ferman ûnvan canib-i zıllılahi yek-dîgeriyle müsâbakat idercesine sūr’at-i inşâlarını gördükçe kendimde askerlik nâm-ı celîlini ahza bir

¹⁸⁷ BOA, Y.A.RES, No. 23, Gömlek No. 29.

¹⁸⁸ BOA, Y.A.RES, No. 23, Gömlek No. 29.

¹⁸⁹ BOA, İrâde Dâhiliye [İ.DH], No. 946, Gömlek No.74911.

¹⁹⁰ BOA, İ.DH, No. 971, Gömlek No.76668.

arzû-yi ciddi-yi vicdânî hissederek silk-î celîl-i askerîye idhâlimi hazret-i tacidiriye arz ve istirham azimette iken selefûlarz ve huzur tahriri kulları için bir teşebbûsat gayri mütarekeye hükümet etmiştir.”

Bu isteğine karşılık 29 Kasım 1885’te Dâhiliye Nezareti’nden gelen yazı soğuk düş etkisi yarattı. Gelen telgrafta oldukça dikkat çekici ifadeler vardı:

“Mir-i müşarûn-ileyh ahlak-ı faside ashabından olub Roma sefaretinde bulunduğu esnada Arnavutluk meselesini uyandırmış ve şimdiki memuriyetine giderken dahi İzmir’e uğrayub bazı vukuata sebep vermiş olmasıyla şimdilik redifi duhûlû ile ikinci orduya girecek olursa oraca dahi icra-yı maksadından geriye durmayıp orduyu hümayûnu karmakarışık edeceği güya melhûz olacağından, maksatı vatana ve devlete hizmet ise meselenin kadimi olan memuriyet haziresine devam ve vazife-i memuresine müstakimane hüsn ifaya akdam eylediği takdirde daha ziyadesine hidemat-ı hüsn edeceğidir.”¹⁹¹

Dâhiliyeden telgrafta şaibeli durumdan bir türlü kurtulamadığı apaçıktır. Turhan Bey, “ahlakı bozuk”, Arnavut meselesini uyandıran ve İzmir’de bazı olaylara sebebiyet veren biri olarak görülmektedir. İsteği de bu yüzden kabul görmedi ki altında yatan sebep; taburu da karıştıracığından askerliğini devlet hizmetiyle ödemesine karar verildi.

Bunca sıkıntı karşısında Teke’deki beş senesi verimli geçmedi. Buna sebep ise yeni görevine uyumu, devlet eşrafiyla anlaşmazlıkları ve belediye bütçesinin de yetersiz oluşuydu. Belediyecilikte kısmen başarılı olduğunu söylemek yerinde olur. Antalya’da istediği yatırımları yapamadığı gibi personel maaşları da zar zor ödemekteydi.¹⁹²

2.6.2. Hakkındaki Çeşitli İddialar

Yeni mutasarrıf makamına oturur oturmaz memur ve eşraftan bazı kimselerin şikâyetleriyle karşı karşıya kaldı. Said Paşa’nın da ifade ettiği üzere kentte bazı memurlarla anlaşmazlık yaşıyordu. Aslına bakılırsa şehirde geçmişte yaşandığı gibi görev süresi daha uzun süren olan mutasarrıflar ise ya “liyakatsizlikleri” ya da aleyhlerindeki iltimas ve rüşvet iddiaları sebebiyle görevlerinden alınır veya baskıcı oldukları gerekçesiyle şikâyet edilirdi. Turhan Bey de beş senelik idareciliği boyunca himayecilik, hazineyi zarara uğratma ve kayırmacılık gibi birçok konuda şikâyet aldı.¹⁹³

¹⁹¹ BOA, İ.DH., No. 971, Gömlek No.76668.

¹⁹² Evren Dayar, *Antalya’da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*, (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 212-213.

¹⁹³ Dayar, *Antalya’da Devlet ve Eşraf İlişkileri*, 201-202.

Antalya eşrafiyla samimiyet kurması da eleştirilerin dozunun artmasına neden oldu. Çünkü şehrin ileri gelen ailelerinden Cemal Bey'in konağında kalıyordu. Bu durum çeşitli yorumlara ve iddialara sebebiyet vermekteydi.¹⁹⁴ Güya Turhan Bey, eşraftan Cemal Bey'i kayırırken aynı zamanda Vali Said Paşa'dan ticaret reisliğine atanmasını talep etti.¹⁹⁵ Elmalı Kaymakamı Mehmed Hurşid'e göre Turhan Bey, Antalya eşrafından sadece Cemal Bey'i himaye etmekle kalmıyordu, Elmalı eşrafından İdriszâde Süleyman Ağa'yı da nüfuzu altına almaktaydı. Daha da öteye giderek Turhan Bey'in devlet işlerinden anlamadığını ve günlerini eğlenceyle geçiren "liyakatsiz" bir mutasarrıf olduğu iddia etmekteydi.¹⁹⁶ Turhan Bey, personel talepleri doğrultusunda Konya Valisi Said Paşa'dan Cemal Bey'in Teke Ağnam ve Aşar müdürü olarak atamasının yapılmasını istedi. Ricası, devlet memurlarının ve yöre halkının tepkisine yol açtı.¹⁹⁷ Gelen ihbarların ardı arkası kesilmek bilmiyordu. Bu kez de hazineyi zarara uğrattığına dair bir soruşturma açıldı. Şikâyet eden kişi ise eski Antalya Ticaret Reisi Mustafa Şefik Bey idi.¹⁹⁸ Turhan Bey'in somut olarak ispatı mümkün işlerle yolsuzlukla hazineyi zarar uğrattığına dair bir dilekçe verdi.¹⁹⁹ Turhan Bey ve kaza naibi ihbarın duyulması üzerine kendilerini aklamak adına halktan ve memurlardan doğru iş yaptığına dâir yazılar toplamaya başladı. Mustafa Şefik, ya bir memur talebi ya da can, ırz ve mal güvenliğinin sağlanmasını istedi.²⁰⁰ Nihai olarak Konya valiliğince yürütülen soruşturmada Mustafa Şefik Bey'in iddialarının asılsız olduğu ortaya çıktı.²⁰¹ Kariyerindeki ilk mutasarrıflık görevi hastalık ve sıkıntılarla sona ererken üzerindeki şüpheleri kaldıramadı. Padişaha yazdığı mektubunda masum olduğunu, iftiraya uğradığını delillerle ispat etse de hali hazırda merkezden uzak tutulması gereken biri olarak görülmekteydi. Nitekim, bu kez de Antalya'dan daha uzağa Urfa'ya gönderildi.

2.7. Urfa Mutasarrıflığına Tayini (1886)

Sultan II. Abdülhamid tarafından uygulanan uzaklaştırılma planı dâhilinde ilk olarak Antalya'ya gönderilmişti. Tayini ve bölgedeki ihtiyaç göz önüne alındığında, atamanın

¹⁹⁴ BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayetler [Y. PRK. UM], No. 5, Gömlek No.8.

¹⁹⁵ BOA, Y. PRK. UM., No. 5, Gömlek No. 8.

¹⁹⁶ Dayar, *Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri*, 243.

¹⁹⁷ BOA, ŞD., No. 292, Gömlek No. 31.

¹⁹⁸ BOA, Ş.D., No. 1709, Gömlek No. 21.

¹⁹⁹ BOA, Ş.D., No. 1709, Gömlek No. 17.

²⁰⁰ BOA, Ş.D., No. 2911, Gömlek No. 34.

²⁰¹ BOA, Ş.D., No. 1710, Gömlek No. 5.

sürgün mü, yoksa normal bir görevlendirme konusu çelişki arz etse de seçeneklerin ilki ağır basıyor. Mamafih, Turhan Bey, tayin için aranan şartların çoğunu karşılayamıyordu. Antalya görevi gibi Urfa'nın coğrafi yapısının yanısıra toplumsal yapısı hakkındaki bilgi bakımından yetersizdi.

Turhan Bey'in sık sık sağlık sorunları sebebiyle 25 Mart 1886'da isteği kabul gördü.²⁰² 1 Nisan'da Ziya Bey'le becayiş sonucu Urfa mutasarrıflığına atandı.²⁰³

İki ay geçmişti ki yeni mutasarrıf 1 Haziran 1886'da görevine başladı.²⁰⁴ Ancak ciddi sağlık sorunları yaşamaktaydı ve Halep valisinden gelen yazı da bunu tasdik eder nitelikteydi. Vali, Turhan Bey Urfa'da kalmaya devam ettiği müddetçe sağlığının daha da bozulacağı ve de hayati tehlikesinin artacağını belirtti. Valinin bir istirhamı da vardı; eğer Antakya mutasarrıflığı kurulursa Turhan Bey'in oraya kaydırılmasıydı.²⁰⁵ Gelen taleplerin karşılıksız kalması üzerine merkeze bir yazı daha çekildi. Bu kez de Trablusşam mutasarrıflığına atanması ricasıydı. Ancak sultan, bir türlü ikna olmuyordu ve bu atama isteğini de reddetti.²⁰⁶ 13 Aralık 1886'da devam edemez hale geldi ve Kütahya Mutasarrıfı Tevfik Bey ile becayişleri düşünülse de bu da sonuçsuz kaldı.²⁰⁷

Yeni mutasarrıfın 5 ay kadar süren görevi Urfa'da değil, genelde hasta olarak gittiği Halep'te geçti. Kısa süreli idareciliği dönemi şehircilik faaliyetleri, alt yapı sorunları, kamu sağlığı ve asayiş konularına eğilemeden görevini tamamladı. Böylece sıkıntılı geçen mutasarrıflık görevinin sonuna geliyordu.

Sefirliğe kadar yükselmiş bir bürokrat için bunalım dolu bir dönemin başlangıcıydı. Netice itibarıyla itibarı zedelenmiş ve padişahın gözünden düşmüş, şüpheli bir devlet adamı görüntüsü çizmekteydi. Nitekim altı senelik memuriyet hayatında ise bu şaibelerden kurtularak itibarını geri kazanmaya çalışmıştı.

2.8. Madrid Orta Elçiliği (1886-1894)

Bu başlık altında Turhan Bey'in Madrid elçiliği sırasındaki faaliyetleri ve icraatları anlatılacaktır. 40 yaşına merdiven dayamış tecrübeli bir diplomat daha önceleri şaibelerden ötürü diplomatlıktan uzaklaştırılmıştı. Madrid'e atanması, iç ve dış

²⁰² BOA, İ.DH., No. 982, Gömlek No. 77570.

²⁰³ BOA, İ.DH., No. 984, Gömlek No. 77671.

²⁰⁴ BOA, Y.MTV., No. 21, Gömlek No. 1.

²⁰⁵ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî [DH. MKT], No. 1377, Gömlek No. 90.

²⁰⁶ BOA, Y.PRK. UM., No. 9, Gömlek No. 39.

²⁰⁷ BOA, DH. MKT., No.1384, Gömlek No. 54.

kamuoyuna önemli bir mesaj verircesine özgüvenini de yerine getirmişti. Her ne kadar bütün olup bitenler bir dönemi kapsıyor olsa da Turhan'ın kariyerini uzun vadede etkilemeyecekti. Dedikodulara prim vermeyen padişaha diplomatlık görevine geri döndüğünde dua ve teşekkür mektubu niteliğinde bir mektup yazarak bağlılığını arz edecekti:

“Vaktâ ki o hâl-i pür-melâl içinde bulunduğum esnâda Madrid Sefaret-i seniyyesine karîhe-i ilham-sabihe-i hazret-i tayin buyrulduğum gün yeniden sefaret memuriyetine değil fakat senelerce intizar gece gündüz cenab-ı hakdan istida etmiş olduğum teveccühât-ı cenab-ı cihandariye nail olduğum için ve hissiyat ile taze his eylerim. Ve bu hayat ile buraya gelerek iktidar-ı nacizânem mevki'in müsaadesi dairesinde şimdiye kadar geceli gündüzlü hasbel sadakat ifa-yı hüsn hidmette zerre kadar bir kusurumu bilmiyor ve daima kemâlat-ı insaniyyenin tahassulat-ı mücessemi olan veli nimet pençemiz padişah faruki haslet efendimiz hazretlerinin hakk-ı hümayûnlarında medh ve sitayiş celb ve makalamat ile tezyin-i lisan ubûdiyet eyliyorum. Buraya muvasalat-ı acizanemden buna değin gazetelerin bu yolda neşr ettirilen sütûnlar dolusu bendler elbette manzur û âli-i hidivânelerine buyrulmuştur. Ber vech-i bala arz eylediğim hususatta zerre kadar hilâfı hakikat bir şey varsa cenabı kadir-i mutlak hazretleri ağlaya ağlaya terk etmiş olduğum evlâd-û iyal bendegânemi dide dünya ile bir daha görmek nasip eylesin.”²⁰⁸

Yanyalı için yeni bir sayfa açılmıştı. Altı senelik “pür-melâl” sıkıntılı dönemin ardından esas mesleği olan diplomatlığa geri dönmüştü. Avrupa'dan çöle geçiş dönemini yaşamıştı, belki de dönüp hatırlamak istemeyeceği zor bir dönemi de geride kalmıştı. Turhan'ın atama haberi de oldukça ilginçti. Çünkü çok kısa bir süren önce “ahlakı bozuk” diye nitelendirilen muhtemelen ahlâk ve vasıflarını geliştirmiş olmalıdır ki Madrid'e atanmasında bir sakınca görülmemişti veya sultan tarafından affedilmiştir. Bu başlık altında, kritik bir dönemde dolduran Turhan Bey'in tayin süreci, icraat ve faaliyetlerinden bahsedilecektir.

2.8.1. Tayini

Madrid Sefiri Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi'nin görevi başında vefat etmesiyle elçilik kadrosu boşa çıktı. Turhan Bey, yaşanan bu gelişme üzerine 19 Aralık 1886'da 10.000

²⁰⁸ BOA, Y.PRK. EŞA, No.7, Gömlek No. 45, 1-2.

kuruş maaşla Madrid'e ortaelçi olarak atandı.²⁰⁹ Hazırlıkları tamamlar tamamlamaz İstanbul'dan yola çıktı, 29 Ocak 1887'de Madrid'e ulaştığında İspanya kraliçesinden randevu talep etti. Randevuyu aldıktan hemen sonra 12 Şubatta İspanya Kraliçesine güven mektubunu sunarak görevine başladı.²¹⁰

Aldığı tayin haberinden mutluluğunu gizleyemedi ve Sultan II. Abdülhamid'e bir teşekkür yazısı gönderdi.²¹¹ Sultana gönderdiği mektubunda, yaşadığı manevi yıkıntıyı rağmen hayata büyük umutlarla sarıldığını şu cümlelerle kâğıda döktü:

“Vicdansız hasımın entrikalarına uğrayarak mutasarrıflıklarda geçirdiğim altı senelik bir müddet içinde gerçi saye-i inayetvaye-i hazreti padişahiden hiçbir şeye muhtaç olmaksızın evlâd ve ıyâlimle gece gündüz duâ-yı izdiyâd-ı ömr ü iclâl canib-i padişahi işe meşgul olmuş isem de gadayı ruh kemteranem ve bigane istinâdgâhım olan teveccühât-ı cihandır cân-ı hazret-i veliyyün-niamîden kendimi mahrum bildiğim cihetle müddet-i mezbure zarfında ruhsuz bir hayat geçirdiğim Cenâb-ı vacibu'l vücûd hazretlerinin malumudur.”²¹²

Böylelikle taşrada mutasarrıflık görevinde bulunan ve zor günler geçiren Turhan Bey, diplomatlığa yeniden dönüyordu. Ayrıca 7,5 sene süren Madrid elçiliği en uzun soluklu diplomatik göreviydi.

2.8.2. Madrid'deki Faaliyetleri

Turhan Bey'in uzun süreli dış ilişkiler, yabancı basının takibi, elçiliklerle yapılan gizli ve açık görüşmelerde edindiği birikim, onu tecrübeli bir elçi yapmıştı. Fransızcaya hâkimiyeti ve tecrübesi de göreve gelmesinde etkili olmuştu. Öte yandan Madrid'e ilk geldiğinde Osmanlı-İspanya ilişkileri sorunsuzdu. 7,5 yıllık elçilik görevi boyunca; basının takibi, haber ve istihbaratların aktarımının yanısıra Lizbon'daki cenaze merasiminde ve Paris'te delegelik görevinde bulunmuştu.

Yeni elçinin görevine başlayabilmesi için bazı protokol kurallarını yerine getirmesi gerekiyordu. Bu nedenle şehre varır varmaz ilk olarak İspanya Hariciye Nazırından bir görüşme talep etti. 10 Şubat 1887'de gerçekleşen bu görüşmede çeşitli konular ele alındı. Görüşmenin esas gündem maddesi ise olası Fransa-Almanya savaşıydı.²¹³

²⁰⁹ BOA, ŞD. SAİD., No. 23, Gömlek No. 2.

²¹⁰ BOA, Y.A. HUS., No. 199, Gömlek No. 60.

²¹¹ BOA, Y.A.HUS., No. 197, Gömlek No.126.

²¹² BOA, Y.PRK. EŞA., No. 7, Gömlek No. 45, 2-4.

²¹³ BOA, HR. TO., No. 68, Gömlek No.21.

Elçiliğe atandığını bildiren resmî belgeleri [name-i hümayûn ve itimatname] teslim edebilmek İspanya Kraliçesi'nin huzuruna kabul edildi.²¹⁴

12 Nisanda İspanya Hariciye Hazırı ile mülakatında Bulgaristan, Trablusgarp ve Avrupa siyaseti konuşulmuştu.²¹⁵ Turhan Bey'in Madrid'deki ilk dönemi; Doğu Rumeli sorunu, Avusturya'nın silahlanması, Rusya'nın Panslavizm politikası, Almanya-Fransa gerilimi gibi yoğun siyaset gündemi altında geçmişti.

En önemli vazifelerinden biri de istihbarat toplayarak merkeze bildirmek ve İstanbul'daki karar alıcıların politika üretmelerine katkı sağlamaktı. Bu minvalde, 26 Aralık 1887'deki raporunda; İspanya'nın Düvel-i Selâse ittifakına girebilmek için İtalya, Almanya, Avusturya ve İngiltere'ye Madrid'deki mevcut sefaretlerinin büyükelçilik seviyesine çıkarma teklifine dikkat çekti.²¹⁶

Turhan Bey'i siyasi gündem dışında başka işler de beklemekteydi ve sefaret binasının daha modern bir görünüm kazanması yolunda kolları sıvadı. Uzun yıllar çeşitli ülkelerde sefirlik yapan genç diplomat artık olgunlaşmıştı. Bu yüzden de eskiden gözüne hoş gelen şeyler artık gözüne batar. İspanya'daki mevcut elçiliğin yerini beğenmez. Hemen buranın değiştirilmesini ister. Zira eski sefir Hüseyin Hüsnü Sermed Efendi tarafından kiralanan sefaret binası şehrin oldukça uzağındaydı.²¹⁷ “Gerek buranın vükela, hatırı sayılır kişilerini ve gerek ecnebi devletler süferasını kendisinden soğutmuş. İşte şimdiye kadar ikamete ve gerek ziyarete gelecek zevatı kabule olur bir yerimiz olmayıp”. Osmanlı gibi prestijli bir devlet için böyle bir sefaret binasının yakışmadığını düşünüyordu. Sermed Efendi'nin, “Şehrin dışında bulunan bir hanenin meyhane ve kumarhaneden asla farkı olmayan alt katını sefarethane olarak kiraladığını” belirtti. Turhan Bey, hem şehrin dışında bulunan sefaret binasının kirasını yüksek bulmakta hem de eşyasının bulunmadığını, elçilik binasından yirmi güne kadar çıkmak istediğini bildirdi. “Şimdi sefarethanede bulunan ve işe yaramayan 5 10 parça keçe sandalye ve kanepeler gibi şeyler de zaten Sermed Efendi'nin kendi malıdır”. Turhan Bey, yeni bir sefaret binası kiralanmasını ve teşrifatı için Bâbîâli'den 1000 franklık bir bütçe ayrılmasını talep etti.²¹⁸

²¹⁴ BOA, HR. TO., No. 68, Gömlek No. 20.

²¹⁵ BOA. Y.A.HUS, 201/77.

²¹⁶ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı [Y.PRK. HR], No. 10, Gömlek No. 50, 16.

²¹⁷ BOA, İ.HR., No. 35, Gömlek No.19444.

²¹⁸ BOA, İ.HR., No. 35, Gömlek No.19444.

Elçiliğinin üçüncü yılında ilginç bir o kadar da önemli gelişme yaşanmıştı. Madrid’de bulunduğu sırada Viyana Sefiri Sadullah Paşa’nın intihar haberini almaktaydı. Yaşanan bu gelişme üzerine 27 Ocak 1890’da boşta olan sefaretin kendi idaresine verilmesini rica etti. Nitekim 3,5 ay kadar maslahatgüzarlık yaptığı Viyana’ya elçi olarak dönmeyi arzulamaktaydı. Muhtemeldir ki II. Abdülhamid, Viyana gibi önemli bir sefaret kadrosu için onun ismini uygun görmemişti.²¹⁹

Madrid’deki ilk yıllarında İspanya’nın öncülüğünde Fas meselesine dair Marakeş’te bir konferans düzenlenmesine karar verildi. İspanya’nın organize ettiği Marakeş Konferansı delegeliğine seçilmemesi üzerine sultana izahatta bulundu. Anlaşılan o ki, evhama kapılmakta, bir daha gözden düşmek korkusu yaşıyordu. Şahsı hakkında önyargıların önüne geçmek adına sultana yazdığı mektupta şu ayrıntılara yer vermektedir:

“Marakeş ahvâli için teşekkül edecek iki ay mukaddem takarrur etmiş olan konferansa burada bulunan düvel-i ecnebiye süferası murahhas tayin olundukları halde kullarının bu memuriyet için şayan itimad görülememişim. Bigâne istinadgâhım olan teveccühât-ı cihandâr-ı hayat veliün naimiden mahrumiyetimi ima eylediğimden en şiddetli bir yeis ve fütura düçar ve şu dakikada hayatımdan dahi bizar olunmaktayım.”²²⁰

Sefirliğinin ilk yıllarında sağlık sorunu yaşadığı sırada doktorların da telkiniyle 2 Ağustos 1887’de Fransa kaplıcalarına gitmek istediğini bildirdi.²²¹ Lakin Osmanlı Devleti, böyle kritik dönemde görevini sefaret ataşemiliterine bırakmasının uygun olmadığını belirtti. Gelen cevapta eğer hastalığı ciddiye İstanbul’a dönmesi ve yerine birinin atanacağı bilgisini aldı.²²² Bunun üzerine bu isteğinden vazgeçmek zorunda kaldı.

1887-1892 yılları arasında her hangi bir sağlık sorunu yaşamasa da bir müddet sonra hastalığı nüksetti. İspanya kraliçesinin özel doktoru tarafından muayene edilmesi sonucu hastalığının kangrene dönebilme ihtimalinden hemen ameliyat olmasına karar verildi. 18 Aralık 1892’de İstanbul’a gönderdiği raporda Paris’te tedavi için iki haftalık bir izin talep etti.²²³ İki haftalık izin alarak Fransa’nın en ünlü cerrahlarından olan Dr. Pean ve Paris Sefarethanesi doktoru Mihran Efendi tarafından ameliyat edildi. Tedavi

²¹⁹ BOA, Y.PRK. EŞA, No. 12, Gömlek No. 79.

²²⁰ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 7, Gömlek No. 45, 1-2.

²²¹ BOA, HR. TH., No. 68, Gömlek No. 28.

²²² BOA, HR. TH., No. 74, Gömlek No. 78.

²²³ BOA, Y.MTV., No. 72, Gömlek No. 86.

sürecinin ardından Madrid'e dönse de hastalığını da ileri sürerek İstanbul'a gitmek için izin istedi. Gerekli izinleri alarak 27 Ocak 1893'te Madrid'den yola çıkıp bir müddet sonra Paris'e ulaştı. Yol harcırahının yetmemesi üzerine Priz'de bulunan Turhan Bey'e, Credit Lyonna Bankası'ndan üç yüz lira harcırah ayrıldı. Eylül ayına kadar İstanbul'da kalan Turhan Bey, işlerin aksamaması adına İspanya'ya döndü.²²⁴

2.8.3. Lizbon Görevi (1890)

Madrid sefirliği süre boyunca faaliyetlerinden biri de Osmanlı Devleti'nin temsilciği olmayan yerlerdeki işleri yürütmesiydi. Nitekim Portekiz'in İstanbul'da temsilcilik kurması üzerine Osmanlı da Portekiz'de bir sefaret açmayı düşündü. Bu minvalde, Turhan Bey'e 22 Kasım 1890'da Lizbon Sefareti ek görev olarak verilmesi kararlaştırıldı, ancak ekonomik olarak şartların yeteri kadar olgunlaşmaması üzerine Lizbon'da bir elçilik kurulamadı.²²⁵

Turhan Bey, diğer ülke temsilcileriyle davet ve törenlerde bulunurken bu sayede diplomatik ve siyasi mahfillerde boy göstermekteydi. Bu da devletin lehine sonuçlar doğurmaktaydı. Bu minvalde 19 Ekim'de Portekiz Kralı olan Don Luiz'in vefat etmesi üzerine cenaze törenine katılım görevinin verilmesini rica etti.²²⁶ Osmanlı Devleti, 50 senelik bir aranın ardından Portekiz'e Turhan Bey, aracılığıyla bir ziyaret gerçekleştirdi. Portekiz izlenimini ve seyahatini şöyle anlatmaktadır:

“İşbu seyahati aynı maksada mebni haşmetlü İngiltere Kraliçesi hazretleri tarafından Lizbon'a i'zam olunan fehmetlü Dük de Dimborg ve İspanya naibe-i hükümet hazretleri canibinden gönderilen Fehmetlü Dük de Münyansiye hazeratı ile birlikte icra ettim. Lizbon'dan demiryolu mevkifinde hükümdar-i lâhıkın biraderi femametlü Dük de Döporto hazretleriyle Portekiz heyet-i vükelası büyük uniformalarını lâbis oldukları halde intizâr eylemekte idiler. Hariciye nazırı müddet-i sefaretim esnasında haşmetlü kral hazretleri tarafından refakatine tayin olunan Portekiz ricalinden Kont Dö la Vertillo bendenize ibraz etti ve Müşarûnileyh Lizbon'da esna-yı ikamette sefaret-i fevkalede için tahsis kılınan saray arabası ile bendenizi otele kadar götürdü. Lizbon'a vasıl olduğum gün

²²⁴ BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti [HR. SFR.04], No. 477, Gömlek No.9; BOA, Y.PRK. EŞA, No.16, Gömlek No. 95; BOA, BEO., No. 134, Gömlek No. 10025; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık [Y.PRK. SRN], No.3, Gömlek No. 69.

²²⁵ BOA, Y.A.RES., No.53, Gömlek No.3.

²²⁶ BOA, HR. TO., No. 68, Gömlek No. 69.

hariciye nazırı reis-i vükela ile te'ati-i ziyaret ettim. Ferdası cumartesi günü kable'z-zuhur saat 8'de de müteveffa Kral I. Lui'nin naaşının vaz' olunduğu ve kral hazretleri ile hanedan-ı kralî azasının ve ecnebi prensler ve süfera ve saray-ı mihmandar memurini ile heyet-i vükela ve bil-cümle rical-i muteberan ı memurinin hazır bulundukları Yılsım nam kiliseye azimet eyledim.”

Madrid'deki hazırlıklıkların ardından Lizbon'a hareket ettiği sırada Portekiz seyahatini İngiltere'den Dük de Dimburg ve İspanya'dan Dük de Münyansiye'yle gerçekleştirdi. Lizbon'a vardığında demiryolu bölgesinde hükümdar ailesinden Dük dö Porto ile Portekiz hükümeti görevlilerince karşılandı. Hariciye Nazırı, Turhan Bey'e mihmandarı olan Kont Dö la Vertillo'yu tanıttı ve onun refakatinde bir otele yerleşti. Lizbon'da ziyaretler kapsamında Hariciye nazırını ve diğer nazırları ziyaret ederken ertesi gün öğleden önce Kral I. Lui'nin cenazesinin defnedilceği Panton Kilisesine doğru yola koyuldu. Turhan Bey, 16. asırdan kalma saltanat arabalarıyla kiliseye gitmekteydi. Cenaze alayı yavaş gittiğinden Panton Kilisesine yedi saatte vardı. Bu sırada yol kenarında siyah matem elbiselerini giymiş halkın da üzüntü ve kederine de şahit oluyordu. Defin işlemlerinin ardından ertesi günü hariciye nazırına giderek Kral ile Kraliçe Maria'dan bir randevu talep etti. Kraliçe, hamile olduğundan randevu talebine olumsuz yanıt verdi.

Portekiz hariciye nazırı kraliyet ailesinin pazartesi günü saat ikiden üçe kadar kabul edeceğini kendisine bildirdi. Gerekli randevuyu aldığı anda kral tarafından görüşmeye alındı ve padişah tarafından gönderilen nezaket dolu mektubu okudu. Sultan II. Abdülhamid'in kralın ölümünden ötürü son derece üzgün olduğunu belirtti. Gayet samimi atmosferde gerçekleşen bu görüşmede Portekiz kralı, Turhan Bey'e sultana teşekkürlerini iletmesini ve iki ülke ilişkilerinin daha sağlam olmasını temenni etti.

Turhan Bey, bu seyahatin önemine binaen raporunda “Portekiz’e 1847’de [Keçecizade] Fuad Paşa’dan sonra Lizbon’a heyet gönderilmemişti” notunu düşü. Lizbon’a gerçekleştirdiği gezi, Osmanlı Devleti’nin Portekiz’e heyet göndermesi ikili ilişkilere oldukça iyi bir hava kattı. Lizbon’da bazı siyasilerle gündemi de değerlendirdi. İngiltere Kraliçesi’nin ikinci oğlu Dük de Dimburg, Turhan Bey’e yemekten sonra iki kez sigara ikram ederken sigaraların Sultan tarafından kendisine hediye edildiğini ve başka sigara da aldığını söyledi. Lizbon’a hareketinden iki gün sonra İngiltere sefirini ziyaret ettiği sırada Dük de Dimburg da sefaret bahçesindeydi. Bahriyeden söz açıldığında Mösyö Gladstone’yi ima etti. Dük de Dimburg; “Söyleyiniz söyleyiniz

Gladstone'den bahsetmek istediğini biliyorum, bu adamı kınasanız bile yine memnun olurum" dedi.²²⁷

2.8.4. Paris Sıhhiye Konferansı Baş Murahhası (1894)

1893'te Mekke'de Hicaz tarihinin en büyük kolera salgını patlak vermesi üzerine Avrupalı Büyük Devletler, 1894'te Paris'te bir sıhhiye konferansı düzenlemeye karar verdi. Bu konferansa Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, İngiltere, İspanya, Amerika, Yunanistan, İtalya, Hollanda, İran, Portekiz ve Rusya katıldı. Devletler hac döneminde alınacak tedbirlere yönelik müzakerelerde bulundular ve konferansa delege seçtiler.²²⁸

Osmanlı diplomatları, tecrübenin en fazla gerektiği işlerden biri olan konferans, kongre ve barış görüşmelerinde delege olarak gönderilmekteydi.²²⁹ Bu minvalde, Osmanlı, Paris Sıhhiye Konferansı'na Madrid Sefiri Turhan Bey'in başkanlığında bir heyeti tayin etti.²³⁰ Bu heyette; Bonkowski Paşa, Sıhhiye Nezareti'nden Nuri Paşa ve Tabip Mektebi Bakterioloji Muallimi Binbaşı Hamdi Bey de yer aldı.²³¹ Bu arada Turhan Bey'in "emektar ve hasta olmasıyla birlikte görevinin mühim olmasından 400 lira harcırah" verilmesi kararlaştırıldı.²³² Madrid'deki hazırlıklarının ardından 20 Ocak 1894'te Paris'e ulaştı.²³³ Dikkatlerden kaçmayan bir husus da vardı; heyette "paşa" unvanını taşıyan sağlıkçılar olmasına rağmen daha alt rütbeye sahip Turhan Bey baş delege olarak tercih edildi.

Turhan Bey'in hukukçu diplomat olması da konferansa katılmasında etkendi ve ilk kez bir konferansa doğrudan baş delege olarak gönderildi. Kendisinden beklenti ise netti; devletin egemenlik haklarına zarar gelecek her türlü fikir ve karardan uzak durmasıydı. Konferansın başından itibaren egemenlik ve hukuk kurallarının dışına çıkmamakla devletin itibarını da ön planda tutmaya gayret gösterdi. Aldığı talimatları harfiyen yerine getirmeye özen göstermiş ve devletin zararına dokunabilecek söz ve eylemlerden de kaçınmıştı.

²²⁷ BOA, Y.A.HUS, No.231, Gömlek No. 24, 5-6.

²²⁸ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1996), 102.

²²⁹ Bostan, *Osmanlı Hariciyesi*, 203.

²³⁰ BOA, Hariciye Nezâreti Tahrirât-ı Hariciye Odası [HR. TH], No. 137, Gömlek No.57.

²³¹ BOA, HR. TH., No. 137, Gömlek No. 57.

²³² BOA, İrade Hususi [İ.HUS], No. 20, Gömlek No. 22.

²³³ BOA, Hariciye Nezareti İrade Evrakı [HR. İD], No. 2065, Gömlek No. 69.

Konferans Şubat 1894'te başladı ve müzakereler sırasında Avrupalı Büyük Devletler, İstanbul Sıhhiye Meclisi'nin yapısını Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hicaz bölgesi üzerinde tasarruf hakkı tanıyan maddeleri kabul ettirmeye çalışmışlardı.²³⁴ Turhan Bey, konferans boyunca Bâbîâlî'nin direktiflerine aykırı hareket etmedi ve maddeler üzerinde yaşanan tartışmalarda geri adım atmamıştı. Merkezden gelen emirlere riayet gösterirken izleyeceği politikaya dair Bâbîâlî'den görüş istemişti. Gelen emirleri okurken, Basra, Fav, Kuveyt, Bahreyn ve Maskat gibi yerler hakkında kesinlikle müzakere etmemesi yönünde talimat almıştı.²³⁵

Konferansın ilk oturumunda Hintli hacıların Hindistan'dan çıkışlarında uygulanacak 5 günlük karantina süreci tartışılmıştı. İngiliz delegesi bu konuda Turhan Bey'e zorunlu uygulanacak tedbirin Müslüman halkı zora sokmayacağını ifade etse de ancak Hintli hacıların Mekke'ye vardıklarında Sultanın halife sıfatıyla bunu yapabileceğini söylemişti.²³⁶ Turhan Bey, bu konuda bir olumsuzluk yaşamamak adına Hariciye Nezareti'nden bir görüş talep etmişti. Bu istek üzerine hilafetin Hintli hacılar üzerinde tavsiyede bulunmasına gerek olmadığı ve koleranın Hintli hacılar tarafından taşındığını bildiğini belirtmişti. Hintli hacıların Hindistan'dan çıkışlarında bir ihtiyat karantinasına alınmadıkları takdirde koleranın tüm Hicaz ve Avrupa'ya yayılacağı bildirilmişti.²³⁷ Turhan Bey, devletlerin Hicaz bölgesindeki hac ile ilgisiz konularda müzakerelere girişmeleri üzere okuduğu metinle konuyu kapattı. Bahr-i Ahmer ile Basra Körfezi'nde konferansça yapılması tavsiye edildiği tahaffuzhanelerde yabancı doktor ve zabitan bulundurulmasına karar verilmişken etkili konuşmayla konferans bu fıkirden vazgeçirilmişti.²³⁸

En çetin tartışmalardan biri de İstanbul'daki Sıhhiye Meclisi'nin yapısı olmuştu. İtalyan Delege Pagliani bu meclisinin yapısını iki kez gündeme getirmişti. İtalyan temsilciler bu meclisin yapısını değiştirerek karma bir heyetle yönetilmesini dile getirdi.²³⁹ Osmanlı Devleti, İstanbul Sıhhiye Meclisi'nin daha çok tartışmaya açılmaması ve bir de iç işlerine başka devletleri karıştırmamak için Turhan Bey'e, "Osmanlı sıhhiye idaresinin

²³⁴ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, 102.

²³⁵ BOA, HR. TH, No. 138, Gömlek No. 34.

²³⁶ BOA, İ.HUS, No. 21, Gömlek No. 37.

²³⁷ BOA, İ.HUS, No. 21, Gömlek No. 37.

²³⁸ BOA, Yıldız Perakende Arzuhâl ve Jurnaller Katalogu [Y.PRK. AZJ], 28/34; *Conférence Sanitaire Internationale de Paris 7 Février –3 Avril 1894*, (Paris: Imprimerie Nationale, 1894), 158,181.

²³⁹ BOA, İ.HUS., No. 21, Gömlek No.70.

mükemmel olduğunu ve bu konu hakkında yapılacak tekliflerin reddedileceğini” söylemesi gerektiğine dair talimat gönderilmişti.²⁴⁰ Turhan Bey de etkili konuşmayla konferans başkanına, “Konferansta devletin siyasetine müdahale olacağından konferans başkanı, “Devlet-i Âliyye’nin toprağında kanun uygulama gibi bir yetkimiz yoktur. Ne dersek diyelim ne önerirsek önerelim bizimkisi sadece bir düşüncedir” dedirtmişti.²⁴¹

Osmanlı Devleti, Bâbulmendeb Boğazı civarında bulunan Şeyh Said adlı yerde bir karantina yapılması yönünde karar alınmıştı. Hindistan ve Bahr-ı Muhî-i Hindî’deki adalardan gelecek hacıların sağlık işlemlerinin kolaylaştırılması ve siyaseten faydaları olacağı gibi anılan yerde tahaffuzhane kurulursa Yemen’e bağlı Kamaran Adası olması yönünde tartışma açıldı. Turhan Bey, konferansın ikinci oturumunda Osmanlı Devleti Kamaran’da bir karantina binası yapmayı planladığını, buna ek olarak 6 bin kişiden fazla kişi buradan faydalanacağını ve 57.000 liralık bütçe ayrıldığını ifade etti.²⁴²

Konferans sırasında 1893’te İngilizlerin vasıtasıyla Hicaz’a gönderilen Müslüman tabibin Osmanlı Devleti’nin aleyhine hazırlamış olduğu raporların okunmasına meydan vermedi. Hicaz’da Hollanda ve İtalya tarafından bir komisyon kurdurulmak istenmişse de bunun önüne geçti ve İtalya, Avusturya ve diğer birkaç devletin sıhhiye komisyonu kurulması yönündeki teşebbüslerin engellendi. Basra Körfezi’nin İran sahiline kurulacak karantina merkezine Osmanlı Devleti’nden bir memurun atanmasına İngiltere karşı çıksa da buna izin vermedi.²⁴³

İtalyan delegesi, fakir olan kimselerin hac vazifesinin engellenmesi görüşüne Turhan Paşa ve İngiltere delegesi de itiraz etmiş ve kabul edilmemişti.²⁴⁴ Fakir hacıların hac yapmamasına yönelik kararını İngilizler şiddetle karşı çıkmalarından evvel itiraz ettiğini bildirmişti.²⁴⁵ 16 Şubat’taki oturumda Haccın yasaklanamayacağını ve İslam dininin beş temel şartından biri olduğunu dile getirmişti.²⁴⁶

Konferansta İtalya ve Avusturya delegeleri Hicaz ve Basra bölgesinin sıhhiye açısından uluslararası bir statüde veya muhtar bir yapıda olması gerektiğini vurgulayarak sadece Osmanlı Devleti’nin söz sahibi olmasını kabul etmiyordu. İtalya’nın görüşlerindeki asıl

²⁴⁰ BOA, İ.HUS., No. 21, Gömlek No. 79.

²⁴¹ BOA, Y.PRK. AZJ., No. 28, Gömlek No. 34.

²⁴² *Conférence Sanitaire Internationale de Paris*, 316-329.

²⁴³ BOA, Y.PRK. AZJ., No. 28, Gömlek No. 34.

²⁴⁴ BOA, Y. PRK. BŞK, No. 35, Gömlek No. 33.

²⁴⁵ BOA, Y.PRK. AZJ., No. 28, Gömlek No. 34

²⁴⁶ *Conférence Sanitaire Internationale de Paris*, 158.

maksadının Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak olmadığı, teklifin sadece koleranın önlenmesine yönelik olduğu vurgulanıyordu.²⁴⁷

Almanyalı delege Schoen, Osmanlı Devleti'nin alacağı tedbirleri yeterli gördüğünü ve yayılmasını bir kat daha engelleyeceğini kabul ediyordu. Dünyanın dört bir tarafından Basra körfezine gelen hac vazifesi, ticaret ya da seyahat için gelenler etkileşimde bulundukları için koleranın yayılmasını kolaylaştıran en önemli unsurlardandı. Ama hac farızası için değişik ülkelerden hacı adayları hac zamanında hastalık taşıyan ve sağlıklı olanlar bilmeden karıştıkları için kolera hastalığı yayılma gösterdiğini orta olduğunu belirtmekteydi.²⁴⁸

İngiltere murahhası da Turhan Bey ile ortak hareket etmişti. Konferans üyelerinin İngiltere'ye teklifi Hindistan limanlarında hacıların gemiye binmeden 5 gün önce karantinada bekletilmesini istemişse de teklif İngilizler tarafından reddedilmişti. İngilizlere ne teklif edildiyse bunların hiçbirini kabul etmedi.²⁴⁹ Avusturya Murahhası Comte de Kuefstein, İstanbul Sıhhiye Meclisi'nin yeniden düzenlenmesini ve daha faydalı bir şekilde teşkilatlanacağını ve Koleranın Kızıldeniz ve Basra körfezine gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınacağı konferans da tam olarak bunun için toplanmıştı. Kolera illetine karşı alınan tedbir sayesinde hacıların bir kısmının hastalık getirmesi ve bir kısmının orada hastalık alması yüzünden hac görevlerini yerine getirmeden vefat ettiklerini, tebaası Müslüman olan devletlerin daha çok dikkat etmesi gerektiği bunun içinde bütün devletlerin birlikte çalışmaları gerekmektedir.²⁵⁰ Konferans iki ay sürdü ve müzakereler sonucunda anlaşma maddeleri üzerinde mutabakat sağlandı. Turhan Bey, 2 Nisan 1894 tarihinde Paris'ten ayrıldı.²⁵¹

2.8.5. Madrid Sefirliğinin Değerlendirilmesi

Turhan Bey, Madrid'deki görevini 1886 dan 1894 e kadar sürdürmüştü ve 7,5 senelik sefirliği boyunca aktif bir politika sürdürmüştü. Madrid'de bulunan meslektaşları aracılığıyla Avrupa siyasetini yakından takip etmiş, Avrupalı Büyük Devletlerin Osmanlı hakkındaki düşünce ve niyetlerini öğrenip, bunları merkeze rapor etmişti. Paris

²⁴⁷ BOA, Y. PRK. BŞK., No. 35, Gömlek No. 33.

²⁴⁸ BOA, Y. PRK. BŞK., No. 35, Gömlek No. 33.

²⁴⁹ BOA, Y. PRK. BŞK., No. 35, Gömlek No. 33.

²⁵⁰ BOA, Y. PRK. BŞK., No. 35, Gömlek No. 33.

²⁵¹ BOA, HR. İD., No. 2065, Gömlek No.108.

Sihhiye Konferansı'ndaki başarılı çalışmalarının yanında, aldığı talimatlardan öte geçemeyen, insiyatif alamayan, sorumluluk alma konusunda çekimser davranan bir duruş sergilediği de gözden kaçmamıştır.

Bilindiği gibi Roma Sefirliğinden sonra gözden düşmüş, diplomatlık mesleğine geri dönmesi yılları bulmuştu. Turhan Bey'in yaşadığı korkular bu dönemde de belirmişti ve İspanya'nın öncülüğünde toplanan Marekeş Konferansı'nda tercih edilmemişti. Nitekim bunu kendi başarısızlığından veya farklı sebeplerden kaynaklandığı endişesine kapıldı ve sultana telaşla meseleyi aktardı.

Ayrıca 1894 yılına ayrı parantez açmak gerekir. Zira 1894'deki katıldığı Paris Sihhiye Konferansı baş murahhaslığı onun için bir nevi “sıçrama tahtası” oldu. Bilhassa, bu görevden sonra adı önemli görevler için geçmeye başladı.

2.9. Paris Sefaretinden Vazgeçmesi (1894)

Madrid sefirliği sırasındaki çalışmaları, Lizbon görevi ve Paris Sihhiye Konferansı'ndaki çabaları sultanın dikkatinden kaçmadı. Nitekim Paris Sefiri Esad Paşa, 1894 yılında sağlık sorunları nedeniyle İstanbul'a dönmesi üzerine Turhan Bey, bir nevi ödül olarak Paris Sefareti Vekâletine getirildi.²⁵² Ancak Girit'te olayların yeniden başlaması üzerine Paris'e gidemedi.²⁵³ Paris'te iş başı yapamamasında kendi tercihi etkili oldu. Bu arada Girit'e vali vekili olarak atandığından Madrid Sefaretine 4 Ağustos'ta Mehmed Feridun Bey atanmıştır.²⁵⁴

1914'te *Le Figaro* muhabirine verdiği özel röportajda, Fransa'yı çok sevdiğini ve hayattaki en büyük pişmanlığının Paris Sefaretinden vazgeçişini olduğunu bildirdi. Fransa Hükümetine güven mektubunu sunamadan devletin çıkarları adına açıkta olan ve Girit valiliğini kabul etmek zorunda kaldığında Fransa Cumhurbaşkanı Casimir Perier'in takdirini kazandığını ifade etti.²⁵⁵

Sonuç olarak Madrid sefirliğinin sonu ve Girit Vali Vekilliği “kalfalık” döneminin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Girit döneminden itibaren fikirlerini sık sık kâğıda dökerek bu siyasi konularda maharetini de göstermekteydi. Bu dönemden itibaren zorlu

²⁵² BOA, İ. HUS, No. 23, Gömlek No. 6.

²⁵³ BOA, İ. HUS., No. 29, Gömlek No. 41.

²⁵⁴ Muhammet Ballı, “Bir Osmanlı Diplomatı: Mehmed Feridun Bey (1847-1903)”, *History Studies*, 13/6, (Aralık 2021), 1729-1742.

²⁵⁵ *Le Figaro*, “Turhan Pacha”, (11 Mart 1914), 1-2.

görevler beklerken Sultan II. Abdülhamid'e daha yakın bir konumda olacaktı. Meslekî hayatının en önemli dönüm noktalarından biri de sultanın bendegânı arasına karışmak ve bunun tabii bir sonucu olarak kariyer basamaklarını hızlıca tırmanmak demektir.

2.9. Girit Vali Vekilliği (1894)

Bu başlık altında bir Osmanlı bürokratının faaliyetlerinin ötesinde bu tür bir göreve tayin edildiğinde nelerle karşılaştığı ve buna muhtemel tepkileri tespit edilmektedir.

Turhan Paşa'nın Girit valiliği 1894 yılına tekabül etmekteydi ve göreve geldiğinde Girit meselesi en sıkıntılı aşamadaydı. Her ne kadar 23 Ekim 1878'de Halepa Kararnamesi yürürlüğe girse de tümüyle uygulanamadı.²⁵⁶ Osmanlı Devleti, Girit'te yaşananların önüne geçmek adına bölgeye Müslüman valiler gönderdi, ancak çözüm çabası Girit'te yaşananları biran olsun durdurmaya yetmeyip, Türkler ve Rumlar arasında çatışmalar devam etti. İlk kıvılcım Temmuz 1894'te vali Mahmud Paşa'ya karşı girişilen suikast girişimiydi. Bu olay sonucunda basit çatışmalar yerini cinayetlere bıraktı.²⁵⁷

31 Temmuz 1894'te vûzerat/paşalık verilmesinin birkaç gün sonra 2 Ağustos'ta Girit'e vali vekili olarak atandı.²⁵⁸ Terfî etmesiyle maaşı da artan Turhan Paşa'ya 20.000 kuruş ve harcırah olarak 400 lira verildi.²⁵⁹

Yanyalı Turhan için Girit, toplumsal açıdan yabancı bir yer değildi. Kozmopolit bir mahallede yetişen ve adada Türkçe dışında konuşulan yaygın dil olan Yunancayı da ana dili gibi bilen bir bürokrattı. Hatırlanacağı üzere Madrid'deki görevi bittiği sırada Paris'e elçi olarak tayin edilmiş ve kendi isteğiyle Girit valiliğinin şahsına verilmesini istemişti. Sultan da bu isteğini kırmamıştı, Girit'i iyi idare edebileceği düşünmüş olmalıdır ki atamada "Umûr-ı idare ve siyasiyyede derkar olan vukûf ve iktidarından dolayı" şeklinde ifadelerle yer verilmişti.²⁶⁰ 9 ay kadar vali vekilliği görevini sürdürdü ve tansiyonun düşürülmesine çaba göstermişti. Her ne kadar Rumların şikâyetine maruz kalsa da bilhassa İngiltere'nin de desteğiyle 5 Aralık 1894'te Talori'ye gönderilecek

²⁵⁶ Yüksel Çelik-Fatih Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüd ve Teceddüt Yılları (1768-1908)*, (İstanbul: Vb. Yayınları, 2023), 315.

²⁵⁷ Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 220-221.

²⁵⁸ BOA, DH. SAİDd., No. 47, Gömlek No.165.

²⁵⁹ BOA, İrade Mümtaze Girid Evrakı [İ.MTZ. GR], No. 28, Gömlek No. 1033.

²⁶⁰ BOA, Y.A.HUS., No. 304, Gömlek No. 60; BOA, Y.A.HUS., No. 304, Gömlek No. 92.

olan heyete atanmıştı.²⁶¹ Ancak daha sonraki gelişmelerden de anlaşılacağı üzere bu karardan vazgeçilmiştir.

Vali vekilliği döneminde adada çatışmalar iyiden iyi şiddetlendi. Bu nedenle valiliği ve aktardığı bilgilerin önemi bir kat daha artmaktadır. Ayrıca Girit yoğun diplomatik ilişkilere sahne oldu. En dikkat çeken husus ise adada çok başlı bir yönetim söz konusuydu. Bir yanda Osmanlı yönetimi diğer yanda Avrupalı temsilciler başka bir yanda ise Yunanistan'ın kışkırttığı yerel yöneticiler vardı. Bu çok başlılık içinde adanın gerek yönetsel gerek ekonomik ve sosyal durumuna yönelik İstanbul'dan çıkan her yeni karar bir kargaşaya yol açmaktaydı. İşte bu durumda adada Osmanlı egemenliğinin en üst temsilcisi konumunda olan vali gerek merkezi otoriteyi temsil etmek gerekse de suni olarak oluşturulan her karışıklığa müdahale etmek zorundaydı. Bunun yanı sıra Avrupalı Büyük Devletlerin ada üzerindeki politikalarını da gözetmek durumundaydı. Böylesine zor süreçte adada Osmanlı egemenliğini temsil eden yeni vali tüm gelişmeleri gözlemleriyle beraber merkeze rapor etmeyi sürdürdü.²⁶²

Siyasi hayatındaki en hassas konulardan olan Girit için yola çıktı. Hazırlıklarının ardından Bingazi Vapuruyla 5 Ağustos 1894'te hareket etti.²⁶³ 9 Ağustosta hükümet konağında gerçekleşen karşılama töreninde şehrin ileri gelenleri, ulema, mülkiye memurları ve askerler hazır bulundu.²⁶⁴ 21 pare top atışının ardından görevine resmen başladı.²⁶⁵ Adaya vali vekili olarak atanmasını Hristiyanlar ve Müslümanlar memnuniyetle karşıladı ve bu arada Turhan Paşa'nın tayini dış basında da yankı uyandırdı. *Allegemeine Zeitung* gazetesinin 21 Ağustos 1894 tarihli haber başlığında şu ifadeler yer alır:

“Girid Valisi Mahmud Celâleddin Paşa'nın yerine Turhan Paşa tayin edilmişti ve atama her ne kadar Berlin Kongresi'nin maddelerine aykırı olsa da Hristiyanlar, tayinden memnun olup Müslümanlar ise kayıtsızlık göstermekteydi.”²⁶⁶

²⁶¹ BOA, Y.EE., No. 50, Gömlek No. 27.

²⁶² Ayşe Nühket Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, (İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006), 189-190.

²⁶³ BOA, Y.A.HUS., No. 305, Gömlek No. 30.

²⁶⁴ Girid Vilayeti Valiliğine tayin buyrulan Devletlü Turhan Paşa hazretleri vilayet müşavirliğine tayin buyrulmuş olan Şura-yı Devlet İstinaf meda-i umumisi Saadetlü Yanko Efendi hazretleriyle beraber geçen pazartesi günü sabah Hanya'ya muvasalat buyurmuşlardır. (*Girid*, 1395).

²⁶⁵ BOA, Y.A.HUS., No. 305, Gömlek No. 75.

²⁶⁶ BOA, HR. SYS., No. 521, Gömlek No. 30.

Yeni vali makamına oturur oturmaz düzeni sağlama adına bir takım faaliyetlere başlayıp 5 yıl aradan sonra meclisin yeniden toplanması kararlaştırıldı. Olaylı seçimlerin sonucunda toplanan ilk meclis, Halepa Sözleşmesi'ndeki siyasi ve hukuki hakların iadesini isteyerek dağıldı. Hristiyan üyeler Girit'e yayılarak Rum halkını bu amaç etrafında birleştirme eylemlerine girdi, meclisin Hristiyan üyeleri bu şartlarda göreve devam edemeyeceklerini ve bir Hristiyan vali tayin edilmesi gerektiğini şiddetle dile getirmişlerdi.²⁶⁷

Yaşanan gerginlikte meclisi toplasa da bir müddet sonra dağılmıştı. Meclis toplanamadığı için bütçe açığı da hesaplanamamıştı. Paşa, adada yaşananların bir sebebini de maddi imkânsızlıklar olarak görmekteydi. Ayrıca Jandarmanın maaşları ödenemediği için asker silah bırakmıştı. Turhan Paşa, adadaki kaos ortamına nelerin sebebiyet verdiğini de açıkça belirtmekte ve tarafgirlikten yoksun olarak Girit'in Rum köylülerini “erbab-ı namus” olarak tanımlamıştı. Ancak bu insanların kendilerini vilayet genel meclisine seçtiren avukat, öğretmen ve doktor gibi kimselerin etkisi altında kaldıklarını belirtmeden geçmemişti. Öte yandan bu köylülerin politikacıların siyasi emellerine alet olduklarını dile getirmişti.²⁶⁸

Yazdığı raporlara bakıldığında birçok açıdan Osmanlı resmi görüşüne yakın durduğu anlaşıyordu. Raporlara yansıdığı kadarıyla Girit'teki milliyetçi-siyasi hareketliliğe pek de sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Giritli politikacıları “cezirenin her tarafını cerâd-ı münteşir gibi istila etmiş olan bu gibi havadarlar” diye tanımlamaktadır. Kısacası bu politikacıları Girit'i işgal etmiş olan çekirge sürülerine benzetmektedir.²⁶⁹ Bu nedenle olsa gerek meclisin toplanmasını arzu etmemektedir. Öte yandan şahsı gibi düşünen kişiler de çoktu. Meclisin açılmasına karşı oluşunun yanısıra meclisin açılması durumunda doğacak olumsuzluklara şöyle dikkat çeker; “Meclis bu sene uslu hareket eylese dahi ilerisi için zarar ve ziyanlar için karışıklıkları devam edecektir.” Bu düşünce kendisi tarafından öne sürülen bir varsayımdır. Ancak kesin olan saptama ise “meclisin toplanma maddesi kararlaştırıldığı zaman hükümetin etkinliği kuru bir namdan ibaret kalacaktır”.²⁷⁰

²⁶⁷ Adıyeke, *Kısa Girit Tarihi*, 221.

²⁶⁸ Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 193.

²⁶⁹ BOA, Eyalet-i Mümtaze Girid Evrakı [A.MTZ. GR], No.4, Gömlek No. 8.

²⁷⁰ BOA, A.MTZ. GR., No.4, Gömlek No. 8.

Valinin dikkat çektiği diğer bir husus da; vergi toplama sorunuydu; 1868’de ilan edilen Vilayet Nizamnamesinin hükümlerine göre Girit, diğer vilayetlerden farklı olarak birçok vergiden muaftı. Halktan sadece; aşar, gümrük vergisi, tuz ve tütün vergisi alınmaktaydı. Böyle olduğu halde aşar toplanması sırasında sorunlar yaşanmakta ve bu sorunlar zamanla toplumsal ve siyasi sorunlara dönüşüyordu. Osmanlı Devleti, aşar toplanması sorununa çözüm için adada “teslis” usulünü uygulamaya başladı. Bu sistemle aynı olarak ürün üzerinden vergi almak yerine peşin ve nakdi aşar alınması kararlaştırıldı. Ancak bu kararın ilanı ve bu sistemle aşar toplama sırasında adada büyük karışıklıklar meydana geldi. Paşa’nın raporlarında aşar sorunu önemli bir yer tutar.²⁷¹ Raporunda durumu, “ahaliyi ayaklandırmak isteyen şahıslar genellikle aşar sorununu istismar ederlerdi” şeklinde izah ediyordu.²⁷² Ancak teslis sisteminin halka ağır gelmesi üzerine bir süredir var olan şikâyetler siyasi bir hal aldı. Bâbîâlî’nin almış olduğu önlemler sonuçsuz kaldı. Avrupalı Büyük Devletlerin baskısıyla sultana bir vergi düzenlenmesi için muhtıra. Sultan, bu vergi düzenlemesinin yapılacağına dair sefirlere güvence sundu. Teslis sisteminden vazgeçilmesi ve yeni vergi sistemi üzerinde çalışmalara başlandı. Büyük devletlerin sert uyarısı üzerine acil olarak bulunan bu yöntemde çeşitli ürünler üzerine listesi belirlenen oranda yüzde olarak öşr konulması ve ortaya çıkacak açığın da tütün vergisiyle kapatılmasıydı. Bu yeni vergi düzenlemesi Turhan Paşa tarafından yürürlüğe konuldu ve adadaki olaylar bir süre yatıştırıldı.²⁷³ Avrupalı Büyük Devletler tarafından Sultan II. Abdülhamid’e verilen notada sadece vergi düzenlemesi maddesi yoktu. Aynı zamanda beş senedir kapalı Girit genel meclisinin yeniden açılması talebi vardı. Osmanlı Devleti, meclisin açmak için meclis üyelerini yemin ettirmek için İstanbul’a çağtırmaya karar verdi. Ancak Turhan Paşa, meclis üyelerine güvenmiyordu ve meclisin toplantıya çağrılmasından yana olmadığını hükümete bildirdi. Bu meclis açılırsa vergi meselesi yeniden tartışmaya açılacaktı. Memur ve jandarma maaşlarını bile ödeyemeyen vilayet mal sandığı, meclis üyelerinin yol harcırahlarını karşılaması olanaksızdı. Ancak gelecek yıla ertelendiğinde ekonomik şartlar iyileşir ve asayiş yönünden daha güvenli bir ortam doğabilirdi.²⁷⁴ Turhan

²⁷¹ Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 190.

²⁷² BOA, A.MTZ. GR., No.4, Gömlek No. 8.

²⁷³ Ayşe Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 38-39.

²⁷⁴ Adıyeke, *Girit Bunalımı*, 39-40.

Paşa'nın tüm uyarılarına rağmen sefirlerin yoğun baskıları sonucu Girit genel meclisinin açılmasına onay verdi.²⁷⁵ Görüldüğü üzere bölgedeki sorunların kaynağını iyi analiz etmiş fakat uyarıları dikkate alınmamıştır.

Giritli Rumlarda valiye dair bir hoşnutsuzluk vardı. 9 ay süren valiliği Rumların şikâyeti sonucunda 2 Nisan'da son buldu.²⁷⁶ İstanbul'a çağırılan Turhan Paşa, 4 Nisan'da Hanya'dan bindiği Avusturya posta vapuruyla yola çıktı.²⁷⁷ Birkaç gün sonra Pire Limanı güzergâhını kullanarak İstanbul'a ulaştı.²⁷⁸

Osmanlı Devleti, Turhan Paşa'nın valiliği sonrası Rum kökenli bir Osmanlı bürokrati olan Aleksandr Karatodori Paşa'yı Girit'e vali olarak tayin etti. Paşa, hassas olduğu Girit meselesi konusunda Bâbîâlî'ye son durumu rapor etti; "Adanın her tarafında seçimler başarıyla sonuçlandırılmış, ancak istisna olarak İsfakiye'de seçimler nihayete erdirilememişti. Epikron'da da aralarında anlaşmazlık bulunan taraflar arasında kavga çıkmış bir kişi ölmüş bir kişi de yaralanmış, olay mahalline gönderilen jandarma güçleri olayları bastırılmış ve sükûnet sağlanmıştır."²⁷⁹

Aidiyet duygusuyla ikinci vatanım dediği adada yaşanan hadiseler karşısında babacan ve şefkatli hali burada kendini göstermişti. Girit'in en zor ve karmaşık döneminde kısa süreli de olsa bu görev hayatında önemli bir iz bırakmıştı.

Girit'in en zor ve karışık döneminde vali vekili olarak atanan Turhan Paşa, adada var olan olayların önüne geçememişti. Tam olarak başarılı olduğu söylenemese de Girit hakkındaki öngörülerini oldukça yerindeydi.

2.10. Vilâyât-ı Şahâne Tahkik ve Teftiş Komisyonu Başkanlığı (1895)

İstanbul'a çağırılan Turhan Paşa'yı yeni bir görev daha beklemekteydi; Girit vali vekilliği sonrasında Talori'de [Bitlis] çıkan Ermeni olaylarının tahkiki amacıyla kurulacak komisyon için adı geçse de bu olmamıştı. Turhan Paşa, başkan olarak göreve geldiği bu dönemde Ermeni olayları oldukça yoğundu. Bu arada Ermeni ve Rumlardan son zamanlarda şikâyetler artmaktaydı. Komisyonun yükü daha da arttı ve aşiretlerin sorunları da gündeme dâhil edilmişti. Osmanlı Devleti, şikâyetlerin önüne geçmek

²⁷⁵ Adıyeke, *Girit Bunalımı*, 40.

²⁷⁶ BOA, İ.HUS., No. 35, Gömlek No.12.

²⁷⁷ BOA, Y.A.HUS., No. 321, Gömlek No.64.

²⁷⁸ BOA, Y.A.HUS., No. 321, Gömlek No.78.

²⁷⁹ BOA, Y.PRK. BŞK., No.40, Gömlek No. 11.

amacıyla tahkik ve teftiş için 15 Nisan'da Turhan Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kuruldu ve komisyonda bir ay görev aldı.²⁸⁰ Başkanlığında kurulan bu komisyon, Dâhiliye Nezaretinde çalışmalarına devam etti. Sorunların kısa sürede çözüme kavuşturulması adına komisyon, cuma ve pazar günleri hariç her gün çalışmalarını sürdürdü.²⁸¹

Pakalın, bu komisyonu şöyle anlatır; “O sırada Anadolu’da ıslahat talebiyle Avrupalı Büyük Devletler tarafından teklif getirileceğinin üzerine bu duruma engel olmak adına devletçe bir komisyon kuruldu. Bâbîâlî’de Turhan Paşa’nın başkanlığında “Teftiş-i Vilâyât Komisyonu” adıyla Müslüman ve Gayrimüslim azalardan oluşan bir komisyon kuruldu.”²⁸² Komisyon, Osmanlı Devleti’nin aleyhine sonuçlar doğuran şikâyetlerin araştırılması için mesaiye başladı. Turhan Paşa, başkanlığındaki komisyon şikâyetler hakkında bir rapor hazırladı ve sadarete sundu. İlk olarak Yozgat hadisesinin sebebinin araştırılması yönünde bir karar alındı. Ermeniler ve Rumlar, kendilerinin nüfuslarına oranla yeterince devlette istihdam edilmedikleri, Hristiyanların jandarma teşkilatında yeterince yer almadıkları, dinlerini serbestçe yaşamadıkları, davalarının mahkemelerce hemen çözülmediği ve reji şirketlerinin ahaliye baskı yaptığı konusunda şikâyetçiydiler. Turhan Paşa’nın başkanlığında toplanan komisyon bu şikâyetlere cevap vermekle kalmamış aynı zamanda bu şikâyetlerin araştırılmasını istemişti.²⁸³

Ermeni ve Rumların sorunlarıyla ilgilendiği sırada Musul’da aşiretler arasında silahlı çatışmalar yaşanmaktaydı. Bölgeden gelen mektuplar üzerine Musul valiliğinden açıklama istedi. Musul’da asayiş olayları artarken halkın can güvenliği tehlikeye girdi. Kerkük ve Süleymaniye’de de durum Musul’dan farksızdı. Kerkük’te cinayet ve asayiş olaylarının önüne geçilemediğine dair bölge yöneticilerinden telgraflar aldı. Turhan Paşa, yaşananlara dair Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinde gerekli önlemler alınmazsa urumun daha kötüleşeceği konusunda Sadaret’i uyardı.²⁸⁴

Böylesine kritik bir dönemde komisyon başkanlığına getirilse de yaşananların önüne geçemedi. Pakalın, durumu şöyle açıklar; “Komisyon çalışmalara başladığı anda diğer devletler tarafından “Vilayât-ı Sitte Islahatı” adıyla bir memorandum ve bir lâyiha

²⁸⁰ BOA, HR. SFR. 01, No. 104, Gömlek No. 11.

²⁸¹ BOA, Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Maruzât [Y.PRK. DH], No. 8, Gömlek No. 55.

²⁸² Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, haz. Ayşe Kavak vd., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 6/314.

²⁸³ BOA, Y.PRK. DH., No. 8, Gömlek No. 55.

²⁸⁴ BOA, Y.MTV., No. 119, Gömlek No. 105.

sunuldu. Tüm bu yaşananlar üzerine yaşananların önüne geçilemedi ve sıkıntılar daha arttı”²⁸⁵.

2.11. Hariciye Nazırlığı (1895)

Turhan Paşa'nın kısa süren hariciye nazırlığı, Ermeni meselesinin yoğunluğu altında geçti.²⁸⁶ Bu makama gelmesinde son dönemdeki göze çarpan çalışmaları ve Avrupalı Büyük Devletlerin takdirini kazanması, diplomaside yetkinliği bu makama gelmesinde etkili oldu. Nitekim Vilâyât-ı Şahâne Tahkik ve Teftiş Komisyonu Başkanlığında tam başarılı olamasa da 9 Haziran 1895'te Said Paşa'nın azledilmesi üzerine 40.000 kuruş maaşla hariciye nazırlığına atanmıştı.²⁸⁷ Said Paşa'nın hatıratında bu görev değişimi şöyle geçmekteydi; “Hariciye Nezareti'nden infisal edilip yerine Turhan Paşa memur olduğunu mübeyyin idi. Said Paşa ise kendini memuriyette kalıcı sanarak nezarete gitmişti. İradeyi aldıktan sonra nezareti gitti ve halefini görünce makamdan çekilmek zorunda kaldı.”²⁸⁸ Hariciye Nazırlığı görevi yerli ve yabancı basında yankı buldu. İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan *Tercüman*'da “Turhan Paşa” başlıklı haberde; “Osmanlı Devleti'nin yeni Hariciye Nazırı Arnavut Turhan Paşa, hakkında Avrupa matbuatında ciddi surette hüsn-i zan olunuyor. Pek malumatlı ve efkârlı adam olduğu beyan edilip istikbali açık ve parlak olacağı işaret olunuyor.”²⁸⁹

Her ne kadar İstanbul'da merkez bürokrasisinin işleyişini yakından tanıma imkânına eriştiği gibi, mekanizmayı işleten memurlarla da çevresini genişletiyordu. Bu arada nazırlığının başında geleceği bakımından ilk ayak oyunları belirdi. Said Paşa'yla arasında ihtilaf söylentilerinin çoğalmasıyla Turhan Paşa, kesin bir dille iddiaları yalandı. Aralarındaki sorunların nedeni ise Said Paşa, İngiltere politika konusunda yalnız kalmış gibi görünse de²⁹⁰ Said Paşa, Turhan Paşa'yı çekemiyor, jurnalci ve hafiye sanıyordu.²⁹¹

²⁸⁵ Pakalın, *Son Sadrazamlar*, 134.

²⁸⁶ Mahmut Akpınar, “Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi* 35, (2015), 185.

²⁸⁷ BOA, İ.DH, No. 1323, Gömlek No. 26; BOA, HR. SYS, No.31, Gömlek No. 46; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 2/1025; BOA, İ.HR, No. 348, Gömlek No. 51.

²⁸⁸ *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hatıratı*, 229.

²⁸⁹ *Tercüman*, (16 Temmuz 1895), 1-3.

²⁹⁰ BOA, Y. EE, No. 9, Gömlek No. 29.

²⁹¹ Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar: Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Hatıraları*, Haz. İsmail Dervişoğlu, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 607.

Bu arada hemşerisi Avlonyalı Ferid’le bir türlü yıldızı barışmıyordu. Üstüne bir de Turhan Paşa’nın “paşalık” rütbesi alması ve Vilâyet Komisyonu başkanı da olması Ferid Paşa’yı derinden etkilemişti. Ferid Paşa, ülkenin durumunu iyi bildiğini iddia ederken bu komisyona alınmaması üzerine; “vukûfun da senin olsun fesadın da” yolunda muamele gösterilmesi üzerine Turhan Paşa’ya iki kat daha kin beslemeye devam etmişti. Turhan Paşa’nın hariciye nazırı olmasıyla yüreğine şiddetli bir hançer vurulmuştur.”²⁹² Tıpkı Ferid gibi görevde kalmasını istemeyenlerden biri de sultana yakın isimlerden Hariciye Mektupçusu Münir Bey idi.²⁹³

Bu arada Turhan Paşa’nın adı Berlin Büyükelçiliği için geçmişti. Ancak Sultan II. Abdülhamid atamadan vazgeçmişti. Nihayetinde Berlin’e Ziya Paşa atanmış ve Alman Kayzeri, iptal haberinden pek memnun kalmamıştı.²⁹⁴

En nihayetinde beş ay kadar süren hariciye nazırlığı görevi 5 Ekim’de sona erdi. Görevden alınmasının arkasındaki neden Ermeni olayları gibi görünse de esas itibarıyla artan bürokratik çekişmelerdi. Yerine ise eski Hariciye Nazırı olan Said Paşa atandı.²⁹⁵ Boşta kaldığı sürede işsizlik maaşı olarak 20.000 bin kuruş maaş verildi.²⁹⁶

2.12. Girit Valiliği (1896)

Bu başlık altında Turhan Paşa’nın Girit valiliği sırasında bölgede neler yaptığı ve İstanbul’dan kendisine danışılan konular hakkında nasıl bir tavır sergilediği anlatılmaktadır.

Turhan Paşa, 1896’da ikinci kez Girit’e vali olarak atandı.²⁹⁷ Ani gelişen bu atamanın arka planında Girit valisi Aleksandr Karatodori’nin istifası vardı. Paşa Girit’e hiç de yabancı değildi. Turhan Paşa, adaya ilk ayak bastığında Girit sorununa muktedir değildi. Zamanla ada coğrafyasını ve toplumsal yapıyı gözlemlemiş, kaosa neden olan etkenleri de iyi bir şekilde analiz etmişti. Girit’e atanmasında, “rü’yet ve iktidarıyla

²⁹² Pakalın, *Son Sadrazamlar*, 92-93.

²⁹³ İrtəm, *Bilinmeyen Abdülhamid*, 324-238.

²⁹⁴ Devlet-i Âliyye’nin Berlin Elçiliğine Turhan Paşa’nın nasbı beyan ve kabul edildiği ba’ında Ziya Paşa’nın nasb edeceğine cevaben Berlin Kabinesi Ziya Paşa’dan hoşnud olduğunun beyanı ile beraber Turhan Paşa’nın gönderilmesi münasib görmüş. (*Tercüman*, (10 Aralık 1895), 1-3); BOA, Y.A. HUS, 341/77).

²⁹⁵ BOA, İ.HR, No. 55348, Gömlek No. 59.

²⁹⁶ BOA, İ.HUS, No. 42, Gömlek No. 64.

²⁹⁷ BOA, Y.A.RES, No. 78, Gömlek No. 8.

beraber ahvâl-i cezireye vukûf” olması etkili olmuştu.²⁹⁸ Bu arada adada kargaşa devam ettiği sırada Turhan Paşa, Tahsin Paşa’ya gönderdiği telgrafta yaşananları kısaca özetliyordu; “Ehl-i İslâm’ın pırasa doğrar gibi doğrandığı” yönündeki haberi merkezle paylaşmıştı.²⁹⁹

Kronikleşen sorun karşısında Bâbîâli’nin idari ve askeri güçleri elinde toplamış olan güçlü bir valinin olağanüstü koşullarla baş edebileceğine ve isyanı bastırabileceğine inandığı anlaşılmaktaydı. Tüm bu vasıflara muktedir bir diplomatın en büyük artısı mahalli dile vukufiyetidir. İkincisi ise esas görevi diplomatlık olan birinin daha önce de yerel yönetimde yöneticilik yapmasıdır.

19 Mart 1896’da Girit’e ulaşır ulaşmaz hükümet konağında devlet ricalinin de katıldığı törenle resmen görevine başladı.³⁰⁰ Öte yandan Turhan Paşa’nın Girit’e vali olarak atanmasına ilk tepki Yunanistan’dan geldi. Yunan milletvekilleri, Osmanlı Harici Nazırı Tevfik Paşa’ya bir yazı yazdılar. Paşanın vali olarak atanmasının Halepa Sözleşmesine aykırı olduğunu savundular. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, bu atamanın sözleşmeye uygun olduğunu belirtti.³⁰¹

Turhan Paşa’dan beklenti ise yaşananların önüne geçmesiydi. Merkezi hükûmetin nüfuzunu artırmanın yolu da gerekli tedbirler alınmasında geçmekteydi. Bölgedeki umumî atmosferi gözlemlemeye odaklandı. Paşa, süregelen kargaşanın önüne geçmek, istikrarı sağlamak adına jandarmaya bütçe ayrılmasını,³⁰² altı tabur askerin sevk edilmesini istedi.³⁰³ Mali krizi çözmek ve jandarmanın yeniden yapılandırılmasıyla yoluyla düzen ve istikrarı yeniden sağlamak adına Bâbîâli’den 50.000 lira istedi.³⁰⁴ İlk olarak Girit’e bir gezi düzenledi. Her ne kadar Turhan Paşa’nın bu gezisi gözlem amaçlı olsa da bu teftiş, ada halkının hoşuna gitmedi ve ilk vali vekilliği sırasında olduğu halkının şikâyetlerine maruz kalmıştı.³⁰⁵

Valiler yaptıkları bu devir ve teftiş gezilerinden sonra oradaki icraatlarını ve müşahedelerini merkezi hükûmete ve saraya yazılı olarak sunmaktaydılar. Bu hususta,

²⁹⁸ BOA, İ.MTZ. GR, No. 29, Gömlek No. 1082.

²⁹⁹ Emre Gör, *Sultan II. Abdülhamid’in Mabeyn İkinci Kâtibi: Arap İzzet Holo Paşa*, (İstanbul: DBY Yayınları, 2020), 62.

³⁰⁰ BOA, Y.A. HUS., No. 348, Gömlek No. 17.

³⁰¹ BOA, Y.A. HUS., No. 348, Gömlek No. 2.

³⁰² BOA, Y.PRK. UM., No. 34, Gömlek No. 66.

³⁰³ *Abdülhamid’in Kara Kutusu Arap İzzet Paşa’nın Günlükleri*, Haz. Ahmet Semih Mümtaz, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 1/57.

³⁰⁴ BOA, İ.MTZ. GR, No. 29, Gömlek No. 1090.

³⁰⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK. ZB], No. 17, Gömlek No. 31.

İstanbul'a gönderilen vilayet raporları, sultanın imparatorluğun çeşitli köşeleri hakkında bilgiler edindiği önemli bir kaynaktır. Vilayet raporları mülkiyede adliye, maariften maliyeye birçok başlık altında gezilen yerlerle ilgili mühim veriler sunar.³⁰⁶

Diğer valiler gibi görev bölgesine ulaşır ulaşmaz ilk iş olarak “devr”e çıkmıştır. Adada yer alan; İsfakiye Sancağı, Hanya Sancağına tabi Kizonya, Selene ve Kesimo kazalarına teftiş gezisi düzenlemiştir.³⁰⁷ Bu gezide edindiği izlenimleri ve sorunları ilk raporunu Bâbîâli'ye sunmuştu. Girit'teki izlenimleri ve önerileri şu şekilde paylaşmıştı:

“Liva merkezlerini devr ve teftiş ile bu kere merkez vilayete avdet edilmiş olduğundan İsfakiye, Hanya'ya bağlı Kizonya, Selene ve Kisemo kazalarına hareket etmek üzereyim. Lakin merkez vilayete bağlı üç kazanın doğrudan doğruya Hanya'ya bağlılığı ve bir de buraların siyasetçilerin etkisinde olduğundan o tarafa sehayat etmemiş olsam da bölge halkının meclis-i umumi hakkındaki fikirleri şimdiden bellidir. Halk bu sene meclisin toplanıp toplanmayacağı konusunda bizle sorular yöneltmektedirler. Girit'te bulunan köylü halk bir fikre sahip olmayıp Giritli siyasetçilerin politikalarına alet olmaktadır. Bunlar, önceleri ahaliyi ayaklandırmak için sık sık aşar meselesini gündeme getirmekteydiler. Şimdi ise aşar meselesi çözüldüğü için kötü niyetli kişilerin halkı ayaklandırabilecekleri durum ortadan kalkmaktaydı. Bu kişilerin emellerine uygun iki yol kalmıştır. Bunun birincisi ise güya Osmanlı Devleti, meclisin tehir ederek bu haklarını ellerinden alması iddiasıdır. İkincisi ise Girit'i çekirge gibi sarmış olan kötü niyetli kişiler eğer meclis açılsaydı. Halkın bireysel borçları temizleme vaatlerinin meclisin tehir edilmesinden dolayı gerçekleşmediği propagandasını yürütmekteydiler. Devr esnasında tarafıma borç meselesi hakkında müracaatta bulunulmaktaydı. Ekserisi köylü olan halk borçlarının harman sonuna kadar ertelenmesi konusunda birtakım istekler gelmekteydi. Bu konuda idarenin yapabileceği alacaklılara borçlulara biraz daha süre tanıyıp sabırlı olmalarını söylemek ve mahkeme başkanlarına da borçluları sıkıştırmamayı söylemekten ibaretti. Bir zarar ziyana neden olmadan harman zamanında borçların ödenmesini sağlamak gerekirdi. Hemen bu önlemleri alıp yürürlüğe koydum.”³⁰⁸

Girit'te yaşananlar konsolosların da raporlarına da yansımıştı. İngiliz konsolosu Bliotti'nin raporuna göre 1896 başından itibaren Girit'te cinayetler sıradan olaylar haline

³⁰⁶ Kırmızı, *Ferid Paşa*, 185.

³⁰⁷ BOA, A.MTZ. GR., No. 4, Gömlek No. 8.

³⁰⁸ BOA, A.MTZ. GR., No. 4, Gömlek No. 8.

gelmeye başlamıştı. Müslüman ve Hristiyanlar arasından çatışmalar devam ederken cinayet vakaları artmaktaydı. Her iki tarafından silahlı saldırı üzerine Girit'te durum içinden çıkılmaz bir hal aldı. Osmanlı Devleti, tecrübeli bir devlet adamı olan Turhan Paşa'yı hemen vali olarak atadı. İngiliz Konsolos Biliotti'ye göre Turhan Paşa'nın vali olması hem Müslüman hem de Hristiyanlar arasında memnuniyetsizliğe yol açmıştı.³⁰⁹

Halkın, Turhan Paşa'nın tayiniyle sıkıyönetim ilan edilmesine yönelik endişeleri arttı. Zira özellikle Müslümanlar, Karatodori Paşa'nın kısıtlı mali imkânlarla adayı iyi idare ettiği görüşündeydiler. Turhan Paşa'ya gerekli mali destek sağlanmazsa jandarmanın yeniden yapılandırılmayacağı ve durumun eskisi gibi kalacağını da iddia ettiler.³¹⁰

Bu arada Turhan Paşa, olayların vahameti karşısında da etkilendiğini itiraf ediyordu. Bu durumu şöyle ifade eder; "Girit'te iki defa valiliğim sebkât etmek mülasebesiyle orası bendeniz için bir vatan-ı sani olduğuna bugünkü gün kesb etmiş olduğu ahvâli bendenizi cidden ve ziyadesiyle düşündürüp mükedder ve dilhûn"etti.³¹¹

Kaleme aldığı istihbarat raporlarında sıklıkla mevzubahis edilen alanlardan biri de komitacılıktı. "Gayet mühim ve müstaceldir" mühürlü bir telgrafla, bazı Hristiyanların kötü niyetlerine vatanperverlik süsü verdikleri ve *Epitropi*'yi kurduklarını bildirdi. Hristiyan ahalinin ekseriyetinin başından beri *Epitropi*'nin taleplerini, fikirlerini ve faaliyetlerini reddetmiş olduğunu ileri sürdü. Turhan Paşa'ya göre bu örgüt işsiz ve yoksul halkı kendi tarafına çekmeye başarmış ve asayiş bozulmuştu.³¹²

Girit'te düzenin yeniden tahsisi için gerekli adımları atmakta kararlıydı. Şehirde jandarmanın saptadığı Müslüman ve Hristiyan isyancıları yakalamaya niyetliydi. Bu sebeple Müslümanların sakin kalmaları ve hükümetin düzeni yeniden tesis etmek üzere gerekli önlemlerin aldığını bilmeleri için bir eşraf komisyonu atadı. Gerekli durumlarda jandarmayla iş birliği yapmaları için yeni talimatlar da çıkarıldı.³¹³ Turhan Paşa'nın valiliği sırasında *Epitropi*'nin adaya ve ada dışına siyasi etkileri yoğundu. Vali, bunun nedenini kısmen bu örgütün üzerine gidilememesine bağlıyordu. "Başlangıcında az himmetle vücudları kalkabilecek cemiyet-i fesadiyeyi adada keyfe-mâ-yeşâ seyyar bir

³⁰⁹ Pınar Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyân*, (İstanbul: Kitapevi Yayınevi, 2014), 107.

³¹⁰ Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyân*, 132.

³¹¹ Turhan Paşa'nın Alman İmparatoru II. Wilhelm'le olan görüşmesi. (BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 14).

³¹² BOA, İ.MTZ. GR, No. 29, Gömlek No. 1089.

³¹³ Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyân*, 133.

halde buldum.”³¹⁴ Turhan Paşa, bu örgütün Girit için değil kendi çıkarları için çalıştığını öne sürüyordu. “İş bu cemiyet-i fesadiyenin bir de menafi-yi şahsiyeleri kendülerini girive-yi şekavete sevk itdi. Bunlar Meclis-i umumi intihabatında muvaffak olmadıkları gibi Meclis-i umumi ictimâ’ında dahi arzu ettikleri memuriyetlere nail olamadıklarından ya hükümeti kendilerine birer memuriyet vermeye mecbur etmek ya da vatanperver bir nam kazanmak fikrindeydiler.”³¹⁵ Turhan Paşa göre bu cemiyetin siyasi ve milliyetçi tavrı Avrupa siyasi çevrelerini de etkilemişti.³¹⁶

O sırada Girit’teki Yunan konsolosluğunun *Epitropi*’de bazı değişiklikler yapmak üzere komitenin dört üyesini Halepa’da bir toplantıya çağırdıklarına dair söylentiler yayıldı. Amaçları komitenin başına etkili ve deneyimli insanlar getirmekti. İsyancı reisleri ve yandaşları icra organını oluşturacaktı. Bu dört üyenin Halepa’dan ayrılmasından sonra, 830 Hristiyan’dan oluşan diğer bir grup, adadaki şartları düzeltmek ve Halepa Sözleşmesi’yle verilen ayrıcalıkları geri almak amacıyla Epokron’da bulunan Vrises’te bir toplantı düzenledi. Toplantı delegeleri ortak bir tutanak imzaladılar. Bu tutanak sadece Halepa’da hazırlanan programla uyumlu değilken aynı zamanda da Yunan hükümetince benimsenen programla da uyumluydu. İngiliz konsolosu Vrises’teki toplantıyı tartışmak için 19 Mart 1896’da Turhan Paşa ile görüştü. Biliotti’nin amacı, vali ile isyancılar arasından arabuluculuk etmektir. Ancak Turhan Paşa, hiçbir isyancı faaliyete izin verilmeyeceğini ve isyancılardan hiçbirisiyle görüşmeyeceği konusunda ısrar etti.³¹⁷

Adada mevcut durumu rahatlatmak adına dağlarda saklanan bazı kişiler ve cinayet işleyen kanun kaçakları için bir genel af çıkardı. Bazı suçlular aftan yararlanarak evlerine geri döndüler. Fakat geri kalan bir grup *Epitropi*’de kalarak isyana devam etti. Halka ve askerlere saldırdılar. Adanın dağlık olması nedeniyle tüm bu unsurları kontrol etmek neredeyse imkânsız hale gelirken isyan adanın birçok farklı bölgesinde meydana geliyordu. Af ilanı beklenen sonucu vermedi. 1896’nın Nisan ayı ortalarına doğru Episkopi Köyünde 120 askerden oluşan Osmanlı karargâhı Hristiyanlar tarafından yakıldı. Adadaki isyancı faaliyetler hızla artarken genel meclisin toplantı tarihi de yaklaşıyordu. Turhan Paşa, *Epitropi*’nin, genel meclisin toplantıya çağırılmasında en

³¹⁴ BOA, İ.MTZ. GR, No. 29, Gömlek No. 1090.

³¹⁵ Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 196-197.

³¹⁶ BOA, İ.MTZ. GR, No. 29, Gömlek No. 1089.

³¹⁷ Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyân*, 133-134.

büyük engel olduğunu, bu nedenle silahlı birlikler dağılmadıkça meclisin toplantıya çağırılmayacağını bildirdi.³¹⁸

İstanbul'a gönderdiği telgrafta adada isyan bitinceye kadar genel meclisin toplantıya çağırılmasının uygun olmayacağına dikkat çekti. Ona göre, Hristiyan üyeler için komitenin isteğini reddetmek neredeyse imkânsızdı. Ayrıca *Epitropi*'nin isteklerine boyun eğmediği takdirde Hristiyan üyelerin itibar kaybetmemek amacıyla bu komitenin isteklerini kabul etmek zorunda kalacaklardı. Sonuçta komitenin ileri süreceği tüm istek ve talepler vekil üyeler aracılığıyla Giritli Hristiyan ahali tarafından kabul edilip onaylanacağından komite itibar kazanacaktı. Ancak Hristiyan üyeler komitenin taleplerini kabul etmeseler bile, zorluklar yine de devam edecekti. Böyle bir durumda komite, genel meclise kızacak ve bir isyan başlatacaktı. Adanın bir bölümünde isyan devam ettiği sürece genel meclisin Hanya'da toplanması uygun olmayacaktı. Turhan Paşa, meclisin toplantıya çağırılmasındaki elde edilecek faydanın toplantının ertelenmesinden elde edilecek faydadan daha az olacağını öne sürdü. Kanıtlar, Turhan Paşa'nın Hristiyan reisler ile genel meclisin Hristiyan üyeleri arasında ilişkinin yerel Hristiyan halkın taleplerinin siyasallaşmasına ve milliyetçileşmesine yol açacağını gösteriyor. Hristiyanların şikâyetlerine milliyetçi bir ton vermek için vekillerin kendi siyasal haklarını kullanmaları muhtemeldi. Buna binaen, bu hassas dönemde Turhan Paşa meclisin toplantıya çağırılmasını ertelemek için büyük çaba sarf etti.³¹⁹

Bu konu 29 Nisan'da Meclis-i Vükela oturumunda tartışıldı. Nazırlar meclisin bir yıl içinde toplanması gerektiğine karar verdi. Meclisin nasıl şekilleneceği konusunda olan kararlar mümkün olduğunca ertelenmeliydi. Paşa, *Epitropi*'yi yıpratmak için yollar aradı. Komitenin Hristiyanlar adına konuştuğunu kabul ettiği izlenimini vermekten kaçındı. Bu amaçla toplantılarını erteledi. Turhan Paşa ara çözümlerle her türlü negatif gelişmeyi ertelemeyi amaçlamıştı. Esas amacı ise, barışçı bir çözümle sonuçlanacak yeni bir politikanın oluşturulması için gerekli ortamı oluşturmaktı.

İngiliz Konsolos Biliotti, İngiliz Hükümetine gönderdiği ayrıntılı raporda genel meclisin toplantısının ertelenmesine değinmiş ve bunun sorumluluğunu Bâbîâli'ye yüklemiştir. Bâbîâli'nin, meclisin son oturumunda maliye ve jandarmaya ilişkin olarak verdiği sözleri tutmamasından dolayı meclis toplantısının ertelendiğini öne sürmüştür. Ona göre

³¹⁸ Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyan*, 134-135.

³¹⁹ Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyan*, 135.

toplantının ertelenmesinin asıl sebebi budur. Ayrıca bunun, Giritli Hristiyanlar ve Girit'te Avrupa konsolosları arasında genel bir memnuniyetsizliğe yol açtığı da iddia edilmiştir.³²⁰ Avrupalı konsoloslar erteleme kararını “tedbir-i zalimane” olarak değerlendirdiler. *Times*'in Atina muhabiri ise Turhan Paşa'nın adaya geldiğinden beri karışıklığın daha fazla arttığını öne sürmüştür. *Times*, bununla da yetinmeyerek Turhan Paşa'nın saray entrikasına maruz kaldığını belirtir. Paşa'nın faal ve cesur olmadığı için görevden azledildiğini yazmıştır.³²¹

Genel meclisin acil olarak toplantıya çağrılmasında ısrar etmek amacıyla Hanya ve İsfakiye'nin Hristiyan üyeleri, Laşid, Kandiye ve Resmo'nun üyelerini toplantıya çağırdı. Kandiye'nin Hristiyan üyeleri bu girişimlerinin çevre köylerdeki Müslüman ahaliyi telaşlandıracağını ve Kandiye'ye taşınma isteklerini kuvvetlendireceğini bunun da Hristiyanların can ve malları için tehdit oluşturacağını düşündüğü için Hanya'ya gitmeyi reddetti. Laşid üyeleri de Hanya'da toplantı yapılmasına yanaşmıyorlardı. Resmolu üyeler Resmo'da karışıklık olduğu için Hanya'ya gittiler. Turhan Paşa, Hristiyan üyelerin toplantısı hususunda Bâbîâlî'ye şifreli bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta Hanya'ya genel bir meclis üyesi olan ve meclisin toplanmasını isteyen kişilerin diğer bölgelere davet mektupları gönderdiklerini söyledi. Turhan Paşa, Kandiye'den aldığı bir telgraftan bahseder. Telgrafta, meclisin toplantıya çağrılmasının ertelenmesinin halk arasında kızgınlığa yol açacağını ve bu nedenle meclisin biran evvel toplanması gerektiğini belirtmişti. Kandiye metropolitinden aldığı bir başka telgraftan da bahseder. Bu telgrafta adadaki durumu çözüme kavuşturmak için meclisin toplantıya çağrılması gerektiğini dile getirmekteydi. Ona göre Hanya toplantısının amacı, genel meclisin toplantıya çağrılmasının ertelenmesine ilişkin bir protesto yayınlamaktı. Yerel yönetimin üyelerinin kendi fikirlerine müracaat edilmeden toplantının ertelenmesi nedeniyle valilik makamına yazılı bir şikâyet gönderdiklerini dile getirdi. Bu şikâyetlerin kabul edilmediğini görmekteyiz.³²²

Yeni vali her ne yapsa da olayların bir türlü önünü alamadı. Osmanlı Devleti, bu durumun önüne geçmek adına görev değişikliğine giderek 6 Mayıs'ta Turhan Paşayı

³²⁰ Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyan*, 136.

³²¹ Ahmet Çoşkun, *1895-1898 Yılları Arasında Yayımlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirilmesi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 252.

³²² Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyan*, 136.

görevden aldı. 2,5 ay kadar Girit'te valilik yapan Turhan Paşa'nın yerine vali ve kumandan olarak Manastır Valisi Abdülkerim Paşa'yı bu göreve getirdi.³²³ Görev süresinin bitmesine rağmen 28 Mayıs 1896 tarihinde yeni vali Abdülkerim Paşa gelmeden Girit'i terk etmedi. İstanbul'dan Girit'te gelen ailesinin masrafları ve yol giderleri için 300 lira harcırah istedi.³²⁴ İkinci vatanı olarak gördüğü Girit'ten Mayıs ayı sonu itibarıyla ayrıldı ve 26 Haziranda 20.000 kuruş işsizlik maaşı kendisine tahsis edildi.³²⁵

Adadaki sorunların çözümü konusunda çaba göstermekle kalmamış, kısa süren valilik görevi boyunca olumsuzluklar karşısında oldukça üzülmüştü. Bunu şöyle açıklar:

“Malum haşmetpenahileri buyrulduğu üzere Girid'de iki defa valiliğim sıbkat etmek mülahesesiyle orası bendeniz için bir vatan-ı sani olduğunu bugünkü gün kesb etmiş olduğu ahvâli bendenizi cidden ve ziyadesiyle düşündürüp mükedder ve dilhûn ettiğine.”³²⁶

Sonuç olarak, iki dönem sürdürdüğü valilik görevinde adada yaşanan olayları tüm boyutlarıyla yakından gözleme fırsatı buldu. Bu gözlemlerini Hariciye Nezaretine taşıdı ve devletin bu konudaki dış politika ilkelerini belirledi. Ancak raporlarındaki tüm öneriler bir bahane ile kabul görmedi. Ne ekonomik anlamda önerdiği çözümler uygulamaya konuldu ne de adanın siyasi konumuna ilişkin verdiği ipuçları değerlendirilmedi.³²⁷

Paşa'nın 3-4 aylık Girit valiliği hem siyasi kariyeri hem de Osmanlı tarihi açısından önemlidir. Bürokrat bir Paşa sıfatıyla merkezin benimsediği sistem anlayışını taşrada temsil etmeye çalışması her açıdan kritikti. Nitekim devlet otoritesinin azaldığı bir coğrafyada propaganda ve komitacılığa karşı mücadeleye çalışsa da bunda kısmen başarılı oldu. Her ne kadar tarihten örneklerle Girit sorununa çözüm öneriler sunsa da yazdığı raporlar merkezde dikkate alınmadığı ortadadır.

³²³ BOA, Y.A.RES, No. 79, Gömlek No. 30.

³²⁴ BOA, İ.MTZ. GR, No. 29, Gömlek No. 1099.

³²⁵ BOA, BEO, No. 801, Gömlek No. 60075.

³²⁶ BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 14.

³²⁷ Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 198.

3. BÖLÜM: HUSUSİ DİPLOMATİK TEMSİLCİ OLARAK TURHAN PAŞA

1882 yılında İngiltere'nin Mısır'ı işgali sonrası Osmanlı Devleti, Rusya ile daha ılımlı politika sürdürmeye başladı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin tehdit eder hale gelmesi üzerine Bâbîâli, İngiltere'ye karşı Almanya ve Rusya ile dengeleme siyaseti izledi.³²⁸ Bu siyaset çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı elçisi olsun olmasın devletler nezdine çeşitli amaçlarla özel heyetler gönderirdi.³²⁹

Georgeon'un da altını çizdiği üzere II. Abdülhamid 1890'lardan itibaren bambaşka bir alanda daha atak bir politika izlemeye başladı. Bu da imaj politikasıydı. Sultan, Osmanlı'nın imajını düzeltmek adına sanatçılar başta olmak üzere diplomatları da aktif bir şekilde kullanmaktaydı. Zira imparatorluğu en iyi şekilde temsil edecek parlak beyinleri kullanmayı gayet iyi bilirdi.³³⁰ Bu hususta tam bir teşrifat adamı ve nezaketiyle bilinen, seçkin bir devlet adamı Turhan Paşa'yı da diplomatik faaliyetlerde olduğu kadar imparatorluğun imajını güçlendirmeye yönelik attığı adımlarda değerlendirdi; buna Avrupa'daki tahta çıkış, evlilik, karşılama, bayramlar, doğum günü, cenaze ve yemekli toplantılar örnek verilebilir. Zira diplomatik görevlerinin yanı sıra Lahey gibi önemli bir konferansta baş delege ve ayrıca İstanbul'u ziyaret eden birçok siyasiye de mihmandarlık yapmıştı.

Bu bölümde dikkatlerden kaçmayan bir husus ise diğer Tanzimat diplomatlarına kıyasla sayıca birçok diplomatik önemli görevde bulunmasıdır. 7 yıllık Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığı sırasında sayıca bizim tespit edebildiğimiz yirmiye yakın diplomatik görevde bulunmuştur.

3.1. Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı (1897)

Turhan Paşa, Girit valiliğinden 5 ay sonra 24 Ocak 1897'de Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına atandı.³³¹ Taşradan merkeze çekilmesi, kendi deyimiyle “siyasetten

³²⁸ Gökhan Çetinsaya, “Dış Politika”, *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul Kültür Başkenti (2010), 163-179.

³²⁹ Bostan, *Osmanlı Hariciyesi*, 199-200.

³³⁰ François Gorgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006), 317,324.

³³¹ Yeni kurulan bu dairenin yönetimine Turhan Paşa'dan başka Aleksandr Karatodori Paşa, Ziya Paşa, Artin Paşa, Akif ve Maliye Dairesine Cemal Bey atandı. Bu dairenin üye sayısı 14 olarak belirlendi.(BOA, ŞD, No. 3192, Gömlek No. 130).

uzak kaldığı” dönemdi. Muhtemeldir ki Sultan II. Abdülhamid, Turhan Paşa’yı diplomatlığa döndürerek yeteneklerinden ve etkinliğinden faydalanmak istedi. Turhan Paşa da kimi zaman sefaretler arası iletişimi sağlamıştır. Örneğin, Rus filosunun 1905’te İstanbul Boğazı’nın 80 mil kadar girişine yaklaşması üzerine, Osmanlı Devleti ilk önce sadrazamla İstanbul’da bulunan Rus sefiri Zinoviyeff’e bir nota vermişti. Bu notadan bir gün sonra Turhan Paşa ve Şehzade Ahmet Efendi, Rus Sefaretine gidip hükümetin bu durumda duyduğu endişeyi dile getirerek yetkilileri uyarmıştı.³³²

Paşa’nın yetki alanı hukuki işler olsa da yaptığı görevler birbirine uymuyordu. Zira II. Abdülhamid, onu bu dönemde bu fevkalade elçi, mihmandar, delege gibi özel görevlerde kullandı. Bu da Bâbîâli’nin diplomatik temaslara mesleki yeterlilik ve deneyimi ön planda tutarak şahsa göre hareket ettiği söylenebilir.

Öte yandan Sultan II. Abdülhamid diplomasisinde karar alma süreci padişahın elinde toplanırken mabeyncilerin ve saray danışmanlarının faal olduğu dönemde, görevdeki elçilerin dış politika üretiminde etkin olmadığı bilinmektedir.³³³ Turhan Paşa da saray teşkilatında sultanın en yakınındaki adamlarından olarak dış politika üretiminde etkin diplomatların arasında yer aldı.

3.2. Kayzer II. Wilhelm’e Şark Gezisinde Mihmandarlığı (1898)

Alman İmparatoru II. Wilhelm’in İstanbul’u ziyareti, Turhan Paşa’nın mihmandar olarak ilk vazifesidir. Bu vazifesi çerçevesinde imparatorun Kudüs, Beyrut ve civardaki kimi şehirleri kapsayan mühim seyahatinin İstanbul ayağında, mihmandar heyeti içerisinde yer alacak ve Kayzer II. Wilhelm’le bizzat görüşecekti.³³⁴ İmparatorun bu seyahate çıkmaktaki esas gayesi Kudüs’te yapımı tamamlanan Hz. İsa Kilisesi’nin açılış törenine katılmak gibi dinî bir amaç şeklinde ilan edilse de esasında o, bu seyahati “dünya siyaseti” çerçevesinde gerçekleştirecekti.³³⁵ Seyahat, Osmanlı-Alman siyasî ve iktisadî ilişkileri açısından da bir dönüm noktasını oluşturacaktı.³³⁶

³³² Süleyman Kani İrtem, *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2003), 366.

³³³ Bostan, *Osmanlı Hariciyesi*, 187.

³³⁴ Necmettin Alkan, “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm’in 1898 Şark Seyahati”, *Osmanlı Araştırmaları* 31, (İstanbul 2008), 15-16.

³³⁵ Bayram Soy, “II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid”, Türkler, ed. Hasan Celâl Güzel vd, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 13/31.

³³⁶ Alkan, “Wilhelm’in 1898 Şark Seyahati”, 15-16.

Seyahat haberi alınır alınmaz Osmanlı tarafından hazırlıklara başlanmış ve teşrifatın eksiksiz olması amaçlanmıştı. Bu çerçevede Kayzer II. Wilhelm ilk olarak Çanakkale’de karşılanacaktı. Turhan Paşa’nın da yer aldığı üst düzey pek çok devlet ricalinden oluşan karşılama heyeti İzzeddin Vapuruyla Çanakkale’ye geçti.³³⁷ Heyet, uniformalarını giyinmiş ve nişanlarını takmış bir vaziyette imparatorun devasa yatı Hohenzollern vapuruna çıkıp II. Wilhelm’in huzuruna kabul edildi.³³⁸

Alman Kayzeri, bir süre Çanakkale’de konakladıktan sonra İstanbul’a varmıştı.³³⁹ Dolmabahçe limanında gayet sıcak bir şekilde karşılandı.³⁴⁰ Hazırlıklar kapsamında Sultaniye vapuru, elektrikle aydınlatılmış ve şaşaalı bir görünüş kazandırılmıştı. Bu sırada Turhan Paşa ve İbrahim Paşa da karşılama merasiminde hazır bulunmuştu.³⁴¹

Turhan Paşa’nın görev kapsamı gayet netti. Politik mevzuları görüşecek ve gerekli izahatlardı bulunacaktı. Başta Girit konusunda Kayzer II. Wilhelm’in nabzının yoklanması ve siyasi olarak da destek sağlanması amacıyla Sultan II. Abdülhamid’in talimatlarını aktarması gerekmektedir. Bu göreve seçilmesinde Almanlara ve Alman politikasına aşina oluşu ve Girit meselesini derinlemesine bilen bir diplomat oluşu, hiç şüphesiz önemliydi. Kayzerin görüşme salonuna gelmesiyle Turhan Paşa’ya elini uzatır, görüşme sohbetle başlar. Karşılıklı nezaket dolu ifadelerle başlayan görüşme yerini siyasete bırakmıştı. Bu görüşmede başta Girit meselesi olmak üzere birçok siyasi mesele konuşuldu.³⁴²

Kayzer II. Wilhelm, Girit meselesinin Avrupalı Büyük Devletlerce kan dökülmeden halledilmek istendiğini söyler. Turhan Paşa da buna cevap olarak Osmanlı Devleti’nin Halepa Sözleşmesi’ne uyduğunu ve bazı şartlar dâhilinde Girit’in muhtariyetinin kabul edildiğini dile getirir. İkili arasındaki görüşme Alman Teşrifat Nazırı Konet’in yemeğe daveti üzerine yarım kalır. Turhan Paşa, kendisini yanına çağırmasıyla II. Wilhelm’in sol tarafındaki sandalyeye oturur ve Kayzer’in isteği üzerine konuşmasına devam eder.³⁴³

³³⁷ Nigâr Ayyıldız, *II. Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008), 173.

³³⁸ *Sabah*, (19 Ekim 1898), 1.

³³⁹ Halim Demiryürek-İsmail Ediz, “II. Wilhelm’in Osmanlı Devletini Ziyaretinin İngiliz Basınındaki Yansımaları”, *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman Sempozyumu*, (2009), 196.

³⁴⁰ Necmettin Alkan, “II. Wilhelm’in Şark Seyahati”, 19-20.

³⁴¹ *İkdam*, (20 Ekim 1898), 1.

³⁴² BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 14.

³⁴³ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 14.

Girit konusunda açık açık İngiltere'ye karşı Almanya'nın desteğinin aranması dikkat çekicidir. Turhan Paşa, Almanya'dan Osmanlı'nın Girit'teki hukuki varlığını da diğer devletlere anlatmasını istedi. Avrupalı Büyük Devletlerin düzeni sağlamak için Osmanlı askerlerinin adadan tahliyelerini istediğini Kayzer II. Wilhelm'e anlattı. Askerler olduğu sürece Avrupalıların adayı karıştıracaklarını belirtip evvela Girit'e muhtariyet verilmesi, Osmanlı tarafından bir vali tayini ve Müslümanların haklarının korunması hususundaki talepler mevzubahistir. Osmanlı Devleti'nin Girit'te egemenliğini korunması için oraya sonradan gönderilen askerlerin geri çekilmesini istemekteydi. Bu zamana kadar vaatlerin acı bir tecrübe olduğunu dile getirir. Turhan Paşa, sözlerinin ardından Avrupa'da Almanya'dan başka Osmanlı Devleti'nin dostu olmadığını ifade eder. Turhan Paşa'yı büyük bir dikkat ve teveccühle dinleyen Kayzer II. Wilhelm, Paşa'nın sözleri sona erdiğinde aynı şekilde cevap verir. Girit sorunu hakkında Rusya nezdindeki girişimlerinden bahsedip, Osmanlı'ya tavsiye niteliğinde bir öneri sunar. Osmanlı'nın tek bir askerini bile Girit'ten çekmemesi gerektiğini diğer devletlere anlatması gerektiği tavsiyesinde bulunur. Kayzer II. Wilhelm sanki lafı değiştirircesine Almanya'nın donanmasının küçük olduğundan söz ederken Kandiye olaylarında İngiltere'nin parmağının olduğunu düşünür. Kayzer II. Wilhelm'in Kudüs'e yapacağı seyahatin Fransa basınındaki yansımaları üzerine Alman Kayzeri birtakım söylemlerde bulunur. Kudüs'teki Katolik halkı himaye etme iddialarına yanıt verir. Almanya'nın Katoliklerini himaye kararı 1891'de Versay'da kararlaştırıldığının altını çizer. Bu sırada mülakat birkaç dakika durur ve Avrupa'nın bazen Osmanlı Devleti'ni ıslahat düşüncesiyle meşgul ettiğini dile getirirken onlar kadar sultanın da bu konuyu bildiğini ifade eder.³⁴⁴ Turhan Paşa, işini tam yaptığı izlenimi vermek istiyordu. Kayzerin kendisini dinleyip cevap verdiğini belirtirken dikkatlerden kaçmayan bir husus ise Alman kayzerinin dış dokunur bir cümlesi yoktu. Öneri tarzında birkaç cümlesinin dışında siyasi destek sözü vermekten kaçınması dikkatlerden kaçmamıştı.

Ziyaret devam ettiği sırada Augusta Victoria, Sultan II. Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı'nda düzenlenen yemeğe iştirak etti. O güne dek düzenlenen en büyük ziyafetlerden biri olan veda yemeğinin davetlilerinden biri de Turhan Paşa idi.

Bu gezi özelinde Turhan Paşa'nın Almanlara yakınlığının artmasına ve siyasi görüşmelerdeki becerisini geliştirmesine vesile oldu. 1877'de Berlin sefaret memurluğu

³⁴⁴ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 14.

yapması ve Almanya’da eğitim alması bu minvalde hatıra getirilmelidir. Kayzer II. Wilhelm’le gerçekleştirdiği bu görüşmenin arasından henüz daha 10 gün geçmişti ki Kırım’a fevkalade elçi olarak atandı.

3.3. Livadya Fevkâlede Elçiliği (1898)

Kırım’da yer alan Livadya, Rus sahilleri içinde tatil için en uygun yerlerden olması hasebiyle çarlar tarafından tercih edilirdi. Çarlar Kırım’ı ziyaret ettiklerinde Osmanlı padişahları “hoş-âmedî” [hoş geldin] heyetleri gönderilirdi. Heyete başkanlık eden sefirler vasıtasıyla iki devleti ilgilendiren meseleler konuşulur, fikir alışverişinde bulunulurdu.³⁴⁵ Öte yandan görevlendirilen devlet adamlarında aranan şartlardan biri tecrübeydi. Nitekim Edhem Paşa, Fuad Paşa gibi tecrübeli bürokratların Kırım’a gönderildikleri görülmektedir.³⁴⁶

Sivastopol’daki Osmanlı Şehbenderliğinden gelen yazıda 8 Eylül 1898’de Rus Çarı II. Nikola’nın Sivastopol’dan Livadya’ya hareket ettiği bilgisi verilmekteydi. 26 Ekim 1898’de Livadya’ya ulaşan Rus çarına “hoş-âmedî” için bir heyet gönderildi.³⁴⁷ Bu karşılama töreni için henüz on gün önce Kayzer II. Wilhelm’i karşılayan heyette yer alıp İstanbul’da bizzat görüşen Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası Turhan Paşa fevkalâde elçi olarak görevlendirilmişti. Turhan Paşa’dan başka heyette Erkan-ı Harbiye’den Binbaşı Hamdi Bey, Tercüme Odası’ndan Hüseyin Agâh Efendi³⁴⁸ ve Kaymakam Hayri Bey de yer almaktaydı.³⁴⁹ Heyetin giderleri için Turhan Paşa’ya 500 ve Hamdi Bey’e de 150 kuruş harcırah verilmişti.³⁵⁰

Turhan Paşa’nın görevi, Livadya’ya gitmeden evvel hazırlanan talimatname ile belirlenmişti. Yazılan talimatta; Girit’in Osmanlı Devleti’nden ayrılarak bağımsız olması veya başka bir devletin idaresine girmesinin Osmanlı’ya olduğu gibi Rusya’ya da zarar vereceği yazılıydı. Rusya Ermenilerinin Osmanlı topraklarına göçü halinde verecekleri zararın iki ülke ilişkilerine etkisine de vurgu yapılacaktı. Ayrıca Bulgaristan’da Büyük Slav hükümeti kurulması halinde Rusya’nın nasıl bir tavır

³⁴⁵ Aydın, “Livadya”, 321.

³⁴⁶ *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990), 85.

³⁴⁷ Hacer Topaktaş, “Rus Çarı’na Livadya’da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa’nın II. Nikolay Nezinde Fevkalade Elçiliği (1898)”, *Osmanlı’da Siyaset ve Diplomasi, OSAMER*, (İstanbul 2016), 245.

³⁴⁸ BOA, BEO., No. 1227, Gömlek No. 91997.

³⁴⁹ BOA, DH. MKT., No. 2134, Gömlek No. 42.

³⁵⁰ BOA, DH. MKT., No. 2134, Gömlek No. 42.

takınacağı ve Bulgaristan'ın Boğazlardan harp gemilerini geçirme meselesi hakkında görüşecekti. Bu konular çerçevesinde çarın fikrinin alınması istenmişti.³⁵¹ Turhan Paşa'dan beklenen henüz on gün önce Kayzer II. Wilhelm'le görüştüğü gibi Osmanlı'nın tezini izah edip siyasi destek aramaktı.

Bu görev için seçilmesi elbette tesadüfi değildi. Zira daha on gün evvel Alman Kayzeri II. Wilhelm'le benzer konuları görüştü. Sultanın, dış politikada Almaya-Rusya ekseninde Girit politikasını bu dönemde Turhan Paşa üzerinden yürüttüğü söylenebilir. Mamafih, Turhan Paşa'nın Rusları yakından tanınması ve Rus siyasetinde hatırı sayırlılığı da II. Abdülhamid'in görev tercihlerinde etkiliydi. Andre Chredame, Turhan Paşa'yı II. Nikola'nın "Persona Gratissima"sı şeklinde tasvir etmiştir.³⁵²

Ayrıca bu ziyarette yolculuğundan karşılanmasına, teşrifattan hediyeleşmelere, siyasi görüşmelerden dönüş yolculuğuna kadar birçok detayı sultana sunmuştu. Livadya yolculuğunu ve şehirdeki ilk izlenimlerini şöyle paylaşmaktaydı:

“Der-bar-ı şevket-karar-ı mulûkanelerimden hareket-i abidanemin üçüncü yani teşrin-i evvelin yirmi yedinci salı günü İzzeddin vapur-ı humayunları Livadya'daki saray-ı imparatorun yirmi kilometre bu'd mesafede vaki' Yalta Şehri pişegâhından lenger-endaz oldu. Vapur lenger-endaz olmadan evvel saray-ı imparatori kurbundaki bir tepe üzerinde bulunan imparator hazretlerine mahsus sancağı müşahede eder etmez mevzu olan usule tevfikân bayraklarla donadılarak ve sancağı selamladı. Yalta Limanına hin-ı muvasalatla nam-ı nami-i şehriyarilerine olarak icra edilen resm-i istikbal hakikaten emsali na-mesbuk bir suretde parlak oldu. Kırım valisi ile saray-ı imparatori erkan-ı mülkiyye ve askeriyyesi vapura kadar gelerek ifa-yı rasime-i hoş-âmedî eylediler.”³⁵³

Hazırlıklar tamamlanır tamamlamaz hemen yola koyuldu. 8 Kasım'da İzzeddin Vapuruyla Baltalimanı'dan hareketle Livadya Sarayı'na 20 km uzaklıktaki Yalta'ya ulaştı. Turhan Paşa ve Hamdi Bey'in izlenimlerinden hareketle Osmanlı heyeti Yalta'da çok güzel bir merasimle karşılandı. Bu merasimde Kırım valisi, saray yetkilileri, Livadya ve Yalta'nın en önemli şahsiyetleri kayıklarla İzzeddin Vapuruna gelerek Osmanlı heyetini karşılamışlardı. Rıhtımda hazır bulunan Rus askerlerine selamlama yapıldı. Turhan Paşa, Rus askerleri selamlarken, “Nişancılar! Nasılsınız?” dedikten

³⁵¹ BOA, Y.EE., No. 6, Gömlek No. 25.

³⁵² Andre Chredame, *La Cause Immediate de la Guerre*, ed. Ch. Herissey, (France: Eure 1927), 116.

³⁵³ Turhan Paşa'nın 1898 tarihli sefaretnamesi (BOA, Y.PRK. MYD, No. 21, Gömlek No. 94).

sonra Rus askerleri de Turhan Paşa'ya karşılık olarak, "Sağlığınıza duacıyız" şeklinde selamlama merasimi gerçekleşti. Şaşalı gerçekleşen karşılamadan sonra heyet Yalta'ya hareket etti. Heyete, Rus hükümeti çalışanlarından Raskalon mihmandar olarak tayin edildi. Öte yandan Osmanlı heyeti, sevgi gösterilerinin ardından saat 7.30'da Rus çarının huzuruna kabul olunacakları bilgisini aldılar. Turhan Paşa, Yalta'dan Livadya'ya ulaştıklarında ilk olarak Rus Çarıyla görüştü. Bu görüşmeden sonra Hamdi Bey, Tercüme Odası memurlarından Hüseyin Agâh Efendi ve vapur çalışanlarından Sermed Bey, çarın huzuruna çıktı.³⁵⁴

Nezaket dolu karşılamadan sonra iki siyasetçi arasında konu, Bulgaristan Prensi'nin Fransa'da inşa ettirdiği ve boğazlardan geçirmek istediği savaş gemileri meselesine geldi. Padişah'ın kesinlikle izin vermeyeceği bu girişime Rusya'nın karşı çıkmasını beklediklerini ilettiler. Rus Çarı, bunu tasdik edersine Karadeniz'in Osmanlı Devleti'nin olduğu kadar Rusya'nın da malı olduğunu Bulgaristan'ın burada savaş gemisi bulundurmasına anlam veremediğini söyler. Çar, Bulgaristan'a bu hususta izin verilmeyeceğini dile getirdi. Bulgar Prensi Ferdinand'ın Makedonya'da yaptığı hareketlerin duyulan rahatsızlık dile getirilirken prensin güvenmediği de söylerken Bulgar Prensi Ferdinand'ı uyardığını ancak söz dinlemediğini ifade etti.³⁵⁵ Rus Çarı, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren birçok konuda, lafı değiştirdi. Ayrıca siyasi destek sözü vermekten kaçınmış, fiili destek yerine çözüm öneri sunmakla yetindi.

Turhan Paşa, görüşme sonlandığında heyet üyelerini çara takdim etti. Turhan Paşa, akşamki görüşmesinde Çar Nikola'ya birtakım hediyeler sundu. II. Abdülhamid'in hediye olarak gönderdiği sigaraları takdim ederken Nikola bu hediyelere karşılık teşekkürlerini sundu. Sultan'ın gönderdiği sigaraları her zaman kullandığını söyleyen Nikola, bu hediyelere karşılık kendisinden de sultana iki çift at arabası hediye edeceğini belirtti.³⁵⁶

Görüşme devam ettiği sırada II. Nikola, Osmanlı heyetini madalyalarla onurlandırdı. Madalya töreninin ardından gala yemeğine geçildi. Teşrifat bakımından oldukça düzenli ve güzel olan bu yemekte II. Nikola, sağ tarafına Turhan Paşa'yı aldı. Sol tarafından ise Rus Dışişleri Bakanı olan Muraviyev bulundu. İmparatoriçe Aleksandra rahatsızlığı

³⁵⁴; BOA, Y.PRK. MYD., No. 21, Gömlek No. 94; BOA, Y.PRK. HR., No. 26, Gömlek No. 52.

³⁵⁵ BOA, Yıldız Perakende Yaveran, Maiyyet, Erkan-ı Harbiye Dairesi Evrakı [Y.PRK. MYD], No. 21, Gömlek No. 94.

³⁵⁶ BOA, Y.PRK. MYD., No. 21, Gömlek No. 94.

yüzünden bu yemeğe iştirak edemedi. Turhan Paşa, akşam yemeğinde yediği taze havyar tadını unutamadığını raporunda ifade etmiştir. Yemek sırasında Nikola, ayağa kalkıp kadehini II. Abdülhamid'in sağlık ve afiyeti için kaldırdı. Turhan Paşa da buna mukabil padişahın iyi dileklerini kendilerine ilettiler. Yemeğinden ardından kahve faslı vardı. Sohbet giderek koyulaşırken ziyafet, Çarın Muraviyev ve Kırım zâdegân reisinin yanısıra İstanbul Rus Elçiliği baş tercümanı Maksimov'un da olduğu bir grupla görüşükten sonra makamına çekilmesiyle sona erdi.³⁵⁷

9 Kasım'da Çar'ın yaverlerinden Prens Obolenskiy mihmandarlığında Massandra Sarayına gitti. Şarap fabrikası gezildi, fabrikanın özel salonunda bir ziyafet verildi. Akşamleyin “resm-i vedayı ifa için” sultanın şerefine verilecek kabule gitti. İmparatoriçenin rahatsız olduğu halde kabule katılacağı bilgisi verildi. Akşam yemeğinde Çar II. Nikola ile Turhan Paşa, 20 dakika özel bir görüşme gerçekleştirdi. Osmanlı heyet üyeleri çar ve çariçenin yanına gitti ve büyük övgülerle karşılandı. Ziyafetten memnun olup olmadıkları ve rahat edip edemedikleri soruldu. Heyet üyeleri de bu ilgi ve alakaya karşılıksız kalmaz, onlar da nezaket dolu sözler sarf etti. Daha sonra heyet Yalta'ya döndü ve akşam yemeğini orada yedi.³⁵⁸

10 Kasım Perşembe günü İzzeddin Vapurundan 14 asker de öğle yemeğine davet edildi. Gece saat üçe kadar heyet, Yalta sarayında konakladı. Öğleden sonra heyetin ileri gelenleri vapura giderek Rusya tarafından dağıtılan madalya ve nişanları aldı. Teşrifata uygun olarak heyet Yalta'dan uğurlandı. Heyete Yalta'da bulundukları süre zarfında dört araba ile özel korumalar tahsis edildi. Turhan Paşa, saray hademelerine 100 Osmanî lirası ve İzzeddin Vapuru çalışanlarına da 60 Osmanî lirası bahşış dağıttı. Osmanlı heyeti Rusya'da bulundukları müddetçe hem halktan hem de Rusya Hükümeti tarafından iyi muamele gördü.³⁵⁹

Osmanlı heyeti, 12 Kasım 1898'de bir günlük yolcuğun ardından deniz yoluyla İstanbul'a ulaştı. Çar II. Nikola bu ziyaretten duyduğu memnuniyete dair II. Abdülhamid'e bir telgraf çekti: “O seçkin vasıflarını takdir ettiğim Turhan Paşa” Telgrafta duyduğu memnuniyet ve sultana iyi dileklerini dile getirir.³⁶⁰ Çar, tarafından

³⁵⁷ BOA, Y.PRK. MYD., No. 21, Gömlek No. 94; BOA, Y.PRK. HR., No. 26, Gömlek No. 52.

³⁵⁸ BOA, Y.PRK. MYD., No. 21, Gömlek No. 94; BOA, Y.PRK. HR., No. 26, Gömlek No. 52.

³⁵⁹ BOA, Y.PRK. HR., No. 26, Gömlek No. 52; BOA, Y.PRK. MYD., No. 21, Gömlek No. 94.

³⁶⁰ BOA, Bab-ı Asaî Divan-ı Hûmayun Name-i Humayun [A.DVN, NMH], 34/4.

paşaya en kalitelisinden havyar hediye edilirken imzalı fotoğrafı Turhan Paşa'ya hediye edildi.³⁶¹

Turhan Paşa'nın Osmanlı-Rus ilişkilerinin geliştirilmesi adına önemli bir etkiye sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Kâğıt üstünde “hoş-amedî” için Livadya'ya gönderilse de görüşmenin esas gayesi siyasi konulardı. Turhan Paşa özelinde bu ziyaret, kariyerinde Rusya'yla bağlarındaki yerini daha da sağlamlaştırmıştı. Kırım görevi sırasında yazdığı takrirler de Osmanlı-Rusya siyasi ilişkilerini göstermesi açısından önem arz eder.

3.4. Lahey Barış Konferansı Baş Murahhası (1899)

Rus Çarı II. Nikola, savaşı önlemek, silahsızlanmayı sağlamak ve barışı güvence altına alma düşüncesiyle bir konferans düzenlenmesine karar verdi. Rusya dışişleri bakanı olan Muraviyev, 24 Ağustos 1898'de Petersburg'da temsilciliği olan devletlere birer bildiri sundu ve barışın tesisi için toplanacak olan konferansa temsilciler yollamaları istendi.

Bu bildiride; konferansın yapılacağı merkez ise Avrupalı Büyük Devletlerin başkentlerinde yapılmamasına dair olan görüş belirdi. Konferans öncesi devletlere gönderilen sekiz maddelik programda ise; askeri kuvvetlerde ve savaş bütçelerinde indirimle gidilmesi, yeni geliştirilen silah, yeni barutların, patlayıcı maddelerin tüfek ve toplarda kullanılmaması, patlayıcı maddelerin kullanımının azaltılması, deniz savaşlarında denizaltı, torpido botları gibi araçların kullanımının yasaklanması ve yeni silahlandırılmış savaş gemilerinin inşa edilmemesiydi. Ayrıca 1864 Cenevre Sözleşmesi'nin uygulanması, deniz savaşlarından zarar gören ve batan gemideki personelin kurtarılması için çalışan gemilerin tarafsız kılınması, 1874'te kabul edilen Brüksel Sözleşmesi'nin güncelleştirilmesi ve ülkeler arasında muhtemel oluşacak savaş tehlikesine karşılık arabuluculuk kurumunun kurulması için anlaşma yapılmasıydı.

Bu konferansa Osmanlı Devleti katılacağını bildirdi. Öte yandan yeni bir krizin eşğine gelmemek adına Bulgaristan da padişahın özel izin alarak kendi delegelerini yollama izni aldı.³⁶² II. Abdülhamid, devletin egemenlik haklarıyla ilgili konferansa güvendiği

³⁶¹ BOA, Y.PRK. HR, No. 26, Gömlek No. 52; BOA, Y.PRK. MYD., No. 21, Gömlek No. 94.

³⁶² Gülnihal Bozkurt, “Lahey Barış Konferansı ve Osmanlı Devleti”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 369-371.

ve tecrübeli bir isim olan hukukçu diplomat Turhan Paşa'yı tercih etti.³⁶³ Nitekim Turhan Paşa'nın katıldığı ilk konferans değildi. Hatırlanacağı üzere 1894'te Paris Sıhhiye Konferansı'na baş delege olarak müzakereleri yürüttü.³⁶⁴ Bu arada Osmanlı heyetine verilen emirde konferansın başlayacağı tarih olan 23 Nisan'dan önce Lahey'e hareket etmeleri istendi.³⁶⁵ Osmanlı heyeti birkaç günlük yolculuğundan ardından Filibe ve Viyana'dan sonra Lahey'e ulaştı.³⁶⁶

Müzakere sırasında konferans dışı sorunların gündeme getirilmemesi, devletin menfaatine zarar getirecek teklif ve söylemlerden kaçınmaları gerektiği yönünde emir verildi. Ayrıca görevlerini özenle yapacak, merkezle koordineli olarak harekete edecekti. Paşa, devletin egemenlik haklarını savunmak üzere Lahey'de olduklarını ve sorumluluklarının bilincinde olduğunu bilmekteydi.³⁶⁷ Amaçlarının devletin hukukunu korumak olduğunu ve itina ile görevlerini yapacaklarını ifade etti.³⁶⁸

Paşa'ya talimat üstüne talimat verilirken sadrazam tarafından imza edilen karara göre, Osmanlı'nın durumunun diğer devletlere benzemediği, diğer devletlerin birbirine karşı tedbir alırken Osmanlı Devleti'nin Balkan devletlerine karşı da teyakkuzda olduğunu bilgisi verildi. Öte yandan Balkan devletlerinin Avrupalılarca tarafında himaye edildiği, bu devletlerin sürekli silahlandığı, Osmanlı Devleti'nin silahlanma yarışından geri kalmayacağı vurgusu yapılması istendi. Konferans sırasında cevaplar verildiği sırada çok dikkatli olunması ve en küçük hatanın çok büyük problem çıkarabileceğine vurgu yapıldı. Keza, konferansa katılan delegelerin hiçbir noktayı açık bırakılmamaları gerektiği belirtildi.³⁶⁹ Turhan Paşa'dan devletin elindeki silahların sınırlandırılması ve şarta bağlanması yolundaki kararlara imkân tanımamaları istendi.³⁷⁰

Paşa, konferansa katılan diğer devletlerin delegelerinin ismini verirken Bulgar delegesinin Osmanlı murahhaslarından sonra geldiğini bildirmişti.³⁷¹ Ayrıca 23 Mayıs 1899'da Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya çektiği telgrafa üçüncü oturum hakkında

³⁶³ Nazif Sururi, *Saray ve Sürgün: Tahta Çıkışından Gidişen Kadar II. Abdülhamid ve Dönemi*, haz. Evren Levent Demir, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 74.

³⁶⁴ Arthur Eyffinger, *The 1899 Hague Peace Conference: The Parliament of Man the Federation of the World*, (Boston: Kluwer Law International, 1999), 194.

³⁶⁵ BOA, Y.A.HUS, No. 395, Gömlek No. 49.

³⁶⁶ BOA, HR. SYS, No. 551, Gömlek No. 6; *Servet*, (15 Mayıs 1899), 2.

³⁶⁷ Bozkurt, "Lahey Barış Konferansı", 382.

³⁶⁸ BOA, Y.PRK. HR., No. 27, Gömlek No. 43.

³⁶⁹ Bozkurt, "Lahey Barış Konferansı", 374.

³⁷⁰ Bozkurt, "Lahey Barış Konferansı", 376-377.

³⁷¹ Bozkurt, "Lahey Barış Konferansı", 381.

bilgilendirme yaparken ikinci komisyonun şeref başkanı olduğu bilgisini verir. İki gün sonra 25 Mayıs'ta her rolü üstlendiğini dile getirir. İkinci komisyonun işleyişi hakkında bilgi verirken Osmanlı delegelerinin komisyon toplantılarında görev aldıklarını belirtmekteydi.³⁷²

Bu arada arabuluculuk müessesesi ve uluslararası mahkeme projesi kurulması yönünde bir teklifin geldiğini belirtmekteydi ve merkezden gelecek talimatı beklemeye koyuldu.³⁷³ Nihayet beklediği telgraf 7 Haziran'da gelmişti ki savaşla ilgili olan konularda ilerleme kaydedilmesi gerektiğini ve hakemlik müessesine ihtiyaç olduğunu dile getirdi. Bu konun takip etmelerini ve cezai maddelerin konulmasını da istedi.³⁷⁴

3 Temmuz'da arabuluculuk, hakemlik ve dostane girişim projelerinin ileriki günlerde komisyonlar tarafından görüşüleceğini ilettili.³⁷⁵ 6 Temmuz'da Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderdiği mektupta görüşmelerin devam ettiğini ve daimi hakemlik kurullarında çalışacak görevlilerin devletlerinden bağımsız görev yapacaklarını, diplomatların hak ve dokunmazlıklardan faydalanacaklarını ifade etti.³⁷⁶

29 Temmuz'da Lahey Konferansı sonlanmıştı ve aldığı talimat neticesinde 27 Ağustos 1899'da bazı maddelerde çekimser kaldı. Dostça girişim, arabuluculuk ve hakemlik konusunda düzenlenen anlaşmaların incelendiği ve diğer devletlerin imzaladığı anda Osmanlı delegelerinin de onaylayacağı bildirdi.³⁷⁷ Turhan Paşa, aldığı talimat gereğince çekinceleri olan maddeler hariç diğer maddeleri imzaladı.³⁷⁸

Görevi 28 Temmuz 1899'da sona erdi ve İstanbul'a çektiği telgrafta Lahey'den ayrılacaklarını bildirdi.³⁷⁹ Osmanlı gazetelerine yansıdığı ölçüde konferans boyunca Turhan Paşa'ya ayrı ilgi ve alaka oluşmuştu.³⁸⁰

İstanbul'da bulunduğu süre zarfında konferansta imzalanamayan maddelerin tetkiki için Meclis-i Vükela toplantılarına katılmıştı ve ayrıca 2 Eylül'de Lahey'den Hariciye Nezareti'ne gelen yazıda konferansa katılan devletlere sözleşme protokollerini 31 Aralık 1899'a kadar imzalaması için süre verilmişti. Osmanlı, 26 Kasım 1899 tarihli

³⁷² BOA, Y.A.HUS, No. 396, Gömlek No. 79.

³⁷³ BOA, Y.A.HUS, No. 396, Gömlek No. 130.

³⁷⁴ Bozkurt, "Lahey Barış Konferansı", 387.

³⁷⁵ BOA, Y.A.RES, No. 101, Gömlek No. 45.

³⁷⁶ BOA, HR. İD, No. 2113, Gömlek No. 40; BOA, HR. İD, No. 2113, Gömlek No. 41.

³⁷⁷ Bozkurt, "Lahey Barış Konferansı", 391-392.

³⁷⁸ Bozkurt, "Lahey Barış Konferansı", 393.

³⁷⁹ BOA, HR. İD., No. 2113, Gömlek No. 55.

³⁸⁰ *İkdam*, (30 Temmuz 1899), 1-2.

Meclis-i Vükela toplantısında protokollerin tasdiki için Turhan Paşa ve Tahrirat-ı Hariciye Kâtibi Nuri Bey'in Lahey'e göndermişti.³⁸¹ 2 Ocak 1900'da Bâbîâli'ye çekti telgrafta kalan üç maddenin de imzalandığını bildirmişti.³⁸²

Sonuç olarak Lahey Konferansı gibi önemli bir toplantıya katılarak müzakereleri titizlikle yürütmüş, devletin egemenlik haklarına zarar getirebilecek söylem ve faaliyetlerden kaçınmıştır. Aldığı emirleri harfiyen uygulasa da insiyatif alamama ve talimatların dışına çıkmayan bir görüntü sergilemiştir.

3.5. Karadağ Prensi Nikola'nın İstanbul Ziyaretinde Mihmandarlığı (1899)

Karadağ Prensi Nikola'nın 1899'da İstanbul'u seyahati; culûs törenine katılma ve hediye edilen Emirgan yalısını teslim almaktan ibaretti.³⁸³ II. Abdülhamid'in önem verdiği ziyarette son dönemin gözde isimlerinden Turhan Paşa'yı mihmandar olarak tayin etti.³⁸⁴ Paşa'nın mihmandar olarak görevlendirilmesi tesadüfi değildi; zira Alman Kayzeri II. Wilhelm'e mihmandarlığında başarılı bir performans sergilemişti. Görevi; misafirlere eşlik etmek, hoş zaman geçirmelerini sağlamak ve birçok mekânı gezdirmektir.

II. Abdülhamid, Prens Nikola'yı sıcak bir şekilde karşıladı ve misafirini sohbetin ardından ziyafet salonunda ağırladı.³⁸⁵ Turhan Paşa, ziyafette Prens Nikola, Prenses Milana ve Mirko'yı yalnız bırakmadı.³⁸⁶ Prens Nikola, yemeğin ardından çeşitli yerlerini de ziyaret etmek istedi. Bu minvalde Turhan Paşa, Nikola'nın Topkapı Sarayı, Ayasofya, II. Mahmud Türbesini ve Saray-ı Hümayun ziyaretinde hazırды. Ziyaretin ardından Prens Nikola ve ailesi Yıldız'daki veda töreninin ardından 9 Eylül'de Marmara Vapuruyla İstanbul'dan ayrıldı.³⁸⁷

Turhan Paşa'nın misafirlere gösterdiği yakınlık onları derinden etkiledi. Öte yandan Paşa'nın ileriki hayatında Karadağlı aileyle yolları birçok yerde yolları kesişmişti. Keza bir sene sonra Prenses Milana ile Roma'daki tren kazasından birlikte kurtulması ve

³⁸¹ BOA, Y.A.RES, No. 104, Gömlek No. 31.

³⁸² BOA, Y.A, HUS, No. 402, Gömlek No. 77.

³⁸³ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi: Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 173-175.

³⁸⁴ *İkdam*, (31 Ağustos 1899), 2.

³⁸⁵ Uğur Özcan, "II. Abdülhamid'in Diplomasisinde Yüksek Topuklar: Karadağ Prensi Milana ve Sultan II. Abdülhamid", *OTAM*, (Ankara 2012), 32/113.

³⁸⁶ BOA, DH. MKT, No. 2242, Gömlek No. 95.

³⁸⁷ *Sabah*, (9 Eylül 1899), 1.

Livadya’da hanedan üyeleriyle buluşması ve Mirko’nun düğününe katılması örnek verilebilir.

3.6. Damat Mahmud Celaledin Paşa Meselesinin Çözüm Görevi (Paris 1900)

Tarihler 1899’u gösterdiğinde Damat Mahmud Celaledin Paşa Avrupa’ya kaçarak Jön Türkçülerin faaliyetlerine katıldı. Avrupa’ya kaçması Sultan II. Abdülhamid’i endişe ve kuşkuya sevk etti. Bunun üzerine Sultan, çeşitli vesilelerle para, makam ve mevki teklif ederek ülkeye dönmesi için büyük gayret gösterdi; fakat girişimler başarısız kaldı.

Aradan bir sene geçmişti ki onu yurda döndürme fikri yeniden Turhan Paşa ve Nuri Bey’in Lahey yolculuğunda canlandı. Bu fikir şöyle gelişti; Lahey Konferansı’na giden heyetin trenine Filibe’de Mahmud Celaledin Paşa’nın kâtibi Salih Bey’in binmesiyle mesele değişik bir hal almıştı. Nuri Bey ile Salih Bey önceden tanışırken tren yolculuğunda Paşa hakkında bazı konuşmalar geçti. Salih Bey, fırsattan istifade Nuri Bey’e Lahey Konferansı’ndan sonra Paşa’yı ziyaret etme teklifini sundu. “Siz, ben ve Turhan Paşa, üçümüz Paris’e gidelim. Damat Mahmud Paşa’yı İstanbul’a dönmesi için ikna edelim, eğer bunu başarırırsak iyi bir gelecek bizi bekliyor”. Salih Bey’in teklifi Nuri Bey’e oldukça cazip geldi ve Nuri Bey, bu kez de Turhan Paşa’nın aklını karıştırmayı başardı. Nuri Bey, Turhan Paşa’ya; “Seni Sadrazam, beni de Hariciye Nazırı yapacak bir iş buldum” dedi ve meseleyi anlattı. Bu teklif Turhan Paşa’nın çok hoşuna gitti, öteden beri II. Abdülhamid’in gözüne girip bir nazırlık kazanmak istemesine karşılık eline böyle bir fırsat geçmedi. Teklif karşısında heyecanlanan Turhan Paşa, hemen Salih Bey’i yanına çağırdı, görüşmenin ardından Turhan Paşa, Mabeyn’e yazdığı yazısında oldukça ilginç ifadeler kullandı; “Lahey Konferansı’nın sona ermesinden sonra Nuri Bey’le beraber Paris’e gitmemize ve orda birkaç gün kalmamıza müsaade edilirse Damat Mahmud Paşa’yı en uygun şekilde İstanbul’a döndüreceğiz yalnız meseleden Sefir Münir Bey’in haberdar edilmemesi lazımdır” dedi. Lahey’de bulunduğu sırada Mahmud Celaledin Paşa meselesinde görevlendirildiğine dair bir emir geldi ve ayrıca Salih Bey de ikili oynamaya devam etti. Bu kez de Damat Mahmud Paşa’ya kendisini ağırdan satması önerisinde bulundu.³⁸⁸ Lahey Konferansı’nın sona ermesiyle 7 Ocak 1900’da Turhan Paşa’nın doktora görünmesi için

³⁸⁸ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014), 94-97.

Brüksel'e vardı.³⁸⁹ Brüksel'deki doktorların tavsiyesi üzerine Paris'te bir hekime görünmek üzere yola çıktı.³⁹⁰ 10 Ocakta yazmış oldukları dilekçelerinde ailelerinin ihtiyaçlarını giderilmesi gerektiğinden ek para ödemesi talep etti.³⁹¹ Turhan Paşa'ya 300 lira, Nuri Bey'e de 200 lira harcırah tahsis edilmişti.³⁹²

Turhan Paşa ve Nuri Bey, Şubat 1900'de İstanbul'dan hareket edip, bir müddet sonra Paris'e vardı.³⁹³ Taraflar arasında Continental Oteli'nde gizli kapaklı bir görüşme hâsıl oldu. Damat Mahmud Paşa'yı buraya çağıran "gözlerini hırs ve menfaat bürümüş olan" Turhan Paşa ve Nuri Bey, burada Mahmud Paşa'yla müzakereye girişti. Salih Münir Paşa, gizli olarak Paris'te ikamete devam eden Turhan ve Nuri Bey'in izlerini kısa süre sonra buldu. Sefir Salih Münir Paşa, Turhan Paşa ve Nuri Bey'in Paris'e geldiklerini iki saat önce öğrendi. Bu iki ismin başta Paris'te olmalarını önemsemedi. Lahey'den dönerken Paris'te küçük bir gezinti yapacaklarını düşünüyordu. Münir Bey, iki ismin Osmanlı sefaretine gelmelerini beklerken, sefarethaneye gelmemeleri onun dikkatini çekti. Yakın adamlarından birini Continental Oteli'ne gizlice gönderdi. Turhan Paşa ve Nuri Bey'in önce Salih Bey'i sonra da Mahmud Paşa'yı davet ettiklerini öğrendi. Otelin direktörü yakın arkadaşı olup, Turhan Paşa'nın yanındaki odaya bir adam yerleştirildi ve yan odayı dinleyen hafiye tüm konuşmaları kaydetti. Aynı zamanda Türkçe bilen Rum ve Ermeni garsonlar da tutuldu, bu sayede tüm gizli konuşmaların içeriği öğrendi. Öte yandan Turhan Paşa, Nuri Bey ve Damat Mahmud Paşa arasındaki görüşmeler 5 gün boyunca sürdü.³⁹⁴

Damat Mahmud Paşa, bir dizi istekler sundu; Fizan'a sürgün edilmeme, Bağdat-Basra arasındaki bataklık kurutma imtiyazı, devlet bünyesinde kendisi ve oğullarının istihdam edilmesi idi.³⁹⁵ 17 Ocak'ta Turhan ve Nuri'den gelen ortak imzalı gelen telgrafta; Mahmud Paşa'nın dönmesi için teminat istediğini bildirmekte olduğunu, teminat olmadığı taktide İstanbul'a gelmeyeceğini bildiriliyordu.³⁹⁶ Bununla da kalmayarak açık

³⁸⁹ BOA, Y.A.HUS., No. 402, Gömlek No.99.

³⁹⁰ BOA, Y.A.HUS., No. 402, Gömlek No.99.

³⁹¹ Y.PRK. EŞA., No. 34, Gömlek No.76.

³⁹² BOA, BEO, No. 1429, Gömlek No. 107175.

³⁹³ *La Croix*, "Turquie", (6 Şubat 1900), 3.

³⁹⁴ Şakir, *İttihat ve Terakki*, 94-97.

³⁹⁵ Kasım Hızlı, *Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa'nın (Çorlulu) Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1939)*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 2020, 119.

³⁹⁶ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 34, Gömlek No.84.

bir şekilde gözdağı vermişti. Nuri Bey ve Turhan Paşa'ya başta İngiltere, Mısır ve İsviçre'ye giderek burada Osmanlı aleyhinde yayınlar yapacağı tehdidinde bulundu.³⁹⁷ Evdeki hesap çarşıya uymuyordu ve Paşa işin içinden çıkamıyordu. İstanbul'dan sürekli telgraf gelmekte ve Damat Mahmud Paşa'nın ne zaman döneceği merak konusuydu. Turhan Paşa, bu sorular karşısında sessiz kalıyor ve köşeye sıkışmaktaydı. Günden güne belli belirsiz teklif sunarak Mahmut Paşa'yı adeta şımartıyordu. Paris Sefiri Münir Bey, bu yaşananları an be an kaydetmekteydi. Turhan Paşa, Mahmut Paşa'nın bu inadı karşısında durumu zor bela İstanbul'a bildirmiştir. Mabeyn'den gelen mesajlarda azar içeren ifadeler yer almaktaydı. Mabeyn: "Damat Mahmud Paşa'yı kolay elde edebileceğinizi düşünürken şimdi de zorluğa düştüğünüzü söylüyorsunuz." Turhan Paşa ve Nuri Bey aralarında bu durumu istişare ettiler. Aldıkları karar neticesinde konuyu çözse çözse Sefir Münir Bey'in çözeceğini düşündüler. Münir Bey, on dakika sonra bu konuşmaların içeriğini öğrendi ve ziyaretçilerini beklemeye başladı. Münir Bey, ertesi sabah kahvaltısını yaptığı sırada Turhan Paşa ve Nuri Bey, sefarethaneye geldi. Münir Bey, hiçbir şeyden haberi yokmuşçasına onları gördüğüne şaşırılmış gibi davrandı. Paşa, Münir Bey'i kandırma bahanesiyle dün akşam Paris'e geldiklerini ve geç olduğu için kendisini rahatsız etmek istemediklerini bildirdi. Münir Bey, biraz alaycı tavırla; "5-10 gün burada kalırsınız" deyince, Turhan Paşa da hasta olduğunu ve Nuri Bey'in de dişlerinin ağrıdığını söyledi.

Turhan Paşa, Paris'te birkaç gün kalmak için Münir Bey'den İstanbul'dan izin istemesini rica etti. Münir Bey, bu isteği geri çevirmedi. Münir Bey, onların Paris'e hangi niyetle ve makam aşkına geldiklerini biliyordu ve kendilerini yemeğe davet etti. Bu yemek aracılığıyla kendisinden yardım istemeye karar verdiler. Münir Bey, onları güler yüzlü bir şekilde karşıladı ve ikramlardan sonra onların hallerini hatırlarını sordu. Romatizma hastalığından, Nuri Bey de diş ağrılarından bahsetti. İkisi de birbirine işaret ederek konuya birinin girmesini istedi. Münir Bey, için eğlence bitmiş ve ciddi bir edayla kaşlarını çatmıştı. Turhan Paşa'ya Paris'e niçin ve bu süre zarfında neler yaptıklarını sordu. Paşa, soru karşısında afallarken kendisini zar zor topladı. Konuyu değiştirmeye çalışması üzere Münir Bey, önlerine iki dosya koydu. İkisinin Paris'e ayak basmalarından itibaren neler yaptıklarını Münir Bey sıraladığı sırada Turhan Paşa

³⁹⁷ BOA, Y.PRK, EŞA., No. 34, Gömlek No.86.

renkten renge şekilden şekle girmekteydi, sonunda ağlamaya başladı ve bu sırada Nuri Bey de adeta şaşkına döndü.³⁹⁸

İkili arasında kısa süreli kavga çıktı ve Paşa, Nuri Bey'e bir yumruk salladı. Turhan Paşa; "Ah sen yok musun bu işleri başımıza sen sardın" diyerek bağırmaktaydı. İkisinin arasında ciddi bir tartışma meydana gelirken ikisi de birbirine kabahat bulmaktaydılar. "Yemek hazır" diye haber gelmesi üzerine beraber sofraya geçildi. Ortam biraz yumuşa da Turhan Paşa, sürekli ağlıyordu. Turhan Paşa; "aman ölüyorum, yemek filan istemem. Münir Bey, kalk gidelim lütfen! Mahmud Paşa mıdır nedir onunla yüzleşelim. Bittim, mahvoldum. İstanbul'a hangi yüzle gideceğim" diyordu. Turhan Paşa'nın bu durumuna Münir Bey de üzüldü. Yemekten sonra hep beraber otele gidip Mahmud Paşa ile görüştüler. Münir Paşa, Mabeyn'den gelen mesajı okurken Turhan Paşa'yla ilgili olan yerleri kırpyordu. Paşa da ağlamalı bir surette Münir Bey'den telgrafi aynen okumasını rica etti. Münir Bey, sanki onun moralini daha çok bozarcasına; "vah, vah, vah, şimdi haliniz ne olacak?" diyordu. Turhan Paşa, bitkin bir şekilde kendini kurtarmak istiyordu. Sultanın bu durumdan haberi yoktu, ben yalan söyledim. Vallahi, billahi de yalan söyledim." Kahrolmuş bir şekilde suçunu itiraf ediyordu.³⁹⁹

Turhan Paşa ve Nuri Bey, Mahmut Paşa'yla birçok defa görüşme sağlarken bu görüşmeler de Paris Sefiri Münir Bey de vardı. Turhan Paşa ve Nuri Bey'in performansını yetersiz bulan Münir Bey, iki ismi de sultana şikâyet etti. II. Abdülhamid, her iki ismi de Paris'e özel görevle hizmet için gönderdiğini ancak ikisinin de uygun şekilde hareket edemediklerini ve Mahmut Paşa'yı daha da şımarttıklarını ifade etti. Turhan Paşa ve Nuri Bey'i bu ikna konusunda yetersiz gören II. Abdülhamid yeniden Münir Paşa'ya tam yetki verdi. Münir Bey, Turhan Paşa ve Nuri Bey'in biran evvel İstanbul'a dönmesini istedi.

Münir Bey, Turhan Paşa ve Nuri Bey'in girişimlerinden sonra Mahmud Paşa'nın tavırlarında değişiklik olduğunu dile getirdi. Mahmud Paşa'nın istekleri artık ıslahat ve politik vaatlere döndüğünü söylerken yeniden büyükmeye başladığını söyledi. Ancak Münir Bey, iki ismin meselenin buraya gelmesini kasten istemediklerini açıkladı. Münir

³⁹⁸ Şakir, *İttihat ve Terakki*, 99-101.

³⁹⁹ Şakir, *İttihat ve Terakki*, 99-101.

Bey'in Turhan Paşa ve Nuri Bey hakkında Sultan'a şikâyetinde "ıslahat varakası kabul olunarak müzakeresine bile girildiği" şeklinde itham edici sözleri dikkat çekti.⁴⁰⁰

Sonuç olarak Turhan Paşa, meselenin çözümü hususunda başarısız bir görüntü sergilese de padişah onun hakkında söylenenleri dikkate almadığı ortadadır. Nitekim aynı dönemde birçok diplomatik görevde yer almıştır. Bu durum onun sultan nazarındaki kredisini göstermektedir.

3.7. İtalya Kralı I. Umberto'nun Roma'daki Cenaze Merasimine Katılması (1900)

İtalya Kralı I. Umberto, 1900'de silahlı saldırı sonucu Gaetano Bresci adlı suikastçi tarafından öldürülmüştü.⁴⁰¹ Yaşanan gelişme üzerine Osmanlı Devleti, ölüm haberini alır almaz Roma'ya bir heyet göndermeye karar verdi. Göreve, Aleksandr Karatodori Paşa tayin edilse de İstanbul'daki İtalya Elçisi Pansa'nın etkisiyle Turhan Paşa da karar kılındı.⁴⁰² Ayrıca heyette; Teftiş-i Askerî Komisyonu'ndan Nâsır Paşa ve Tercüme Odası'ndan Hüseyin Agâh Efendi de yer buldu.⁴⁰³ Öte yandan giderleri için harcırah olarak 300 lira verildi.⁴⁰⁴

Paşa'nın ziyaretinin esas gayesi taziye ibaret olsa da iki devlet arasındaki dostluğun devamını sağlamaktı. 20 yıl evvel bir takım iddialar sonucu ayrılmak zorunda kaldığı Roma'ya "fevkalade elçi" olarak dönmekteydi. Göreve almasında; yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Pansa'nın araya girmesi, Roma'da sevilmesi ve İtalyanların onu tekrar ülkede görmesi sayılabilir. Zira Roma sevilmesi, onun İtalya'nın adamı olduğu anlamı taşımaz. Bu minvalde ona göre; iyi bir diplomat bulunduğu ülkede kendisini sevdirmeliydi.

Bu arada yolculuğunu ve şehirdeki ilk izlenimlerini tuttuğu raporunda görmekteyiz:

"Dersaadet'ten 24 Temmuz'da Roma'ya muvasalat olundu. Şimendiferden çıkıldığı zaman bir bölük asker tarafından ifa-yı resm-i selam edildi. İtalya hükümeti mesarifi kendisine aid olmak üzere heyet-i mahsûs için şehrin en büyük otellerinde hususi daireler ve heyet için Roma'nın en büyük oteli bulunan Quirinale Otelinde bir daire-i hususi tahsis eylemiş olduğundan doğruca bu otele nazil

⁴⁰⁰ BOA, Y.EE.d, No. 1118.

⁴⁰¹ BOA, Y.PRK, EŞA, No. 36, Gömlek No. 28; BOA, Y.A.HUS, No. 409, Gömlek No. 22.

⁴⁰² *Nineteen Years Of Ottoman Diplomatic Telegrams 1889-1908* (8 July-28 December 1901), ed. Sinan Kuneralp, (İstanbul: THE ISIS Press, 2020), 289.

⁴⁰³ BOA, İ.HUS., No. 83, Gömlek No.116.

⁴⁰⁴ BOA, İ.HUS., No. 83, Gömlek No.114.

olduk. Mütakiben Roma merkez kumandanı General Turino acizaname gelerek ifa-yı resmi hoş-âmedî etti. Topçu miralaylarından Mösyö Elito, mihmandarlığımıza tayin olundu. Hariciye Nazırı Marki de Korti resmen ziyarete hâsıl olduğum name-i hümayûnların tercümelerini müşarünileyhe tevdi' eyledim.”

Dört gün sonra Roma'ya ulaştığı sırada bir bölük asker tarafından karşılandı ve ayrıca İtalya hükümeti Osmanlı heyetinin rahat etmesi adına hiçbir masraftan kaçınmadı. Keza, İtalya hükümeti şehrin en ünlü oteli olan Quirinale Otelinden özel oda ayırdı. Osmanlı heyetine General Turino “hoş-âmedî” töreni düzenledi ve mihmandar olarak Topçu miralay Mösyö Elito tayin edildi. Turhan Paşa, İtalya hariciye nazırına “name-i hümayun”ları teslim ettikten sonra İtalya kralı ve kraliçesinin konuğu oldu. İstanbul ziyaretleri sırasındaki gördükleri ilgi adına ayrıca sultana şükran duyduklarını bildirdi. Bu arada Paşa'nın da katıldığı törende İtalya Kralı I. Umberto'nun cenazesi sabahın erken saatlerinde Monza'dan getirildi ve dualar eşliğinde Panteleon Kilisesi'ne defnedildi.⁴⁰⁵

Turhan Paşa'nın İtalya'daki görevi sona erdi. Roma'dan hareketinde başına talihsiz bir olay geldi, 12 Ağustos'ta bir tren kazası geçirirdi.⁴⁰⁶ Kazadan sağ salim kurtulurken kapanan yoldan ötürü güzergâhını değiştirdi. Nihayet kazayı yara almadan atlattı ve Floransa yoluyla İstanbul'a doğru yola koyuldu.⁴⁰⁷

3.8. İran Şahı Muzafferüddin'e İstanbul Gezisinde Mihmandarlığı (1900)

Roma'daki taziye görevinin ardından İstanbul'a dönen Turhan Paşa, bir ay sonra İran Şahı Muzafferüddin'e eşlik edecek diplomatik heyette yer buldu. Bu arada, II. Abdülhamid, ikili ilişkilerin önem kazandığı bu dönemde, İranlı misafirlerinin rahat etmeleri adına sarayda küçük bir köşk hazırlattı.⁴⁰⁸

Hazırlıkların devam ettiği sırada Şah Muzafferüddin'i taşıyan tren, ilk 30 Eylül'de Sofya'ya, sonra da Filibe yoluyla Edirne'ye geldi. Osmanlı Devleti, şahın Filibe'den hareketini haber aldığı anda Turhan Paşa'nın da içinde bulunduğu heyeti Edirne'ye yolladı. İran şahı karşılayan Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası Turhan Paşa'yla İran

⁴⁰⁵ BOA, Y. EE., No.13, Gömlek No.17.

⁴⁰⁶ *İkdam*, (16 Ağustos 1900), 2.

⁴⁰⁷ BOA, Y.A.HUS., No. 409, Gömlek No. 68; BOA, Y.PRK, EŞA., No. 36, Gömlek No. 28; BOA, Y.A.HUS, No. 409, Gömlek No. 75.

⁴⁰⁸ Ayyıldız, *Saray Merasimleri*,183.

şahı arasında bir görüşme yaşandı.⁴⁰⁹ Şah, ilgi karşısında mutluluğunu gizleyememiş ve teşekkürlerini iletmişti.⁴¹⁰

Şah, Edirne’de 5 saat kadar konaklamasının ardından yola çıktı. İlk, Küçükçekme’ye sonrasında ise Bakırköy’e ulaştı. Program kapsamında Sirkeci’ye varmıştı ki programda değişiklik yapıldı. Şah, bu durumdan rahatsızlık duysa da emir gereği Ortaköy’de karşılandı.⁴¹¹ İstanbul’da bulunduğu sürece kendisine Turhan Paşa eşlik etti ve ilk olarak Ortaköy’e gitmek için halılarla donatılmış olan iskeleye geçti.⁴¹² Ortaköy’den sonra Yıldız Sarayı’ndaki Âcem ve Şâle köşklerini gezdi.⁴¹³ Aynı günün akşamı Muzafferüddin’in şerefine Yıldız Sarayı’nda ziyafet verildiği sırada mihmandarlarından Turhan Paşa da davetliler arasında yerini aldı.⁴¹⁴

İran şahının ikinci günlük programı da oldukça yoğunlu. İlk, mihmandar Turhan Paşa eşliğinde İran sefarethanisini ziyaret etti.⁴¹⁵ 2 Ekim’de Yıldız Sarayı’ndan ayrıldığı sırada Turhan Paşa’nın refakatinde Ayasofya’ya ziyaret etti.⁴¹⁶ Turhan Paşa, Şahı daha sonra Divan Yolu, Sultan Mahmud Türbe-i Şerifesi, Bâbıâli Caddesi, Eminönü, Bahçe Kapısı, Köprü, Galata, Tophane güzergâhında yalnız bırakmadı.⁴¹⁷

İran Şahı’nın İstanbul’da son günüydü ve son temaslarının ardından Bakırköy’den trene binip şehirden ayrılacaktı. Şale Köşkü’ndeki öğle yemeğinin ardından Sultan II. Abdülhamid’le vedalaştı.⁴¹⁸ Paşa’yla birlikte Boğaz turuna çıktı ve Üsküdar önlerinde Selimiye Kışlası hakkında bilgi aldı.⁴¹⁹

Nitekim diğer mihmandarların görevi bitse de vazifesi henüz son bulmadı. Şaha, Edirne’ye kadar refakat etmek için şahı taşıyan trende Turhan ve Şakir paşalar hazır bulundu.⁴²⁰

⁴⁰⁹ *İkdam*, (30 Eylül 1900), 2.

⁴¹⁰ *İkdam*, (1 Ekim 1900), 2.

⁴¹¹ Demirel, *Son Ziyaretler*, 96.

⁴¹² *İkdam*, (30 Eylül 1900), 1-2; *İkdam*, (1 Ekim 1900), 1-2.

⁴¹³ Demirel, *Son Ziyaretler*, 97-98.

⁴¹⁴ *İkdam*, (1 Ekim 1900), 2.

⁴¹⁵ *İkdam*, (2 Ekim 1900), 1-2.

⁴¹⁶ Demirel, *Son Ziyaretler*, 103.

⁴¹⁷ *İkdam*, (4 Ekim 1900), 1-2.

⁴¹⁸ Demirel, *Son Ziyaretler*, 104-105

⁴¹⁹ *İkdam*, (5 Ekim 1900), 1.

⁴²⁰ Demirel, *Son Ziyaretler*, 104-105.

3.9. Livadya Fevkalâde Elçiliği (1900)

29 Eylül 1900'de Petersburg Sefiri Hüsnü Bey'den gelen telgraf, Rus çarının ailesiyle birlikte Esbala şehrinden Livadya'ya hareket ettiği belirtilmekteydi.⁴²¹ Osmanlı Devleti, Rus çarının hareket haberini alır almaz hazırlıklara başladı ve 1 Kasım'da Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden Turhan Paşa'yı "hoş-amedî" için görevlendirdi. İki yıl aradan sonra tekrar Livadya'nın yolunu tuttu.⁴²²

Turhan Paşa'nın görev kapsamı netti; Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren bölgesel konularda izahatte bulunmak ve destek aramaktı. Livadya'ya geliş sebebini de çara açıklamıştı; "Sultan tarafından Rusya içinde yaşayan Ermenilerin hareketleri belki Rus Çarının dikkatinden uzak kalmış olabilir. Bu konuda gerekli tebligatı yapmak için görevlendirildim."⁴²³ Sözlerinden de anlaşıldığı üzere Rusya'nın Emeni meselesini sürüncemede bıraktığı ve Osmanlı Devleti'nin Ruslar nezdinde hatırı sayılır bir yere sahip Turhan Paşa aracılığıyla nabız yokladığı ve siyasi destek aradığı ortadadır.

Turhan Paşa'nın başkanlığını yaptığı heyet, 6 Kasım'da Fuad Vapuruyla Livadya'ya hareket etti ve yolculuk Boğaz'daki hava muhalefetinden bir hayli zorlu geçti. Zorlu yolculuğun ardından 9 Kasım saat 10'da Yalta'ya ulaştığı sırada dikkatinden kaçamayan bir husus vardı ki, bir önceki ziyaretine nazaran daha görkemli bir törenle karşılaştı.⁴²⁴ Ardından çar tarafından gönderilen heyet, Turhan Paşa ve diğer heyet üyelerine "hoş-amedî" töreni düzenledi.⁴²⁵

Osmanlı heyeti, Yalta'da gerçekleşen merasimin ardından Livadya sarayına doğru yola çıktı, saraya ulaştığında saray nazırı tarafından karşılandı. Yalta'da kaldıkları dört gün boyunca oldukça güzel vakit geçirdi. Paşa, sarayda bir günlük istirahatın ardından pazartesi akşamı kabul edildi. Çar, Paşa'yı kapıda karşılayıp "name-i hümayun"u teslim aldı ve gayet samimi bir atmosferde gerçekleşen görüşme sırasında Turhan Paşa, ziyaret sebebini uygun bir dille ifade edip, hediyeleri sundu. Daha sonra sohbet yerini siyasi meselelere bıraktı ve ayrıca Nikola, babası III. Aleksandr'ın sözlerini anımsarken on sene önce Kırım'a gelen [Müşir Deli] Fuad Paşa'nın limandaki birkaç savaş gemisini

⁴²¹ BOA, Y.PRK. EŞA, 36, Gömlek No.63.

⁴²² BOA, Yıldız Perakende, Nâme-i Hümayun [Y.PRK, NMH], 8, Gömlek No.42.

⁴²³ BOA, Y.EE., No. 10, Gömlek No.18; BOA, Y.PRK. NMH., No. 8, Gömlek No. 42; BOA, Y.PRK, ASK, No. 165, Gömlek No. 44.

⁴²⁴ BOA, Y.EE., No. 10, Gömlek No.18; BOA, Y.PRK. NMH., No. 8, Gömlek No. 42; BOA, Y.PRK, ASK., No. 165, Gömlek No. 44.

⁴²⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, "Livadya'da Heyet-i Mahsusa-i Osmaniyye", (6 Kasım 1900), 1.

izleyişini hatırladı. Babası III. Aleksandr'ın sözünü tekrar edip, limanda duran gemilerin Osmanlı Devleti için tehlike arz etmediğini söyledi. Nikola da bu minvalde endişeye gerek olmadığını, iki devlet arasında dostluk ilişkilerinin devamını temenni etti. Turhan Paşa, bu sözler karşısında tecrübesi gereği Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar politikası ekseninde bir askeri müdahale için fırsat kolladığını bildiğinden sözleri anlamamazlıktan geldi.

Nikola, sözü Avusturya'nın Bosna-Hersek'i Selanik'e bağlamak için Yenipazar'daki demiryolu planına getirdi ve buna Sırbistan ve Karadağ hükümetlerinin onay verdiğinden bahsetti. Bu bilginin kaynağı olarak Rusya Sefiri Zinovieff'i referans gösterdi. Gelişmelerden haberinin olup olmadığını sordu, Turhan Paşa da her ne kadar haberinin olmadığını söylese de Rusya'nın fikrini öğrenmek istiyordu. Çar, olayın bugünlerde yaşanan bir teşebbüs olduğunu ve önemsiz bir konu olduğunu belirtmekle kalmadı, ayrıca Osmanlı Devleti'nin tavrını da merak ediyordu.

Turhan Paşa, sohbet arasında heyetinden Mirliya Nâsır Paşa, Tercüme Odası'ndan Hüseyin Agâh, Binbaşı Eşref, Süvari Kolağası Rüstem ve Kolağası Sadık beyleri tanıttı. Görüşmeden hemen sonra Sultan II. Abdülhamid'in gönderdiği fotoğraf albümü, fotoğraf kutusu, sigara ve tütün sandığını bizzat takdim etti. Rus Çarı, hediyeler karşısında mutlu oldu, özellikle fotoğraf albümünü çok ince ve zarif buldu. Sultanın gönderdiği hediyeler bununla da sınırlı değildi, İstabl-ı Âmire'den iki cins at ile Kiler-i Hümayûn'dan altı sandık meyve ve şekerlemeler de hediye edildi.⁴²⁶

Resm-i kabûlden sonra jest olarak Turhan Paşa'ya "Murassa Aleksandr Newski" Nişanı verildi. Hediyeleşmelerinden ardından yemek faslı başladı. İkili arasındaki konu Lahey Konferansı ve Çin'den açıldı. Paşa, Rusya'nın öncülüğünde gerçekleşen konferansın tüm insanlık adına hizmet edecek bir toplantı olduğunun altını çizdiği sırada çar da tam tersi söylemde bulundu; "Ne sonuç oldu ki konferansın ardında iki savaş meydana geldi." Turhan Paşa da, "Transvaal Muharebesinin olacağı zaten konferans esnasında da tahmin ediliyordu, Çin'in bir askeri harekâta bulunacağını kimse öngöremezdi, silahsızlanmaya vaktiyle hayal olarak bakan diplomatlar bu meseleyi gerçekleştirmek üzere toplantıya mecbur oldular ki yalnız bu madde dahi çok büyük başarıdır" dedi.

Çarın söylemlerine karşılık kendisinin de katıldığı 45 yıl önceki ilk sıhhiye konferansı toplandığında kararları küçük gören görüş olduğu halde ardı ardına toplanan sıhhiye

⁴²⁶ BOA, Y.PRK. NMH., No.8, Gömlek No.42.

konferanslarının kararları dünyanın birçok yerinde uygulandığını belirtti. Turhan Paşa, lafı değiştirdi ve İspanya'daki küçük çetelerin Napolyon'a İspanya'yı dar ettiğini, İngilizlerin de kaderini de Napolyon'a benzetmekteydi.

Çar, “Benim fikrim bundan uzak değil” cevabını vermesi üzerine Turhan Paşa da bazı devletlerin Çin’e silah sevk ederek bir mesele yaratmak istediklerine dikkat çekerek Rusya’nın yalnızlaştırılmak istendiğini söyledi. Nikola da Paşa’nın görüşünü tasdik etti. Rusya’nın diğer Avrupalı şehirlerden uzak olduğunu ve Rusya’nın Çin sınırdaş olduğunu, Sibiry demiryolu bittiğinde Çin’le aralarındaki mesafenin azalacağını ve İtalya Kızıldeniz’de yara aldığını bildirdi.

Çin konusu bittikten sonra sıra Almanya’ya geldi:

“Rus İmparatoru, Alman İmparatoru II. Wilhelm’in yaptırmış olduğu çeşmenin bitip bitmediğini ve nerede yapıldığını sordu. Ben de çeşmenin At Meydanı’nda inşa ettirildiğini ve en son taş sütunlarının yerlerine konulduğunu gördüğümü, ancak çeşmenin bitip bitmediğiyle alakalı bir malumatım olmadığını dile getirdim.”

Nikola, İran şahından bahsederek iyi bir kişilik olduğunu ve sağlık durumunun kötü olması kendisini üzdüğünü dile getirdi. Turhan Paşa da şahın hastalığına Sultan II. Abdülhamid’in de üzüldüğünü belirtti. Gayet samimi geçen sohbette çar, prensliğinde Mısır’a gittiğini, İstanbul’u da ziyaret etmeyi çok istediğini ancak babası III. Aleksandr’ın Rum Patriğine gücenmiş olduğundan İstanbul’a gitmesini yasakladığını ifade etti. Nikola, Mısır’a gidip gitmediğini sordu. Mısır’a gittiğini ancak kırmızı üniformalı askerleri [İngiliz askerlerinin] yüzünden bir daha gitmeyi düşünmediğini bildirdi. Nikola, “Evet, İngiltere Kıbrıs ve Mısır meselelerinde devlet niteliğine uymayan bir davranışla hareket etti.” Mısır hidivinin nasıl bir adam olduğunu Turhan Paşa’ya sorması üzerine kendisini tanımadığını ve hayli zamandır Osmanlı siyasetinden uzak kaldığını açıkladı. İkili arasında siyasi konulara bir müddet ara verildi ve yemeğe geçildi. Turhan Paşa, Nikola’yla geçen diyalogu şöyle paylaşmaktaydı:

“Ziyafete müteakiben mülakat salonuna geri döndüğümüzde bir sigara verdi. Benim sigara içmemem üzerine sigara kullanıp kullanmadığımı sorduğunda, sigara kullandığımı ve fakat bu sigarayı hatıra olarak saklayacağımı söyledim. Bunun üzerine bir sigara daha vererek, anlıyorum ki yanımda sigara içmek istemiyorsunuz. Lakin size emredemem, rica ederim içiniz dedi. Ben de efendim siz rica edemezsiniz, emredersiniz. İşte bende kendim için büyük bir iltifat kabul ettiğim için içiyorum cevabını verdim.”

Turhan Paşa, yemeğin ardından izin isteyerek saraydan ayrıldı. Salı günü akşam tekrar görüşme için saraya davet edildi. Salı günü Saat 7’de Livadya Sarayında Nikola, Turhan Paşa’nın elini sıkarak ikili arasında görüşme yeniden başladı. Gayet sıcak geçen görüşmeden sonra sınır meselesi konusu açıldı. Nikola, hudut komiseri olarak bir Rus memurunun atanıp atanmadığını sorması üzerine Turhan Paşa da “evet, tayin edildi” cevabını verdi. Çar, Ermeniler hakkında gerekeni yapacaklarını söylerken, bu isteğe karşı nezaket ve tebessümle Kürtlerin Rusya’ya karşı hareketlerinin engellenmesini istedi.

İki devlet adamı arasındaki görüşme son buldu. Nikola, II. Abdülhamid’in hediye jestine karşılık vermek istemişti. Masa üzerinde bulunan bir kutuyu teslim ederek, “bu kutuyu sultana takdim ediniz. Gayet zarif ve güzel olan albüm ve atlara karşılık olmak üzere takdim etmiyorum, bu küçük hediye, bir imparator tarafından bir sultana sunulacak kadar şayan bir şey değildir, ancak sultanın sigara içerken beni hatırlamaları adına bir dosttan diğer bir dostu yadigâr makamında verilmiş bir hediyedir” dedi. Paşa, iltifat ve teveccühlerinin altında, sultana hoş görünme amacı taşıdığı kanısına vardı.

Nikola’nın ardından Hariciye Nazırı Kont Lamsdorff da Turhan Paşa’yı ziyaret etmişti. Rus nazır, Osmanlı-Rusya arasındaki dostluğun devam etmesi iki devletin yararına olduğunu vurguladı. Paşa’nın konuyu Ermenilere getirmesi de dikkatten kaçmadı. Çarın, Ermeniler hakkında sarf ettiği sözleri aynı şekilde Hariciye Nazırı Lamsdorff da tekrarladı. Hariciye Nazırı, Rusya’ya yapılan göçlerin devam etmesi nedeniyle iskânları konusunda zorluk yaşandığından yakınmıştı. Paşa, Rusya’nın Sibirya gibi geniş toprağı olduğunu bölgede iskân edecek yerlerin fazla olduğunu önerisinde bulundu. Turhan Paşa’nın çözüm önerisini dikkate almamış, tebessüm etmekle yetinmişti.

Lamsdorff, İstanbul sefiri Zinovieff’ten aldığı bir bilgiyi de paylaşmıştı. Gelecek ilkbaharda Makedonya’da bir karışıklık çıkacağını tehlikesine dikkat çekti. İsyancıların hal ve hareketlerine izin verilmemesi ve gerekli önlemlerin alınması hususunda uyarıda bulundu. Sofya’da bulunan Rus memurları sayesinde bu istihbarata ulaştıklarını açıkladı, “Bakın görün ki bize gelen bilgiyi size vermekte kusur etmiyoruz.” Turhan Paşa, ne gibi önlemler alınması gerektiğini sorduğunda “askeri tedbirler” dedi.⁴²⁷

⁴²⁷ BOA, Y.EE., No. 10, Gömlek No. 18; BOA, Y.PRK. NMH., No.8, Gömlek No.42 ; BOA, Y.PRK, ASK., No. 165, Gömlek No. 44.

Livadya'daki görevi son bulmasıyla 8 Kasım 1902'de İstanbul'a hareket etti.⁴²⁸ Turhan Paşa'nın Rusya Çarı nezdinde gerçekleştirdiği temaslar yurt içi basınına olumlu yansıdı. *Tercüman-ı Hakikat*, bu konuyla ilgili yapmış olduğu haberde Turhan Paşa ve heyetinin Rusya'da mükemmel şekilde karşılandığını, iki devlet arasında olan dostluğun daha da pekiştiği haberini vermektedir.⁴²⁹

3.10. Almanya'ya Kuruluş Şenlikleri için Gitmesi (1901)

Kayzer II. Wilhelm, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin Alman İmparatorluğu ile ilişkileri geliştirmenin yollarını araması, Rusya ve Fransa arasında kalmaktan korkması iki devleti birbirine yaklaştırmıştı. Bu minvalde, ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına 15 Aralık 1900'de Kayzer II. Wilhelm'in özel davetiyle Berlin Sefiri Ahmed Tevfik Bey aracılığıyla Almanya'nın 200. kuruluş yıl dönümü nedeniyle bir davet yazısı gelmişti.⁴³⁰

Almanya'nın isteğiyle Turhan Paşa, 9 Ocak 1901'de Berlin'e gidecek heyete başkan atandı ve ayrıca heyette Rami ve Mehmed Ali paşalar da yer aldı.⁴³¹ Paşa'ya gidiş-dönüş için 300 lira tahsis edildi. Herhangi bir aksilik yaşanmaması adına heyet üyelerinin pasaport işlemleri de ivedilikle tamamlandı.⁴³²

Onun için bu ziyaretin özel bir anlamı vardı; çeyrek asır önce kâtip sıfatıyla görev yaptığı Berlin'e bu kez de "fevkalâde sefir" unvanıyla gitmekteydi. Artık kâtip Turhan gitmiş, Fransızcasının yanına İtalyanca ve İspanyolca dillerini eklemiş bir diplomat gelmişti.

Bu ziyaret her ne kadar tebrik etmek maksatlı olsa da esas gâyesi, var olan siyasi ve iktisadi ilişkilerin devamını sağlamaktı. Bu görev için adının geçmesinde birçok etken sayılabilir; Almanları yakından bilmesi, Berlin'de görev yapması, Avrupa siyasetindeki hatırı sayırlılığıydı. Kayzer II. Wilhelm, Turhan Paşa'nın bu göreve atanmasından dolayı ayrıca sultana ayrıca teşekkür etmişti.

Kaleme aldığı anekdotlar, bu yolculuk hakkında bilgiler vermektedir:

"Prusya hükümetinin 200. sene-i devriyesi tesisi münasebetiyle icra olunan şenliklerde hazır bulunmak ve bu vesileyle haşmetlû imparator ve imparatoriçe

⁴²⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, "Devlet-i Osmaniyye ve Rusya", (11 Kasım 1900), 1.

⁴²⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, "Livadya'da Heyet-i Mahsusa-i Osmaniyye", (9 Kasım 1900), 1.

⁴³⁰ BOA, Y.A.HUS, No. 421, Gömlek No. 137.

⁴³¹ *L'Ordre*, "Le Deuxieme Jubile de la Fondation de Prusse", (13 Ocak 1901), 2.

⁴³² BOA, BEO, No. 1607, Gömlek No. 120486.

hazeratına nam name-i cenab mülûkaneye ifa-yı tebrikat etmek üzere sarf u eşraf hazret-i padişahîden ale'l lütûf olarak abd-i ahkârları izam buyrulmuştum. Takdim etmiş olduğum telgrafnamelerin münderecatı hakkında ber vecatı arz ve tafsilata mücaseret eyledim. Şöyle ki, imparator hazretlerinin mazhar-ı teveccühâtı [Dreyfus] meselesinde pek ziyade kesb-i sit ve şöhret etmiş bulunan General Von Şeraç ile saray-ı imparatoride teşrifatçılarından ve hariciye nezareti memuriyetinden Mösyö Fönhutir mihmandarlığa tayini ve iki adet saray arabası heyet-i çakerlerimize rükubuna tahsis kılındı. Berlin'in en birinci caddesinde vaki ve en birinci otellerden muadded olan Bristol Oteli'nde heyet-i kemteranemiz azasından her birine ayrı ayrı salonlarla yatak odaları tahsis olunduğu gibi esbab-ı istirahatimiz her suretle istikmal ve hakkımızda fevkalade müessir mihmannevas ibraz olundu. Kanûn-ı sanînin 18. günü saraya azimet olunarak mülakata kabul edildik. İmparator hazretleri nezd-i çakeraneme el verdiklerinde hamil olduğum name-i hümayunu tevdi' ve karin-i sani hazreti padişahi Nuri Paşa hazretleri vasıtasıyla şifahen şeref-yab talikisi olduğum iradat-ı seniyye ve name-i hümayun münderecatı dairesinde irade-i lisan eyledim.”⁴³³

İstanbul'daki hazırlıklarını tamamlamasıyla 11 Ocak'ta Berlin'e ulaştığında mihmandarlığına General von Seraç, Mösyö Fönhutir ve teşrifat dairesinden bir memur atandı. Heyete iki adet saray arabası tahsis edilmiş, rahat etmeleri adına her türlü detay düşünülmüş ve ayrıca Almanya'nın en popüler otellerinden olan Bristol'de özel odalar ayarlanmıştı.⁴³⁴

Görüşmeleri kapsamında 25 Ocak'ta Almanya hariciye nazırıyla bir araya geldi. Ayrıca “name-i hümayûn”un bir kopyasını da Almanya Başbakanı Bülow'a takdim etti. Bu arada programda yapılan değişiklik gereğince şenlikler 31 Ocak'a ertelendi.⁴³⁵ Şenliklere kadar olan zaman diliminde şehre gelen misafirlerin uğradıkları mekânları gezdikten sonra 30 Ocak'ta Kayzer II. Wilhelm tarafından kabul edildi. Gayet samimi ortamda gerçekleşen görüşmede kayzer, İstanbul'da geçirdikleri günleri hiçbir zaman unutmadıklarını söyledi. Turhan Paşa, “name-i hümayûn”u sunduğu sırada istek üzerine mektupta geçen ifadeleri arz etti. Nezaket dolu ifadelerden ardından Alman kayzeri, Paşa'ya daha uzun zaman ayırabileceğini söyledi. Kayzer, heyet üyeleriyle tek tek

⁴³³ Turhan Paşa'nın Berlin görevi münasebetiyle kaleme aldığı seyahat raporu. (BOA, Y.PRK, ŞD, No.3, Gömlek No.6).

⁴³⁴ BOA, Y.PRK, ŞD., No.3, Gömlek No.6.

⁴³⁵ BOA, Y.PRK, ŞD., No.3, Gömlek No.6.

ilgilendi ve sohbetin ardından Turhan Paşa, bir saat sonra sarayın kilisesinde yapılacak olan resmî ayine katılmak üzere protokoldeki yerini aldı.⁴³⁶ Berlin'deki temasları sırasında Kayzerin büyük oğlu olan Prens Wilhelm'le de bir mülakat gerçekleştirdiği sırada prense gösterilen ilgi ve alakadan dolayı teşekkürlerini ilettili.⁴³⁷

Paşa, davetli olduğu sarayda verilen ziyafet katıldı. Gayet sıcak atmosferde gerçekleşen görüşmede Kayzer II. Wilhelm, İstanbul günlerini anlattı. Paşa, yemeğin son bulmasıyla "Prusya Prenslığının Kraliyete Dönüşmesi" konulu piyesi büyük operada seyretti. Kayzer, Turhan Paşa'yı yemeğe ve ayine davet etmişse de büyükannesi İngiltere Kraliçesi Victoria'nın hastalanması üzerine apar topar Londra'ya gitmek zorunda kaldığından imparatoriçe Osmanlı heyetini kabul etti. Kayzerin veda edemediğinden dolayı son derece üzgün olduğunu dile getirdi.⁴³⁸ Bu arada kayzerin zamansızca İngiltere'ye yolculuğundan şenlikler ileri bir tarihe ertelendi.

Ülkedeki son görüşmesini eski dostu Alman Şansölye Bülow'le gerçekleştirdi. Bülow, iki devlet arasında bulunan dostluğun ve iyi ilişkilerin korunmasına çalıştığını belirtti. Bu arada Osmanlı heyetinin Almanya'daki son günü Berlin Sefiri Ahmed Tevfik Paşa'nın davetlisi olarak sefarethane verilen yemekte geçti ve yemeğin ardından şubat ayı başında İstanbul'a hareket etti.⁴³⁹

Turhan Paşa'nın gittikçe gelişen Osmanlı-Alman ilişkilerinde hatırı sayılı bir tesire sahip olduğu söylenebilir. Özellikle bu ziyaret, kariyerindeki Almanya'yla bağlarındaki yerini daha bir kuvvetlendirmiştir.

3.11. Kraliçe Victoria'nın Londra'daki Cenaze Törenine Gitmesi (1901)

Turhan Paşa'nın Berlin'de bulunduğu sırada İngiltere Kraliçesi Victoria'nın hastalanması üzerine Almanya'daki şenlikler ertelenmek zorunda kalmış ve bir müddet sonra Kraliçe Victoria 22 Ocak 1901'de vefat etmişti.⁴⁴⁰

Sultan II. Abdülhamid, kraliçenin ölüm haberini aldığı anda İngiltere'ye bir heyet göndermeye karar verdi ve heyet başkanı olarak Turhan Paşa'yı tercih etti. Heyette; Aleksandr Karatodori ve Nâsır paşalar da yer aldı ve Osmanlı heyeti hazırlıklarını

⁴³⁶ BOA, Y.PRK, ŞD., No.3, Gömlek No.6.

⁴³⁷ BOA, Yıldız Perakende Şura-yı Devlet Maruzatı [Y.PRK, ŞD], No.3, Gömlek No.6.

⁴³⁸ BOA, Y.PRK, ŞD., No.3, Gömlek No.6.

⁴³⁹ BOA, Y.PRK, ŞD., No.3, Gömlek No.6.

⁴⁴⁰ Yusuf Mardin, *Abdülhakhamid'in Londrası*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976), 251-252.

tamamlamasıyla 26 Ocak 1901’de Londra’ya hareket etti.⁴⁴¹ Heyetin yol masrafları için Turhan ve Aleksandr Karatodori Paşa’ya 500, Nâsır Paşa’ya da 300 lira verildi.⁴⁴² Öte yandan Turhan Paşa’ya verilen talimatlar, siyasi meselelere dair girişimleri ihtiva etmekteydi. Gerçekleştirilecek ziyaretin amacı her ne kadar taziye olsa da Osmanlı’yı ilgilendiren konuları görüşmek ve izahatlerde bulunmaktı.

Kaleme aldığı anekdotlar, yolculuk hakkında bilgiler vermektedir:

“Kanûn-i sanînin 15. pazartesi günü Dersaadet’ten hareketle 18. Perşembe günü Paris’e muvasalat edildi. Şehr-i mezkûrede katarı tebdil için garb istasyonundan şimâl istasyonuna gidildi. Paris sefiri atûfetlû Münir Beyfendi ile sefaret-i seniyye memurini istasyonlara gelmişlerdi. Üç saat sonra Kale’ye muvasalat edildik. Bir saat beş dakika zarfında İngiltere sahilinde kain Dover limanına muvasalat olundu. Mezkûr limanda İngiltere Devleti canibinden Heyet-i Osmaniyyeyi istikbale memur bir binbaşı tarafından vapurda istikbal edildik. İki buçuk saat zarfında Londra’ya vasıl olduk. Şehr-i mezkur hariciye nezareti memuriyetinden bir zat istasyonda heyet-i acizlerimizi istikbal eylediği gibi devletlü sefir paşa hazretleriyle mahiyetleri dahi bera-yı istikbal için gara gelmiş idiler. Mihmandarımız olan binbaşı acizlerini saray arabalarıyla şehrin merkezinde kâin fevkâlede haiz-i itibar Carlsiton Otelinde hasseten hazırlanmış mükemmel bir daireye i’sali ve Londra’da bulunacağımız müddetce kral hazretlerinin misafiri olduğumuzu beyan eyledi.”

Turhan Paşa’nın başkanlığındaki heyet 28 Ocak akşamı yola çıkıp, 3 gün sonra Paris’e ulaştı. Paris’teki kısa molanın ardından batı istasyonundan kuzey istasyonuna geçtikten üç saat sonra İngiltere’de bulunan Kale şehrine vardı. 1 Şubat’ta Turhan Paşa ve heyet üyeleri bir saatlik yolculuğun ardından kendilerini Dover Limanı’nda bir binbaşı karşıladı. Osmanlı heyeti 2,5 saat sonra trenle Londra İstasyonu’nda geldiğinde bu kez de İngiltere hükümetinden bir memur istikbâl etti. Öte yandan Londra Sefiri Kostaki Antopulo da heyeti İngiltere’de yalnız bırakmadı. Londra’ya saat 5 sularında ulaşan heyet, saray arabalarıyla Carlsiton Oteline yerleşti. Turhan Paşa, konakladıkları otele hayran kaldığını gizleyemedi; “Kralın misafirleri olarak kaldığımız mükemmel bir odada misafir olduğumuz maruzdur.” Keza, mihmandar atanan Binbaşı Bernand

⁴⁴¹ BOA, İ.HUS., No.86, Gömlek No.58.

⁴⁴² BOA, İ.HUS., No.86, Gömlek No.58.

Dunston da Londra’da bulundukları zaman diliminde İngiltere Kralının özel misafiri olduklarını belirtti.⁴⁴³

Bu arada Turhan Paşa’nın Londra programı oldukça yoğundu; ilk olarak İngiltere Kralı VII. Edward’dan randevu talep etse de görüşmenin cenaze töreninden sonra olacağı bilgisini aldı. Nihayet talep ettiği randevuyu aldı ve ilk görüşmesini İngiltere hariciye nazırıyla gerçekleştirdi. Hariciye nazırı bu ziyaretten ötürü oldukça mutlu olduğunu ayrıca belirtti.⁴⁴⁴

2 Şubat’ta kraliçenin naaşı Portsmouth’tan trenle Victoria’ya, oradan da Windsor Sarayı Kilisesinde bulunan Frogmore’ya götürüldü.⁴⁴⁵ Bu arada, cenaze arabasının geçtiği yollar oldukça kalabalıktı, adeta izdiham yaşandı. Turhan Paşa da bu izdihamın olmasına şaşırmadı ve zaten Londra’nın altı milyonluk kalabalık bir şehir olduğunu bilmekteydi. Öte yandan halkta matem hâkimdi ve cenaze sırasında hiçbir olay meydana gelmediği de dikkatinden de kaçmadı. Kraliçe son yolcuğuna uğurlandığı sırada bir ayin gerçekleştirildi ve ayinin ardından misafirler adına Windsor Sarayı’nda yemek verildi. Osmanlı heyeti diğer yabancı heyetlerde olduğu gibi İngiltere kralı tarafından kabul edildi. Turhan Paşa, II. Abdülhamid’in taziyelerini Kral Edward’a ilette. Kral, teşekkürlerini ilette ve Osmanlı heyetini kraliçeye takdim etti. Paşa, VII. Edward ile birtakım meseleleri görüşmek istese de kralın yoğunluğundan dolayı mümkün olmadı.

Londra’da bulunduğu müddet zarfında zamanın darlığından yakınmaktaydı. Şehirde birçok görüşme yapmayı planlasa da mümkün olmadı. Lakin verilen talimatları krala iletemese de talimatları İngiltere Başbakanı Lord Salisbury’e aktardı. Öte yandan Bâbîâlî’den gelen telgrafta Kral VII. Edward’a bir nişan hediye verilmesi yer almaktaydı. Turhan Paşa ve Karatodori Paşa’dan gelen telgrafta nişan takdiminin cenaze sırasında uygun olmayacağı ve verilen nişanın şimdilik çeşitli söylentilere neden olabileceğiydi. Osmanlı heyeti, nişan mevzusunu halletmek için İngiltere’de girişimlere başladı, 2 Şubat’ta İngiltere Hariciye Nazırı, Osmanlı heyetini kabul ettiği sırada “Nişan” meselesine mesai harcayacağını sözünü verdi.⁴⁴⁶

4 Şubat’ta Lord Salisbury’le görüşmeden evvel hariciye hazırlanmış daveti üzerine bir kez daha kabul edildi. Nişan meselesi sıcaklığını koruyordu ve Turhan Paşa da görüşmeyi

⁴⁴³ BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7.

⁴⁴⁴ BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7.

⁴⁴⁵ Christopher Hibbert, *Queen Victoria*, (United Kingdom: Da Capo Press, 2001), 492-500.

⁴⁴⁶ BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7.

şöyle aktarmaktadır; “Bugünkü görüşmemizde Hariciye nazırı “Nişan olayını unutmam, uygun zamanda bakacağım.” dedi. İkili arasında Transvaal meselesi gündeme geldiğinde II. Abdülhamid’in “bu meselenin İngiltere’nin istediği şekilde çözülmesini temenni” ettiği sözlerini aktardı. Hariciye Nazırı da nişan meselesini krala tebliğ edeceğini, bu rapora da nişan maddesini ekleyeceğini belirtti. Hariciye Nazırıyla gerçekleşen mülakatın ardından Lord Salisbury tarafından kabul edildi. Turhan Paşa ve Lord Salisbury arasında İngiltere’nin dış politikası da gündeme geldi.

Lord Salisbury, Turhan Paşa ve diğer heyet üyelerini gayet sıcak bir şekilde karşıladıktan sonra sultanın sağlık ve sıhhatini sordu. Nezaket dolu ifadelerin ardından Turhan Paşa, Transvaal meselesini gündeme getirdi ve Lord Salisbury; “Ah şu Transvaal, Transvaal” dedi.

Transvaal meselesinin sonrasında Osmanlı’yı ilgilendiren bölgesel meseleler görüşüldü. Turhan Paşa, *Times*’in Jön Türkçülerin yayın organı haline gelmesinden yakınmaktaydı, Mısır’da bulunan Ermenilerin faaliyetlerini ve Jön Türkçülerin “Şefik” adlı bir cemiyet kurduklarını, cemiyet kurmakla yetinmediklerini, Mısır’da bir dizi yayın faaliyetlerine girişerek Osmanlı aleyhinde propagandalarda bulundukları belirtti. Mısır Hidivi Abbas Hilmi’nin İsmail Kemal Bey, Ferik Osman ve Mahmud paşaları himaye ederek serbest bir şekilde devlet aleyhinde çalışmalarına imkân gösterildiğini de ekledi.⁴⁴⁷ Turhan Paşa, aldığı talimat gereğince Osmanlı Devleti’ni ilgilendiren meselelerde İngiltere’den siyasi destek aradığı da gözlerden kaçmadı.

Lord Salisbury, Hidiv meselesi karşısında hayret içinde olduğunu ve durumu Hariciye nazırıyla görüşeceğini belirtti ve *Times* gazetesinin ayrı İngiltere hükümetinin ayrı olduğunu söyledi. Lord Salisbury, konuyu Damat Mahmud Paşa’ya getirdi ve konu hakkında malumat almak istedi. Turhan Paşa, Salisbury’e Mahmut Paşa’nın “mesleği gereği menfaatçi, hayalperest ve nankör” olduğunu bildirdi. Salisbury, nişan maddesinden haberi olmadığını hariciye nazırının konuyla ilgileneceği sözünü verdi.⁴⁴⁸ Ayrıca İngiltere’nin İstanbul elçisine gösterilen muameleden dolayı da sultana ayrıca şükranlarını ilettili.⁴⁴⁹ Anlaşılan o ki Lord Salisbury, Osmanlı Devleti’nin ilgilendiren

⁴⁴⁷ BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7; BOA, Y.PRK. NMH., No.8, Gömlek No.57.

⁴⁴⁸ BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7.

⁴⁴⁹ BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7

konular da siyasi destek yerine Turhan Paşa'yı geçiştirmekle yetindi. Paşa'nın da aldığı talimatlardan öte geçemediği de gözlerden kaçmayan bir diğer husustu.

II. Wilhelm'le bir görüşme gerçekleştirmek istemişse de kayzerin cenazeyle meşgul olmasından mümkün olmamıştı. Turhan Paşa ve heyet üyeleri, kendilerine gösterilen ilgi ve alakadan son derece memnun kaldı.⁴⁵⁰ Paşa'nın Londra'daki ziyaretleri son buldu ve 5 Şubat'ta saraya arabalarıyla istasyona döndü.⁴⁵¹ Londra'dan Paris ve Peşte yoluyla İstanbul'a hareket etti.⁴⁵²

Sonuç olarak Turhan Paşa'nın bildiği dillerin yanısıra teşrifat adamı olması, popülerliği, cemiyet insanı olması da bu denli önemli görevlerde adının öne çıkmasını sağlamıştır.

3.12. Oldenburg Grandükası Friedrich August'a Mihmandarlığı (1902)

1902 yılı Turhan Paşa için oldukça yoğun geçti ve sene boyunca neredeyse İstanbul'u ziyaret eden tüm sivil ve siyasilere mihmandarlık yaptı. Görev almasında; tecrübesi, Avrupa bürokrasisine aşinalığı, teşrifat adamı olması, elçilik rütbesinde oluşu, devleti temsil yeteneğinin oluşu, ince düşünceli, ileri görüşlü, silik yapıda olmaması, seçkinliği önemli rol oynamıştı.

2 Nisan 1902'de Oldenburg Grandükası Friedrich August, Grandüşes Elizabet ve kızları Düşeş Sophie Charlotte, İstanbul seyahatine çıkmıştı. Turistik amaçla gerçekleşen seyahatte Friedrich August ve ailesi Lensahn II vapuruyla Tophane'ye vardıklarında kendilerini Turhan, Ahmed Ali paşalar, Talât, Abdullah ve Hüsametdin beyler karşılamıştı.

Bu arada Friedrich August ve aile fertlerinin İstanbul gezisi mihmandarları Turhan Paşa eşliğinde resmen başladı. Konuklar Büyükdere'de bulunan Almanya Sefarethanesi ziyaretinin ardından Turhan Paşa'nın rehberliğinde istimbotla Boğaz'a açıldılar ve Beylerbeyi Sarayı'nı seyrettiler. Ardından Avusturya, İtalya, İngiltere, İran sefarethanelerine uğradılar ve Mabeyn'deki yemeğe katıldılar. Yemeğin ardından Turhan Paşa'nın refakatinde İstabl-ı Âmire'den verilen arabalarla Dolmabahçe ve

⁴⁵⁰ BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7

⁴⁵¹ BOA, HR. SFR, 3, No. 504, Gömlek No. 12.

⁴⁵² BOA, Y.PRK. ŞD., No.3, Gömlek No.7.

Gümüşsuyu yoluyla tekrar Alman Sefarethanesine gittiler. Yarım saatlik ziyaretin sonunda tekrar Yıldız Sarayı'nda gayet sıcak bir atmosferde karşılandılar.⁴⁵³

Misafirler, Turhan Paşa'nın eşliğinde saraydan ayrıldı ve Tophane-i Âmire rıhtımındaki beş çifte kayıkla Lensahn II yatına döndü. Rıhtımdaki Lensahn II yatında mihmandarlar şerefine bir yemek tertip edildi.⁴⁵⁴ Yemeğin ardından Turhan Paşa, Beyoğlu'nda bulunan kilise ve Ayaspaşa'daki Almanya Sefarethanesi ziyaretlerinde hazır bulundu. Konuklara Hazine-i Hümayûn ile Bağdat Kasrı ziyaretlerinde eşlik etti ve sarayın Birunî kısmından hareketle Sarayburnu, Şişli ve Beyoğlu'nun ardından konakladıkları yata döndüler.⁴⁵⁵ 6 Nisan gecesini Lensahn II yatındaki davete Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası Turhan Paşa ve diğer devlet adamları da katıldı.⁴⁵⁶

Misafirlerin 7 Nisan'daki gezi programı da yoğun geçti ve Paşa'nın refakatinde Kapalı Çarşı'daki dükkân ve mağazalar, Salıpazarı, Fındıklı ve Kız Kulesi gezildi.⁴⁵⁷ Ziyaretçilerin ikinci defa Kapalı Çarşı'yı ziyaret etmek istemeleri üzerine Bâbü'lî ve Nuru Osmaniye Camii yoluyla Kapalı Çarşı'daki Antikacı Şahinyan Efendi ve Mahmut Paşa Çarşısı'ndaki Antikacı Sa'da Efendi'nin mağazasına girildi.⁴⁵⁸ Yorucu geçen alışverişin ardından 11.30'ta Rehber istimbotuyla tekrar kaldıkları yata döndü.⁴⁵⁹ Yattaki istirahatten sonra Turhan Paşa'nın eşliğinde Rehber istimbotuyla Dolmabahçe'ye gelindi ve sultan tarafından gayet sıcak bir şekilde karşılandılar.⁴⁶⁰

Misafirlerin İstanbul'daki son gününde 8 Nisan'da Turhan Paşa'nın rehberliğinde Ayaspaşa'da bulunan Alman Sefarethanesi, Rüstem Paşa, Süleymaniye Camiileri ve Şişli Hamidiye Etfal Hastanesi gezildi.⁴⁶¹ İstanbul'da bir hafta kadar kalan Grandük Frederich August, 9 Nisanda dönüş hazırlıklarına başladı.⁴⁶² Turhan Paşa, misafirlere

⁴⁵³ Fausto Zonaro, *Abdülhamid'in Hükümdarlığında Yirmi Yıl*, çev. Turan Alptekin-Lotto Romano, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 220.

⁴⁵⁴ *Sabah*, (6 Nisan 1902), 2.

⁴⁵⁵ *Sabah*, (7 Nisan 1902), 2.

⁴⁵⁶ *Sabah*, "Lensahn Yatında Ziyafet", (7 Nisan 1902), 2.

⁴⁵⁷ *Sabah*, (8 Nisan 1902), 2.

⁴⁵⁸ *Sabah*, "Çarşı-yı Kebiri İkinci Defa Ziyaret", (8 Nisan 1902), 2.

⁴⁵⁹ *Sabah*, "Fotoğraf Ahzı", (8 Nisan 1902), 2.

⁴⁶⁰ *Sabah*, (8 Nisan 1902), 2.

⁴⁶¹ *Sabah*, "Grandük Doldenburg Hazretleri", (9 Nisan 1902), 2.

⁴⁶² *Tercüman-ı Hakikat*, "Fehametlû Grandük Doldenburg Hazretleri", (8 Nisan 1902), 1.

Dolmabahçe Büyükkada'ya kadar eşlik etti ve görevi sona erdiğinde Mabeyn-i Hümayuna geri döndü.⁴⁶³

Başarılı geçen vazifesi sonrası Oldenburg Grandükası Turhan Paşa'ya, "Merit Nişanı" hediye etti.⁴⁶⁴ Paşa, yurt dışı görevlerinde başarılı çizgisini korurken diğer yandan da mihmandar olarak heyetlerde sıkça yer alıyordu.

3.13. Avusturya Prensesi Windisch Graetz'e Mihmandarlığı (1902)

21 Nisan 1902'de Avusturya-Macaristan Prensesi Windisch Graetz ve eşi Stefan, İstanbul'a turistik amaçlı bir seyahat gerçekleştirdi. Ziyaretçiler, 21 Nisan'da Llyod kumpanyasına ait Bucovina gemisiyle Tophane'ye demir atmasının ardından Pera Palace Oteline yerleşti. Bunun üzerine Turhan Paşa aldığı emirle otele giderek misafirlere bir karşılama töreni gerçekleştirdi.⁴⁶⁵

Misafirlerin bir sonraki günkü programı da netleşmişti; prenses, sultanın davetlisi olarak Beşiktaş yoluyla Yıldız Sarayı'na ulaştı ve kendilerini Turhan Paşa karşıladı.⁴⁶⁶ Prenses ve eşi, daha sonra Yıldız Sarayı'nda gerçekleşen resmi selamlık törenini izledi ve saraydaki resmî kabûlden sonra tekrar konakladıkları otele geri döndü.⁴⁶⁷ 23 Nisan'daki sultan tarafından tertip edilen yemeğe Turhan Paşa da katıldı.⁴⁶⁸ Paşa, konuklarla birlikte 25 Nisan'da Yıldız Sarayında ve Avusturya Sefarethanesi'ndeki resepsiyonda bulundu.⁴⁶⁹ İstanbul seyahati 26 Nisan'da son buldu ve II. Abdülhamid, misafirleri uğurlamak için Turhan Paşa'yı Pera Palace Oteli'ne göndermişti. Nihayetinde ziyaretçileri taşıyan demir 26 Nisan saat 3.30 sularında hareket etti.⁴⁷⁰

3.14. İngiltere Kralı VII. Edward'ın Taç Giyme Törenine Katılması (1902)

Kraliçe Victoria'nın vefat etmesi üzerine Londra'da teamül gereği taç giyme merasimi yapılmasına karar verildi. Osmanlı Devleti, Londra Sefiri Kostaki Paşa aracılığıyla gelen davet üzerine heyet göndermeyi planladı. Sultan, Londra'ya gidecek heyete

⁴⁶³ *Sabah*, "Grandük Hazretlerinin Avdeti", (9 Nisan 1902), 2.

⁴⁶⁴ BOA, İrade Taltifat [İ.TAL], No. 275, Gömlek No. 34, 1.

⁴⁶⁵ *Stamboul*, (22 Nisan 1902), 1.

⁴⁶⁶ *Stamboul*, (23 Nisan 1902), 1.

⁴⁶⁷ *Sabah*, "Prenses Windisch Gfrætz Hazeratı", (26 Nisan 1902), 1.

⁴⁶⁸ *Stamboul*, (24 Nisan 1902), 1.

⁴⁶⁹ *Stamboul*, (26 Nisan 1902), 1.

⁴⁷⁰ *Sabah*, "Windisch Gfrætz'in İ'zamları", (27 Nisan 1902), 1.

başkan olarak Şehzade Burhaneddin Efendi'yi düşünse de bu fikrinden vazgeçti.⁴⁷¹ Bunun yerine dönemin gözde ve popüler ismi Turhan Paşa'yı "husûsi sefir" unvanıyla ikinci kez Londra'ya gönderdi. Tercih edilişinde; önceki Londra görevini başarıyla yerine getirmesi, nezaketi, tecrübesi, bilgisi, seçkinliği önemli rol oynadı.

Ayrıca 24 Şubat'ta Londra'ya gidecek heyette; Şura-yı Devlet'ten Ali Namık Bey, Ferik Nâsır Paşa ve miralay rütbesinde bir devlet adamı yer aldı.⁴⁷² Heyetin gidiş dönüş masrafları için Turhan Paşa'ya 1000 lira verildi.⁴⁷³ Lakin İngiltere'deki hayat pahalılığından 1000 liralık harcırahın 1500 liraya çıkarılmasını talep etti.⁴⁷⁴

Osmanlı Devleti, Londra'da yapılacak olan taç giyme törenini her zamankinden daha fazla önemsiyordu. Bu hususta, Avrupa diplomasisini yakından bilen Turhan Paşa, taç giyme töreninde bulunacak heyetle ilgili kullanılması gereken diplomatik terimlerden ve diğer teşrifat kurallarının tarifini yaptı ve bir takım önerileri sıraladı. Londra sefiri Kostaki Paşa'ya yazdığı mektubunda önerileri şöyle sıraladı:

"Bir de iltifatname-i samilerinin bazı mahallerde resmi tetevvüce gidecek heyet-i mahsûsa hakkında "misyon" tabirinin isti'mali nazar-ı dikkat-i acizanemi celb eyledi. Bunun teşrifatça hakkımızda müstelzim olacağı sui-neticeye kemal-i vukûf ve tecrübe devletleri hasebiyle cümleden ziyade zat-ı sefiraneleri takdir buyuracakları iştibahım olmadığından şayet ali-i sefiranelerine has olan üslub hakimaneyle tashih-i kifayete müsara'at buyrulmuş ve heyete-i mahsûsanın İngiltere hükûmetine "misyon" değil Ambassador" olarak irae kılınmış olacağını ümid ediyorum. Bekâ-yı tevcihat-ı devletlerini niyaz ile zat-ı veli fehimaneleri kariben der-agus etmek şerefine nailiyetini lutf hakdan temenni eylerim."⁴⁷⁵

Lakin Londra yolculuğuna çıkmadan evvel romatizma ağrıları nüksetti.⁴⁷⁶ Nitekim iyileşir iyileşmez 18 Haziran'da İstanbul'dan hareket etti.⁴⁷⁷ Ayrıca görülen lüzum gereğince emrine Tercüme Odasından Agâh Efendi ve üç hizmetli daha eklendi.⁴⁷⁸ İstanbul'dan hareketlerinden kısa süre sonra Turhan Paşa'yı ve diğer heyet üyelerini

⁴⁷¹ *Le Figaro*, "La Turquie au Couronnement D'Edouard VII", (3 Nisan 1902), 2.

⁴⁷² BOA, İ.HUS, No. 95, Gömlek No. 52.

⁴⁷³ BOA, İ.HUS, No. 97, Gömlek No. 94.

⁴⁷⁴ Turhan Paşa, Moskova'ya resmi görevle giden Ziya Paşa'ya ek harcırah verilmesi konusunda kendisinin Ziya Paşa'dan bir mertebe daha yüksekte olduğunu kendisine daha fazla bir harcırah verilmesi beklentisi içine girmiştir. (BOA, Y.PRK. AZJ, No. 46, Gömlek No. 65).

⁴⁷⁵ BOA, HR. SFR, 3, No. 516, Gömlek No. 41.

⁴⁷⁶ BOA, HR. SFR, 3, No. 516, Gömlek No. 41.

⁴⁷⁷ BOA, HR. SFR, 3, No. 518, Gömlek No. 81.

⁴⁷⁸ BOA, HR. TH., No. 270, Gömlek No. 18.

taşıyan Konvansiyonel Treni 20 Haziran'da Sofya'da görüldü.⁴⁷⁹ Üç gün sonra 23 Haziran akşamı Paris'e ulaştı ve şehirde bir gün konakladı.⁴⁸⁰ Şehirde kendilerini Paris sefareti memurları karşıladı.⁴⁸¹

Kaleme aldığı anekdotlar, yolculuk hakkında detayları içermektedir:

“Şehr-i hal-i rûmînin altıncı Çarşamba günü der-bar şevket-karardan hareketle cumartesi günü akşamı Paris'e muvasalat olundu. Paris'te bir gün tevkifle pazartesi günü sabahleyin hareket ve Dover şehrinde haşmetlû İngiltere Kralı hazretleri tarafından heyet-i acizanemize mihmandar tayin olunan General Henderson tarafından bi'listikballe Londra'ya muvasalat ettik. Londra istasyonunda sefaret-i seniyye heyeti ile saray-ı kraliyye memurlarından bir zat tarafından istikbâl olunarak vürûdumuzda intizâr etmekte bulunan saray-ı kraliye arabalarına rakiben ikametimize mahsus olunan ve “Buckingham” Sarayı karşısında vaki olan Buckingham Palace Otel'i'ne misafir edildik. Biz pazartesi günü akşamleyin Londra'ya vasil olmuş olduğumuzdan Haziranın 24'üne müsadif olan ferdası Salı gününden beda ile ta yevm-i hareketimiz olan Haziranın 27. cuma günü sabaha kadar yani 3 gün zarfında hanedan-ı kraliye azasıyla ecnebi prenslerin ikametle defter-i mahsusa yine isimlerimizi kayd ettirmek ve diperi süferayı fevk-aladeye ziyaretle icra eylemekle meşgul olarak ve şu 3 gün zarfında birna bile istirahat etmeyerek Londra şehrinin cesamet ve vüs'at-i ma'lume-i fevkalâdesine mebni bütün ikametimize bu vizitelere hazır edildi. Londra'da üç gün ikametimizde çok bir şey olmadı.”⁴⁸²

Paris'te bir gün istirahat eden heyet, 25 Haziran saat 11 sularında Kale yoluyla Londra'ya hareket etti. Birkaç saat sonra Dover şehrine ulaşan Osmanlı heyetini İngiltere Devleti'nden General Henderson karşıladı. Yorucu geçen yolculuğun ardından mihmandarları refakatinde Londra'ya ulaştı.⁴⁸³ *Rasyonel Ajansı*'nın verdiği bilgilere göre, Victoria İstasyonu'nda heyeti Londra Sefiri Kostaki Paşa ve İngiltere hükümetinden Sir Jonh Maleneil karşıladı.⁴⁸⁴

Karşılamanın ardından Turhan Paşa ve diğer heyet üyeleri saray arabalarıyla Buckingham Palace'de kendilerine tahsis edilen odalara geçti, istirahatten sonra 25

⁴⁷⁹ BOA, Y.PRK. AZJ., No. 44, Gömlek No. 51.

⁴⁸⁰ BOA, Y.PRK. BŞK., No. 66, Gömlek No. 109.

⁴⁸¹ *Sabah*, “Heyet-i Mahsûsa”, (24 Haziran 1902), 1-3.

⁴⁸² Turhan Paşa'nın Londra görevi münasebetiyle kaleme aldığı takriri (BOA, Y.PRK. BŞK, 66/109).

⁴⁸³ BOA, Y.PRK. EŞA, No. 40, Gömlek No. 63; BOA, Y.PRK. BŞK, No. 66, Gömlek No. 109.

⁴⁸⁴ *Sabah*, “Tetevvûc”, (26 Haziran 1902), 1-2; *Sabah*, (4 Temmuz 1902), 1-2.

Haziran'da diğer ülke sefirleri gibi Kral VII. Edward'a "name-i hümayun"ları sunmak için hazır beklemeye geçti. Bu arada 25 Haziran akşamı Windsor Sarayı'nda kral tarafından bir gala yemeği tertip edilse de VII. Edward'ın rahatsızlandığı ve programın ertelendiği haberinin yayılması üzerine Londra Sefiri Kostaki Paşa, durumun doğruluğu araştırdı. Kâtiplerinden Reşat Bey'i randevu için kralın büyük oğlu Dö Galle'ye gönderdi.⁴⁸⁵ Gerekli randevu alındıktan sonra Turhan Paşa ve Nâsır Paşa, Prens Dö Galle tarafından kabul edildi. Dö Galle, taç giyme töreninin ertelenmesi konusunda üzüntü duyduğunu belirtti. Prens, II. Abdülhamid'in halini hatırlı sordu, teşekkür ederek kralın korkulacak bir hastalığının olmadığını ve ayrıca gündün güne daha iyi olduğunu hatta bugün sigara bile içtiğini söyledi. Turhan Paşa, sultanın da krala karşı samimi ve muhabbette olduğunu ve hastalığından dolayı üzüntü yaşadığını bildirdi.⁴⁸⁶ Heyetin bir sonraki görüşmesi ise İngiltere hariciye nazırı gerçekleşti ve siyasi meselelerin konuşulmadığı toplantıda gayet değerli bulduğu bu ziyaret adına teşekkürlerini ilettili.⁴⁸⁷

Turhan Paşa ve heyeti Londra'da toplamda üç gün kalmıştı. Üç günlük ziyarette, "Pek bir şey olmadığını, zamanın çoğu gece gündüz çalışarak, günlerinin dinlenmeden ziyade ziyaretlerle geçtiğini" belirtmişti. Turhan Paşa, de saat 11'de hareket edecekleri bilgisini sunsa da 27 Haziran'da İstanbul'a planlanan seyahat, Osmanlı heyetinin şehri gezmek istemesinden bir gün daha ertelenmişti.⁴⁸⁸

Ziyaretin ardından dönmek için hareket emrini beklemeye koyuldu.⁴⁸⁹ Beklediği emir nihayet 26 Haziran'da gelmişti.⁴⁹⁰ Turhan Paşa, Londra'da çoğu yeri gördüğünü ve zaman kaybetmeden Şûrat Şark trenine bineceklerini ifade etmişti.⁴⁹¹

Nitekim artık şehirden ayrılma vakti geldi. Osmanlı heyeti, 28 Haziran sabahı trenle Henderson'un eşliğinde sabah saat 11'de Dover şehrine geldiklerinde mihmandarıyla vedalaşarak İstanbul'a hareket etti.⁴⁹² Heyeti taşıyan Ekspres treni önce 3 Temmuz Viyana'ya,⁴⁹³ ardından 4 Temmuz'da İstanbul'a vardı.⁴⁹⁴ Londra görevindeki

⁴⁸⁵ BOA, Y.PRK. BŞK., No. 66, Gömlek No. 109.

⁴⁸⁶ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 40, Gömlek No. 63.

⁴⁸⁷ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 40, Gömlek No. 63.

⁴⁸⁸ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 40, Gömlek No. 63.

⁴⁸⁹ BOA, HR. SFR. 3., No. 518, Gömlek No. 88.

⁴⁹⁰ BOA, HR.SFR., 3., No. 518, Gömlek No. 89.

⁴⁹¹ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 40, Gömlek No. 63.

⁴⁹² BOA, Y.PRK. EŞA., No. 40, Gömlek No. 63; BOA, Y.PRK. BŞK, No. 66, Gömlek No. 109.

⁴⁹³ *Sabah*, "Hususi Telgraflar", (3 Temmuz 1902), 1-2.

izlenimlerini, icraat ve değerlendirmelerini sultana arz etmek için Mabeyn'in yolunu tuttu.⁴⁹⁵

Bu görev, Sultan II. Abdülhamid'in devletin imajını güçlendirmeye yönelik attığı adımlarda önemli görevlerde yer alan Turhan Paşa'nın İngiltere nezdindeki son göreviydi. Diğer görevlerinde olduğu gibi siyasi meseleler hakkında fikir alışverişinde bulunmak istese de şartlar buna elvermemişti. Paşa'nın Londra görevlerinde son derece sıcak ve içten ağırlandığı görüldü.

3.15.Prens Mirko'nun Karadağ'daki Düğününe Katılması (1902)

Turhan Paşa, Londra'dan dönüşü sonrası sadece bir hafta bile geçmemişti ki bu kez de ayağının tozuyla Karadağ Prensi Mirko'nun düğününe Çetine'ye yollandı. Görevi ise; yeni evlenecek çifti tebrik ve padişahın gönderdiği hediyeleri takdim etmektir.

Paşa'nın ziyareti 10 Temmuz 1902'de *Stamboul*'daki haberde; Karadağ Prensinin oğlu Mirko ile Matmazel Konstantinoviç'in düğünü için Şark Ekspresiyle Çetine'ye gönderildiği yazılıydı. Öte yandan Karadağ ziyareti sırasında kendisine Fiyüme Konsolosu Nikolaki Efendi eşlik etmekteydi.⁴⁹⁶

Düğüne katılan bir diğer davetli de Macar seyyah Mobrig idi. Mobrig, bazı bilgilerde hatalı bilgiler verse de notlarında Turhan Paşa hakkında şu ifadeler yer vermektedir:

“Turhan Paşa'yı daha önceleri tanımakla birlikte Prens Mirko'nun katılan davetliler arasındaydı. İngiltere Kralı VII. Edward'ın taç giyme törenine gönderildiğinden Londra'dan dönüyordu. Çetine'de sadece prensler tarafından değil, aynı zamanda halk tarafından da alkışlarla karşılandı. Zarafeti, narin hatları, sakin çehresi, nezaket ve akıl dolu gözleri dikkat çekiciydi. Ayrıca sultanın cömertliği de dillere destandı. Turhan Paşa, sultan adına yeni evlenen çift muhteşem hediyeler takdim etti; geline taç ve zümrütlerle dolu bir bileklik ve Prens Mirko'ya ise yakutlarla zenginleştirilmiş bir saat ve çok değerli bir zincir takdim etti. Turhan Paşa'nın güzel kesimli kıyafetleri, Karadağ'ın yerel kostümleriyle tezat oluşturuyordu. Düğünde bulunan misafirlerin arasında iki figür göze çarpıyordu; Karadağ Prensi Nikola ve Turhan Paşa. Gece yarısı civarında Prens Nikola şarap kadehini kaldırarak Turhan Paşa'ya seslendi. Sultanın şerefine bir kadeh daha

⁴⁹⁴ BOA, Y.PRK. ASK., No. 183, Gömlek No. 19.

⁴⁹⁵ *Sabah*, (4 Temmuz 1902), 1-2.

⁴⁹⁶ *Stamboul*, (10 Temmuz 1902), 2.

kaldırdı. Güzel sözlerin ardından duygu dolu anlar yaşayan Turhan Paşa, masada bulunanların tebriklerine tek tek cevap verdi.”⁴⁹⁷

Dostane ilişkilerinin devamı niteliğinde gerçekleşen bu ziyaret, Turhan Paşa özelinde ayrı bir yere sahipti. Zira Karadağ kraliyet ailesiyle olan samimiyeti günden güne artmaktaydı.

3.16. Rus Prensi Nikola Nikolayeviç’e Mihmandarlığı (1902)

Rusya Prensi Nikola Nikolayeviç’in Ekim 1902’deki ziyareti her ne kadar tursitik amaçlı olsa da seyahatin arkasında bir takım endişeler taşımaktaydı. Zira Rus Çarı II. Nikola, Nikolayeviç’i Osmanlı ülkesine göndererek son günlerde iyiden iyiye artan spekülasyonların önüne geçmek istemişti. Bunların en önemlisi de Hünkâr İskelesi Antlaşması’na benzer bir antlaşmanın iki devlet arasında imzalanacağı yönündeki söylentilerdi.

Nitekim Nikolayeviç’in Ekim ayında İstanbul’a ulaştığında mihmandarlığına Turhan ve Ahmed Ali paşalar tayin edilmişti. Turhan Paşa’dan beklenti ise; Rusya ile gelişen ilişkilerin olduğu bu dönemde misafirlerin rahat etmesini ve güzel zaman geçirmesini sağlamaktı.

Nikolayeviç, 5 Ekim’de ilk İstanbul’a ayak bastığında mihmandarı Turhan Paşa’nın eşliğinde Yıldız Sarayı’nı ziyaret etti. Gayet sıcak geçen atmosferin ardından Dolmabahçe’de kendilerini bekleyen Rus bandıralı Coubanetz vapuruna bindi.⁴⁹⁸ Rus prensi ilk Adalar’a hareket etti ve vapur sahile demir attı.⁴⁹⁹ Adanın içlerine doğru başlayan gezi adanın en yüksek tepesinde bulunan manastırı ziyaretiyle son buldu. Ziyaretin ardından vapurda mükemmel bir yemek tertip edildi.⁵⁰⁰ Yemekten hemen sonra Adalardan başlayan dönüş yolculuğu vapurun saat 8 sularında Dolmabahçe’ye dönmesiyle sonlandı ve Turhan Paşa’nın refakatinde Sahil Hisarı’nı gezdi.⁵⁰¹ Paşa, Nikolayeviç’in Osmanlı hariciye nazırı ve sadrazamının çalışma ofislerini ve Merasim Dairesi temasında yalnız bırakmadı.⁵⁰² Turhan Paşa, prens onuruna Yıldız Sarayı’nda

⁴⁹⁷ *Journal de Salonique*, “S.E. Turkhan Pacha”, (4 Eylül 1902), 2.

⁴⁹⁸ *Stamboul*, (6 Ekim 1902), 1.

⁴⁹⁹ *Sabah*, “Fehametilü Grandük Hazretlerinin Tenzihleri”, (5 Ekim 1902), 1.

⁵⁰⁰ *Stamboul*, (6 Ekim 1902), 1.

⁵⁰¹ *Tercüman-ı Hakikat*, “Sahilhisarı Âli’yi Ziyaret”, (5 Ekim 1902), 1.

⁵⁰² *Sabah*, “Fehametilü Grandük Hazretlerinin Tenzihleri”, (5 Ekim 1902), 1.

akşam yemeği verildiği sırada davetliler arasında yerini aldı.⁵⁰³ Turhan Paşa, Rus prensiyle yemekte geçen sohbetini şöyle anlatmaktadır:

“Yemek sırasında Prens Nikola Nikolayeviç, özel olarak sultana iyi dileklerinin yanında teşekkürlerini sunmak istediğini dile getirdi. Yarın sabah 9’da Beyoğlu’nda bulunan Rus Sefarethanesini ziyaret edeceğini ve selamlık resmi törenin izleyeceğini söyledi. Saraya ve Boğaziçi’ne gideceğini ardından da akşamı Rus sefarethanesine gidip akşam yemeğini orada yiyeceğini belirtti.⁵⁰⁴

Rus prensinin İstanbul seyahati kısa sürdü ve Mabeyn-i Hümayun’a giderek Sultan II. Abdülhamid’le son kez görüştü. İstanbul’da kendisine eşlik eden Turhan Paşa’yı da unutmadı ve ikili burada vedalaştı. Dolmabahçe’den George Poydu Nozev Vapuru’na binerek İstanbul’dan ayrıldı.⁵⁰⁵ Son derece başarılı geçen görevi sonrası Turhan Paşa’nın da olduğu heyet üyelerine birer portresini hediye etti.⁵⁰⁶

3.17. Livadya Fevkalâde Elçiliği (1902)

Rus Çarı Nikola, tatili için Livadya’ya gelmesi üzerine Osmanlı Devleti, Turhan Paşa başkanlığındaki bir heyeti üçüncü kez göndermeye karar verdi. Livadya fevkalade elçiliği vazifesi, hediyeleşmenin ötesinde bölgesel konuları ele almak, ikili meseleleri görüşmek ve son zamanlarda Avrupa’da yayılan spekülasyonların önüne geçmekti. Bunlardan biri de Prens Nikolayeviç’i İstanbul’a göndermesine sebebiyet veren Hünkâr İskelesi Antlaşması’na benzer bir antlaşmanın imzalanacağıydı.⁵⁰⁷

Livadya yolculuğunu şöyle aktarmaktadır:

“Geçen Çarşamba gecesi saat dörtte Dersaadet’ten hareket ve Perşembe günü saat yedide Yalta’ya muvasalat olundu. Yalta’ya yarım saat mesafede bulunan Livadya saray-ı imparatorisi piş-gahından mürur olunduğu sırada vapur-ı hümayunu alay sancaklarıyla rasime-i selam ifa olunmuştur. Limana muvasalat-ı acizanemizle beraber gerek canib-i imparatoriden ve gerek hükümet-i mahalliyye tarafından resm-i hoş-amedî icra etmek üzere izam kılınan yaveran ile memurin kabul olundu. Ba’dehu suret-i mahsusada tertib ve rayat-ı zafer-gayat-ı Osmaniyyeye ile tezyin

⁵⁰³ *Stamboul*, “La Grand Duc Nicolas a Constantinople”, (6 Ekim 1902), 1.

⁵⁰⁴ BOA, Y.PRK. HR, No. 32, Gömlek No.16.

⁵⁰⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, “Fehametlû Grandük Hazretlerinin Şehrimizden Avdetleri”, (6 Ekim 1902), 1.

⁵⁰⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, “Fehametlû Grandük Hazretlerinin Şehrimizden Avdetleri”, (6 Ekim 1902), 1.

⁵⁰⁷ Ömer Faruk Can, *Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı: Azmzade Sadık El-Müeyyed Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1860-1910)*, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 83.

olunmuş olan bir tak-ı zaferden geçilerek ikamet-i kemteranemize tahsis olunan Livadya sarayına saray arabalarıyla azimet edildi.”⁵⁰⁸

Turhan Paşa, hareket emrini alır almaz İzmir Vapuruyla Yalta’ya doğru yola çıktı.⁵⁰⁹ Paşa’ya ihtiyaç duyduğu giderler için 400 lira verildi.⁵¹⁰ Yalta’ya ulaştığında geçmişte olduğu gibi üst düzey devlet adamları tarafından şaşıaalı şekilde karşılandı.⁵¹¹ Törenin ardından saray arabalarıyla Livadya Sarayı’na doğru yola koyuldu.⁵¹² Bu arada heyetin rahat etmesi adına mükemmel bir daire tesis edildi.⁵¹³ Ayrıca karşılama sırasında Rus Hariciye Nazırı Lamdsdorff’a “name-i hümayun”un bir nüshasını teslim etti ve saat 6.30’da sarayda kabul için beklediği sırada Prens Torbecku’yla saraya gitti. Çar tarafından her zamanki gibi samimi bir ortamda kabul edildi. Ardından iki devlet arasında eskiden beri var olan dostluğun simgesi olarak çara “name-i hümayun”u teslim etti. Çar da aynı duygu ve düşüncelerle dostluğun devamını arzu ettiğini dile getirdi. Paşa da Nikola’dan mücade isteyerek heyet üyelerini tanıttı.⁵¹⁴ Çar, diğer heyet üyelerini ödüllendirdiği gibi Turhan Paşa’yı onure etmek istedi ancak “Aleksandr Nevsky” nişanına sahip olduğundan bu kez de süslü altın sigara kutusu hediye etti. Paşa, aldığı hediyeden sonra sultanın gönderdiği halıları, seccadeleri ve sigara tütünleri ve nefis kumaşları da takdim etti. Keza, hediyeler bununla sınırlı değildi; mücevherlerin yer aldığı sandığın anahtarını çara sunduğu sırada Turhan Paşa; “Sultanımız bu sandığı kendi elleriyle yapmış ve mübarek-i hümayunlarıyla kapatmışlardır.” Çar da; “Öyleyse açmak benim vazifemdir” diyerek açtı. Paşa, ayrıca gönderilen bohçayı ve süslü iğneyi verdi.

Hediyelerin ardından kahve faslına geçildi ve kahve ve sigaralar içildiği sırada çar, sultanın son derece ihlaslı, samimi ve sadık bir dost olduğunu söyledi. Turhan Paşa, Sultan II. Abdülhamid’den aldığı talimatların bir kısmını dile getirdiği anda vaktin darlığından ötürü görevinde kusur etmemek adına endişelendiğini bildirdi. Nikola da

⁵⁰⁸ Turhan Paşa’nın 1902 tarihli sefaretnamesi (BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 19).

⁵⁰⁹ *Sabah*, “Heyet-i Mahsûsa”, (5 Kasım 1902), 1-2.

⁵¹⁰ BOA, İ.HUS., No. 100, Gömlek No. 50.

⁵¹¹ *Tercüman-ı Hakikat*, “Heyet-i Mahsûsanın Yalta’ya Muvasalatı”, (4 Kasım 1902), 1.

⁵¹² Aydın, *Livadya*, 345.

⁵¹³ *Tercüman-ı Hakikat*, “Heyet-i Mahsûsanın Yalta’ya Muvasalatı”, (4 Kasım 1902), 1.

⁵¹⁴ Topçu Ferik Rıza ve Sadık el-Müeyyed Paşalara Stanislas Nişanı, Hüseyin Agâh Efendi’ye bir altın tütün tabakası, İzmir Vapuru Süvarisi Rıza Bey’e Stanislas Nişanı Onur, Kuzma, Şevket Beylere üçüncü dereceden Stanislas nişanları verilmiştir. (*Tercüman-ı Hakikat*, “Heyet-i Mahsusa”, (5 Kasım 1902),1).

endişelenilecek durum olmadığını, sultandan ne gelirse gelsin kıymetli olacağını ve kendisini ertesi gün saat 6’da hususi ve sivil halde kabul edeceğini belirtti.

Nihayet görüşme saati gelmişti, önceki gün yarım kalan görüşme mesirede yemek yedikten sonra imparatorun çalışma ofisinde gerçekleştirildi. Görüşme, Prens Aleksandr Mihailoviç’in 1901’de Bulgaristanve İstanbul ziyareti üzerine başladı ve bu seyahat bir takım kötü yorumlara sebebiyet vermişti. Turhan Paşa, Sultan II. Abdülhamid’in; “spekülasyonların arkasında iki hükümdarı çekemeyenlerin oyunu” sözlerini hatırlatmasıyla Rus Çarı, Aleksandr’ı önce Bulgaristan’a daha sonra İstanbul’a göndererek bu kötü yorumların önüne geçmeye çalıştığını söyledi.

İkili arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması’nın yeniden canlanacağı yönündeki asılsız iddialar konuşuldu. Sultan’ın sözlerini şöyle aktardı; “Böyle bir şeyin mümkün olmadığını ve antlaşmaya vakıf olduğunu”, buna da “bir edepsizin [edepsiz dediği Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa] Konya’ya kadar gelmesi ve diğer bir edepsizin [Kaptan-ı Derya Ahmet Fevzi Paşa] kumandasında çalıştığı donanmayı kaçırarak Mısır’a götürmesinin sebebiyet verdiğini” belirtmişti. Ayrıca bu antlaşma “ataları tarafından imzalanmış ve Osmanlı Devleti o zaman zarfında dost Rusya’nın büyük yardımını gördüğünü ve eğer antlaşma bir gün icap ederse yeniden yürürlüğe girebilirdi” şeklinde bildirmişti.

Nikola, iki sene evvelki sohbeti yeniden açma gereği duydu. Rus donanması hiçbir zaman Osmanlı Devleti’nin aleyhinde hareket etmeyeceğini belirtse de Turhan Paşa da bu sözleri eskisi gibi duyumsamazlıktan gelmekteydi.

Sultan’ın rahatsızlık duyduğu diğer bir mesele de İgnatiyef idi. Sultan, “İgnatiyef’in Sofya’ya sarf ettiği sözlerden fazlasıyla sıkılmıştır” demesi üzerine bu sözlere karşılık olarak “Ben de çok sıkıldım. Bu herifin zaten ortalığı karıştırmayı sevmek gibi kötü bir ahlakı vardır. Bu haline ihtiyarlık münasebetiyle bir de bunaklık da eklendi. Bulgaristan’ı terk etmesi yönünde telkinde bulundum.” Daha sonraki gelişmelerden de anlayacağımız üzere çarın uyarıları İgnatiyef üzerinde etkili olmamıştır.

İkili arasındaki sohbet her zamanki gibi Osmanlı Devleti’ni ilgilendiren meselelere gelmişti. Çar, meseleleri bildiği halde Turhan Paşa’nın ağzını arasa da deneyim sahibi diplomat da çarın fikrini öğrenmek istemişti.

Nikola: “Son günlerde ağızdan ağıza yayılan İtalya’nın Trablusgarp ilgisinin amacı nedir?

Turhan Paşa: İtalyan Mösyö Benetit'in mecliste yaptığı konuşmada dost ve yakın bir ülkeye karşı düşmanca bir harekette bulunulmayacağı fikri ön plandaydı. Ancak İtalya ile Fransa arasında bir antlaşmanın imzalandığı gazetelerde yazmaktaydı. Bu antlaşmanın içeriğini elbette sizler biliyorsunuz. Bu haberler gösterir ki İtalya'nın Trablusgarp'a bir ilgisinin olduğudur.

Nikola: Öyle bir antlaşmadan asla haberim yoktur. Lakin bu haberler meclis usulüyle idare edilen ülkelerde hükümetlerin iktidarda kalmaları üzere halka hoş görünmek adına ortaya attıkları sözlerdir. Bu olay havadis ve gösteriden ibaret olabilir.

Turhan Paşa: Sizin düşünceniz nedir? İtalya, deniz ötesinde Trablusgarp'ı işgal edebilir mi?

Nikola: Bana göre İtalya'nın gücü ne derecede olursa olsun Trablusgarp'ı işgal edemez. Çünkü orası bir İslam beldesi ve yaşayanların çoğu silahşordur. Olsa olsa sahilde birkaç beldeyi tahrip edebilirler.

Turhan Paşa: Ben de öyle düşünüyorum. Geçmişlerine bakarsak böyle şeyleri yapabileceklerine ihtimal verilemez.

İmparator, İngiltere hakkında fikirlerini de beyan etmiştir.

Nikola: İngilizler Yemen'de ne yapmak istiyorlar?

Turhan Paşa: Eskiden beri Osmanlı Devleti idaresinde bulunan birkaç nahiye hakkında hak iddia etmekte. Fakat bunu ispat edememekteler.

Nikola: Menfaat politikası da bir politikadır. Ancak bunun bir yolu olmalıdır. Menfaat kastıyla başkasının hakkına tecavüz edilmemelidir. Nitekim istifade edeceğim diye de sokakta giden bir adama saldırarak malını gasp etmek, namuslu bir hareket olmaz.

İtalya ve İngiltere'nin siyaseti değerlendirildikten sonra konu Balkanlara geldi. İmparator, Osmanlı Devleti'nin de dostu olan Karadağ prensi, kendisine gönülden bağlılığının yanısıra Bulgaristan'ı kendisine yaklaştırdığını belirtmekteydi. Geriye Sırbistan kalıyordu ve onun da bu raddeye geleceğine inanmaktaydı. Bu üç devletin imparatora bağlılığı Balkanların güvenliği için elzemdi. Rusya'nın bu sayede türlü isteklerini kabul ettirmesini kolay olduğunu, Osmanlı ülkesine bir saldırı yapılmamasında yana olduğunu ve bu politikayı dört seneden beri izlediğini söylemedi. Bunun iki şekilde faydalı olduğuna dikkat çekerken ilki, küçük devletlerin güvenliği ihlal edecek hareketleri Rusya'nın menfaatlerine aykırı olduğundan böyle bir şey kalkışamayacaklarıydı. İkincisi ise, Avrupalı Büyük Devletler karşılarında üçlü bir

devlet olduğunu bildiklerinden Balkan coğrafyasına saldıramazlardı. Sultan, eğer ricasını kabul edip bunları uyguladığı sürece eğer bir de Makedonya'daki Rus politikasını sekteye uğratacak şeyler olmazsa Balkanlar'da senelerce huzur ve asayişin devam edeceğine inanmaktaydı.

Turhan Paşa, bu sözlere karşılık Balkan politikasının Osmanlı Devleti'nin de gündeminde olduğunu; "Sultan'ın Karadağ ve Sırbistan ile ilişkileri düzeltti" cevabını verdi. İmparator; "Evet çok iyi biliyor olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin hareketlerini beğenerek ve hayretle izlemiştim."⁵¹⁵ Çarın, Balkan politikası sözlerinden anlaşılacağı üzere bölgede daha etkin politikalar izleyeceklerinin işaretini vermekte ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığını korumasını da Rusya'ya bağlı olduğunu ima etmişti.

Nikola, Görüşme sonra erdiği sırada hediyelerin güzelliğinden ve Hereke Fabrikası'nın son zamanlardaki çalışmalarından bahsetmişti.⁵¹⁶ Turhan Paşa'nın bir sonraki görüşmesi Rusya Hariciye Nazırıyla gerçekleşmiştir. Hariciye nazırı, Turhan Paşa'yı gayet samimi ve dostane bir şekilde karşılamıştı ve yemeğin ardından Turhan Paşa'yı bir köşeye çekerek; "Makedonya'nın halini hiç iyi görmüyorum. İlkbaharda fena olaylar patlak verecek zannediyorum. Bu durum yalnız batının değil aynı zamanda doğunun da güvenliğini ihlal edeceğinden korku ve endişe içindeyim. Lakin umarım bir şey olmaz." dedi.

Turhan Paşa ve heyet üyeleri saat 12'de kuşluk yemeğine davet edildi, saraydaki resepsiyonun ardından Çar II. Nikola'yla vedalaştı. Pazar günü sabahın ilk saatlerinde Yalta'dan İstanbul'a hareket etti. Livadya görevindeki raporunu sunmak için Mabeyn'in yolunu tuttu.⁵¹⁷

3.18. Alman Prenslerinin İstanbul Ziyaretindeki Mihmandarlığı (1903)

Kayzer II. Wilhelm, büyük oğlu Friedrich Wilhelm ile küçük oğlu Prens Eitel Friederich'i İstanbul'a göndermeye karar verdi. Alman prensleri, II. Abdülhamid'e hürmetlerini sunmak adına ilk olarak 6 Nisan 1903'te Saphir Vapuruyla Çanakkale'ye vardı. Osmanlı Devleti, Alman heyeti karşılamak için Turhan Paşa'nın olduğu diplomatik heyeti Çanakkale'ye gönderdi. Misafirler, Çanakkale'ye vardıklarında "hoş-

⁵¹⁵ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 19.

⁵¹⁶ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 19.

⁵¹⁷ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 19; BOA, Y.PRK. HR, No. 32, Gömlek No.20.

âmedi” töreni düzenlendi. Prenslere Çanakkale ve İstanbul’da bulundukları müddetçe Turhan ve Ahmet Ali paşalar mihmandar olarak refakat etti.⁵¹⁸

Birkaç saatlik deniz yolculuğunun ardından prensler 7 Nisan’da İstanbul’a vardı.⁵¹⁹ Dolmabahçe’deki karşılamada Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası Turhan Paşa da yerini aldı.⁵²⁰ Hareket saati geldiğinde Alman prensleri, İstabl-ı Âmire’den alınan dört arabaya bindi⁵²¹ ve Turhan Paşa’nın refakatinde Yıldız’da misafirlere karşılama töreni yapıldı.⁵²² Prenslar, Yıldız Sarayı’nda öğle yemeğini yedikten hemen sonra Paşa’nın eşliğinde devlet adamlarını ve çeşitli ülke elçilerini ziyaret etti.⁵²³ Turhan Paşa, misafirlerine Beşiktaş ve Dolmabahçe yoluyla Ayaspaşa’da bulunan Almanya Sefarethanesi temaslarında eşlik etti.⁵²⁴

Sefarethaneden hemen sonra Turhan Paşa, prenslerin Taksim, Beyoğlu, Tepebaşı, Galata Köprüsü, Sultan Hamamı, Fincancılar Yokuşu yoluyla Süleymaniye Camisini ziyaretlerinde yerini aldı. Konuklar, Turhan Paşa’nın refakatinde Süleymaniye Camisi’nden sonra Harik Kulesi, Bayezid Camisi, Makasçılar yoluyla Sultanahmet Meydanı’nı gezdi. Prenslar, Sultanahmet’te Kayzer II. Wilhelm anısına yapılan Çeşme’yi, meydana bulunan Dikili Taşları inceledi. Prenslar Paşa’nın eşliğinde Divanyolu, Bâbîâli Caddesi, Rıhtım, Tophane, Dolmabahçe, Beşiktaş yoluyla tekrar Merasim Dairesi’ne döndü.⁵²⁵

Alman prenslerinin İstanbul’daki ikinci günleri de oldukça yoğun geçmişti; Merasim Dairesi’ndeki kahvaltının ardından İstabl-ı Âmire tarafından verilen arabalara bindiler.⁵²⁶ Turhan Paşa, konukların Beşiktaş, Dolmabahçe, Tophane, Galata ve Galata Köprüsü’nden Bahçe Kapısı ile Salkım Söğüt yoluyla Ayasofya Camisi ziyaretinde hazır bulundu.⁵²⁷ Alman prenslerine Alman Çeşmesi ve Müze-i Hümayun’unda eşlik

⁵¹⁸ *Sabah*, “Kale-i Sultaniye’ye Muvasalat”, (6 Nisan 1903), 1.

⁵¹⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, “Misafir-i Kiram Hazret-i Sultan”, (7 Nisan 1903), 1.

⁵²⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, “Dolmabahçe Saray-ı Hümayununda”, (7 Nisan 1903), 1.

⁵²¹ *Tercüman-ı Hakikat*, “Arabaların Tertibatı”, (7 Nisan 1903), 1.

⁵²² *Tercüman-ı Hakikat*, “Yıldız Saray-ı Hümayûna Muvasalat”, (7 Nisan 1903), 1.

⁵²³ *Tercüman-ı Hakikat*, “Süfera-yı Ecnebiye Hazeratı”, (7 Nisan 1903), 1.

⁵²⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, “İstanbul Cihetinde”, (7 Nisan 1903), 1.

⁵²⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, “İstanbul Cihetinde”, (7 Nisan 1903), 1.

⁵²⁶ *Sabah*, “İstanbul’da İkinci Yevm-i Nezde”, (8 Nisan 1903), 1.

⁵²⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, “İstanbul Cihetinde”, (8 Nisan 1903), 1.

etti.⁵²⁸ Burada kendilerini Müze-i Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey ve diğer müze çalışanları karşıladı.⁵²⁹

Turhan Paşa, ziyaretçilere Topkapı Sarayı, Bağdat Kasrı ve Sultan II. Mahmud Türbesi Haydarpaşa'da refakat etti.⁵³⁰ Prensler, Haydarpaşa'da Turhan Paşa'nın eşliğinde rıhtımda bulunan vinç dairesini, elektrik ve un fabrikasını incelediler.⁵³¹ Ayrıca, Sultan II. Abdülhamid'in 25. Sene-i devriyelerine özel yapılan dalga kıran bariyerinin yanı başına dikilen elektrikli fenerleri seyrettiler.⁵³²

Prensler, Haydarpaşa'nın ardından Mekteb-i Tıbbi Şahane'yi ve hemen sonra Selimiye, Karacaahmet, Doğancılar yolunu kullanarak Üsküdar iskelesine uğradı.⁵³³ Üsküdar limanında hazır bekleyen vapur Tophane limanına doğru hareket etmişti.⁵³⁴ Turhan Paşa, Alman prenslerinin Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa ve İtalya sefarethanelerini ziyaretlerinde hazır bulundu.⁵³⁵ Misafirler, 8 Nisan'da Gümüşsuyu, Dolmabahçe, Beşiktaş yolunu kullanarak Yıldız Sarayına varmıştı ve Paşa'nın da hazır bulunduğu bu yemek programı saat 1.30 sularında başlamıştı.⁵³⁶

İstanbul'daki üçüncü günleri de yoğundu; 8 Nisan'da Turhan Paşa'nın da yer aldığı birinci arabaya bindiler. Paşa'nın refakatinde İhlamur, Nişantaşı, Pangaltı, Taksim, Beyoğlu, Tepebaşı ve Galata yoluyla Nuru Osmaniye Camisi bölgesine indiler.⁵³⁷ Kapalı Çarşı'daki Kuyumcular Çarşısı'nı gezdikten sonra Aynacılar Kapısı'nda bulunan Antikacı Muiz'in mağazasını ziyaret ettiler. Birçok eseri dikkatlice inceledikten sonra bir altın kordon, gümüş tepsi, gümüşten imal edilmiş küçük bir tozluk, işlemeli bir havlu ve gümüşten yapılmış zarif bir tas satın aldılar. Alışverişten hemen sonra Yeni Çarşı'daki Antikacı Ruber Efendi'nin mağazasında Turhan Paşa'nın eşliğinde birçok kıymetli eşya satın beğendiler. Alışverişten hemen sonra Mahmud Paşa, Küçük Camii, Sultan Hamamı, Yeni Camii ve Galata Köprüsü yoluyla Tophane rıhtımına döndüler.⁵³⁸ Alman prensleri, mihmandarları onuruna verilen öğle yemeğinden sonra Teşrifîye

⁵²⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, "Ayasofya Camii Şerifini Ziyaret", (8 Nisan 1903), 1

⁵²⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, "Müze-i Hümayunu Temaşa", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, "Topkapı Sara-yı Hümayûnu Ziyaret", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³¹ *Tercüman-ı Hakikat*, "Haydarpaşa'da", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³² *Sabah*, "Rıhtım Müştemilatını Temaşa", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³³ *Tercüman-ı Hakikat*, "Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane Binasını Ziyaret", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, "Avdet", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, "Süfere-yı Ecanibiyeye İade-i Ziyaret", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, Ziyafet-i Seniyye-i Mülûkane", (8 Nisan 1903), 1.

⁵³⁷ *Sabah*, "İstanbul'da Üçüncü Yevm-i Nezde", (9 Nisan 1903), 1-2.

⁵³⁸ *Sabah*, "Çarşı-yı Kebiri Ziyaret", (9 Nisan 1903), 1-2.

Vapurundaki merasime katıldılar.⁵³⁹ Merasimin akabinde Turhan Paşa, misafirleri Sarayburnu yoluyla Yedikule, Edirnekapı, Kariye Camisi ziyaretinde refakat etti. Haliç'i seyrettikten sonra Dolmabahçe sahiline döndüler.⁵⁴⁰ Paşa'nın eşliğinde Yıldız Sarayı'nda kendileri adına verilen yemeğe teşrif ettiler. Bu yemek saat 1.30 sularında başlayıp 2.30'da sona erdi Osmanlı devlet erkânının da hazır bulunduğu bu yemek sırasında sultan, prenlere ayrı ayrı iltifatta bulundu. Kendilerine Hamidiye Etfâl Hastanesi'nin de içlerinde bulunduğu bir fotoğraf albümü hediye edildi.⁵⁴¹

Alman prenlere, İstanbul'daki son günlerinde Turhan Paşa'nın eşliğinde Yıldız Sarayı'nda yer alan Eski Silah, Nadide Eserler müzelerini ve Çini Fabrikasını inceledi. Daha sonra İstabl-ı Âmire'de bulunan atları ve saray içinde bulunan bahçeleri dolaşarak Merasim Dairesi'ne döndü.⁵⁴² Prenslere, son günde Sultan II. Abdülhamid'le görüşerek gördükleri ilgi ve alakadan ötürü teşekkürlerini sundu. Ardından dört atlı arabaya binerek Turhan Paşa, eşliğinde 5.30 sularında arabalarından inerek Saphir Vapuruna bindi. Saphir ve Loreley vapurlarında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın da katılımıyla bir veda yemeği düzenlendi.⁵⁴³ Turhan Paşa ve diğer bürokratların da hazır bulunduğu yemek devam ettiği sırada akşam saat 6.30'da Teşrifîye, Safir, Lorelei, Kemer ve Rehber istimbotları İstanbul Boğazı'na açıldı.⁵⁴⁴ Bu arada Turhan Paşa, sultanın gönderdiği samimi duygular içeren mektubu prenlere paylaştı.⁵⁴⁵

Prenslere, Turhan Paşa'nın refakatinde Boğaz'a ve Tarabya'da bulunan Almanya Sefarethanesinde bir saat kaldılar ve sonrasında Alman Moltke'nin kaldığı evi ziyaret ettiler. Prens Eteil, elindeki fotoğraf makinesiyle Boğaz'dan birkaç kare resim aldı ve Rumelikavak'a kadar gidildi, ayrıca akşam saatlerinde Dolmabahçe'ye döndüler.⁵⁴⁶

Turhan Paşa'nın da görevi Alman prenlere, 10 Nisan 1903'te İstanbul'dan ayrılımlarıyla son buldu. Saphir Vapuru sabah erken saatlerinde Çanakkale'ye doğru yola çıktı. Osmanlı mihmandar heyeti ise Fuad Vapuruyla Yeşilköy açıklarına kadar eşlik etti.⁵⁴⁷

⁵³⁹ *Sabah*, "Loreley Vapurunda Ziyafet", (9 Nisan 1903), 1-2.

⁵⁴⁰ *Sabah*, "Sur'un Temaşası", (9 Nisan 1903), 1-2.

⁵⁴¹ *İkdam*, "Ziyafet-i Seniyye", (9 Nisan 1903), 2.

⁵⁴² *Sabah*, "Misafir-i Kirâm Fehametlü Prenslere Hazeratı", (10 Nisan 1903), 1-2.

⁵⁴³ *Sabah*, "Safir Yatında Ziyafet", (10 Nisan 1903), 1.

⁵⁴⁴ *Sabah*, "Safir Yatında Ziyafet", (10 Nisan 1903), 1.

⁵⁴⁵ BOA, Y.PRK. AZJ, No. 47, Gömlek No.74.

⁵⁴⁶ *Sabah*, "Boğaz İçinde", (9 Nisan 1903), 1-2.

⁵⁴⁷ *Sabah*, "Arz-ı Teşekkürat", (10 Nisan 1903), 1.

3.19. Rus Prensesi Maria'ya İstanbul'daki Karşılması (1903)

Turhan Paşa'ya Alman prenslerine mihmandarlığının 1,5 ay sonrası bu kez de Rus hanedan üyesinden Maria'ya karşılama görevi verildi. Hatırlanacağı üzere Paşa, 1 sene önce İstanbul'u ziyaret eden Rus Prensi Nikolayeviç'e mihmandarlık yapmıştı.

Rusya hanedanından Aleksandr Vladimir Aleksandroviç'in eşi Maria, Yunanistan'a seyahati sırasında 23 Mayıs 1903'te İstanbul'a uğradı. Sultan, Maria'nın İstanbul'a yaklaştığı haberini alır almaz "hoş-âmedî" için Turhan ve Rami paşaları Kavak'a gönderdi. Turhan Paşa'nın başkanlığındaki heyet Fuad Vapuruyla Kavak'a ulaştı. Osmanlı heyeti, Kemer istimbotuyla Standart yatına çıkarak karşılama töreni gerçekleştirdi.⁵⁴⁸ Paşa, törenden hemen sonra bir süre prensesle sohbet etti.⁵⁴⁹ Rus bandralı Standart vapuru Sarıyer'den sonra 23 Mayıs'ta Dolmabahçe'ye demir attı.⁵⁵⁰ Turhan Paşa ve diğer heyet üyeleri, Yeşilköy'e kadar prensesi taşıyan vapura refakati sonrası görevleri de son buldu.⁵⁵¹

3.20. Şam-Maan Demiryolu'nun Açılış Töreni ve Hayfa Hattı Teftişi (1904)

Turhan Paşa'nın çeşitli diplomatik görevlerin dışında başka vazifeler de verilmişti ki bunların başında Hicaz Demiryolunun Şam-Maan kısmının açılışıydı.⁵⁵² Zira bu görev Paşa'nın Arap coğrafyasına gerçekleştirdiği ilk seyahat olması bakımından önem teşkil etmekteydi. Ayrıca bu açılışın bir önemi daha vardı; Sultan II. Abdülhamid'in 25. Cülûs'una denk gelen tarih olan 1 Eylül 1904'e denk gelmekteydi ve açılış töreninin şaşıaali geçmesine özel önem vermekteydi.⁵⁵³

Hicaz Demiryolu Osmanlı için ayrı bir öneme sahipti; Hac kafileleri yolda susuzluk yaşarken, çoğu kimse bu zorluklar nedeniyle de bu hac yolculuğundan vazgeçme noktasına gelmişti. Sultan, bu durumu ortadan kaldırma adına güzergâh üzerinde hummalı çalışmalar başlattı.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ *Sabah*, "Grandüşes Maria Pavlona Hazretleri", (24 Mayıs 1903), 2.

⁵⁴⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, "Grandüşes Vladimir Aleksandroviç", (24 Mayıs 1903), 1.

⁵⁵⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, "Grandüşes Vladimir Aleksandroviç", (24 Mayıs 1903), 1.

⁵⁵¹ *Sabah*, "Grandüşes Maria Pavlona Hazretleri", (24 Mayıs 1903), 2.

⁵⁵² *Le Journal Des Transport*, (18 Şubat 1905), 82.

⁵⁵³ Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 155-156.

⁵⁵⁴ Mustafa Refik, "Heyet-i Muhteremenin İzmir'e Muvasalatı", *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904), 1.

Bu başlık altında Turhan Paşa'nın Hicaz Demiryolun Şam-Maan kısmının açılış görevi ve sonrasında Hayfa demiryolu teftişinden bahsedilecektir.

Gerçekleşecek olan törenin açılışına özel görevlerdeki başarısıyla göze giren Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası Turhan Paşa tayin edildi.⁵⁵⁵ Paşa'ya 10 Ağustos 1904'te heyet başkanı olarak yol masrafları için 100 lira verildi.⁵⁵⁶ Yolculukta herhangi bir aksilik yaşanmaması adına gerekli kontroller tamamlandı. Ayrıca birçok basın mensubu da seyahatte yer aldı.⁵⁵⁷ Sultan II. Abdülhamid, Arap kökenli devlet adamlarına sahip olmasına rağmen bu göreve Turhan Paşa'yı uygun görmüştü. Paşa, her ne kadar coğrafyaya ve toplumsal yapıya yabancı olsa da sadakati ve çalışkanlığı daha ağır basmıştı.

Turhan Paşa'nın Şam-Maan yolculuğu sandal yardımıyla Kabataş Limanı'na gelmesiyle başladı.⁵⁵⁸ Şam-Maan'a gidecek olan heyet üyeleriyle tek tek görüşme gerçekleştirdi.⁵⁵⁹ İzmir Vapurunda tüm kontroller yapıldı, alay sancaklarıyla donatıldı ve günlerce sürecektir yolculuk resmen başladı.⁵⁶⁰ İzmir Vapuru, hareket emrini alır almaz 18 Ağustos 1904 sabah saatlerinde yol aldı.⁵⁶¹ Ortaköy'den hareket eden vapur Fenerbahçe, Caddebostan, Maltepe, Adaları Yedikule, Makriköy ve Yeşilköy'den yoluna devam etti.⁵⁶²

Vapur seyrine devam ettiği sırada Küçükçekmece ile Büyükçekmece sahili civarında vapurun üstündeki sancak alındı.⁵⁶³ Vaporda yemek faslına geçildi ve bu arada menü; kuskus çorbası, piliç kızartması, bamya, koyun eti filetosu, pilav, üzüm, erik ve dondurmadan oluşmaktaydı.⁵⁶⁴ Yemeğin ardından gecenin geç saatlerinde Ereğli Feneri görüldü.⁵⁶⁵ Gelibolu yolunda Hoşköy, Mürefte, Doğan Arslan sahili geçildi.⁵⁶⁶ İzmir

⁵⁵⁵ BOA, ŞD., No. 3195, Gömlek No. 127.

⁵⁵⁶ BOA, BEO, No. 2389, Gömlek No. 179174.

⁵⁵⁷ İkdâm, "Heyet-i Mahsusanın Vesair Zevatın Harekâtı", (18 Ağustos 1904), 1.

⁵⁵⁸ İkdâm, "Heyet-i Mahsusanın Vesair Zevatın Harekâtı", (18 Ağustos 1904), 1.

⁵⁵⁹ İkdâm, "Heyet-i Mahsusanın Vesair Zevatın Harekâtı", (18 Ağustos 1904), 1.

⁵⁶⁰ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 528-535.

⁵⁶¹ İkdâm, "Heyet-i Mahsusanın Vesair Zevatın Harekâtı", (18 Ağustos 1904), 1.

⁵⁶² Mustafa Refik, "Heyet-i Muhteremenin İzmir'e Muvasalatı", *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Ağustos 1904, 1.

⁵⁶³ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 528-535.

⁵⁶⁴ Mustafa Refik, "Heyet-i Muhteremenin İzmir'e Muvasalatı", *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904),

1.

⁵⁶⁵ Mustafa Refik, "Heyet-i Muhteremenin İzmir'e Muvasalatı", *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904),

1.

⁵⁶⁶ Mustafa Refik, "Heyet-i Muhteremenin İzmir'e Muvasalatı", *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904),

1.

vapuru, Gelibolu'nun ardından Nara Limanı ve Çanakkale Boğazı'na doğru yol aldı.⁵⁶⁷ Kumkale'den sonra Bozcaada ve Midilli'ye ulaşıldı.⁵⁶⁸ Midilli'de Cezayir Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa ile Turhan Paşa bir mülakat gerçekleştirdi.⁵⁶⁹ Turhan Paşa ve diğer heyet üyeleri gecenin geç saatlerinde Midilli'den çıkarak sabahın erken saatlerinde İzmir'e ulaştı.⁵⁷⁰

Saat 10.00'a geliyordu ve Turhan Paşa, İzmir'den hareket emrini verdi.⁵⁷¹ Bir müddet sonra Dalyan, Kumburnu, Göztepe, Kokaryalı,⁵⁷² Sivrihisar önlerinden Sisam Boğazı'na çıkıldı.⁵⁷³ Sisam'dan sonra Arki, Gaydaros, İleryoz ve Kalimonos'tan İstanköy Adası'na varıldı.⁵⁷⁴ Sabah saat 9.00'da Rodos'a yolculuk başladı.⁵⁷⁵ Rodos yolculuğu zorlu geçerken hava muhalefeti nedeniyle vapur Rodos Limanı'na demir atamadı. Kıbrıs'ın batı tarafında yer alan Bafo Burnu'na doğru yol alındı..⁵⁷⁶

Kıbrıs açıklarından sonra Beyrut limanı ulaştı.⁵⁷⁷ Limanda Bahr-i Sefid Filo Kumandanı Faik ve Liman Reisi Ali paşalar hazır bulunuyordu. Vali Halil İbrahim Paşa vapura geldi ve heyet üyeleri büyük üniformalarını giydi. Osmanlı heyeti, karaya ayak basar basmaz top atışı eşliğinde merasim düzenlendi. Belediye başkanı tarafından tahsis edilen arabalarla doğrudan hükümet konağına ve oradan da Beyrut valisi Halil Paşa'nın Bilâd Sokak'taki konağına gidildi. Vali Halil Paşa, evinin bahçesindeki yemekte şu yiyecek ve içecekler yer almaktaydı; çorba, balık, patiyana, sardalya filetosu, puding, kuşkonmaz, baklava, hindi, pilav, dondurma, üzüm, karpuz, elma, muz, şeftali, envai çikolatalar vardı.⁵⁷⁸

Turhan Paşa'nın Beyrut'taki ikinci günü ise ziyaretlerle geçti, ilk durak Beyrut kışlasıydı ve bir takım hazırlıklar yapıldı. Misafirlere kahve, sigara ve muz şerbeti ikram edildi. Kışladan ayrılan heyet, kışlanın karşısında bulunan askeri hastaneye ziyaret gerçekleştirdi ve Paşa, günün anlam ve önemine binaen hatıra defterini imzaladı.⁵⁷⁹

⁵⁶⁷ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 538-545.

⁵⁶⁸ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 538-545.

⁵⁶⁹ Musa Bey, "Midilli Limanında", *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904), 2.

⁵⁷⁰ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 538-545.

⁵⁷¹ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 538-545.

⁵⁷² Mustafa Refik, "İkinci Mektup; İzmir'den Hareket", *Tercüman-ı Hakikat*, (24 Ağustos 1904), 1-2.

⁵⁷³ Mustafa Refik, "Sisam Önünde", *Tercüman-ı Hakikat*, (26 Ağustos 1904), 2.

⁵⁷⁴ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 569-583.

⁵⁷⁵ *İkdam*, "Hamidiye Hicaz Demiryolu", (23 Ağustos 1904), 3.

⁵⁷⁶ Mustafa Refik, "Kıbrıs Açıklarında", *Tercüman-ı Hakikat*, (30 Ağustos 1904), 1.

⁵⁷⁷ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 560-568.

⁵⁷⁸ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 569-583.

⁵⁷⁹ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 569-583.

Askeri hastane ziyaretinin ardından Beyrut belediye başkanı Abdurrahman Beyzun Paşa tarafından verilen yemeğe katıldı.⁵⁸⁰ Paşa, geceyi belediye başkanının konağında geçirdi.⁵⁸¹

Beyrut'taki son günü şehirdeki bir takım tarihi ve turistik yerleri ziyaretle geçti. Beyrut-Şam Tranway Kumpanyası vekili Mösyö Kos, emrindeki treni Beyrut'tan Cünye'ye kadar ayarladı. Turhan Paşa ve diğer heyet üyeleri Lübnan sahile yakın mesafede Cünye ve Sarba'ya seyahat etti.⁵⁸²

Turhan Paşa'nın Beyrut seyahati sona ererken Vali Halil Paşa'ya konukseverliğinden ötürü teşekkürlerini sundu.⁵⁸³ Daha sonra tren, 28 Ağustos saat 12.00'de Beyrut'tan Şam'a hareket etti.⁵⁸⁴ Osmanlı heyeti, Şam yolunda Aley İstasyonundaki karşılama töreninin ardından yola çıktı.⁵⁸⁵ Turhan Paşa ve heyeti, 28 Ağustos sabahı Bekaa ve Rayak'a ulaştı⁵⁸⁶ ve buradaki törenin ardından Rayak'tan hareket edildi, Zabadani, Beramke ve Şam istasyonlarında mola verdi.⁵⁸⁷

Şam'a ulaştığında Vali Nazım Paşa'nın Salhiye bölgesindeki konağında davete katıldı.⁵⁸⁸ Şehirde yer alan Şam Emevi Camii, Hz. Yahya'nın Türbesi, İmam Hüseyin'in makamını, Selahaddin Eyyubi ve Bilal Habeşi'nin türbelerini ziyaret etti.⁵⁸⁹ Ziyaretten hemen sonra Turhan Paşa son günlerde Şam valisinin konağına misafir olmuş ve yemek sırasında bir konuşma gerçekleştirdi; "Sultanımız üç sene önce burada haberleşmenin sağlıklı olması adına bir telgraf hattı inşa ettirdi. Bugüne kadar kimseye nasip olmayan hizmeti gerçekleştirerek ve Hacıların hac vazifesini gerçekleştirmeleri adına bizi hattın açılışı için görevlendirdi."⁵⁹⁰

Şam ziyaretinde Turhan Paşa'nın dikkatinden bir detay kaçmadı ve meraklı gözlerle bir binaya dikkat kesildi. Bu binanın ne olduğunu yanındakilere sordu, padişahın emriyle Şam'da hapis tutulan [Deli] Fuad Paşa'nın kaldığı hapisane olduğunu anladı. Hemen

⁵⁸⁰ İkdâm, "İkinci Telgraf", (26 Ağustos 1904), 1.

⁵⁸¹ Mustafa Refik, "Beyrut'ta", *Tercüman-ı Hakikat*, (25 Ağustos 1904), 1.

⁵⁸² Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 569-573.

⁵⁸³ Mustafa Refik, "Telgrafname", *Tercüman-ı Hakikat*, (28 Ağustos 1904), 1.

⁵⁸⁴ İkdâm, "Aley'e Muvasalat", (29 Ağustos 1904), 1.

⁵⁸⁵ İkdâm, "Aley'e Muvasalat", (29 Ağustos 1904), 1.

⁵⁸⁶ İkdâm, "Rıyaq'a Muvasalat", (30 Ağustos 1904), 2.

⁵⁸⁷ İkdâm, "Şam'a Muvasalat", (29 Ağustos 1904), 1.

⁵⁸⁸ Mustafa Refik, "Üçüncü Telgrafname", *Tercüman-ı Hakikat*, (29 Ağustos 1904), 1.

⁵⁸⁹ İkdâm, "Makammât-ı Mübareke-i Ziyaret", (30 Ağustos 1904), 1.

⁵⁹⁰ İkdâm, "Dördüncü Telgraf", (30 Ağustos 1904), 1.

yüzünü başka bir yöne çevirerek yoluna devam etti. Bina hakkında Mabeyn'e bir arzuhâl çekti, bir müddet sonra binadaki güvenlik önlemleri arttırıldı.⁵⁹¹

Bu arada Şam'daki temaslarını sonrası hattın açılışına yapmak için Maan'a hareket etti.⁵⁹² Tren, sırasıyla Mismiye, Habab, Hurbetü'l-Gazala ve Havran ve Der'a istasyonlarına vardı.⁵⁹³ İstasyonlarda yoğun sevgi seli yaşanırken uzunca bir aradan sonra Mahajjah, İzra ve Maan istasyonuna ulaştı.⁵⁹⁴ Turhan Paşa, Maan'a ulaşınca dört tabur asker, askeri ve mülkî memurlar karşılamıştı.⁵⁹⁵

Maan'a vardıklarında büyük üniformalarla çadırlara hareket etti ve ayrıca hattın sorumlusu Kazım ve Rami paşalar tarafından "hoş-geldin" töreni yapıldı. Gayet sıcak gerçekleşen karşılamının ardından Turhan Paşa, Şam-Maan hattının açılışını yaptı.⁵⁹⁶ Fatiha ve kasidelerin okunmasıyla 1 Eylül'de açılış konuşmasını gerçekleştirdi.⁵⁹⁷ Bu konuşmada şunları kaydetti; "Şimdiye kadar Hicaz bölgesiyle olan iletişim kablolar sayesinde gerçekleştirilmekteydi. Kablolar bazen birçok nedenden dolayı bozuluyordu. Bu durum başta devlet olmak üzere birçok alanı etkilemekteydi. İşte bu zorlu durumun önüne geçmek için devlet tarafından bir telgraf hattı yapılması planlandı."⁵⁹⁸

Günün anısına nikelden yapılmış madalyalar şehrin ileri gelenlerine ve bir takım devlet adamlarına verildi. Bu törene birçok aşiretten ve Arap halklarından binlerce kişi katıldı ve gece boyunca fişekler atılarak gösteriler düzenlendi.⁵⁹⁹ Turhan Paşa ve heyet üyeleri, şehrin ileri gelenleri tarafından şaşaalı bir merasimle yolcu edildi⁶⁰⁰ ve istasyonda adeta izdiham yaşanmaktaydı.⁶⁰¹

Talimat gereği hattın bir kısmını teftiş etmiş ancak havanın kararmasından diğer bölümleri gezememişti. Ertesi gün hava aydınlandığında yarım kalan teftişini nihayete erdirmişti. Hat güzergâhında yapımı tamamlanan köprü, tünel ve menfez gibi

⁵⁹¹ Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayın Yayınları, 1999), 171.

⁵⁹² İsmail Hakkı, "Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Birinci Telgraf", *İkdam*, (31 Ağustos 1904), 1.

⁵⁹³ Abdullah Zühdü, "Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Altıncı Telgraf", *İkdam*, (31 Ağustos 1904), 1-2; Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Üçüncü Telgraf, *İkdam*, (31 Ağustos 1904),1; *İkdam* "Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Dördüncü Telgraf", (31 Ağustos 1904), 1-2.

⁵⁹⁴ Abdullah Zühdü, "Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Yedinci Telgraf", *İkdam*, (31 Ağustos 1904), 2.

⁵⁹⁵ Abdullah Zühdü, "Maan'a Muvasalat", *İkdam*, (1 Eylül 1904), 1-2.

⁵⁹⁶ Auler Paşa, *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken -I: Şam-Maan Hattı*, çev. Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017), 37-47.

⁵⁹⁷ *İkdam*, "Hicaz Demiryolu Hattı Âlisi", (2 Eylül 1904), 4

⁵⁹⁸ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 647-652.

⁵⁹⁹ 1 Eylül 1904'te Turhan Paşa tarafından Kâtip İzzet Paşa'ya yazılan tahrir. (*İkdam*, 4 Eylül 1904, 2).

⁶⁰⁰ Mustafa Refik, "Dördüncü Telgraf", *Tercüman-ı Hakikat*, (3 Eylül 1904), 4.

⁶⁰¹ 1 Eylül 1904'te Turhan Paşa tarafından Mabeyn-i Hümayûn'a yazılan tahrir. (*İkdam*, 4 Eylül 1904, 2).

çalışmaları takdir etmiş, ayrıca arazinin engebeliği gibi pek çok zorluk olmasına rağmen çalışmaların tamamlandığını, yol çalışmalarının başarılı olduğuna dikkat çekti.⁶⁰²

Turhan Paşa ve heyet üyeleri, Şam valisinin davetlisi olarak yemekte bir araya geldi, davetin ardından Rayak ve Lübnan'da bulunan Baalbek'e hareket etti.⁶⁰³ Turhan Paşa ve heyetin diğer üyeleri Baalbek harabelerinde bulunan kale ve mabetlerini ziyaret ettiği sırada Baalbek Belediye Başkanı Said Paşa'nın evinde öğle yemeğini yedi.⁶⁰⁴ Yemekten sonra Beyrut'ta Vali Halil Paşa'nın misafiri oldu.⁶⁰⁵

Turhan Paşa ve heyet üyeleri, 6 Eylül'de Hayfa hattını teftiş için Beyrut'tan İzmir vapuruyla Hayfa'ya doğru yola koyuldu.⁶⁰⁶ Hayfa'ya vardıklarında hattın sorumlusu Hamdi Paşa, Akka Mutasarrıfı ve Hayfa Kaymakamı "hoş-amedî" töreni düzenledi.⁶⁰⁷ Hayfa'nın önde gelenlerinden Yusuf Huri Efendi'nin evine misafir oldu ve oradan Cisrû'l Mecami'ye gitti.⁶⁰⁸ Hayfa'da bulunduğu müddet zarfında gözlemlerini de konu alan bir rapor kaleme aldı:

"Salı günü sabahleyin saat üçte parlak merasimle Beyrut'tan hareketle ve vapura rakiben Hayfa'ya azimet olunarak akşam mahal-i mezkûre muvasalat olundu. Hatt-ı alinin o kısmı inşaatına memur Ferik Hamdi Paşa kullarıyla Akka Mutasarrıfı ve Hayfa Kaymakamı Beyler kullarıyla vapur u hûmayunlara gelerek "hoş-amedî"yi ifa ve heyetle zûvvar için müsasib mahaller ihzar kılındığı beyan ve ifade eylemeleri üzerine vapurdan çıkarak o akşam vilâyetin kararı üzerine suret-i mahsûsada meduv bulunduğumuz Hayfa muteberanından Selim Hûrî Efendi kullarının hanesine gidilmiştir. Ertesi gün sabahleyin Hayfa şubesinin reside-i hitam olan kısmının dahi teftişi için yetmiş yedinci kilometrosunde vakî Cisrû'l-Mecami'ye kadar gidilerek o vakit dahi kemâl-i şükran ile meşhûd u mûlukanemiz olmuşdur."⁶⁰⁹

Hayfa'ya 77 km uzaklıkta bulunan Cisrû'l-Mecami istasyonuna ulaştığında bölgeye kadar olan bölümleri ve Şeria'daki köprülerin de teftişini başarıyla tamamladı.⁶¹⁰ Yermük Vadisi üzerinde zorlu araziler ve sarp mevki olduğundan burada büyük çapta

⁶⁰² Turhan Paşa'dan Kâtip İzzet Paşa'ya gönderilen telgraf. (*İkdam*, 5 Eylül 1904,1).

⁶⁰³ Abdullah Zühdi, "Hicaz Demiryolu Hattı Âlisi: Birinci Telgraf", *İkdam*, 4 Eylül 1904, 2.

⁶⁰⁴ *İkdam*, no:3675, "Beşinci Telgraf", (5 Eylül 1904), 2.

⁶⁰⁵ Abdullah Zühdi, "Hicaz Demiryolu Hattı Âlisi: Birinci Telgraf", *İkdam*, (4 Eylül 1904), 2.

⁶⁰⁶ Abdullah Zühdi, "Hicaz Demiryolu Hattı Âlisi: Beşinci Telgraf", *İkdam*, (5 Eylül 1904), 2.

⁶⁰⁷ BOA, Y.PRK. BŞK, No. 73, Gömlek No. 2, 11-12.

⁶⁰⁸ Mustafa Refik, "Birinci Telgraf: Hayfa", *Tercüman-ı Hakikat*, (7 Eylül 1904), 2.

⁶⁰⁹ Turhan Paşa'nın Hayfa Seyahatnamesi (BOA, Y.PRK. BŞK, No. 73, Gömlek No. 2, 11-12).

⁶¹⁰ *İkdam*, (9 Eylül 1904), 1-2.

yol çalışmaları yapılması gerekliliğini belirtti. Bilhassa 70 km'den itibaren olan bu hattın 50 km'si üzerinde 15'i demir ve kargir köprü ve menfez, 5 kadar tünele ihtiyaç olduğunu ve madeni köprülerin yapımıyla hattın 10 ay içinde biteceği öngörmekteydi. Paşa'ya göre, hat sayesinde Hicaz demiryolu hattının malzemesini taşıyan Beyrut-Şam Şimendifer Kumpanyasına ödenen paralardan da tasarruf yapılmış olacaktı.⁶¹¹

Hayfa'daki temasları kapsamında 7 Eylül'de Akka ileri gelenlerinden Mustafa Paşa ve Yusuf Huri Efendi'yi evinde ziyaret etti ve ayrıca Kazım Paşa olmak üzere bu hattın meydana gelmesinde emeği olanlara ayrı ayrı teşekkür etti.⁶¹²

Vedalaşmanın akabinde Hayfa'dan sabah vakitlerinde hareket eden vapur 09.45'te İzmir'e ve bir zaman sonra Midilli'ye ulaştı.⁶¹³ Vapur, 13 Eylül'de Bozcaada, Çanakkale, Kumkale ve Seddü'l Bahir yönünde ilerledi.⁶¹⁴ Nihayetinde İstanbul'a ulaşan Turhan Paşa, doğruca Mabeyn-i Hûmayun'un yolunu tuttu. Kâtip İzzet Paşa tarafından heyet üyelerine gösterdiklerini hizmetlerden ötürü yeşil kordonlu madalyalar verildi.⁶¹⁵ Madalyaların bir yüzünde lokomotif resmi ile sultanın tuğrası ve arka yüzünde "Hamidiye Hicaz Demiryolunun Maan İstasyonu'nun açılışı anısına" yazmaktaydı.⁶¹⁶

⁶¹¹ BOA, Y.PRK. BŞK., No.73, Gömlek No. 2.

⁶¹² Mustafa Refik, "Yedinci Telgraf: Hayfa", *Tercüman-ı Hakikat*, (10 Eylül 1904), 4.

⁶¹³ *İkdam*, "İzmir Vapur u Hûmayûnu", (13 Eylül 1904), 3.

⁶¹⁴ Mustafa Refik, "Heyet-i Muhteremenin Avdeti: Çanakkale", *Tercüman-ı Hakikat*, (14 Eylül 1904), 1.

⁶¹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, "İzmir Vapur-u Hûmayunun Limanımıza Muvasalatı", (15 Eylül 1904), 1.

⁶¹⁶ Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, 156.

4.BÖLÜM: OSMANLI BÜROKRASİSİNDEKİ SON GÖREVLERİ

Bu bölümde; Turhan Paşa'nın Evkaf nazırlığı dönemindeki faaliyetleri, yurt içi ve yurt dışı diplomatik görevleri, komisyon üyelikleri ele alınırken II. Meşrutiyet'in ilanı ile Şura-yı Devlet Başkanlığı, Petersburg Büyükelçiliği ve vefatı ve şahsiyeti mercek altına alınmaktadır.

4.1. Evkâf Nazırlığı (1904-1908)

Turhan Paşa, gayet başarılı geçen Şam-Maan görevinin ardından sultanın nazarında yerini daha da perçinledi ve ödül olarak 11 Eylül 1904'te Galip Paşa'nın yerine Evkâf Nazırlığına getirildi.⁶¹⁷

Paşa, II. Meşrutiyet öncesi II. Abdülhamid'in son evkaf nazırıydı ve bu makamda tam 4 sene kaldı. Nazırlığında merkezdeki işlerinin yanısıra dış politikada önemli görevlerde bulundu.⁶¹⁸ Zira yetki ve sorumlukları ülke sınırları dâhilindeki bütün mazbut vakıfların idaresiydi ve ayrıca dönemi boyunca ilgilendiği konuların başında; merkez ve taşradaki cami, çeşme, hamam, okul, su yolu, karantinhane, imarethane gibi vakıf emlakın restorasyonu, vakıf kiralari, gelir-giderler tablosunun düzenlenmesi gelmekteydi. Bu minvalde, tamirati yapılan eserleri aslına uygun şekilde restore ettirildi. Örneğin; Bahçekapı yangınında zarar gören çeşme ve imarethane,⁶¹⁹ Beylerbeyi'ndeki I. Abdülhamid Camii, Selanik Koca Sinan Paşa Camii, Fatih'teki Haydarpaşa Medresesi, Üsküdar Özbekler Dergâhı, Mahmud Paşa Medresesi, Isparta'da Çifte Hamam, Halkalı su yollarının tamiri gibi yüzlerce eser onarıldı.⁶²⁰ Sayıları yüzleri aşan birçok eserin onarımında hummalı bir çalışma yürüttü ve yenileme öncesi keşif ve maliyet hesaplamasının ardından titiz çalışmalar yürütmesi de göze çarpmaktadır. Bakanlığını ilgilendiren işler dışında farklı devlet meseleleriyle ilgilendi.⁶²¹ Posta reformları için

⁶¹⁷ BOA, İrade Evkâf [İ.EV], No. 32, Gömlek No. 21.

⁶¹⁸ Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2006), 17.

⁶¹⁹ *Stamboul*, (2 Şubat 1906), 1-3.

⁶²⁰ BOA, ŞD, No. 176, Gömlek No. 48; BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 64; BOA, ŞD, No. 176, Gömlek No. 59; BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 8; BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 42; BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 3; İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzarın Teracim-i Ahvâli*, (İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1335), 222-223.

⁶²¹ 17 Ocak 1906'da Turhan Paşa'nın da katıldığı Encümen-i Mahsusa'da Trablusgarp'a dışarıdan gelen saldırıları önlemek adına buraya silah gönderilmesi kararlarştırılmıştır. (*Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, İstanbul: Seçil Ofset, 2013, 390).

kurulan komisyon başkanlığı,⁶²² mali konularda Almanya ve Fransa elçileriyle görüşmesi⁶²³ ve Yemen olayları araştırma komisyonu üyeliği gibi birçok meselenin çözümüne katkı sağladı.⁶²⁴

Bu başlık altında Turhan Paşa'nın evkaf nazırlığı sırasındaki faaliyetlerinin yanısıra, komisyon üyelikleri, diplomatik görevleri ve Lahey Barış Konferansı'ndaki icraatları anlatılacaktır.

4.1.1. Konya-Ereğli Demiryolu Hattının Açılışını Yapması (1904)

Eylül ayı başlarından Hicaz Demiryolunun Şam-Maan hattının açılışından dönen Turhan Paşa, 1,5 ay sonra benzer bir görevle Almanların desteğiyle tamamlanan Konya-Ereğli demiryolu açılışına gönderildi. Bu arada Turhan Paşa, Anadolu'da ilk kez özel bir görevi yerine getirmekteydi. Bu görevi almasının arkasında; Şam-Maan'daki açılış organizasyonunu başarılı bir şekilde yönetmesi, Almanlar tarafından sevilmesi, sahadaki iş bitiriciliği yatmaktadır.

Nitekim Alman Kayzeri II. Wilhelm, kendi desteğiyle yapımı tamamlanan hattın açılışına Turhan Paşa'nın görevlendirdiği haberi karşısında sultana bir mektup yazmıştı; "Konya-Ereğli hattının açılışına Turhan Paşa'nın memur edildiğinden pek memnun oldum"⁶²⁵ demiştir.⁶²⁶

Bu arada Turhan Paşa'nın Maan yolculuğundaki yol arkadaşı Ahmed Rasim'le yolları yeniden kesişmişti. Ahmed Rasim'in yazdığı notlar gezi hakkında önemli bilgiler içermekteydi:

"Şu an saat yarım, Bağdat Hattı'na bağlı Konya-Ereğli şubesinin açılışına memur tayin edilen Evkaf-ı Hümayun Nazırı Turhan Paşa ile seyahat yapacağım için çok heyecanlıyım. Yanımızda Turhan Paşa'nın hizmetkârı olan Fettah da var. O sırada Turhan Paşa'nın kâtipliğine tayin edilen Evkaf Nezareti çalışanlarından Ragıp Bey de trene geldi. Turhan Paşa'dan başka Ereğli'ye üç kişi daha gelecekti; Auler Paşa, Ragıp Bey ve Mösyö Şarl idi. Tren hareket etti ve Turhan Paşa, vagona gelen memurları selamladı.⁶²⁷ Pendik'te bir dakika ara verdikten İzmit istasyonuna

⁶²² *Stamboul*, (21 Haziran 1905), 1-3.

⁶²³ BOA, İrade Maliye [İ.ML], No. 95, Gömlek No. 75.

⁶²⁴ *Stamboul*, (2 Şubat 1906), 1-3.

⁶²⁵ BOA, Y.PRK. NMH, No. 9, Gömlek No. 56.

⁶²⁶ *Le Figaro*, "Le Chemin de fer de Bagdad", (4 Kasım 1904), 2.

⁶²⁷ *Sabah*, "Konya-Ereğli Hattı Resmi Küşadı", (23 Ekim 1904), 3.

geldik. 10-15 dk sonra Sapanca'ya vardık. Sakarya'dan geçtikten sonra Karasu, Mekece, Bilecik, Karaköy yoluna girdik ve muhtemelen Afyonkarahisar'da olacağız.⁶²⁸ Afyonkarahisar'dan Büyük Çobanlar, Çay ve İshaklı istasyonlarından Konya bölgesine girdik. Ilgın ve Sarayönü istasyonunu geçtikten sonra merkeze doğru yol aldık. Saat 6.30'da Konya istasyonuna resmen ulaştık.⁶²⁹

Turhan Paşa ve diğer heyet üyeleri 25 Ekim'de saat 7 sularında Konya'ya varınca Konya Valisi Faik Bey, Redif Fırkası Kumandanı ve devlet eşrafı tarafından karşılandı.⁶³⁰ Ardından Kadınhanı, Çumra, Arıkören ve Mandesun'u geçerek Karaman'a ve sonra Ereğli'ye hareket etmişti.⁶³¹

Ereğli yolunda Sidirova, Ayrancı, Derbend ve Alaca istasyonlarının ardından saat 11'de Kurtboğazı'nı geçerek 25 Ekim'de Ereğli istasyonu ulaştı.⁶³² Paşa, yolculuğu şöyle anlatmaktadır;

“Resm-i küşadının icrasına memur olduğum Konya-Ereğli şimendiferinin resânet ve metaneti her vechle şayan takdirdir.. Bugün Konya ve Karaman merkezlerinden keşide eylediğim telgrafnamede dahi münfehim olacağı üzere Ereğli istasyonuna ancak saat on bir de varılmıştır. Beş on dakika aramdan sonra mezkûr telgrafnamelerde beyan olunan ve heyet, cümleten hazır bulundukları halde hatt-ı mezkûrun resmi iftitahına mübaşeret edildi.”⁶³³

Ereğli'de heyet onuruna istasyonda bir yemek verildi.⁶³⁴ Yemekten hemen sonra Bağdat demiryolunun Konya-Ereğli kısmının açılışını şaşıaali geçen törenin ardından yaptı.⁶³⁵ 25 Ekim 1904'teki açılış konuşmasında şu sözleri sarf etmiştir;

“Vesaitin en mühimlerinden bulunan turûk ve meabir ile şimendiferlerinden teksiri maddesine dahi bir ehemmiyet-i mahsusa atıf buyurarak birçok muntazam şoseler binlerce kilometre şimendiferler vücuda getirmiştir. Şu hattın arazisi en ziyade birkaç cism-i vilayât-ı şahânededen mürûr edeceği ve iki deniz beyninde bir tarîk muvasala tesis edeceği ve her cihete birçok şubeler salıvereceği cihetle güzergâhına müsadif-i havalinin ticaret ve ma'muriyeti ve ahalinin refah ve saadet ve samanı o

⁶²⁸ Ahmed Rasim, “Ereğli'ye Doğru: Birinci Gece”, *Sabah*, (29 Ekim 1904), 3-4.

⁶²⁹ Ahmed Rasim, “Ereğli'ye Doğru: Birinci Gün”, *Sabah*, (31 Ekim 1904), 3.

⁶³⁰ *İkdam*, “Bağdat Hattı Kebiri”, (26 Ekim 1904), 3.

⁶³¹ *İkdam*, “Karaman”, (26 Ekim 1904), 3.

⁶³² Ahmed Rasim, “Ereğli'ye Doğru: Birinci Gün”, *Sabah*, (31 Ekim 1904), 3.

⁶³³ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 34.

⁶³⁴ *İkdam*, “Ereğli”, (26 Ekim 1904), 3.

⁶³⁵ Ahmed Rasim, “Konya-Ereğli Hattı Resmi Küşadı”, *Sabah*, (26 Ekim 1904), 1.

niyette tedabir edecek ve yeniden birçok me'serimden dea'vat-ı teyessür nûma-yı zuhûr olarak her köşe bir saha-i mamuriyet haline iktisab edecektir.⁶³⁶

Özetle, Konya-Ereğli demiryolunun sağlamlığı ve dayanıklılığına, hattın bölgeyi ve çevresini bayındır hale getirmekte kalmayacağını, kalkınmaya olan etkisinin de halk tarafından da idrak edildiğini vurguladı. Bilhassa, bu hat vaktiyle otuz beş asır önceki medeniyetin merkezi olan bölgenin canlılığını geri getirdiğini belirtti. Ona göre, bu hat, toprakları verimli büyük vilayetlerden geçecek, iki denizi birleştirecek ve yüce bir ağaç gibi dallarını her yöne salacaktı. Hattın geçtiği yerlerde ticaret ve refah artacak, buralarda yaşayanlar mutlu olacaklar, kalkınacaklar, buralardan yeni uygarlık ve zenginlik merkezleri fışkıracak ve her yanda refah artacak” sözleriyle Bağdat Demiryolundan beklentilerini ve özlemini dile getirmekteydi.⁶³⁷

Paşa'nın işaret ettiği üzere demiryolunun geçtiği bölgelerde aşar vergileri atarken araziler de değerlendirilmişti. Osmanlı hazinesi ciddi gelir elde ederek yük ve yolcu taşımacılığının da faydasını görmüştü.⁶³⁸

Turhan Paşa ve beraberindeki heyet 26 Ekim'de Konya'dan İstanbul'a hareket etti ve Ahmed Rasim, dönüş yolcuğunu şöyle anlatmaktadır;

“Ereğli'den Konya'ya vardığımızda sabah vakitleriydi ve bizi devlet memurları karşıladı. Şehri bir saat kadar gezmek mümkündü. Turhan Paşa, Konya Hükümet Konağını ziyaret etti. Saat 4.30'da Konya'dan trene binip İstanbul'a doğru yol aldık. Tren, Pınarbaşı, Meydan, Sarayönü ve Kadınhanı'nı geçerek Ilgın'da durdu. Turhan Paşa, Akşehir'de Nasreddin Hoca türbesini ziyaret etti. Tren, Çukur Hisar, Bozüyük, Karaköy, Vezir hanı, Lefke, Mekece, Akhisar, Geyve ve Adapazarı istasyonunda durdu. İzmit istasyonundan hareketle Derince, Tütün Çiftlik, Hereke, Dil İskelesi, Tuzla, Pendik, Gökböze ve Kartal köylerinden geçtik.”⁶³⁹

Sonuç olarak özel görevle geldiği Konya-Ereğli demiryolu hattı açılış görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Bu görev vesilesiyle sultana sadık bir bürokrat olarak sultanın nazarında var olan kredisini daha da arttırmıştır. Öte yandan vazife gereği geldiği demiryolu hattını açılışı Anadolu'daki son görevi olmuştur.

⁶³⁶ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 34.

⁶³⁷ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 34.

⁶³⁸ Fatih Çolak, *Almanların Konya ve Çevresindeki Faaliyetleri; 19. Yüzyıl Sonu-20. Yüzyıl Başı*, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2014), 111.

⁶³⁹ Ahmed Rasim, “Konya'dan Ereğli'ye”, *Sabah*, (2 Kasım 1904), 3.

4.1.2. Yemen Olayları Komisyon Üyeliği (1904)

Sultan II. Abdülhamid döneminde Yemen’de üç büyük isyan çıkmış, Yemen valisi Memduh Paşa, bölgedeki olayların önüne geçemediğini bildirmişti.

Bu hususta, Yemen’de birden fazla vilayet kurulması ve idarenin düzeltilmesi, Yemen’in bir vali ve bir kumandan tarafından idare edilemeyecek kadar büyük olduğunu bildirmişti. Çalışmalar yapıp bir komisyon kurulmasını gerekliliğini belirtti. Komisyon kurulsa da beklenen çalışmayı yapamadan dağılmıştı. II. Abdülhamid’in iradesi ile Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa’nın başkanlığında Evkaf Nâzırı Turhan Paşa’nın da yer aldığı bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon tarafından kaleme alınan iradede; Yemen’de çıkan isyanların sadece askerî tedbirlerle önlenemeyeceği, dolayısıyla yerel din adamlarını kullanmayı öne sürmekteydi. Devlet yararına kullanılan şeyh ve yerel halktan hükümete karşı sadık olanlar halk arasında sözü geçenler aracılığıyla gerekli nasihatler yapılması belirtilmişti.⁶⁴⁰

4.1.3. Alman Prensi Wilhelm’in Düğünü İçin Berlin’e Gitmesi (1905)

Turhan Paşa’nın Almanya’daki üçüncü diplomatik görevi düğün vesilesiyle gerçekleşti. Osmanlı Devleti, Berlin Sefaretinden gelen davetiye üzerine Evkaf Nazırı Turhan Paşa ve Erkân-ı Harbiye’den Abdullah Paşa’yı tercih etti.⁶⁴¹ Paşa’nın görevi; tebrik ve hediye takdimi olsa da esas gayesi ilişkilerinin devamlılığını sağlamak ve siyasi meseleleri ele almaktı.

Hazırlıklarını tamamlamasıyla 28 Mayıs’ta İstanbul’dan hareket etti.⁶⁴² Birkaç saat sonra güzergâh üzerinde yer alan Sofya’ya ulaştıklarında kendilerini Bulgaristan Komiseri Sadık el-Müeyyed karşıladı.⁶⁴³ Seyahatin üzerinden tam 2 gün geçmişti ki 30 Mayıs’ta Viyana Sefiri Mahmud Nedim Paşa’nın misafiri oldu.⁶⁴⁴ Öte yandan heyetin Berlin’deki programı da şekillendi; 5 Haziran’da resmî kabul töreninin ardından 6 Haziran’da ise tiyatro gösterisini izleyeceklerdi ve düğün merasimine katılacaklardı.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Muhsin Öztürk, *Mehmed Memduh Paşa ve Yemen Islahatı ve Ba’zı Mütala’at İsimli Eseri*, (Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 44-48.

⁶⁴¹ BOA, Y.A.HUS., No. 487, Gömlek No. 37.

⁶⁴² BOA, İ.HR., No. 396, Gömlek No. 16.

⁶⁴³ BOA, HR. SFR., 04, No. 799, Gömlek No. 31.

⁶⁴⁴ *İkdam*, “Heyet-i Mahsusa-i Osmaniye”, (31 Mayıs 1905), 3.

⁶⁴⁵ BOA, Y.A.HUS., No. 487, Gömlek No. 37.

Turhan Paşa ve diğer heyet üyeleri, 2 Haziran'da Almanya'da mihmandarlıklarına atanan orta elçi Mösyö Bülöw, Baron Richtofen ve Yüzbaşı Baumbach tarafından istasyonda karşılandılar ve ardından Almanya'nın ünlü otellerinden olan Savva Oteli'ne yerleştirildiler. Oteldeki istirahatın ardından padişahın mektubunu tercümeleriyle birlikte teslim etmek üzere Hariciye Nazırı Tachirsky'e gitti ve gayet samimi ortamda görüşme yaşandı.

Birkaç saat sonra Alman Şansölyesi Bülöw'le bir görüşme gerçekleştirdi. İki siyasetçi arasındaki selamlaşma ve sohbetin ardından esas meseleye geçildi. Paşa, Almanya'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olduğunu ve devlete zarar verebilecek olan tehlikelere meydan vermeyeceğini, Almanya'nın Osmanlı'nın güvencesi olduğunu belirtti. Bülöw de bunu tasdik eder nitelikte ifadeler kullandı. Bülöw, Paşa'ya İstanbul Sefiri Baron von Marshall'ı görüp görmediğini ve sağlık durumunun ne durumda olduğunu sorduğunda Turhan Paşa'da cevabını beklemeden sefirin tecrübe ve liyakatinden bahsetti. Bu arada Sefir Baron Marshall ile Turhan Paşa'nın arası açıktı. Bunun nedeni; Almanya'ya teslim edeceği mektubun içeriğini paylaşmaması üzere Baron von Marshall, Turhan Paşa'ya gücendi ve aleyhinde birtakım teşebbüslerde girişti. Bülöw'ün ardından Kayzer II. Wilhelm tarafından kabul edildi ve gayet samimi şekilde gerçekleşen karşılamada sultanın mektubunu sundu. Kayzer II. Wilhelm'e bir öneri sundu; çiftin balayını İstanbul'da geçirmeleri teklifi üzerine Kayzer II. Wilhelm de sadece tebessüm etti.⁶⁴⁶

Paşa, Osmanlı heyetinin diğer devlet temsilcilerinden daha ayrıcalıklı olduğunu, Alman Hariciye nazırının sadece Osmanlı heyetini çağırdığını belirtti.⁶⁴⁷ Bu arada heyetin Almanya ziyareti kayzerin meşgul olmasından ötürü beklenenden daha kısa sürdü.⁶⁴⁸

Turhan Paşa, prenses yorgun olduğu için hediyeleri bizzat prense teslim etti. Paşa'nın gözünden prensin tek yabancı nişanı olarak "Osmanlı İmtiyaz" nişanı taktığı kaçmamıştı. Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerden daha ayrıcalıklı olduğuna bir kez daha kanaat getirmişti. Prens, diğer heyetlerin hediyelerinin masanın üzerine konulduğu halde Turhan Paşa'nın getirdiği hediyeleri elinden almış ve heyecanla hediyeleri açmıştı.⁶⁴⁹ Bu arada sultanın gönderdiği hediyeler de merak konusu olmuştu; padişah,

⁶⁴⁶ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

⁶⁴⁷ BOA, Y.PRK. AZJ., No. 50, Gömlek No. 110.

⁶⁴⁸ BOA, Y.PRK. AZJ., No. 50, Gömlek No. 116.

⁶⁴⁹ BOA, Y.A.HUS, 492/40; BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

mücevher ve üzeri pırlantayla kaplı altından kaplı çekmece göndermişti.⁶⁵⁰ Prens, bu jest karşısında sultana teşekkürlerini iletmesini ve ayrıca 1903'te İstanbul'da geçirdiği güzel günleri unutamadığını söyledi.⁶⁵¹ Ayrıca II. Abdülhamid'in gönderdiği hediyeler Alman basını vasıtasıyla günlerce uluslararası basında yer buldu.⁶⁵²

Düğünden arta kalan zamanda Almanya siyasi atmosferini gözlemleme fırsatı buldu. Son dönemde Avrupa siyasetini meşgul eden Rusya-Japonya savaşının Almanya'daki yansımalarına dair bir rapor yazdı. Raporda; Rusya'nın yenilgisini Almanya'nın önemi daha da arttırdığını, gözlemleri göre Almanya, Rusya'nın mağlubiyetinden memnundu ve mihmandarı olan Hariciye Nazırının oğlu olan Richtofen'in düşüncesi bunu doğruluyordu. Raporunda dikkat çeken diğer bir anekdot da, Almanya halkı ise daha da ileriye giderek Japonya prensinin arabasını yarım saat boyunca yol durmadan alkışlaması ve Berlin sokaklarında sıradan bir Japonluya gayet sıcak bir muamele edilmekteydi.

Turhan Paşa'nın görüşü ise, Rusya'nın mağlubiyeti Almanya'nın kendisine rakip saydığı İngiltere'nin lehinde ve sivrilebileceği endişesini yaratmaktaydı. Değerlendirmelerinde ise İsveç-Norveç hadisesi Almanya'nın zihnini meşgul ederken Norveç'te Almanya prenslerinden birisinin başa geçmesini isteyen bir fırkanın olmasına karşı Norveç'in İngiltere politikasının oyuncağı olması ihtimal dâhilindeydi. Görüldüğü üzere Almanya İngiltere'nin Norveç politikasından ötürü endişe duymaktaydı.

Düğün vesilesiyle de Turhan Paşa ile Sadrazam Ferid Paşa arasındaki anlaşmazlık iyice gün yüzüne çıkmıştı. Bilindiği üzere daha önceleri Ferid Paşa, Turhan Paşa'ya zorluklar çıkarmış, almak istediği maden imtiyazını engellemişti. Sadrazam, bu kez de güç gösterisinde bulunurcasına Berlin'deki siyasilerinin şahsından söz edeceğini bildirmişti. Turhan Paşa'nın raporuna göre, Almanya'da hiçbir siyasetçi Sadrazam Ferid Paşa'nın adını dahi anmamıştı.⁶⁵³ Turhan Paşa, Ferid Paşa'nın adının anılmamasından mutluluk duydu ve durumu da raporunda kaleme almıştı.

Berlin'deki son gününde ise Alman Şansölyesi Bülow tarafından verilen öğle yemeğine katıldı ve temaslarının ardından cuma günü sabah saatlerinde Polonya yoluyla

⁶⁵⁰ *La Petits Temps*, "Les Cadeaux du Sultan au Kronprinz", (5 Haziran 1905).

⁶⁵¹ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

⁶⁵² BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

⁶⁵³ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

İstanbul'a hareket etti.⁶⁵⁴ Osmanlı heyeti, kayzerin davetlisi olarak katıldıkları yemek ve tiyatrolarda son derece güzel zaman geçirdi.⁶⁵⁵ Ziyaretten memnun kalan Alman Kayzeri, Turhan Paşa'ya "Aigle Rouge" nişanı hediye etti.⁶⁵⁶

Genel olarak söyleyebiliriz ki; yeterli diplomatik tecrübesi hayli fazla ve birçok Avrupa diline aşina, teknik olarak bir elçiden daha fazlasıydı. Görevi, sultanın mektubunu yabancı bir saraya götürmek ve hediye teslimi olarak anlaşılıyor. Bunun en somut örneği; geri geldikten sonra Padişaha takdim ettiği raporunda Alman siyasetine ve toplumuna dair birçok ayrıntı ve gözlemlerin yer alıyor olmasıdır.

4.1.4. II. Lahey Konferansı Baş Murahhası (1907)

20 Nisan 1907'de Lahey sefaretinden gelen davetiyede 15 Haziran'da ikinci kez konferansın toplanacağı bildirilmişti. Osmanlı Devleti, I. Lahey Konferansı sonrasında bazı maddeleri imzalarken bazılarında da çekimser kalmıştı. Rusya'dan Osmanlı'ya gelen yazıda şayet protokollerinin imzalanmadığı takdirde devletin II. Lahey Konferansı'na katılamayacağı uyarısı yapılmıştır.⁶⁵⁷

Osmanlı Devleti, davete olumlu yanıt vererek 22 Mayıs'ta Lahey'e gidecek olan heyete birinci murahhas olarak Turhan Paşa'yı görevlendirdi.⁶⁵⁸ 400 lira gidiş dönüş masrafları için harcırah tahsil edilirken, 10 lira da yevmiye verildi.⁶⁵⁹ Sürat Şark Treniyle 8 Haziran sabahı İstanbul'dan hareket etti.⁶⁶⁰

Heyette başka isimlerde vardı; Roma Sefiri Mustafa Reşid Bey ile Bahriye feriklerinden Mehmed Paşa yer aldı.⁶⁶¹ Ayrıca, Mustafa Reşid Bey'in oğlu Basri Bey de heyete dahil olan bir başka isimdi.⁶⁶² Tercüme Odası Başmüdürü Mahzar Efendi, Hüseyin Ağâh Efendi ve fahri kâtip olarak da Nihad Bey de Turhan Paşa'nın emri altında görev almaktaydı.⁶⁶³ Bu arada Turhan Paşa'ya "sefir-i kebir" unvanı verildi.⁶⁶⁴ Lahey'de

⁶⁵⁴ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

⁶⁵⁵ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

⁶⁵⁶ BOA, Y.PRK. EV., No. 4, Gömlek No. 53.

⁶⁵⁷ Betül Batır, *Uluslararası Barış Konferansları ve Osmanlı Devleti; Genel Savaş Öncesi Barış Arayışları* (1899-1914), (İstanbul: Beta Yayınları, 2009), 25-27

⁶⁵⁸ BOA, İ.HUS., No. 153, Gömlek No. 42.

⁶⁵⁹ BOA, İ.HR., No. 405, Gömlek No. 45.

⁶⁶⁰ BOA, BEO., No. 3073, Gömlek No. 230412.

⁶⁶¹ BOA, A.DVNSNMH. d, No. 14/114.

⁶⁶² BOA, İ.HR., No. 406, Gömlek No. 23.

⁶⁶³ BOA, İ.HUS., No. 153, Gömlek No. 45; BOA, İ.HUS., No. 154, Gömlek No. 90.

⁶⁶⁴ BOA, İ.HR., No. 406, Gömlek No. 27.

bulunacağı süre zarfında nezaretteki işlerini vekâleten Sadarettin Mehmed Ali Paşa yürütmekteydi.⁶⁶⁵

Rusya Devleti'nin gönderdiği programın içeriğinde bu toplantı 1899 I. Lahey Konferansı'nın devamı niteliğini taşımaktaydı. Gelen davet ve açıklamalar nazarında Osmanlı Devleti, ilk konferanstaki itirazlarına konu olan maddelerin değiştirilmesi ve deniz savaşlarında ele alınacak maddelerin boğazları tehlikeye atacak şekilde düzenlenmemesi nedeniyle katılmayı tercih etmekteydi.⁶⁶⁶

Bu arada Osmanlı Devleti'ne çeşitli ihbarlar gelmekteydi. Bunlar arasında en dikkat çekeni; Bulgar ve Ermeniler hakkında olanlardı. Konferans sırasında Bulgar ve Ermeniler bazı maddeleri kendi çıkarlarına göre yorumlayabileceklerinin bilgisi ulaştı ve Sultan II. Abdülhamid'in üzerinde durduğu en önemli konu şüphesiz devletin iç meselesi olan Bulgar ve Ermenilerin durumlarının gündeme gelmemesiydi. Osmanlı Devleti, Turhan Paşa'nın yer aldığı 9 Nisan'da Meclis-i Vükela toplantısında devletin iç işlerine müdahale edilmemesi konusunda karar aldı.⁶⁶⁷ Osmanlı Devleti, "iç sorunumuzdur" şeklindeki kararlı duruş üzerine konferansa katılmaya karar verdi.⁶⁶⁸

I. Lahey Konferansı'nda Bulgar Hariciye Nazırı İstançooff, Bulgarları temsilen konferansa delege olarak katılmış, tertip komisyonunda yer alırken, devletlerin alfabetik sıralamaya göre yer almaları teklifini götürmüştü. Bu teklifi komisyonda kabul görmekle beraber Bulgaristan, Türkiye'den önce yer almıştı. Bulgaristan, konferans sonucunda alınan kararları Türkiye'den önce imzalamıştı. Bulgarların alfabetik sıraya göre protokolde yer alması karşısında Osmanlı Devleti bu duruma tepki göstermişti. Bulgar delegelerin "B" harfiyle düzen almaları sonucunda Osmanlı Devleti, Petersburg Elçiliği'ne bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta kendisine bağlı olan bir emaretin devletten önce gelmesi bir takım askeri ve siyasi olayları sebebiyet verebileceğinden söz edilmiştir. Derhal bu durumun düzeltilmesi adına bir uyarı verilmiştir. Şayet bu durum düzeltilmediği takdirde Osmanlı Devleti, konferans maddelerini imza ve onaylamayacağını bildirmiştir. Bu itirazlara Baron Marshall ve Nelidoff olumsuz yanıt

⁶⁶⁵ BOA, İ.EV., No. 44, Gömlek No. 45.

⁶⁶⁶ Batır, *Uluslararası Barış Konferanslarına*, 27.

⁶⁶⁷ BOA, İ.HR., No. 405, Gömlek No. 25.

⁶⁶⁸ BOA, Y.A.HUS., No. 512, Gömlek No. 93.

vermiştir. Bu olumsuz cevabın içeriğine de alfabetik sıralamanın doğal olduğunu ve bunun otorite zafiyeti şeklinde yorumlanmasının yanlış olduğu vurgulanmıştır.⁶⁶⁹

Osmanlı ise itirazında ısrarcı davranarak, yakın zamanda böyle bir durumun basında yer alacağını belirtirken aynı zamanda bu durumun siyasi ve askeri olaylara sebebiyet verme ihtimali üzerinde durmuştur. Aksi takdirde hiçbir kararı imzalayamayacaklarını söylemeleri üzerine, Baron Marshall ve Nelidoff, daha önce Turhan Paşa'nın hiçbir itirazı olmadan ilk konferansta olduğu gibi imzalandığını bildirmiştir. 21 Haziran'da Turhan Paşa bu haberi yalanlama gereği duymuştu ve haberin asılsız olduğuna dikkat çekerken, ilk protokolün imzasında Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden önce gelmesi nedeniyle şimdilik hiçbir karara imza atılmadığı belirtilmiştir. Konferans boyunca Turhan Paşa'nın girişimleri sonuçsuzdu ve çeşitli bahaneler öne sürülerek imzaya zorlanmıştır. Rusya Devleti, araya girerek Bulgar delegelerinin Osmanlı Devleti'nin yanında imzalama yetkisi verilmesi sözünü vererek Osmanlı delegelerinin Lahey'den ayrılmalarının önüne geçmiştir.

Rusya sözünde durmayarak, Osmanlı Devleti'nin İstançooff'u suçlayan ve bu emr-i vaki durumundan onu sorumlu tuttuğu telgrafına karşılık vermiştir. Bulgarların bundan önceki Roma, Cenvre gibi uluslararası konferanslar da alfabetik sıralamaya göre imza yetkilerinin olduğunu belirttiler. Yine gelen telgrafta ise bu durumun Osmanlı Devleti aleyhine olmadığını, çok doğal olan bu uygulamanın sonucunda devlete yakışan şekilde protokollerin imzalanması gerektiği yazılı olarak bildirilmiştir.

Yaşanan protokol krizinde konferans başkanı 18 Ekim'de bir telgraf gönderildi. Osmanlı Devleti'ni temsil eden delegeler bu cevap üzerine protokollerini imzalamadan Lahey'den ayrıldı. Bu durum üzerine konferans başkanından gelen tebligatta eğer Osmanlı Devleti, protokollerini imzalamadığı takdirde konferansa katılmamış sayılacaktı. Bununla kalınmayarak barış konferansı maddelerinden asla faydalanamayacağı belirtildi. Devlet arası meselelerde sorun çıktığında sorunun sulh yoluyla çözülmesi ve hakem heyetine başvuru gibi lehinde olacak maddelerden mahrum kalacaktı. Bu duruma örnek olarak ABD'ye bağlı olan Küba'nın Amerika'dan önce listede yer alıp, kararları imzalaması örneği de verildi. Osmanlı Devleti bu durumun aleyhinde kullanılabileceği endişesi üzerine bu defaya mahsus olarak protokollerini imzalamaya karar verdi. Bu

⁶⁶⁹ BOA, İ.HR., No.407, Gömlek No. 11; BOA, Y. MRZ.d. No. 14621.

durumu açıklar nitelikte diğer devletlere de telgraflar çekilmekle kalınmamış bu tür konularda daha hassa olunması gerektiği önemle belirtildi.⁶⁷⁰

15 Haziran'dan 18 Ekim'e kadar yapılan bir dizi toplantıda devlet temsilcileri 13 protokol, bir beyanname ve beş temenni sunmuşlardı. Turhan Paşa, üçüncü komisyonun fahri başkanı olurken, bombardıman, torpil kullanımı, Cenevre Konferansı maddeleri ve deniz konuları görüşülmüştü. Turhan Paşa, ziraat mukavelenamesinin en önemli maddesi olan dokuzuncu bendin düzeltilmesi konusunda çaba harcamıştı.⁶⁷¹ 17 Temmuz'da Turhan Paşa, telgrafta Osmanlı hastane gemilerinde Hilâl-i Âhmer bayrağı kullanılmasına dair girişimlerden söz etmişti.⁶⁷² Konferansta alınan kararlar Turhan Paşa tarafından büyük bir titizlikle irdelenmişti. Devlet aleyhine doğabilecek durumların, Paris beyannamesinin deniz ilişkileri konusunda uygulanacak maddeler, Kızılây işaretinin kullanımı ve Karadeniz ile Çanakkale Boğazı'nın savunması hususlarına ait önemli hukuk haklarının korunmasına öncelik verilmişti.⁶⁷³

Konferansta konu deniz ablukasını gelince, 1856 Paris Antlaşması esas alınmak üzere ele alınan kararların görüşüleceği komisyonda Turhan Paşa'nın bulunması uygun görülmüştür. Konferans sırasında Almanya'nın desteğinin alınmasına karar verilmişti. Büyük donanmaya sahip üç devlete karşı daha da dikkatli olunması gerekiyordu. Baron von Marshall ve Turhan Paşa arasında fikir alışverişi yaşanırken Osmanlı, bu konuda oldukça titiz davranmakla kalmamış, katiyen İstanbul ve Çanakkale boğazlarını tehlikeye atabilecek maddelerin yer almamasına özen göstermiştir.⁶⁷⁴

Kara savaşlarında uygulanacak kanuna dair münakaşadan doğacak tazminata, deniz altı torpidolara dair sözleşmenin boğazlarda uygulanmasına itiraz ederken, devletlerarası anlaşmazlıkların barışçıl yollardan çözülmesine dair bazı maddelerde hakeme başvurulmasının Osmanlı Devleti'nin isteğine bağlı olduğu belirtilmişti. Ayrıca ticaret gemilerinin harp gemilerine dönüştürülmesi talebinin Osmanlı karasularında bulunan gemileri içermemesi, Ganaim-i Bahriye Mahkemesinin kurulması, deniz savaşlarındaki hukuk ve görevlerin Osmanlı boğazlarını kapsamayacağına dair istekler Osmanlı, tarafından onaylanmıştır. Osmanlı, hastane gemilerine Hilâl-i Ahmer bayrağının

⁶⁷⁰ Batır, *Uluslararası Barış Konferansları*, 37-40.

⁶⁷¹ BOA, Yıldız Komisyonlar Evrakı [Y.PRK. KOM], No. 15, Gömlek No. 48.

⁶⁷² BOA, Y.PRK. KOM., No. 15, Gömlek No. 52.

⁶⁷³ BOA, İ.HR., No. 407, Gömlek No. 11; BOA, Y. MRZ.d., No. 14621.

⁶⁷⁴ Batır, *Uluslararası Barış Konferansları*, 37-40.

çekilmesi talebi de uygun görülmüştür.⁶⁷⁵ Talimat gereği protokol maddelerinin bazılarına kayd-ı itirazi koydurdu ve uygun maddeleri imzaladı.⁶⁷⁶

1907'de Lahey'de gerçekleşen sulh konferansında Osmanlı Devleti, bazı maddeler üzerinde çekimser kaldı. İmzalanmayan maddelerin imzası için Lahey'e gitmeden evvel konferansla alakalı 8 Haziran 1908'de Meclis-i Vükelâ'daki toplantıya katıldı.⁶⁷⁷ Toplantıda savaş hukuku, Hilâl-i Âhmer, Çanakkale, İstanbul boğazları ve Bulgaristan'ın protokoldeki yeri gibi konular yer almaktaydı.⁶⁷⁸

Anlaşmazlıkların barış yoluyla çözümü, kara savaşı hükümleri, ticaret gemilerinin savaş gemilerine dönüştürülmesi, savaş gemileri tarafından bombardıman yapılması, Cenevre sözleşmesinin denizle alakalı kısmının genişletilmesi, ganâim-i bahriye mahkemesinin kuruluşu gibi maddeler üzerinde anlaşıldığında imzalanacaktı.⁶⁷⁹ Kararların imzası için Turhan Paşa'ya 350 lira harcırah tahsis edilmişti.⁶⁸⁰ Evkâf Nezareti'nde işlerin akmaması adına nezarete vekâleten Sadaret Müsteşarı Mehmed Ali Paşa vekaleten atanmıştı.⁶⁸¹ 23 Haziran'da Köstence yoluyla Lahey'e ulaşmıştı.⁶⁸² 29 Haziran'da maddeleri imzalarken, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine aykırı gelen maddelerde çekimser kalmıştı.⁶⁸³ Savaş kanunları kapsamında birçok madde üzerinde değişiklikler yapılarak söz konusu protokoller imzalanmıştı.

Lahey'deki görevinin son bulmasıyla bir müddet Viyana'da konaklayan Turhan Paşa, sultana yazdığı dilekçesinde sağlık durumunun bozulduğundan tedavi için birkaç hafta izin istedi. Karlsbad'da bulunan tedavi merkezine giderek burada bir müddet tedavi gördü.⁶⁸⁴

4.1.5. Kayzer II. Wilhelm'i Karşılama İçin Korfu'ya Gitmesi (1908)

Turhan Paşa, Almanya nezdindeki son diplomatik görevini Korfu'da gerçekleştirdi. Bilindiği üzere Kayzer II. Wilhelm, 1898'de Osmanlı ülkesine bir ziyaret düzenlemiş ve

⁶⁷⁵ Batır, *Uluslararası Barış Konferansları*, 38-41.

⁶⁷⁶ Batır, *Uluslararası Barış Konferansları*, 39-41.

⁶⁷⁷ BOA, İ.HUS., No. 167, Gömlek No. 35.

⁶⁷⁸ BOA, İ.HR., No. 413, Gömlek No. 20.

⁶⁷⁹ BOA, İ.HUS., No. 167, Gömlek No. 51.

⁶⁸⁰ BOA, İ.HUS., No. 167, Gömlek No. 35.

⁶⁸¹ BOA, BEO., No. 3336, Gömlek No. 250154.

⁶⁸² BOA, Y.A.HUS, 522/182; *Musavver Nevsâl-i Osmanî*, (İstanbul: Matbaa-i Amedî, 1325), 203; *Sabah*, "Turhan Paşa Hazretleri", (23 Haziran 1908), 1.

⁶⁸³ BOA, HR. TH., No. 364, Gömlek No. 109.

⁶⁸⁴ BOA, Y.PRK. AZJ., No. 54, Gömlek No. 31.

mihmandar olarak Turhan Paşa da yer almıştı. Görev almasında; Almanlar tarafından sevilmesi, bu tür görevleri layıkıyla yerine getirmesi heyet başkanı olarak seçilmesinde etkiliydi. 1898'deki ilk mihmandar atandığı görevinin üzerinden geçen yirmi yıl geçmiş, bu süre zarfında tecrübesini katlaması da sultanın tercih nedenleri arasındadır.

Osmanlı Devleti, Kayzer II. Wilhelm'in Korfu'da tatile çıkacağını haber almasıyla Evkaf Nâzırı Turhan Paşa'nın başkanlığındaki heyeti Osmanlı toprağı olan Sarandoz'a [Ayasaranda] göndermeye karar verdi. Bu arada, Kayzer II. Wilhelm, Korfu'daki yazlığında tatilini gerçekleştirecek ve Yanya'ya bağlı Sarandoz'da av partisi gerçekleştirecekti. Paşa'nın görevi netti; iki devlet arasında var olan dostluğun devamına katkı sağlamak, Osmanlı'yı ilgilendiren konularda ise destek aramak ve izahatta bulunmaktı. Turhan Paşa, özelinde bu seyahatin ayrı bir önemi vardı; yarım asır önce terk ettiği vatanına [Sarandoz-Ayasaranda] tekrar ayak basmaktaydı. Ayrıca basına sızan haberlerde bu ziyaret sırasında Osmanlı-Almanya arasında Bağdat demiryolunun uzatılması için bir antlaşma yapıldığı yönünde bir takım haberler çıktı.⁶⁸⁵

Paşa'ya Korfu yolculuğunda harcırah olarak 350 lira verildi.⁶⁸⁶ 29 Mart akşamı İzzeddin Vapuruyla yola çıkarak üç gün sonra memleketi Yanya'ya bağlı Sarandoz'a ulaştı.⁶⁸⁷ Turhan Paşa, aldığı emir gereği kayzerin Sarandoz ziyaretinde bir aksilik yaşanmaması adına 1 Nisan'da Yanya Valisi Hilmi Paşa ve Ferik Hasan Rami Paşa'yla fikir alışverişinde bulunup bir dizi güvenlik önlemleri aldı; kayzere av için gerekli araba ve teçhizatı İstabl-ı Âmire'den sağladı. Bozuk olan yolları tamir ettirdi ve dört askeri de hazır bulundurdu.⁶⁸⁸

Osmanlı heyeti 21 Nisan'da kuşluk yemeğine davet edilmeleri üzerine Sarandoz'dan Korfu'ya hareket etti. Lakin kayzerin meşgul olmasından Mondepo Sarayı'nda Yunan Kralı Yorgi'yle bir görüşme sağladı. Görüşmeden hemen sonra yanındaki hediyelerle Kayzer II. Wilhelm'in konakladığı Achilleion'a gitti. Kayzer, "pek kıymetli" bulduğu ziyareti için kendisine teşekkürlerini sundu, nezaket içeren ifadelerin ardından esas meseleye geçildi; görüşmede bölgesel ve küresel pek çok konu ele alındı.

Paşa, ilk olarak İngiltere'nin son iddiası; "vilayetlerin birleştirilmesi" konusu açtı; "Gerçekleşmesi mümkün olmayan şeylerin kabineler tarafından kabul edilmemesi ve

⁶⁸⁵ *Le Figaro*, "L'empereur Guillaume et le Sultan", (8 Mayıs 1908), 2.

⁶⁸⁶ BOA, İ.HR., No. 411, Gömlek No. 27.

⁶⁸⁷ BOA, Y.PRK. BŞK., No. 78, Gömlek No. 53.

⁶⁸⁸ BOA, Y.PRK. BŞK., No. 78, Gömlek No. 53.

onaylanmaması gerektiğini” bildirdi. Kayzer de, “Sultan’ın hukukuna aykırı olacak her şeyin kabul edilmeyeceğini ve parlamentoların hiçbir şey yapamayacaklarını” da sözlerine ekledi. Kayzer, Rumeli konusunda; Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de askeri gücünü arttırmasını, bu bölgelerde asayiş bozanlara karşı durulması gerekliliğini vurguladı.

Kayzer’in söylemlerinde birkaç öneri cümlesinin dışında siyasi ve askeri destek sözü vermekten kaçınmıştı ve Almanya’nın Balkan politikası ise Avrupalı Büyük Devletler arasında çıkacak savaşı engellemeye yönelikti.

Turhan Paşa, Avrupa’nın doğuya mücadelesini haksız gördüğünü, İrlanda’ya dışardan bir müdahale olduğunda İngiltere’nin tepkisini merak ettiğini ve ayrıca Vilayât-ı Selâse’de durumlar değişirse bazı küçük Balkan devletlerinin de toprak koparabilmek adına birbiriyle yarışa gireceklerini belirtti.

Özellikle belirtmek gerekir ki Turhan Paşa’nın ifadelerinden hareketle ileriki yıllarda Balkan Savaşı çıkacağını doğru okumuştur ve isabetli bir şekilde tahmin ettiği ortaya çıkmıştır. Lakin daha sonraki gelişmelerden hareketle bu uyarısı dikkate alınmamıştır.

Paşa, Balkanlar’da asayiş Osmanlı idaresinin sağlayacağını dile getirdiği sırada kayzer de sultanın Alman Sefiri Baron Marshall’a kullandığı “İslam’ın da hukukunu düşünmekliğim” sözleriyle “Vilayât-ı Selâse Islahatı” hakkındaki düşüncelerine katıldığını belirtti. Turhan Paşa da; ”Biz oralarda mümkün olan herşeyi yaptık ve halen de yapıyoruz. Fakat Vilayât-ı Selâse’de yani üç vilayette Avrupalı Büyük Devletler olarak barışın kalıcı olmasını istiyorsa bizim üzerimizde değil küçük Balkan devletleri üzerinde baskı kurarsa kolay sonuca ulaşabilir olduğunu” dedi. Kayzer, bu sözleri tasdik etmekten öte geçemedi ve lafı değiştirircesine konuyu Bulgar Prensi Ferdinand’a getirdi.

Kayzer Wilhelm, Ferdinand’a rahat durmasını, memleketinin imarına çalışmasını ve ülkesini zenginleşmesine çaba harcaması hususunda telkinde bulunduğunu söyledi. Barışın önüne geçebilecek her türlü hareketten geri durmasını, Osmanlı Devleti’nin yanında olduğunu ve her zaman yardımda bulunacağını söyledi. Öte yandan konu Uzakdoğu’ya geldiğinde Turhan Paşa, Japonya’nın manevralarından, genişlemeci emellerle Hint coğrafyasına kadar uzanacağını ve İngiltere ile Japonya yakınlaşmasına

dikkat çekti.⁶⁸⁹ Kayzer, Bulgaristan konusunda yardım sözü verse de sonraki gelişmelerden Alman diplomasisi bu konuya kayıtsız kalmıştı. Paşa, İngiltere ve Japonya yakınlaşmasının dikkat çekti ve bu ilişkiden son derece rahatsız olduğu da anladı.

Görüşmede demiryolları konusu gündeme geldi. Korfu'daki görüşmede Yunan Kralı Yorgi, Yunanistan sınırından Selanik'e kadar yapılması planlanan demiryolu hattı için Kayzer II. Wilhelm'e aracılık etmesi için ricada bulunmuştu. Kayzer de bu konuyu Turhan Paşa'ya açma gereği duydu ve bir nevi aracılık etmesini rica etti. Kayzer II. Wilhelm, Balkanlar'da nerde olursa olsun bu hattın ticaretten askeri sevkiyata kadar pek çok konuda kolaylıklar sağlayacağını ve ayrıca Bağdat hattına bağlandığında hem aşiretlerin iskânı daha kolay olacağını hem de bölgenin kalkınması içinde önem arz edeceğini belirtti. İkili arasında gerçekleşen görüşme iki saat kadar sürdü ve kayzer sık sık sultanla olan samimi dostluğu vurguladı.⁶⁹⁰

Alman Kayzeri ile arasında Boğazlar meselesi de gündeme gelmişti. Lakin kayzer, konu hakkında herhangi bir fikir belirtmemiş, ancak ileriki dönemde Boğazlar konusunda diğer devletlerin ıslahat bahanesiyle ortaya çıkmaması adına Osmanlı Devleti'nin dikkatli olması uyarısında bulundu.

Kayzer II. Wilhelm, Rusya'nın Romanya'dan Adriyatik Körfezi'ne kadar yapmayı planladığı demiryolu projesi hakkında görüşünü belirtti. Turhan Paşa'ya özel olarak Rusya ile İngiltere arasında Boğazların açılması hakkında birtakım müzakereler olduğu bilgisini de verdi.⁶⁹¹ Turhan Paşa da uluslararası antlaşmalarda boğazlar hakkında tasdik edilen maddelerin iki devlet tarafından nasıl iptal olabileceğini ve Osmanlı Devleti'nin bu duruma var gücüyle karşı çıkacağını bildirdi. Bunun üzerine kayzer “evet iş pek mühimdir” dedi.⁶⁹²

Turhan Paşa gibi uluslararası hukuku iyi bilen bir devlet adamı Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını savunmaktan geri durmamıştı. Kayzer II. Wilhelm'in paylaştığı haber, her ne kadar Osmanlı Devleti'ni ilgilendirse de Almanya'nın boğazlar üzerindeki iddiasını ileriki dönemde gün yüzüne çıkarmıştı. Nitekim kayzer, 1913'te Osmanlı

⁶⁸⁹ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No.25; *Tercüman-ı Hakikat*, “İmparator Wilhelm Hazretlerinin Seyahati”, (23 Nisan 1908), 2.

⁶⁹⁰ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No.25.

⁶⁹¹ BOA, Y.PRK, ASK., No. 256, Gömlek No.57.

⁶⁹² BOA, Y.PRK, ASK., No. 256, Gömlek No.57.

Ordusu'nu yeniden düzenlemek ve İstanbul Boğazı'nın kumandasını ele almak için Alman generali göndermişti.⁶⁹³

Korfu'da bulunduğu sürede Yunanistan Kralı'yla da bir görüşme gerçekleştirmişti ve birçok konu ele alınmıştı. Kral, İngiltere'nin son dönemlerde Osmanlı Devleti'ne karşı uyguladığı taban tabana zıt politikalarından bahsetmişti. İkili arasında konu demiryolu hattı inşasına gelmişti. Kral, demiryolunun Yunanistan'a değil aynı zaman da Osmanlı Devleti'nin yararına olduğunu ve sultan ile arasında bir nevi aracılık etmesini istemişti.⁶⁹⁴ Korfu'daki temaslarının ardından 22 Nisan'da II. Wilhelm'le vedalaşarak Sarandoz'a dönmüştü.⁶⁹⁵

Alman Kayzeri, 25 Nisan'da Turhan Paşa'ya iade-i ziyaret için Sarandoz'a doğru yola çıktı.⁶⁹⁶ Kayzer, "Sizi uykuda rahatsız etmemek için bizzat yolu uzatarak geldim, peki gelişimden nasıl haberdar olabilirsiniz" dedi. Kayzer, kalabalık heyetle birlikte vapura çıktığında Turhan Paşa ve diğer üyeleri büyük uniformalarıyla "hoş-amedî"yi töreni gerçekleştirdi. İki siyasetçi arasında birçok konu gündeme geldi ve bunlardan en önemlisi de Konya ovası sulama projesiydi.⁶⁹⁷

Paşa'nın görevi Alman Kayzerinin Sarandoz'dan hareket etmesiyle son buldu.⁶⁹⁸ 29 Nisan'da İzzeddin Vapuruyla İstanbul'a döndü ve doğrudan sultanı bilgilendirmek için saraya gitti.⁶⁹⁹ Başarılı geçen bu ziyaretin hatırasına Almanlar, Turhan Paşa'yı "Kırmızı Kartal" nişanıyla onurlandı.⁷⁰⁰

1902'deki Livadya görevinde Rus Çar'ıyla Girit, Yunanistan, Bulgaristan ve Ermenistan konuları görüşmüştü. Aynı şekilde II. Wilhelm'le de İngiltere ve Japonya meseleleri gibi uluslararası konularda fikir teatisinde bulunmuş, tevhid-i vilayet meselesi, Bulgaristan, Selanik demiryolu projesi ve Osmanlı'yı ilgilendiren güncel konuları ele almıştı. Bu tür diplomatik görüşmelerle Osmanlı Devleti'nin uluslararası toplumda görünürlüğünün artırılması sağlandığı gibi, aynı zamanda uluslararası

⁶⁹³ Henry Kissinger, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002), 192.

⁶⁹⁴ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 25; BOA, Y.PRK, ASK., No. 256, Gömlek No.57.

⁶⁹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, "İmparator Wilhelm Hazretlerinin Seyahati", (24 Nisan 1908), 2.

⁶⁹⁶ *Sabah*, "İmparator Wilhelm Hazretlerinin Seyahati", (27 Nisan 1908), 2.

⁶⁹⁷ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No. 25; BOA, Y.PRK, ASK., No. 256, Gömlek No.57.

⁶⁹⁸ BOA, Y.PRK, ASK., No. 256, Gömlek No.57.

⁶⁹⁹ *Sabah*, "Turhan Paşa Hazretleri", (30 Nisan 1908), 1.

⁷⁰⁰ BOA, Y.PRK, ASK., No. 256, Gömlek No.57; BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No.25.

ilişkiler ve ülkenin güncel sorunları hakkında fikir alışverişinde bulunma fırsatı da elde ediliyordu.

4.2. Şûra-yı Devlet Başkanlığı (1908)

Meşrutî yönetimin yeniden ilanının ardından Said Paşa kabinesi göreve geldi.⁷⁰¹ Turhan Paşa, 2 Ağustos 1908'de Said Paşa hükümetinde Şura-yı Devlet Başkanı oldu.⁷⁰² Kurulan yeni kabinede on beş gün kadar görevini sürdürdü.⁷⁰³ Bu görevini icraat ve faaliyetlerden yoksun bir şekilde tamamlarken Rusya'yla ilişkilerin normalleştiği dönemde Petersburg Büyükelçiliğine atandı.⁷⁰⁴

4.3. Petersburg Büyükelçiliği (1908-1914)

Turhan Paşa, Rusya'ya tayin olunduğu zaman Osmanlı diplomasisindeki son virajı alıyordu ve büyükelçiliği kariyerinde fiili olarak yaklaşık 6 senesine tekabül ediyordu. Petersburg'a atanmasında Rusya'nın toplumsal yapısını iyi bilmesi, Çar Nikola ve hükümet yetkilileriyle olan samimi ilişkisiyle ilintilidir. Keza uzun yıllar Petersburg sefaretinde görev alması, defalarca Livadya'ya fevkalâde elçi gönderilmesi, Rusçayı ve Rus siyasetini de iyi bilmesi ve Rusya'da hatırı sayılır bir yere sahip olması da atamasında rol oynadı.⁷⁰⁵

1908 Jön Türk İhtilali'nin ardından yapılmaya çalışılan tensikatla, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki bürokratlar tasviye edilmek istenmişti, fakat bunda bütünüyle başarılı olunamamıştı. Cavid Bey'in hazırladığı mazbatada da belirtildiği gibi, herkesten vazgeçmek mümkün değildi çünkü ihtiyaç duyulan kimseleri yetiştirmek için senelere ihtiyaç vardı.⁷⁰⁶

İttihat ve Terakki yönetimiyle ilişkisi ve yeni yönetimin Turhan Paşa'ya bakışı hangi minvaldeydi sorusu aklımıza gelmektedir. Buna cevap vermek zor olsa da arşiv vesikaları ve basından hareketle Paşa'nın İttihat ve Terakki yönetimiyle ilişkileri orta

⁷⁰¹ Baran Hocaoglu, II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri, (İstanbul: Kitapevi Yayınevi, 2010), 56.

⁷⁰² Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 4.

⁷⁰³ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hûmayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzarın Teracim-i Ahvâli*, (İstanbul: Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1335), 222-223.

⁷⁰⁴ *Bürokat Teyfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, haz. Fatma Rezan Hürmen, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2009), 487.

⁷⁰⁵ *La Reublique Française*, "La Tuquie Nouvelle", (6 Eylül 1908), 1.

⁷⁰⁶ Abdulhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. Sina Akşin vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 335.

seviyedeydi. Turhan Paşa'nın İttihatçılara bakışını ise; Arnavutluk başbakanlığını kabul ettiği sırada dış basına verdiği röportajda “Osmanlı'nın iyi kişilerin elinde olduğunu” belirten bir demeçti. Turhan Paşa ömrü boyunca saraydaki nüfuz mücadelelerinden uzak durdu. Sıkı bir İttihatçı olan Hüseyin Cahit Yalçın, şu anekdotu paylaşır; “Sultan II. Abdülhamid döneminin bozuk düzeninden namusuyla çıksa da şahsiyeti kendisinden daha yüksek ve mutlu kişiler arasında doğal olarak bozulmuştu.”⁷⁰⁷

Turhan Paşa, Petersburg'da olduğu vakit 31 Mart Vakası'na dair 20 Nisan 1909'da *Le Figaro* muhabiri Rene Marchand'a verdiği röportajda meseleyi şöyle yorumlamıştır:

“Bana insanlar İstanbul'daki gösterilerde, anayasaya ve Türkiye'nin daha birkaç ay önce coşkuyla karşıladığı yeni liberal rejime karşı geniş bir askeri ve dini hareketin başlangıcını görmek istediklerini söyledi. Ancak bu görüş tamamen yanlıştır. Ordu söz konusu olduğunda, daha önce de söylediğim gibi anayasaya tam bir sadakat yeminiyle derinden ve içtenlikle bağlıdır. İstanbul'da önemi fazlasıyla abartılan karışıklıklara, “güçsüz ve birlikten yoksun, lidersiz ve belirli bir siyasi amacı olmayan, subaylarına karşı hoşnutsuzluklarını şiddet ve tehlikeden ziyade gürültülü ve şamatalı bir şekilde ifade eden ve kişisel nedenlerle ve bakanlar kurulunun istifasını talep eden münferit askerler neden olmuştur. Askeri açıdan bakıldığında, az önce tanık olduğumuz kargaşanın doğası tam olarak budur. Dahası, bu isyankâr askerlerin çoktan kendilerine döndüklerine ve bu tutumlarında ısrar edemeyeceklerini ilk anlayanların ve son telgraflardan da görebileceğiniz gibi başkentte yeniden sükûnetin hâkim olacağına inanıyorum. İlahiyat öğrencileri ve softalara gelince, onlar da sadece kabineye karşı gösteri yapmak istediler, ciddi olmayan ve çocukça taleplere dayanan gösteriler. Sultan, yetkili dini makam tarafından verilen bir fetva veya yasal hüküm uyarınca vermiştir.”⁷⁰⁸

Öte yandan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bazı elçilerin yetersiz oldukları gerekçesiyle değiştirilmelerine karar verildi. Bu minvalde, Petersburg elçisi Hüseyin Hüsnü Paşa azledilerek yerine Kâmil Paşa hükümetinde 17 Ağustos 1908'de Turhan Paşa büyükelçi olarak atandı.⁷⁰⁹ Paşa'nın atama haberi Osmanlı kamuoyunda ses getirdiği gibi yabancı basında da geniş yer buldu. Haberde Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini sonucunda Petersburg'a elçi atanmasıyla kariyerinin sekteye

⁷⁰⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “Arnavutluk Başvekili”, *Tanin*, (17 Mart 1914),1.

⁷⁰⁸ *Le Figaro*, “Interview Turkhan-pacha”, (20 Nisan 1909), 2.

⁷⁰⁹ BOA, İ.HR, No. 414, Gömlek No. 31.

uğratıldığı yazılıdır.⁷¹⁰ Fransız *Le XIXe Siecle* bu atamayı şöyle duyurdu; “Rusya büyükelçisi olarak atanması, St. Petersburg’da yankı uyandırdı ve taç giyme töreninde sıcak bir atmosferde karşılandı.”⁷¹¹

İlk etapta Hüseyin Hüsnü Paşa’nın yerine Turhan Paşa’nın elçiliğe atandığına dair belge II. Nikola’ya gönderildi. Paşa’nın ataması çar tarafından onaylanır onaylamaz hazırlıklara başlandı. Rusya yolcuğunda harcırah olarak 25 bin kuruş verildi.⁷¹²

Yarım asır evvel genç Turhan, 1866’da ilk kâtiplik vazifesiyle geldiği Petersburg’a alışamamış ve hayat pahalılığundan şikâyet etmişti. Nitekim yedi sene kaldığı Rusya’da tecrübe kazanmış, işi öğrenmiş, bildiği dillerin yanına Rusçasını eklemiş ve Petersburg’da hatırı sayılır bir yer bırakmıştı. Mamafih aradan yıllar geçmiş genç ve toy Turhan gitmiş, yerine tecrübeli üst düzey bir diplomatı gelmişti. Bu kez de Petersburg büyükelçisi olarak tayin edildi ve Osmanlı’daki son dönemi oldukça zor yıllara denk gelmiş; Bulgaristan, Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşı gibi yoğun siyaset gündemiyle karşılaşmıştı.⁷¹³

Yukarıda vazifesine pek de gönüllü başlamadığından bahsetmiştik. Zira 16 Ağustos 1908’deki yazısında, sefarete tayininden evvel Paris Sefaretinin de açık olduğunu belirttikten sadrazam; “Paris’i tercih edeceğinizi biliyorum, lâkin hükûmetçe Petersburg’a gitmeniz daha faydalı olacağından şimdilik beş-altı ay için oraya gitmenizi uygun görüyorum” demesi ve başka bir sefarete nakli vaadi üzerine memuriyeti kabul ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Petersburg şehrinin pahalılığı ile “iklimi ve hemen hiçbir zaman mündefi olamayan kolerası” dolayısıyla gerek ailesinin gerekse kendi sağlığının daha fazla tahammül edemeyeceğini ve Londra Sefaretine geçmek istemiştir. Ancak Tevfik Paşa’nın Londra’ya atandığından isteği gerçekleşmemiştir.⁷¹⁴

Bu başlık altında, oldukça kritik bir dönemde Rusya gibi siyasetin merkezinde duran Turhan Paşa’nın gelişmeleri nasıl takip ettiği, görüşmeleri, olaylara bakış açısı ve değerlendirmeleri ele alındı.

⁷¹⁰ *L’Europe Nouvelle*, (25 Haziran 1927), 826.

⁷¹¹ *Le XIXe Siecle*, (21 Ağustos 1908), 4

⁷¹² BOA, İ.HR, No. 414, Gömlek No.28.

⁷¹³ Sinan Kuneralp (ed), *Service D’information, An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents (1909-1914)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2022), 90.

⁷¹⁴ Çakmak, Aydın. *Türk Dışişleri’nin Gelişimi: Hariciye Nezareti*, (İstanbul: Ötüken Yayınları: İstanbul 2020), 294-297.

4.3.1. Faaliyet ve İcraatları

Büyükelçiliğinde dış siyaseti meşgul eden diğer bir önemli gündem maddesini de Birinci Dünya Savaşı öncesindeki Trablusgarp ve Balkan savaşlarıydı. Bu dönemde Trablusgarp Savaşı'nı fırsat bilen Balkan devletleri böylesi kritik zamanda Rusya'nın yardım ve yönlendirmesiyle bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti.

Bu hususta bazı görüşmeler gerçekleştirmişti ve 28 Mart 1910'da Sırbistan Dışişleri Bakanı Milovanovitch'i kabul etti. İki devlet adamı arasındaki görüşme gayet samimi bir ortamda gerçekleşti. Sırp bakan, Osmanlı Devleti'yle samimi ilişkileri sürdürme konusundaki samimi arzusundan bahsetti. Turhan Paşa, Sırbistan'ın siyasi ve askeri hazırlıklarından bihaber şekilde Sırp bakanın Makedonya konusunda nabzını yokladı. Bakan da Makedonya'daki genel durum son zamanlarda önemli ölçüde iyileştiğini belirtti.⁷¹⁵ Turhan Paşa, Makedonya konusunda görüşünü öğrenmek isterken Sırp bakan meseleyi anlamamazlıktan geldiği de dikkatlerden kaçmamıştı.

Elçiliği dönemindeki en önemli olaylardan biri de Trablusgarp Savaşı'ydı. Savaş öncesi İtalya, 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne bir günlük nota verdi.⁷¹⁶ İtalya beklediği yanıtı alamayınca tam bir gün sonra savaş ilan etti, Trablusgarp ile Bingazi'nin uygarlıktan geri kaldığını ve memur ile subayların yerli halka kötü davrandıklarını bildirirken Osmanlı'nın bu duruma kayıtsız kaldığını iddia etmekteydi. Osmanlı Devleti, bu iddiaları kabul etmedi ve diplomasi yolunun açık olduğunu bildirdi.⁷¹⁷ Hal böyleyken Osmanlı-İtalyan ilişkileri gerginleşti.⁷¹⁸ Rusya ise Racconigi Antlaşması'nda İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki emellerini kabul ettiği sırada tek endişesi Balkanlar'a diğer devletlerin müdahale korkusuydu.⁷¹⁹

Osmanlı Devleti, savaşı önlemek adına elçilikleri aracılığıyla diplomatik girişimlere başladı. Bu hususta, Hariciye Nazırı Said Paşa, tarafsız ülkeleri arabulucuk sağlamaları

⁷¹⁵ Kuneralp, *An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents*, 92-96.

⁷¹⁶ Avanzâde Mehmed Süleyman, *Trablusgarb ve Devlet-i Âliyye İtalya Vekayi-i Harbiyyesi (1911-1912)*, haz. Ayhan Küçükefe, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 39.

⁷¹⁷ Faysal Mayak, *Bir Pencere İki Manzara: Bababzade İsmail Hakkı Bey'in Gözünden Osmanlı Devleti'nin İç ve Dış Politikası (1908-1913)*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 447.

⁷¹⁸ Zoubair Khalfallah, *Trablusgarp Meselesi ve Osmanlı Kamuoyunun Tutumu (1878-1912)*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 90-110.

⁷¹⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 622.

adına 30 Eylül 1911'de Petersburg Elçisi Turhan Paşa'dan Rus hükümetini diğer devletlerden beklenen ortak uzlaşmayı sağlamak üzere ikna etmesini istedi.⁷²⁰

Rusya basınında Trablusgarp'la alakalı haberlerin takibini yaptığı sırada, hükümet nezdinde de görüşmelerini sürdürmekteydi. Rusya'nın Trablusgarp konusundaki düşüncelerini öğrenmeye çalıştığı anda 2 Ekim'de Hariciye Nazırı Bakan Vekili Neratow ile görüşmesi pek verimli geçmedi. Neratow; "İtalya'nın ultimatomundaki temel istek bir nebze karşılanmadan savaşı durdurmanın mümkün olmayacağı" cevabını vermişti.⁷²¹

4 Ekim 1911'de Rus Hariciye Nazır Yardımcısı Gerant'la görüşmesinde Rusya'nın İngiltere ve Fransa'nın Roma'daki büyükelçilerine İtalya'nın eğilimlerinin samimiyetini gizli görüşmelerde dile getirmeleri talimatını verdiğini bildirdi.⁷²² Turhan Paşa, 16 Ekim 1911'de Rus Hariciye Nazır Vekili Neratow'la ikinci görüşmesinde hariciye nazır vekilinin açıklamalarından İtalya'nın müzakerelere yanaşmak istemediği izlenimini edindi.⁷²³

4-5 Kasım 1911'de Hariciye Nazırı Asım Bey'den gelen talimat üzerine İtalya'nın Trablusgarp'taki mezalimlerini durdurması adına girişimde bulundu. Neratow; "İtalya'nın işgal hareketini uzatmama sözünü verdiğini bazı güçlerin çıkarlarına zarar vermek zorunda kalacağını" belirtti.⁷²⁴ Turhan Paşa, Rusya'nın ilhak kararını tanımadığı hususunda merkeze bilgi verdi.⁷²⁵ İtalya'nın Trablusgarp'taki işgali durdurması için Neratow'la görüşmüş ve durumun son bulmasını istemişti.⁷²⁶

Nitekim girişimleri sonuç vermemekteydi. Bu arada Osmanlı elçileri İtalyanların Trablusgarp'ta işledikleri suçlar konusunda Avrupa'da kamuoyu oluşturmaya devam ediyordu. Bu hususta Turhan Paşa, 20-23 Kasım 1911'de Rus Hariciye yetkilileriyle bir araya geldi. Gerant, Trablusgarp meselesiyle ilgili olarak bir durgunluk olduğunu ve yine de Avrupalı Büyük Devletlerin müzakerelere devam ettiğini söyledi.⁷²⁷

⁷²⁰ Khalfallah, *Trablusgarp Meselesi*, 127.

⁷²¹ Timoty W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)*, çev. Deniz Berkay, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008), 77.

⁷²² Sinan Kunalp (ed), *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Turco-Italian War 1911-1912*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2011), 5/240.

⁷²³ BOA, HR. SFR.01., No. 161, Gömlek No. 53.

⁷²⁴ BOA, HR. SFR.01., No. 161, Gömlek No. 91.

⁷²⁵ Kunalp, *The Turco-Italian War*, 5/326-327.

⁷²⁶ Kunalp, *The Turco-Italian War*, 5/333-334.

⁷²⁷ Kunalp, *The Turco-Italian War*, 383-398.

Turhan Paşa, 13 Aralık 1911’de *Le Figaro* muhabiriyle yaptığı röportajda İtalya’nın ilhak ilanını ve deniz harekâtı olasılığı hakkındaki bir takım ifadelerde bulunmuştu. *Le Figaro*’da şu haber dikkat çekicidir:

“Turhan Paşa, bu bildirimin hukuken tamamen yok hükmünde olduğunu ve hiçbir hükümetin bunu dikkate alamayacağını düşünmektedir. Türkiye’ye gelince, en kesin ifadelerle protesto etmiştir ve bu iki vilayet üzerindeki egemenliğini korumak için hiçbir şeyden kaçınmayacaktır. Turhan Paşa, bu nedenle İtalya’nın deklarasyonunu hükümsüz ve geçersiz saymaktadır. İtalya’nın Ege’de ya da Çanakkale Boğazı’nda deniz harekâtı düzenlemesi olasılığı konusunda şunları söylemiştir;“Bu tür operasyonlar, İtalya’nın ciddi bir şekilde düşünmesi için bazı büyük Avrupa güçlerinin hayati çıkarlarını çok ciddi bir şekilde tehlikeye atacaktır. İşaret ettiğim gibi İtalya, denizlerdeki üstünlüğü sayesinde Trablusgarp ve Sirenayka’ya bir milyon asker nakletme ve böylece ülkeyi kesin olarak işgal etme imkânına sahiptir. Bu vilayetlerin sakinlerine, hukuken imkânsız ve fiilen gerçekleşmemiş bir ilhakin hatalı ilkesine dayanarak asi muamelesi yapmak hukuki bir saçmalıktır. Bu vilayetlerin sakinleri savaşıyan taraflardır; 1907 İtalya Lahey Sözleşmesi’ne ekli savaş hukukuna ilişkin yönetmelik bu açıdan açıktır; iki ya da üç kasabası her gün çatışmalarla işgal edilen ve halkının işgalciye karşı şiddetli bir direniş gösterdiği geniş bir bölgenin ilhakının ilan edilmesi, işgalciye sakinlerini tebaası olarak görme hakkını veremez. İtalyanlar, yerlilere karşı işledikleri insanlık dışı eylemleri, kendilerinin teslim olmasından sonra yerlilerin İtalyan askerlerine saldırdığını ileri sürerek meşrulaştırmaktadır.”⁷²⁸

Osmanlı Devleti, Trablusgarp sorununu çözmeye çalıştığı sırada Çanakkale Boğazı’nın güvenliğini de yine diplomatik yollarla güvence altında sağlama çabası içindeydi.⁷²⁹ Turhan Paşa, 25 Kasım’da şu notu paylaşmaktaydı; *Journal Nouvelle Bourse*’de çıkan haberde İtalya’nın Çanakkale Boğazı’nı abluka altına almayı planladığını duyurmasının ardından bu girişimin Rus ticaretine büyük zarar vereceğini açıklayarak abluka başlarsa Rusya’nın Çanakkale’yi savunmak için acil önlemler almak zorunda kalacağını bildirmekteydi. Türk-İtalyan savaşının kendisi için egzotik bir savaş olmaktan çıkacağını ve çıkarları açısından meseleyle ilgilenmek zorunda kalacağına yer vermektedir.⁷³⁰

⁷²⁸ *Le Figaro*, “Interview de Turkhan Pacha”, (13 Aralık 1911), 2-3.

⁷²⁹ Kuneralp, *An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents*, 298.

⁷³⁰ Kuneralp-Tokay, *The Turco-Italian War 1911-1912*, 407.

Şubat 1912’de Rusya’nın teklifiyle Trablusgarp’ta savaşın son bulması adına müzakere yapılması önerildi. Turhan Paşa, Rusya Hariciye Nazırı Sazanoff’la mülakatı sonrasında Rusya’nın arabulucuk yapma teklifinin içeriği ortaya çıkarmıştı. Sazanoff’un oyalayıcı tarzda verdiği cevaplarda, Rusya’nın derhal gerçekleştirilecek bir arabuluculuk üzerinde anlaşmaya varma fikrini önerdiği, oysa “hemen” değil, “zamanın uygun olduğuna karar verileceği zaman” ifadesini kullandığı bildirmektedir. Turhan Paşa, Rusya’nın amacının oyalama olduğunu, iki ülke arasındaki barışı sağlamak olmadığını ve Avrupalı Büyük Devletlerin çözümüyle savaşın sona ereceğini öngörmektedir.⁷³¹

Turhan Paşa ile Sazanoff arasında İtalya’ya misilleme olarak Osmanlı ülkesinde yaşayan İtalyanları esir alacağı ve boğazları kapatacağı iddiaları gündeme geldi. Turhan Paşa’ya göre Sazanoff, Osmanlı Devleti’nin Çanakkale Boğazı kapatamayacağını inanmaktaydı. Sazanoff’la görüşmesinden istediği sonucu alamamıştır. Bunu da şöyle ifade etti; “İddialarımızın doğruluğunu ve yasallığını tesis etmek için elimden gelen her türlü çabayı gösterdiğimi söylememe gerek yok. Ama ne yazık ki bakanın fikrini değiştirmesini sağlamam mümkün olmadı.”⁷³²

Savaşın gölgesinde Sazanoff’un önerisiyle 2 Ocak 1912’de Avrupalı Büyük Devletlere iletilen ilk arabuluculuk teklifinde Bâbiâli’yi Trablusgarb’ın kaybının kaçınılmaz olduğunu konusunda ikna etmek üzere İstanbul’da ortaklaşa girişimde bulunmaları yönündeydi.⁷³³ Hariciye Nazırı Asım Bey, Paşa’dan Rus hükümetinin düşüncelerini öğrenmesini istemiş ve merkezden bir talimat almıştı. Talimat açık ve netti; Osmanlı, egemenlik haklarından taviz vermeyecekti.⁷³⁴

Bu kararlı duruş üzerine Turhan Paşa, Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Bey’e şu telgrafi göndermiştir; “Sizin talimatınızın bir nüshasını Sazanoff’a bıraktım. Çok mantıklı ve adil olan argümanları geliştirmek için elbette tüm çabalarımı harcadım.”⁷³⁵

15 Mart 1912’de Sazanoff, İtalya’nın taviz vermeye hazır olduğunu da belirttiğinde Turhan Paşa, bakanın bu tavizlerin mahiyetini sır gibi saklamasından ilhakin dışında kaldığını anladı. Sazanoff, İtalya’nın ablukasını kaldırmasını, filosunun Trablusgarp’ta yoğunlaşmasını ve Osmanlı birliklerinin geri çekilmesini tavsiye edecekti. Sazanoff,

⁷³¹ Sinan Kuneralp (ed), *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Turco-Italian War 1911-1912*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2011), 2/26-27.

⁷³² Kuneralp -Tokay, *The Turco-Italian War 1911-1912*, 55.

⁷³³ Childs, *Trablusgarp Savaşı*, 135.

⁷³⁴ Kuneralp- Tokay, *The Turco-Italian War*, 126.

⁷³⁵ Kuneralp-Tokay *The Turco-Italian War*, 131.

Osmanlı Devleti, eğer müzakereye yanaşmazsa ileriki dönemde daha kötü şartlarda bir antlaşma imzalamak zorunda kalacağını altını çizdi. Turhan Paşa da öncelikle Osmanlı'nın buna izin vermeyeceğini söyledi.

Sazanoff'a, Osmanlı hükümetinin ilhaka rıza göstermeyeceğini, ikinci olarak da birliklerini geri çekip tebaasından bir buçuk milyonu işgalcinin insafına bırakmayacağını, böyle arabuluculuğun tarafsız olmayacağını düşünmekteydi. Turhan Paşa, Rusya'nın İtalyanlara sempati duyduğunu ve Racconigi'de varsayılandan daha ciddi bir şeyler olduğunu anladı. Sazanoff da bunun Trablusgarp'la hiçbir ilgisi olmadığını söyledi.⁷³⁶

Bu arada Asım Bey, Turhan Paşa'ya gönderdiği yazıda, Avrupalı Büyük Devletlerin, Rusya'dan Osmanlı ile İtalya arasında aracılık etmesini istediği yönündeki şayiaları sorumasını istedi. Turhan Paşa aldığı talimat çerçevesinde Sazanoff'a durumu sordu; Sazanoff da iki devlet arasında tam bir eşitlik olacağını, Osmanlı'nın haysiyet ve saygısını zedelemeyecek nitelikte olacağını ve baskı yapılmayacağını bildirdi.⁷³⁷

Bu arada Osmanlı Devleti, devletin güvenliği adına Çanakkale Boğazı'nı kapatma kararı aldı ve bu durumdan etkilenen devletlerin başında Rusya geliyordu. Turhan Paşa, 1 Haziran 1912 tarihinde Sazanoff'la Çanakkale konusunu görüştü.⁷³⁸ Osmanlı Devleti, Turhan Paşa aracılığıyla Çanakkale Boğazı'nın kapatılması hakkında Rusya'nın nabzını yokladı.⁷³⁹

“Sazanoff, İtalya'nın Çanakkale Boğazı yakınlarına saldırmayacağını, hatta Midilli'ye bile girmeyeceğini ve ayrıca Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasıyla Rusya'nın sınanacağını anlaşılmaması için Roma'da acil açıklamalarda bulunduğunu söyledi.”⁷⁴⁰

Paşa, sadece hükümet yetkilileriyle görüşmüyor ve Rusya'da bulunan meslektaşlarından müzakerelere dair son bilgileri alıyordu.⁷⁴¹ Meslektaşları ise şu ana kadar Avrupalı Büyük Devletlerin çözümsüzlük içinde olduklarını bildirdi:

“İhtiyatlı meslektaşlarım Almanya imparatorunun bir formül bulduğunu söylüyorlar. Son günlerde Almanya'dan gelen meslektaşımla yaptığım sohbetlerde

⁷³⁶ Kuneralp-Tokay *The Turco-Italian War*, 123.

⁷³⁷ Kuneralp-Tokay, *The Turco-Italian War*, 158-159.

⁷³⁸ Kuneralp-Tokay, *The Turco-Italian War*, 253.

⁷³⁹ Kuneralp-Tokay, *The Turco-Italian War*, 242.

⁷⁴⁰ Kuneralp-Tokay, *The Turco-Italian War*, 242, 253.

⁷⁴¹ Kuneralp-Tokay, *The Turco-Italian War*, 275-276.

izlenimi bırakmadığını eklemeliyim. Sazanoff’u biran önce görmek için elimden geleni yapacağım ve ondan gerçekleri öğrenmeye çalışacağım.”⁷⁴²

Trablusgarp meselesinde olduğu gibi Babıali’ye en belîğ ve sarîh ikazların meslekçi diplomatlardan biri olan Turhan Paşa tarafından yapılmıştı. Bu hususta, Haziran ayının sonlarına doğru Bâbîâlî’yi, İtalyanların On İki Ada’yı iade etmeme ihtimali konusunda uyarmıştı. Turhan Paşa, başarılı bir öngörüyle İtalya’nın emellerini gerçekleştirmesine İngiltere ve Fransa’nın engel olmayacaklarını, buna karşılık İtalya’nın “Akdeniz’in dengesini” bozmasına da seyirci kalmayacağını belirtmişti. Paşa, İngiltere ve Fransa’nın bu durumu telafi etmek adına Osmanlı topraklarını işgal edebilecekleri ihtimaline dikkat çekti. Böylelikle İngiltere ve Fransa’nın 1916’da imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşmasını daha sonra da 1919’da Versailles’teki İtalya’ya verdiklerini sözleri tutmamalarını 1912’de öngörmüş oluyordu.⁷⁴³

3 Temmuz 1912’de Trablusgarp meselesi Meclis-i Vükelâ’nın en önemli gündem maddesi oldu, toplantıda Turhan Paşa’nın Sazanoff’la görüşmesi ayrıntılı bir şekilde değerlendirildi:

“Evet siz de sulh istiyorsunuz fakat istediğiniz şartlarda sulh mümkün değildir. Beş altı aya kadar barışın imzalanmasına yanaşırsanız sizin için hayırlı olur. O zaman adalar size tümüyle iade edilir ve Avrupa sadece sizde ada halkına karşı merhametli olmanızı taleple yetinir. Ama size verilen süreyi geçirirseniz ve bir de İtalya’nın adalarda kalmasına sebebiyet verirsiniz bu sizin açınızdan zor bir durum olur. Mali durumunuzun kötü olduğunu biliyorum, Yemen’de durumu halen idare edemediniz ve Arnavutluk’ta karışıklık yine baş gösterdi. İtalya ile savaşa devam etmeniz sizin yararınıza değildir.”⁷⁴⁴

Göreve geldiği andan itibaren son haddine kadar izlediği diplomaside insicamını birtakım nüanslar dışında muhafaza etmişti. Zira meseleyle bağlantılı olarak esnek bir politika güttüğü söylenemez. Nitekim Osmanlı ile İtalya arasında gerçekleşecek olan barış müzakereleri adil ve tarafsız olmayacağını bildirmiştir.

Trablugarp Savaşı sonrası elçiliği sırasında karşılaştığı en önemli problemlerden biri de Balkan Savaşı’ydı. Balkan devletleri, Rusya’nın da kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti’ne

⁷⁴² Kuneralp-Tokay, *The Turco-Italian War*, 275-276.

⁷⁴³ Childs, *Trablusgarp Savaşı*, 166.

⁷⁴⁴ Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin, *Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, haz. Ali Suat Ürgüplü, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), 118-119.

karşı savaş hazırlıklarına girişmişti. Turhan Paşa, Balkan siyasetinin kalbinin attığı Petersburg’da yoğun çalışmalarına devam etmekteydi.

Tarihler 1908’i gösterdiği sırada Turhan Paşa, Balkan Savaşı çıkacağını 1908’de Kayzer II. Wilhelm’le olan görüşmesinde görmüştü. Balkanlar’daki olayları doğru okumuş, savaşın çıkma ihtimaline dair doğru tahminde bulunmuştu. Öngörüsü isabetli çıkmış bir kaç yıl sonra Balkan devletleri, Osmanlı Devleti’ne savaş açmıştı.

Balkan devletleri Osmanlı Devleti’nin Trablusgarp Savaşı sonucunda zayıf duruma düşmesinden faydalananarak amaçlarına ulaşmaya çalışmaktaydı. Tam da bu dönem; Bulgaristan ve Sırbistan arasında başlayan ittifak görüşmeleri hem Balkanlar’ın hem de Osmanlı Devleti’nin kaderini etkileyecek dönemin başlangıcıydı. Rusya açısından Bogazlar ve çevresindeki çıkarlarının korunmasının tek yolu Balkanlar’da nüfuz sahibi olmaktan geçiyordu. Sazanoff’un amacı Avusturya’ya karşı bir ittifak yaratarak statükoyu ve boğazları korumaktı.⁷⁴⁵

1912 Temmuz’u Osmanlı açısından hareketli geçmiş ve hükümet değişikliği sonrasında iç ve dış politika yeniden gözden geçirilmişti. Asım Bey’in yerine Hariciye nazırlığına Gabriel Efendi atanmıştı. Lakin yeni hükümetin de Balkan ittifakı konusunda yeterli olmadığı ve önceki hükümetin bildiklerinden öteye geçememişti. Osmanlı diplomasisi gizlilik içinde yürütülen ittifaklardan habersizce Balkan devletleriyle uzlaşma arayışı içine girdi.⁷⁴⁶

1911 sonlarına doğru Bulgarlar-Sırlar, Rusya’nın da etkisiyle bir ittifak kurdu. Balkan ittifakının yapıldığı süre zarfında Osmanlı hükümetlerinin bunlarla ilgili nasıl bir siyaset izlediği de önemlidir. Keza Osmanlı siyasetçilerinin ve diplomatlarının da gelişmeleri bakış açısı da Balkan Savaşı’nın gidişatını etkilemiştir. Osmanlı hariciyesi ittifak sürecini takip edemedi ve karşı hamlelerde gecikti. Osmanlı diplomatlarının gerek askeri ittifakaların imzalanması gerekse de savaşın patlak vermesine kadar geçen süreci doğru okuyamadı ve takip edemedikleri de ortadadır.⁷⁴⁷ Zira, Osmanlı diplomatlarının zaafiyet içinde olduğu doğru bir saptama olabilir. Ancak Turhan Paşa, tamamen Bulgar-Sırp ittifakından tamamen habersiz değildi. 27 Haziran’a gelindiğinde

⁷⁴⁵ Alan Bodger, “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, der. Marien Kent, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 108.

⁷⁴⁶ Bilgin Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019), 87-90.

⁷⁴⁷ Necmettin Alkan *Ve Selanik Düştü...1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 130-164.

Petersburg Sefiri Turhan Paşa da Sırp-Bulgar ittifakına dair verilen talimatına yönelik Rusya Dışişleri Bakanı Bay Sazanoff ile yaptığı mülakatın içeriğini Asım Bey'e çok gizli ibaresiyle telgraflamıştı. Turhan Paşa, Sazanoff'un "*Westminster Gazetesi*"nde çıkan haberlerin tamamen yalan olduğunu; Sırbistan ve Bulgaristan'ın Balkanlarda barışa zarar verebilecek hiçbir şey yapmayacağından yüzde yüz emin olduğunu" söylediğini iletliyordu. Turhan Paşa söz konusu mülakatın satır aralarından ise Sazanoff'un Sırp ve Bulgar ittifakının varlığını üstü kapalı bir biçimde ifade ettiğini ve Asım Bey'in önceki telgraflarında belirttiği haberin bir dereceye kadar tasdik edildiğini çıkarımlamıştı.⁷⁴⁸

Turhan Paşa, Rus başbakanına yaptığı ziyarette Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki ittifakın ne olduğunu sormuştu. Başbakan da ittifakın siyasi amaçlı değil, savunma amaçlı olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde Belgrad elçisi Fuad Hikmet Bey de Sırp dışilişkileri bakanından hemen hemen aynı cevapları almıştı.⁷⁴⁹

Balkanlar'daki gelişmelerin kritik hal aldığı, siyasi ortamın gerildiği bir dönemde Osmanlı Devleti, mevcut durumu anlamaya çalışmaktaydı. Bu hususta, Rusya Hariciye Nazırı Sazanoff, yaşananlar karşısında kaygılı ve üzgün olduğunu söyledi, ve ayrıca bir dost olarak Makedonya'da gerekli reformların yapılmasını, yapılmadığı takdirde Osmanlı'nın ciddi sonuçlarla karşılaşacağını bildirdi. Rusya'nın çıkabilecek bir savaşta yer almayacağını belirten Sazanoff, tek karış bir toprak bile istemeyecğini ve Osmanlı Devleti'nin iyiliğini istediğini dile getirdi.⁷⁵⁰

Tüm bunlar yaşandığı sırada Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Rusya, Balkanlar'da yaşanan gerginliğin önüne geçmek için Osmanlı Devleti'ne bazı tavsiyelerde bulundu. Osmanlı'dan Avrupa topraklarında ıslahat yapılmasını ve Balkan sınırına asker göndermekten vazgeçmesi istedi. Nihayetinde Osmanlı Devleti'ne yapılan uyarılar sonuçsuz kaldı ve 8 Ekim'de Karadag, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. 10 gün sonra Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan bu harekete katıldı.⁷⁵¹ Rusya ve

⁷⁴⁸ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Wars 1912-1913*, 62-63.

⁷⁴⁹ Çelik, *Balkan İttifakı*, 243-244.

⁷⁵⁰ Sinan Kuneralp (ed) - Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Balkan Wars 1912-1913*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2012, 1/81.

⁷⁵¹ İgnatiyev, "19 Yüzyılın Sonu ile 20.Yüzyıl Basında Rus-Türk İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 156-158.

Avusturya bir bildiri yayınlayarak Balkanlar'daki sınır ve statükonun aynı şekilde devam edeceğini açıkladı.⁷⁵²

Turhan Paşa, yoğun gündem altında Hariciye Nazırı Vekili Neratow'la görüşerek bu konu hakkında son gelişmeleri öğrendi. Neratow, büyük karamsarlığını içinde olduğunu ve küçük Balkan devletlerinin seferberlik kararı karşısında şaşkın olduğunu belirtti. Paşa, 5 Ekim'de yine Rus hükümeti nezdinde girişimde bulunarak tekrar Rusya'nın nabzını yokladı. Rus yetkilerinin de dile getirdiği Balkan devletlerin hareketlerinin durması için Avrupalı uzmanların yardımıyla reform yapılması görüşü konuşuldu. Turhan Paşa da bu görüşü reddederek, bağımsızlık yolunda bunun kabul edilemez bir durum olarak gördü.⁷⁵³ Hariciye Nazırı Sazanoff, Turhan Paşa'ya; "Korunması mümkün olmayan duruma düşen Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ağızınıza almayın. Yazık ki birçok topraklarınızı gözden çıkarmak zorundasınız. Makedonya toprakları Balkan devletleri tarafından paylaşılacaktır" demişti.⁷⁵⁴

Turhan Paşa'ya aldığı talimat çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında hangi şartlarda bir barış yapılacağı ve Rusya'nın nasıl bir politika izleyeceği konusunda Rus hükümeti temsilcileri ile bir araya gelmişti. Sazanoff ile 11 Ekim'de gerçekleştirdiği görüşme iyi geçmemişti. Oldukça karamsar görülen Sazanoff, Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'nin vaatlerine inanmadıklarını bildirmişti.⁷⁵⁵ 18 Ekim'de ikili arasında geçen mülakatta, Sazanoff, sözü Edirne ve Çatalca'ya getirdiği esnada Turhan Paşa; "Edirne ve Çatalca'nın iyi bir şekilde tahkim edilip edilmediğini sordunuz, ben söyledim ve bu soru gösteriyor ki bu iki stratejik noktanın bir gün saldırıya uğrama riski olduğunu biliyorsunuz."⁷⁵⁶

Diğer bir görüşmede Bulgarların Edirne'ye olan hareketi konuşuldu. Sazanoff, Turhan Paşa'ya Hristiyanlara eşitlik verilmesini ve Avrupa'nın Hristiyan tebaasının kötü durumda kayıtsız kalmayacağını ifade etmişti; "Sazanoff'un çok kibar bir şekilde söylenmesine rağmen yine de duyması acı veren bu sözlerini elimden geldiğince çürüttüm. Bakanın sözleri, her ne kadar dostane bir tavırla söylenmiş olsa da, benim nacizane görüşüme göre çok önemliydi. Rusya ile Avusturya arasındaki anlaşmanın

⁷⁵² Suat Zeyrek, *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 2012, 73.

⁷⁵³ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Wars 1912-1913*, 125-126.

⁷⁵⁴ Zeyrek, *Birinci Balkan Savaşı*, 75.

⁷⁵⁵ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Wars 1912-1913*, 150-152.

⁷⁵⁶ Kuneralp-Tokay, *The Balkan Wars 1912-1913*, 166-167.

düşündüğümüzden çok daha ciddi olduğunu gösteriyordu. Avusturya'yı kendimize bağlamak için Londra, Berlin ve Viyana'da elimizden gelen her şeyi yapmalıyız”⁷⁵⁷ dedi.

Bu arada Avrupalı Büyük Devletler Osmanlı Devleti'nin yeniden savaşa girmesine karşıydı. Turhan Paşa, 4 Kasım'da Bulgar birliklerinin durdurulmasına yönelik Sazanoff'la görüştüğünde Rus bakan, amaçlarının Bulgarların ilerleyişini durdurmak ve İstanbul'a girmelerini engel olmak olduğunu söyledi.⁷⁵⁸ 6 Kasım'da Sazanoff, Bulgaristan üzerine görüşlerini dile getirmişti; “Sizin için ne yapabilirsem yaptım, bir ışınlı sizin için kurtardım” dedi.⁷⁵⁹

Osmanlı Devleti, savaşın durması için 12 Kasım 1912'de Rusya aracılığıyla Bulgar Kralı Ferdinand'dan ateşkes istedi. Rusya Bulgaristan'ın ileri hareketinden rahatsız olduğunu ve gerekirse İstanbul'u savunmak adına Rus filosunu da göndermeyi düşünmekteydi. Sazanoff, Boğazlar konusunda olduğu kadar Balkan Hristiyanları adına da hassas davranmaktaydı ve ayrıca Turhan Paşa'ya “Balkanlarda birkaç milyon Hristiyan tebanız, Avrupa kültür ve medeniyetine ait kavimlerdir. Onları bırakınız, kendi kültürlerine göre yaşasınlar” dedi.⁷⁶⁰

Bu arada Bulgaristan'ın Midye-Enez sınır ısrarı karşısında Turhan Paşa, Sazanoff'a bir görüşme gerçekleştirdi. 17 Mart'ta Sazanoff, Osmanlı Devleti'nin Midye-Enez hattını biran evvel kabul etmesi gerektiğini tehditkarane bir yazı ile bildirmişti.⁷⁶¹ Turhan Paşa, 20 Mart 1913'te tekrar Sazanoff ile görüşmüştü.⁷⁶² Sazanoff, Turhan Paşa'yı tasdik edercesine Bulgarların Midye-Ergene-Enez'de ısrarcı olduğunu ve San Stefano'dan başlayan çizgiyi kabul etmediğini, savaş tazminatı konusunda özellikle İngiltere Fransa ve İngiltere'nin olarak buna karşı çıkacağını belirtmişti. Paşa, da Bulgarların savaş tazminatında ısrar edeceklerini bildiğini söylemiştir.⁷⁶³

Londra'da yapılan görüşmelerin sonucunda imzalanan antlaşmayla sınır sorunu sona ermiş ve Osmanlı Devleti, Edirne de dahil olmak üzere Midye-Enez sınırına kadar olan

⁷⁵⁷ Kunalp-Tokay, *The Balkan Wars 1912-1913*, 188-189.

⁷⁵⁸ Kunalp-Tokay, *The Balkan Wars 1912-1913*, 196-197.

⁷⁵⁹ Kunalp-Tokay, *The Balkan Wars 1912-1913*, 196-197.

⁷⁶⁰ Zeyrek, *Birinci Balkan Savaşı*, 75-76.

⁷⁶¹ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014), 641.

⁷⁶² *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1988), 65.

⁷⁶³ Sinan Kunalp (ed) - Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Balkan Wars 1912-1913*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2012), 1/32-69.

topraklarını kaybetmişti. Makedonya, Balkan devletleri arasında paylaşılmış ve Arnavutluk bağımsızlık ilan etmiş ve Makedonya konusundaki ihtilaflar daha sonra Balkan Savaşı'nın yeniden başlamasına neden olmuştu.⁷⁶⁴

4.3.2. Petersburg Büyükelçiliğinden İstifası (1914)

Turhan Paşa, Petersburg görevinin 5-6 ayla sınırlı kalacağını ve Avrupa'da bir sefarette görevlendireceği sözünü alır almaz Rusya'nın yolunu tutmuştu. Ancak Turhan Paşa'ya verilen sözler unutulmuştu. Altı senenin sonunda yaş haddinden ötürü görevden istifa et(tiril)miş ve yerini 7 Şubat 1914'te Rumbeyoğlu Fahrettin Bey'e bırakmıştı.⁷⁶⁵ Cavid Bey, Turhan Paşa'nın istifa haberini şöyle paylaşmaktadır;

“Turhan Paşa, ziyaretime geldi ve zoraki istifa ettirildiğinden şikayetçiydi. Yerini tutacak kimse olmadığını, Osman Nizamî ve Hüseyin Hilmi paşaların Rusya'da yapamayacağını söyledi. Ruslara çok şey vaat edip hiçbirşey yapamadığını, Sazanoff ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın da kendisini kandırdığından bahsetti.”⁷⁶⁶

Tüm bunlar olduğu sırada bir de maaş dedikoduları da çıkmıştı. 1913'te *Iskra* gazetesi “Maaşsız Büyükelçi” başlığıyla bazı haberler yayınladı ve maaş alamadığından yakınmıştır.⁷⁶⁷ Neticede Turhan Paşa'nın Osmanlı Devleti bünyesindeki son resmi görevi olmuştu. Altı sene süren görevi sırasında Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi devleti uğraştıran en önemli merhalede görev almıştı ve elçiliğinde yoğun olarak gerçekleştirdiği diplomatik görüşmeleri sırasında edindiği bilgileri merkeze göndererek karar alıcıların politikalarına katkı sağlamıştı.

4.3.3. Petersburg Büyükelçiliğinin Değerlendirilmesi

Balkan siyasetine vakıf bir diplomat olmasının verdiği bilincin etkisiyle Balkan ittifakları meselesinde ihtiyatlı, tedbirli ve öngörülü davranırsa da Rusların oyalama taktiğine yenik düşmüştü. Bu itibarla Bulgarlar ile Sırların Osmanlı Devleti'ni yanıltma yönündeki hareketlerini dönemin siyasi merkezi Rusya'da ittifakların takibatını yapmıştır. Zira en nihayetinde bir yetkileri kapsamında aldığı emirleri

⁷⁶⁴ Çelik, *Balkan İttifakı*, 296.

⁷⁶⁵ BOA, M.V, No. 233, Gömlek No. 63.

⁷⁶⁶ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, 452.

⁷⁶⁷ Hacer Topaktaş, “A Talented Ottoman Diplomat Albanian Origin: Turhan Pasha (Permeti) and Some New Information On His Diplomatic Career”, *International Balkan Annual Conference (İbac)*, Turkey & Kosovo: The Role of Diplomacy In The History of Balkans, (İstanbul 2021), 155.

uygulamış, İstanbul'daki karar alıcılara gerekli uyarıları yaparak görevini icra etmiştir. Bu uyarılar Osmanlı'nın daha sonraki kaderini de etkileyen ciddi ikazlardı. Her ne kadar Rusya'nın oyalamalarına alet olsa da Bâbîâli'yi, İtalyanların On İki Adayı iade etmeme ihtimalinin bulunduğu konusunda uyardı. Başarılı bir öngörüyle İtalya'nın emellerini gerçekleştirmesine İngiltere ile Fransa'nın engel olmayacaklarını, buna karşılık İtalya'nın "Akdeniz'in dengesini" bozmasınana da seyirci kalmayacağını belirtmekteydi. Paşa, iki devletin bu durumu telafi etmek isteme adına Osmanlı topraklarını işgal edebilecekleri ihtimalini düşünmekteydi. Böylelikle İngiltere ve Fransa'nın 1916'da imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması'nı daha sonra da 1919'da Versailles'teki İtalya'ya verdiklerini sözleri tutmamalarını 1912 yılında öngörmüş oluyordu.

Nitekim bazı zafiyetler gösterse de aktif bir politika izlemekteydi. Bu minvalde, Rusya'nın Kars'taki seferberlik iddiaları üzerine meseleyi araştırıp, bu konuda Osmanlı Devletini uyarmıştır. "Mösyö Sazanoff'un bu açıklamalarının elbette bir önemi var; ancak olay yerinde bulunan kendi ajanlarımızın verdiği bilgileri dikkate alarak, yine de tetikte olmalıyız."⁷⁶⁸ Keza, Avusturya ve Rusya konusunda gerçekçi uyarıların Turhan Paşa tarafından yapıldığı da ortadadır. "İran'la müzakerelerimizi bir an önce sonuçlandırmak bizim çıkarımıza olacaktır; ya da Rusya'nın tüm engellemelerine rağmen Balkanlarda çıkan sorunlara karşı Avusturya'nın devreye girmesi ihtimaline hazırlıklı olmalıyız. İkinci durumda, Rus hükümeti, çıkarlarına ve koşullara göre iki alternatif arasında seçim yapmak zorunda kalacaktır."⁷⁶⁹

Bu dönemde Osmanlı siyasi eliti ve asker/sivil kadroları karmaşık bir ideolojiler içinde kaybolmuştu. Bu düşünsel karmaşıklık diplomatik yetersizliklerle birleşmiş, askeri başarısızlıklara zemin hazırlamıştı. Tarihe Balkan felaketi olarak geçen bu olayın ortaya çıkmasında Osmanlı diplomasinin rolü oldukça büyüktür. Gelişmeleri iyi okuyamamış, gerekli diplomatik müdahaleleri zamanında yapamamıştır. Başta Yusuf Hükmet Bayur olmak üzere konu ile ilgili yapılan birçok değerlendirmede Osmanlı diplomatlarının "uyutulduğu" ve çıkması muhtemel savaşa devletin hazırlıksız yakalanması politikasının Balkan devletleri ve onları birleştiren Rusya tarafından başarıyla

⁷⁶⁸ Kuneralp, *An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents(1909-1914)*, 81-82.

⁷⁶⁹ Sinan Kuneralp (ed), *Service D'information, An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents (1909-1914)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2022), 2/77-78.

uygulandığı ileri sürülebilir.⁷⁷⁰

Turhan Paşa'nın zafiyeti konusunda meseleye tek taraflı bakmak yanlış olur. Zira Osmanlı'nın son dönemdeki karmaşasında dolaylı olsa da etkilendi. Bunun da altında Osmanlı hariciyesinin son dönemdeki istikrarsızlığı ve Paşa'nın Petersburg'daki görevine gönülsüz gelmesi izahıyla mümkündür. Turhan Paşa'nın sürdürdüğü politikalarda oyalama taktiğiyle karşılaştığının altını çizmeliyiz.

⁷⁷⁰ Çelik, *Balkan İttifakı*, 297-303.

5. BÖLÜM: TURHAN PAŞA PËRMETİ'NİN ARNAVUTLUK BAŞBAKANLIĞI VE VEFATI

Turhan Paşa, Osmanlı Devleti'nde farklı kademelerdeki uzun hizmetlerinin ardından hayatının son yıllarında Arnavutluk başbakanlığı da yapmıştı. Kuruluşu ve kurumsallaşması bir hayli sıkıntılı geçen Arnavutluk ikinci başbakanlığı süreci, bu sürecin nasıl gerçekleştiği ve dolayısıyla da paşanın başbakanlık yılları bu bölümde ele alınmaktadır.

5.1. İstanbul'a Tartışmalı Veda

Turhan Paşa, Rusya'daki görevinin son bulmasıyla İstanbul'a döndüğü sırada önünde iki seçenek vardı; ya uygun bir görev alıp hayatına devam edecek ya da isteği kabul görmeden ülkeden ayrılacaktı.

Turhan Paşa, elçilik veya ayanlık umuduyla 12 Şubat 1914'te Sultan Mehmed Reşad'ı ziyaret etmişti.⁷⁷¹ Bu görüşmede hangi konuların konuşulduğu müphemlik arz etse de muhtemelen bir görev talebi veya Arnavutluk'tan gelen teklif konusunda nabız yoklamıştı. Lakin, görev talebi karar alıcıları tarafından kabul görmemişti. Bu görüşme basında geniş yankı uyandırmış ve *Sabah*'ta yer alan haberde şu ihtimal üzerinde durulmuştu; “Turhan Paşa, Arnavutluk'tan gelen başbakanlık teklifini beklemeye almış ve sultandan onay alacağını anladıktan sonra bu görevi kabul etmişti.”⁷⁷²

Nitekim son ana kadar bir sefarete veya ayan üyeliğine tayin edilmeyi beklese de isteği bir yana dursun emekliliğini bile alamadı. Bu haber tahttan indirilen Sultan II. Abdülhamid'in kulağına gitti ve hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'e; “Turhan Paşa, İstanbul'dan yüz bulamadı, kızarak gitti ve başbakanlık görevini kabul etti” demiştir.⁷⁷³

İstanbul'a veda edemeden sessizce ayrılışı günlerce Osmanlı basınını meşgul etmeye yetti. *Tanin*, 15 Mart 1914'teki haberinde Paşa'nın şehirden hareket edeceği gün Rus Elçi Giers ile iki saat kadar görüştüğünü yazdı.⁷⁷⁴ *Tanin*'de çıkan haber oldukça dikkat çekiciydi:

⁷⁷¹ BOA, İ.MBH, No. 14, Gömlek No. 50.

⁷⁷² *Sabah*, “Turhan Paşa'nın Memuriyeti”, (14 Mart 1914), 1.

⁷⁷³ *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 203.

⁷⁷⁴ *Tanin*, “Turhan Paşa”, (16 Mart 1914), 2.

“Turhan Paşa’nın İstanbul’a veda etmesinin ardından söylentiler devam etmekte ve İstanbul’daki Arnavut muhalefesinde konuşulduğu üzere Durres’e gideceği haberi üzerine hareketine engel olunması ihtimalinden dolayı durum gizlenmişti. *Frankfurter*’e göre engeller karşısında endişesinden dolayı bu haberi sakladığı ve yakın dostu olan Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa aracılığıyla Bâbîâli’ye haber vermeyi düşünmüştü.”⁷⁷⁵

Turhan Paşa, istediği kadroyu alamaması üzerine kulağına fısıldanan Arnavutluk başkanlığı için şehirden ayrılma planı yapmıştı. Zira İstanbul’dan ayrılışı nasıl olacaktı. Mazûl olsa da halihazırda Osmanlı Devleti’ne bağlıydı ve birçok dostu onu bu kararından vazgeçirebilirdi. Bu minvalde, ayrılığın gizlilik içinde olması gerekmektedir. Dostlarının kendisini engelleyeceğini düşündüğünden sadrazamdan izin alarak Paris’te bulunan eşini görmeye gideceğini söyleyerek sessizce şehri terk etti.⁷⁷⁶

Müphemlik teşkil eden başka konu ise; gelen başbakanlık teklifinin arkasında kimlerin olduğuydı. Bu konuda gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın iki seçenek üzerinde durmaktadır; ilki, Petersburg seyahatinde Hariciye Nazırı Sazanoff’un Prens zu Wied’e Turhan Paşa’yı tavsiye etmesi, ikincisi ise Avusturya Hariciye Nazırı Kont Berchtold’dur.⁷⁷⁷ Paşa, Avusturya’da basın mensuplarına verdiği röportajda başbakanlığına getirilmesinde dış mihrakların hiç bir payının olmadığını ve Arnavutluk kralı Prens zu Wied’in aldığı karar üzerine bu görevi kabul ettiğini açıkladı.⁷⁷⁸ Her ne kadar başbakanlık teklifini kabul etmesindeki kararda dış etkenlerin rolü olmadığını söylese de basından ve Osmanlı memurlarının raporlarından açık açık Avusturya Hariciye Nazırı Kont Berthtold’un etkisi olduğu görülmektedir.⁷⁷⁹

Sıkı bir İttihatçı olan *Tanin* gazetesi yazarı Hüseyin Cahit Yalçın, Turhan Paşa’yı *Tanin*’deki köşesine taşımış ve sert bir şekilde eleştirmiştir:

“Eski Petersburg Sefiri Turhan Paşa, Arnavutluk başvekâletini kabul ettiğini geçen gün Viyana’daki Osmanlı Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa aracılığıyla Bâbîâli’ye bildirdi. İstanbul siyasi çevrelerinde herkes onu ayanlık ve emeklilik peşinde koşan bir vezir olarak biliyordu. Hatta bizzat Paris’e gitmek üzere sadrazamdan izin istedi. Turhan Paşa, gerçekten çalışmak ve mevki almak arzusunda ise çok fazla

⁷⁷⁵ *Tanin*, “Turhan Paşa”, (16 Mart 1914), 2.

⁷⁷⁶ *Tanin*, “Turhan Paşa”, (15 Mart 1914), 1.

⁷⁷⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “Arnavutluk Başvekili”, *Tanin*, (17 Mart 1914), 1.

⁷⁷⁸ *Sabah*, “Turhan Paşa’nın Beyanâtı”, (14 Mart 1914), 1.

⁷⁷⁹ BOA, HR. SYS, No. 2071, Gömlek No. 38.

zorluğa maruz kalacaktı. Her olayın yanından eteklerini toplayarak geçmeyi emreden bir devrin ricalindendir. Turhan Paşa, Osmanlı Devleti ile Arnavutluk arasındaki hilafet bağıını idrak edecek zekâyâ sahip olmakla beraber ne uyruğu ne de mesleği kendisine bu kuvveti hazırlamamıştır, bu onun için bir eksiklik olmamakla beraber Arnavutluk başbakanlığı için bir noksandır.⁷⁸⁰

Turhan Paşa, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra ziyaretleri kapsamında 20 Mayıs 1914'te Peşte şehbenderi Hikmet Bey'i Bristol Oteli'nde kabul etti.⁷⁸¹ İkili arasında gerçekleşen görüşmede hemen sonra Hikmet Bey, sert bir şekilde eleştirmiştir; “Yaşına ve kariyerine uygun olmayan onun gibi diplomasıyı bilen yaşlı diplomattan ziyade kır serdarlığından yetişen bir kumandan gibi” şeklinde bir ifadeler göze çarpıyordu. Hikmet Bey, Turhan Paşa'nın başbakanlığı kabul etmesinin arkasındaki sebepler konusunda da birtakım öngörülerde bulunmaktaydı. O da ayn ihtimal üzerinde durmaktaydı; ilki İstanbul'da görev alamaması, ikincisi ise, Arnavutluk'un kurulmasında etkin konumda olan Avusturya Hariciye Nazırı Berthold'un etkisiydi.⁷⁸² Sonuç olarak üç hükümdarla çalışma fırsatı yakalamış, birçok önemli görevde bulunmuş, Sultan II. Abdülhamid'in yakın adamlarından Turhan Paşa'nın İstanbul'a veda edişi bir devrin sonu olmakla birlikte yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Artık tüm bilgi birikimi ve enerjisini tabiiyetine geçtiği Arnavutluk'a harcayacaktı.

5.2. Arnavutluk Başbakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı (1914)

Bu bölüm içerisinde Turhan Paşa'nın Arnavutluk başbakanlığı ve dışişleri bakanlığındaki faaliyet ve icraatleri ele alınacaktır. Bilindiği gibi Paşa, yarım asır hizmet ettiği devlete tartışmalı bir şekilde veda ederek Arnavutluk'un yolunu tutmuştu. Kaderin cilvesidir ki 50 sene evvel Yanya'nın küçük kasabasından çıkan genç, aradan geçen uzun zamanın ardından ülkesine başbakan olarak dönmüştü. Bu görevin bir önemi daha vardı; Arnavutluk ikinci başbakanıydı ve ayrıca “Përmeti” soyadını almıştır. Bilhassa, Turhan Paşa'nın Osmanlı tabiiyetinden ayrılıp ayrılmadığı tartışma konusudur. Zira Osmanlı vatandaşlığından çıkıp, Arnavutluk tabiiyetine girdiğini de söylemek hatalı bir saptama olur.

⁷⁸⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, “Arnavutluk Başvekili”, *Tanin*, (17 Mart 1914), 1.

⁷⁸¹ *Pester Lloyd*, (18 Mayıs 1914), 3.

⁷⁸² BOA, HR. SYS, No. 2071, Gömlek No. 38.

Bu arada, Arnavutluk başbakanlığı görevine geçmeden meseleye göz atmakta fayda vardır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'yla meşgul olduğu sırada İsmail Kemal Bey, 28 Kasım 1912'de 83 delegenin de desteğiyle Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etti ve geçici Vlora hükümetini kurdu.⁷⁸³

Öte yandan Avlonya merkezli kurulan, ilk devlette çatışmalar devam etmekteydi.⁷⁸⁴ Avrupalı Büyük Devletler, Arnavutluk'un geleceğine ilişkin önemli kararları 17 Aralık 1912'de Londra'daki Büyükelçiler Konferansı'nda aldı ve 15 Temmuz 1914'e kadar devam eden konferansta Avusturya-Macaristan ve İtalya bir Arnavutluk Prenslığı'nin kurulmasından yana iken İngiltere ve Almanya tarafsız kaldı. Rusya, Arnavut topraklarını yayılması sahası gördüğünden Sırbistan ve Karadağ'ı destekledi ve ayrıca Fransa ise Rusya gibi güçlü bir Sırbistan'dan yana olduğundan Arnavut taleplerine karşıydı.⁷⁸⁵ Lakin geçici olarak kurulan devletin sınırları henüz çizilemedi, Londra Konferansı'nda Avrupalı Büyük Devletler Uluslararası Kontrol Komisyonunu [UKK] kurdu ve komisyonun ana hedefi Arnavutluk'un bağımsızlığa geçişini sağlamaktı.⁷⁸⁶

UKK, Arnavutluk'u yönetmeye başladığı sırada İsmail Kemal Bey'in hükümetindeki bakanlardan Esat Toptanî, Durres'te rakip bir hükümet kurmuştu, ancak komisyonun ülkede idareyi ele geçirmesiyle çekilmek zorunda kalmıştı. Keza, Arnavutluk'ta İsmail Kemal tarafından kurulan geçici hükümet hiçbir devlet tarafından kabul edilmemişti.⁷⁸⁷

Tam da bu sırada Avrupalı Büyük Devletler tarafından oy birliğiyle seçilen Avusturya asıllı Prens zu Wied 7 Mart 1914'te Durres'e [Draç] gelerek kral oldu.⁷⁸⁸ Kral, hükümeti kurmak üzere Turhan Paşa'yı ülkeye davet etti.⁷⁸⁹ Paşa, görevi kabul etti ve yarım asır önce ayrıldığı vatanına dönmek üzere hazırlıklara başladı.⁷⁹⁰

⁷⁸³ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, (İzmir: İzmir Ticaret Basımevi, 1944), 431.

⁷⁸⁴ Uejd Dedaj, *Bağımsızlık Sonrası Arnavutluk (1912-1914)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 17.

⁷⁸⁵ Mithat Aydın, "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)", *Belgi Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Denizli 2019, 2/1117.

⁷⁸⁶ Dedaj, *Bağımsızlık Sonrası Arnavutluk*, 64.

⁷⁸⁷ Aydın, "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu", 1121.

⁷⁸⁸ Miller, *The Ottoman Empire And Its Successors 1801-1927*, (New York: Cambridge at the University Press, 1936), 519.

⁷⁸⁹ William Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors (1801-1927)*, (United Kingdom: The Cambridge Historical Series, 2013), 518-519.

⁷⁹⁰ Annelise Wernicke, *Pietro Pastorelli Coptimi i Shqipnisë [dorëshkrim] : Konferenca e parë e Londonit: 1912-1913; Konferenca e dytë e Londonit: 1915-1916; Zaptimi i Shqipnisë 7 prille 1939*, (New York: 2003), 36.

Öte yandan Arnavutluk başbakanlığını kabulü Osmanlı basınında olumlu tepkiyle karşılandı ve 14 Mart tarihinde *Sabah* 'taki haberde şu ifadeler yer almaktaydı:

“Ömrünü diplomasi mesleğinde geçirmiş, hiç bir devlet taraftarı olmamakla birlikte hiç bir devlet aleyhinde değildir. Mesleğinin inceliklerini çok iyi bilen tecrübeli bir diplomattır. Rusya’da kaldığı sürece çarın güvenini kazanan ve Rus siyasi çevrelerince de çok takdir edilen bir şahsiyetti. Sadece Rusya’da değil Avusturya Hariciye Nazırı Berchtold ve Avusturya basınında da takdir edilen bir devlet adamıdır. Avrupalılar nazarında da “Şayana Kabul Diplomat” nazarıyla bakılmaktadır. Arnavutluk’un şu anki durumunu düşünürsek kimse böylesi bir diplomatın varlığına “hayır” diyemez. Arnavutluk’tan gelen başbakanlık teklifini beklemeye aldı ve padişahın onay alacağını anladıktan sonra görevi kabul etti.”⁷⁹¹

Viyana’da basın mensuplarını kabul ettiği sırada Avusturya gazetelerinden *Neue Freie Presse*’nin muhabirlerinden Blattes ile Hotel İmperial’de bir röportaj gerçekleştirdi. Blattes, Turhan Paşa’yı “cılız görünümlü, uzun boylu, kafası kısa çerçevesi, beyaz sakallı ve sarı kalmış bıyıkları” şeklinde tanımladı.⁷⁹² *Pester Lloyd* ise “Arnavutluk Başbakanı Turhan Paşa” adlı başlıkta, “Osmanlı Devleti’nin değerlerinden birisi olduğunu, seçkinliğinin yanında saygın ve dış dünyayı bilen iyi bir devlet adamı” olduğunu belirtti.⁷⁹³ 10 Mart’ta *Freundenblatt*’a verdiği demeçte Arnavutluk’un geleceğinin güvende olduğunu ve hükümet kurmanın zor olmadığını bildirdi.⁷⁹⁴

Bu röportajda yaşı konusunda çıkan haberlere açıklık getirdi. 65 yaşında olduğunu, gazetelerde 75 yazılmasını hayretle takip ettiğini, Prens zu Wied tarafından başbakanlık teklifi aldığı anda cevabının “evet” olduğunu söyledi. Muhabir, Wied ile daha önce görüşüp görüşmediğini sordu; “şimdiye dek hiç görüşme fırsatı bulamadığını” belirtti.⁷⁹⁵ Prens’in “Arnavutluk’un geleceği için umut olduğunu ve Wied hükümetinde çalışacağından mutlu olacağını” ifade etti. Muhabirin diğer bir sorusu ise çok genç yaşta Osmanlı hizmetine girmesine rağmen doğduğu memleket olan Arnavutluk’la ilişkisinin olup olmadığı sorulması üzerine, “Arnavutluk’taki gelişmeleri yakından takip ettiğini” bildirdi. Bilhassa, muhabirin dikkatinden Arnavutçayı akıcı bir şekilde konuşması da kaçmamıştı.

⁷⁹¹ *Sabah*, “Turhan Paşa’nın Memuriyeti”, (14 Mart 1914), 1.

⁷⁹² *Neue Frei Presse*, (11 Mart 1913), 4.

⁷⁹³ *Pester Lloyd*, (10 Mart 1914), 3.

⁷⁹⁴ *Tanin*, “Turhan Paşa Viyana’da”, (15 Mart 1914), 1.

⁷⁹⁵ *Sabah*, “Turhan Paşa’nın Beyanati”, (14 Mart 1914), 1.

Muhabir, Turhan Paşa'ya Arnavutluk'un başkentinin hangi şehir olacağı sorusunu yönettiğinde; “bu konuda bilgisinin olmadığını, akrabasından aldığı bilgiye göre Elbasan şehrinin başkent olmaya daha müsait olduğunu Wied'nin şehirleri görmeden bir karara ihtimal vermediğini” söylemişti. Bir diğer soru ise Arnavutluk'un siyasi geleceği ve ilk icraatlarıydı. Turhan Paşa; “Arnavutluk'un ticaret, sanayi ve ulaşım alanlarında gelişmesini sağlamak, ahalinin talim, terbiyesi, eğitim ve bayındırlık faaliyetleri konusunda ilerleme hedefidir. Medeniyetin ilerlemesi, halkın çalışkan ve refah sahibi olmasını sağlayacaktır. Memleketin içten gelişmesi sükun harici sayesinde mümkün olacağını ümit etmektedir” dedi. Muhabir, Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ilişkilerin gelecekteki durumu hakkında sorduğunda; “Türkiye ile ilişkilerin iyi olması Arnavutluk'a fayda getirecektir. Türkiye'deki hükümet iyi kişilerin elinde olduğundan bu durum Arnavut halkının yararınadır.”

Görüşme sona erdiğinde Turhan Paşa, muhabire teşekkür etti. Arnavutluk'a dönmesi gerektiğinden Viyana'da çok az vaktinin kaldığını ve kalan zamanında ise Hariciye Nazırı Kont Berthold'la görüşeceğini belirtti.⁷⁹⁶

Viyana temaslarının ardından 14 Mart'ta Trieste Ekpres Treniyle Durres'e döndü.⁷⁹⁷ Durres'te Esad Toptani ve İşkodra Metropolitidi tarafından karşılamıştı.⁷⁹⁸ Genç devletin örgütlenmesinde ve sağlamlaştırılmasında hükümdarın danışmanı ve işbirlikçisi olmak gibi büyük bir sorumluluğu vardı.⁷⁹⁹

17 Mart Durres'te Turhan Paşa önderliğinde kurulan hükümet şu isimlerden oluştu:⁸⁰⁰

Başbakan ve Hariciye Nazırı Turhan Paşa,
Harbiye ve Dahiliye Nazırı Esad Paşa,
Ticaret ve Ziraat Nazırı Aziz Paşa Viryoni,
Maarif Nazırı Dr. Turtulli Bey,
Maliye Nazırı Dr. Adamidi Efendi,
Posta ve Telgraf Nazırı Priştineli Hasan Bey,
Başvekâlet Müsteşarı Ekrem Bey Vlora,
Adliye Nazırı Müfit Bey.⁸⁰¹

⁷⁹⁶ *Sabah*, “Turhan Paşa'nın Beyanâtı”, (14 Mart 1914), 1.

⁷⁹⁷ *Pester Lloyd*, (10 Mart 1914), 1.

⁷⁹⁸ *Tanin*, “Turhan Paşa'nın Muvasalatı”, (17 Mart 1914), 2.

⁷⁹⁹ *Fremden-Blatt*, “Turkhan Pascha in Budapest”, (19 Mayıs 1914), 1-2.

⁸⁰⁰ Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, haz. Abdülhamit Kırmızı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 195-198.

Ancak kurulan ilk hükümet İtalyan, Rus ve Fransız entrikalarına karıştığından yeterince çalışmamıştı.⁸⁰² Çok geçmeden kral ile dahiliye Nazırı Esad Toptanî arasında ciddi manada iktidar mücadelesi başlamıştı. Esad Toptanî aynı zamanda Turhan Paşa'yla da anlaşmazlık içine düştüğü sırada 19 Mayıs'ta istifasını sunmuş ve sonrasında Durres'teki halkı ayaklandırmıştı.⁸⁰³ Bu hareketi karşılıksız kalmamış evi topa tutturarak esir alınmış ve Arnavutluk'taki ayaklamalar ülkenin geneline yayılmıştı.⁸⁰⁴ Arnavutluk'taki olayların kaynağında, kralın hem tecrübesizliği hem de Protestan olması, Alman ve Avusturya yanlısı bir tutum izlemesi İtalya ile arasının açılmasına neden olmuştur. Zira bu tutumu İtalya'nın Arnavutluk üzerindeki nüfuzunu sınırlandırıyordu.

Öte yandan UKK ve Turhan Paşa, iş birliği yaparak ülkedeki askeri gücün Hollanda emrine verilmesini istemişti.⁸⁰⁵ 15 Nisan'da Arnavutluk hükümet sisteminin işleyeceği organik statü süreci son bulmuştu, ayrıca Arnavutluk'ta iki siyasi akım vardı; Esat Paşa'nın başını çektiği Osmanlı yanlısı ve Osmanlı etkisinden uzak akımdı.

Orta Arnavutluk'taki isyan devam ettiği sırada Güney Arnavutluk'ta gerilimler başladı. Yaşananlar, Durres Hükümeti'nin kapasitesini gün geçtikçe daha da aşağı çekti. 5 Mayıs'ta gerçekleşen ortak toplantıda Turhan Paşa, UKK'dan hükümeti ciddi derecede zorlayan Güney Arnavutluk sorununu çözmesini istedi. Zira Arnavutluk iç siyasetinin önemli bir dönüm noktası Esat Toptani'nin tutuklanmasıydı. Olaylar, Turhan Paşa ülke dışında mali destek aradığı sırada gerçekleşti ve ayrıca yaşananlardan haberi olmadı. 29 Mayıs'ta birkaç günlük görüşmelerden sonra yeni hükümet kabinesinin oluşturuldu.⁸⁰⁶ Bu minvalde, görevini sürdürdüğü sırada dışişleri bakanlığını Bib Doda'ya devretmişti⁸⁰⁷

Turhan Paşa, kurulan ilk devletin teşkili kapsamında 14 Mayıs'ta bir banka kurulmasına yönelik Avrupa başkentlerini gezdi.⁸⁰⁸ Mali meseleler ve istikraz adına yapılan seyahatte ilk durağı Roma oldu. İtalya'da birçok meseleyi görüşme fırsatı yakalarken ilk

⁸⁰¹ Tanin, (19 Mart 1914), 3.

⁸⁰² Ferdinando Salleo, *Shqiperia: Gjashte muaj mbreteri*, (Tiran: 2002), 56.

⁸⁰³ Tanin, (23 Mayıs 1914), 2.

⁸⁰⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, "Arnavutluk'un Akıbeti", *Tanin*, (8 Nisan 1914), 1.

⁸⁰⁵ Gurakuqi, *Shqiperia 1911-1914*, 638.

⁸⁰⁶ Joseph Swire, *Shqiperia, Ngritja e nje mbreterie*, (Tiran: Diruria, 2005), 84.

⁸⁰⁷ Dedaj, *Bağımsızlık Sonrası Arnavutluk*, 88-96.

⁸⁰⁸ *Tasvir-i Efkâr*, "Turhan Paşa", (15 Mayıs 1914), 4.

olarak İtalya Hariciye Nazırı Guiliano, Paşa'yı Grand Otel'de kabul etti. İkili arasında birçok mesele ele görüşüldüğü sırada istediği desteği alamadan Roma'dan ayrıldı.⁸⁰⁹

17 Mayıs'ta Roma'dan Peşte'ye akşam saatlerinde ulaştığında Avusturya Hariciye Nazırı Kont Berthold'un kâtiplerinden biri tarafından karşılandı. Bristol Oteli'nde gecenin geç saatlerinde Osmanlı Peşte Başşehbenderi Hikmet Bey'den randevu talep etti.⁸¹⁰ Talebinin kabul görmesinin ardından Hikmet Bey'i Bristol Otelde ağırladı.⁸¹¹ İade-i ziyaret olarak Peşte Şehbenderhanesi'ne giderek bir görüşme gerçekleştirdi. İstanbul'dan apar topar ayrılmasının sebebini ve Osmanlı-Arnavutluk ilişkilerinin akıbeti hakkında açıklamalarda bulundu.

Açıklamasında Avrupa'ya yapmış olduğu seyahatin nedenlerini sıraladığında bunların başında Epir meselesinin çözümü vardı.⁸¹² Bunların dışında Sırbistan ile olan arazi sorunu, 5 milyonluk borç meselesi, Epir meselesine harcadıkları para, devletlerin bir banka imtiyazına ait ikinci bir borç anlaşması ve banka kurulması için çeşitli ülkelerle gerçekleştireceği görüşmeler vardı. Esad Paşa'nın tutuklanmasından haberinin olmadığını ve evinin topa tutulduğunda kendisinin de eşya ve nişanlarının zarar gördüğünü söyledi.⁸¹³

Peşte ve Viyana'da bulunduğu müddet zarfında birçok gazete muhabirine demeç vermişti. *Deutches Volksblatt* gazetesi muhabiri Turhan Paşa ile mülakatında birçok siyasi konuyu sorma fırsatı yakaladı. Arnavutluk'ya yaşanan gerilimlerin yanında son günlerin en önemli gündem maddesi olan Esad Toptani konusunda fikirlerini belirtti. Muhabir, Turhan Paşa hakkında da şu ifadelere yer verdi; "Turhan Paşa, biraz kamburlaşmış uzun boylu bir figür, çarpıcı yüz hatlarıyla dikkat çekiyor. Her zaman olduğu gibi diplomatik kariyeri en başarılı siyasilerden biridir."⁸¹⁴

19 Mayıs akşamı Marchegg üzerinden Ekpress Treniyle Viyana'ya geçmişti.⁸¹⁵ Imperial Oteli'nde konakladığı sırada birçok basın mensubunu da kabul etmiş ve ardından Kont Berhtold ile Karolyi Palas'ta bir araya gelmişti.⁸¹⁶ Ziyaretten hemen sonra 22 Mayıs'ta

⁸⁰⁹ *Pester Lloyd*, "Turkhan Pascha in Roma", (15 Mayıs 1914), 8; *L'Independant*, 16 Mayıs 1914, 1-4.

⁸¹⁰ BOA, HR. SYS, 2071/38.

⁸¹¹ *Pester Lloyd*, (18 Mayıs 1914), 3.

⁸¹² *Partie Politique*, "Turkhan Pacha in Budapest", (20 Mayıs 1914), 6.

⁸¹³ BOA, HR. SYS., No. 2071, Gömlek No.38.

⁸¹⁴ *Deutches Volksblatt*, (19 Mayıs 1914), 1.

⁸¹⁵ *Pester Lloyd*, (20 Mayıs 1914), 2.

⁸¹⁶ *Pester Lloyd*, "Turkhan Pascha in Budapest", (19 Mayıs 1914) 5.

yakın arkadaşı Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'nın misafiri oldu.⁸¹⁷ Temasları sırasında Romanya, Hollanda büyükelçileri, İtalya Maslahatgüzarı ve dış işleri misyon görevlileri, bakanlar ve saray görevlileriyle buluştu.⁸¹⁸

Bu sırada Arnavutluk kaynamaktaydı ve Turhan Paşa hükümeti dağılmıştı. Paşa'ya bu durum soruldu; "buradan nereye gitmek istiyorsunuz" cevap olarak da; "henüz herhangi bir karar vermedim. Planım Berlin ve Petersburg'a gitmekti." İstifasıyla alakalı soruya ise; "hâli hazırda kabine üyesiyim" demişti.⁸¹⁹ İstifa etmediğini ancak kabinesinin artık iktidarda kalamayacağını bildirmişti.⁸²⁰ Arnavutluk'ta hükümet krizi ve isyan yaşandığı esnada kralın telgrafıyla Turhan Paşa, 22 Mayıs akşam 19.30'da Viyana'dan ayrılmak zorunda kalmıştı.⁸²¹ Viyana'dan Trieste Ekspresse binerek önce Trieste'ye daha sonra Lloyd vapuruyla Durres'e ulaşmıştı.⁸²²

Orta Arnavutluk'ta yaşananlar; ekonomik, etnik, dini ve casusluk gibi farklı etmenlerin etkisiyle gerçekleşti ve bir dizi asayiş sorunlarını da beraberinde getirdi. Osmanlı egemenliğini isteyen isyancılara hükümet tarafından sert müdahale yapıldığı sırada yeniden Avrupa seyahatine çıktı.⁸²³ 28 Haziran'da Brindizi yoluyla İtalya'ya uğradığında seyahatinin asıl nedeni; isyanı kontrol altına almak, prensiye siyasi ve askeri destek sağlamaktı. Bu seyahat Roma ile sınırlı kalmayacaktı, ayrıca Viyana ve Petersburg'u da kapsayacaktı.⁸²⁴ Turhan Paşa, İtalya Dışişleri Bakanı Giuliano ve Genel Sekreter Martina'yla iki saati aşkın bir görüşme gerçekleştirdi.⁸²⁵ Ziyaretinin temel sebebi; ülkede olan biten hakkında bilgi vermektir.⁸²⁶ Roma Sefiri Nabi Bey ile arasında bir görüşme yaşandı ve Turhan Paşa, "Ülkede durum vehamet kazandığını, isyancıların Berat'a ve Epirililerin ise Tepedelen'e saldırdığını, Arnavutluk ile Osmanlı Devleti arasında bir ilişki kurulmasının faydalı olacağını" belirtti.⁸²⁷

⁸¹⁷ Bu görüşmede başta Esat Paşa'nın gözetimine alınma konusu konuşulurken Arnavutluk'u ilgilendiren siyasi ve ekonomik meseleler de ele alınmıştır. (BOA, HR. SYS, 2071/46).

⁸¹⁸ *Grazer Volksblatt*, "Turkhan Pascha in Vienna", (22 Mayıs 1914), 2.

⁸¹⁹ *Die Zeit*, "Turkhan Pascha in Vienna", (21 Mayıs 1914), 3.

⁸²⁰ *Stamboul*, (22 Mayıs 1914), 1.

⁸²¹ *Die Neue Zeitung*, (23 Mayıs 1914), 2.

⁸²² *Pester Lloyd*, (23 Mayıs 1914), 8.

⁸²³ Dedaj, *Arnavutluk*, 96-105.

⁸²⁴ Elçin İncelik, *İtalyan Diplomatik Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı'nda İtalya-Arnavutluk İlişkileri (1914-1918)*, (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 59.

⁸²⁵ *Albeiter Miffe*, (1 Temmuz 1914), 7.

⁸²⁶ *Pester Lloyd*, (1 Temmuz 1914), 3.

⁸²⁷ BOA, HR. SFR.04., No. 876, Gömlek No. 90; BOA, HR. SFR.04., No. 2072, Gömlek No. 1.

3 Temmuz'da Roma'dan ayrılarak Viyana'ya varmıştı.⁸²⁸ Ne var ki Viyana'da istediği askeri ve mali desteği alamadı ve Petersburg'a doğru yola koyuldu. 7 Mayıs'ta Rusya'ya ulaştığında ilk Hotel Astoria'da konakladı.⁸²⁹ Petersburg Elçisi Rumbeyoğlu Fahreddin Bey'i ziyaretinde, "mali görüşmeler için Petersburg'a geldiğini ve Arnavutluk'ta bir banka kurulması için temaslarda bulunacağını" belirtmişti.⁸³⁰ Geçmişte iyi ilişkiler kurduğu Rus siyasetçiler tarafından samimi şekilde karşılanmış ancak istediği olmamıştı.⁸³¹ Rus siyasiler, Fransa ve İngiltere'nin desteği olmadan yardım edilmeyeceğini bildirdi.⁸³² 10 Temmuz'da ilk önce eski dostu Sazanoff'la ve sonra İngiltere ve Fransa'nın elçileriyle bir araya gelmişti.⁸³³ Petersburg'dan umduğunu bulamamıştı ve bu kez 13 Temmuz'da Berlin'e hareket etmişti.⁸³⁴ Berlin'de bir otele yerleşen Turhan Paşa, Alman siyasileriyle bir araya gelmişti ve iyimser bir şekilde Wied'in yaşanan olayların üstesinden geleceğini umuyordu.⁸³⁵ İyimser demeçler vermeye devam edip, isyanın bir ay içinde biteceğini düşünmüştür.⁸³⁶ Berlin'deki ziyaretinin ardında İngiltere'deki beklediği karşılığı alamamıştı, sadece milli banka kurulması yönünde İtalya ve Avusturya'dan bir destek sözü almıştı.⁸³⁷ Londra'nın ardından Paris'e giderek burada Paris Elçisi Rıfat Paşa'yla Osmanlı-Arnavutluk ilişkileri başta olmak üzere birçok konuda görüşlerini aktarmıştı. Bunların en önemlileri Arnavutluk'a askeri yardım ve borç meselesiydi.⁸³⁸ Umutsuz bir şekilde Durres'e dönmüştü.⁸³⁹ Arnavutluk'ta karışıklık devam ettiği sırada 03-06 Eylül 1914'de Avrupalı Büyük Devletler ve UKK'nın tavsiyesi ile Wied, ayrılma nedenlerini belirten bir mesajla Arnavutluk'u terk etti ve böylece Arnavutluk'ta 6 aylık krallık dönemi kapanmıştı. Arnavutluk'un diğer bölgeleri de Sırbistan, Yunanistan Avusturya ve Fransa gibi ülkeler tarafından işgal edilmişti. Esat Toptani de Sırların yardımıyla kurtulup isyanın bütün elebaşlarını astırdı. Bundan sonra Arnavutluk,

⁸²⁸ *Neue Frei Presse*, (4 Temmuz 1914), 4.

⁸²⁹ *Deutsches Volksblatt*, (10 Temmuz 1914), 3.

⁸³⁰ BOA, HR. SYS., No. 2072, Gömlek No.10.

⁸³¹ *Russische Rundschau*, (10 Ekim 1914), 1.

⁸³² *Czernowitzer Tagblatt*, "Turkhan Pascha in Petersburg", (11 Temmuz 1914), 2.

⁸³³ *Prager Abendblatt*, "Turkhan Pascha in Petersburg", (11 Temmuz 1914), 2.

⁸³⁴ *Salzburg Bacht*, "Turkhan Pascha in Berlin", (13 Temmuz 1914), 5.

⁸³⁵ *Grazer Volksblatt*, "Turkhan Pascha in Berlin", (14 Temmuz 1914), 3.

⁸³⁶ *Neues Wiener Journal*, (15 Temmuz 1914), 4.

⁸³⁷ *Yeni Tasvir-i Efkar*, "Turhan Paşa Londra'da", 27 Temmuz 1914, 4.

⁸³⁸ BOA, DH. UM, EMN., No. 117, Gömlek No. 34.

⁸³⁹ *Neue Frei Presse*, (29 Temmuz 1914), 6.

Avusturya-Macaristan işgalini görmüştü.⁸⁴⁰ Yunanistan'ın Güney Arnavutluk'u özerk Kuzey Epir bölgesi olarak ilan etmesi, Karadağ'ın İşkodra'yı işgal etmesi ve orta Arnavutluk'taki köylü ayaklanması, Turhan Paşa'nın çabalarını boşa çıkarmıştır. Paşa da isyanın önüne geçimemesi üzerine Kral Wied'in gemisine binerek ülkeden ayrılmıştı. Yönetimi Esat Toptani devralırken Turhan Paşa, İsviçre'nin Lozan şehrine giderek ekonomik anlamda zor günler yaşamıştı.⁸⁴¹ Verli'ye göre başarısızlığın altında şu nedenler vardı;

“Turhan Paşa halkın ve ülkenin durumunu ve ihtiyaçlarını anlamadı. Bu nedenle Durres'te sağlıklı bir yönetim kurmayı başaramadı. Turhan Paşa, kendisini vasıflandıran inceliği her yerde ve herkese karşı haddinden fazla kullanmak istemiş ve çevresine de gereği kadar güvenmiştir. Hükümet içinde güven ve gerekli dayanışma eksikti. Turhan Paşa, memleketin ihtiyaçlarını bilmediğini ileri sürerek, iyi niyetle tüm işleri çalışma arkadaşlarına bırakmıştı. Orta Arnavutluk isyanı çıkınca Turhan Paşa, Avrupa hükümetlerinden yardım istemek ve yurtdışından gelecek samimi yardımla Arnavutluk'u bu durumdan kurtarmak için başkentleri ziyaret etti. Ancak herhangi bir destek görmezken kızgın ve endişeli bir şekilde ülkeye döndü.”⁸⁴²

Turhan Paşa'nın altı ay süren Arnavutluk başbakanlığı görevinde tam başarı sağladığını söylemek mümkün değildi. Bilhassa, yeni kurulan prensliğin kuruluşu da sancılı geçmişti ve bir yandan devletin kurumsallaşmasıyla uğraşırken diğer yandan da yurt dışından destek aramıştı. Ancak, ülkedeki diğer siyasilerin de iktidar mücadelesi altında ülkedeki çıkan isyanların önüne geçememiştir. Dikkatlerden kaçmayan bir husus da vardı; ülkedeki isyan sırasında Osmanlı'dan yardım isteme düşüncesi hasıl olmuştu. Buradan da halen “hilafet” makamına bağlı olduğu izlenimi vermektedir.

5.3. İkinci Başbakanlığı ve Vefatı

Arnavutluk, Birinci Dünya Savaşı sırasında işgal edilmiş ve 26 Nisan 1915'te Arnavutluk, İtalya, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ arasında Londra Antlaşması

⁸⁴⁰ Ali Özkan, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1985)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 44-48.

⁸⁴¹ Süreyya Bey, *Arnavutluk*, 197.

⁸⁴² Yazar burada Turhan Paşa'nın doğum tarihini 1839 olarak vermiştir. Ancak Paşa'nın doğum yılı 1846 olacaktır. (Marenglen Verli, “Turhan Pasha Permeti (1839-1927) Sipas Vleresimit te Syrtja Bej Vlores”, *Studime Historike*, 289-292).

imzalandı. Bu anlaşmaya göre Arnavutluk'un kuzey kesimleri Sırbistan ve Karadağ'a, güneyi Yunanistan'a ve kalan toprakları ise İtalya'ya verilmişti.

Yeni bir Arnavut hükümetinin kuruluşu ülkenin birçok vilayetinden temsilcilerin katıldığı 25 Aralık 1918'de Durres Kongresi toplandı. Kongre, ülkeyi hem içeride hem de dışarıda temsil edecek bir hükümet kurma kararı aldı. Dönemin siyasi çevrelerinde tanınan, diplomat sıfatıyla bilinen ve hatta zor durumlarda krizleri çözme konusundaki yeteneği ile meşhur olan bu sırada Roma'da bulunan Turhan Paşa'yı [Përmeti] başbakan seçmişlerdi. İtalya'nın tesiriyle kongreden çıkan hükümet, Paris Barış Konferansı'nda Arnavut davasını savunacak ve "ulusal sınırların" belirlenmesi konusunda ve Arnavutluk'un tam bağımsızlığı için çaba gösterecek bir heyet göndermişti.⁸⁴³ Turhan Paşa'nın 25 Aralık 1918'den 20 Ocak 1920'e arasında en önemli icraatlerinden biri de Paris Barış Konferansı'nda devletini temsil göreviydi.

Paris Barış Konferansı, 18 Ocak 1919'da Paris'te düzenlendi ve bu konferansa sınır anlaşmazlıkları olan stratejik bölgelerdeki sorunların çözümüne yönelik programını ve alternatiflerini sunan ABD Başkanı Woodrow Wilson liderliğindeki çok sayıda diplomat katıldı. Tam da 10 Ocak 1919'da Arnavutluk Geçici Hükümeti Başbakanı Turhan Paşa, İtalyan Dışişleri Bakanı Sonino'nun aracılığı ile barış konferansı öncesinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow'a bir muhtıra göndermeyi başardı. Bu konferansın önemli bir noktası da Arnavutluk meselesini de içeren konunun küçük devletlere sunulmasıydı.⁸⁴⁴

Paris Konferansı sonrası İtalya'nın Arnavutluk'tan çekilmesiyle 1920'de Lushnje'de Süleyman Delvina başkanlığında başkent Tiran olmak üzere yeni hükümet kuruldu. Turhan Paşa, kabinede yer bulamadı ve Ocak 1920'de önce Roma'ya sonra da Paris'e gitti. Fransa'daki hayatına dair elimizde kısıtlı bir bilgi vardır. Öte yandan Paşa, 11 Şubat 1927'de 81 yaşında Paris yakınlarında bulunan Neuilly'de hayatını kaybetti.⁸⁴⁵ Dönemin kaynaklarını onun son zamanlarını şöyle tasvir etti; "En son zamanına kadar, Neuilly'de zayıf, yaşlı bir adama rastlamak mümkündü, yüzü kısa kesilmiş bir kar

⁸⁴³ Ilirjina Kaceli, "Türkiye'deki Arnavut Kolonisi ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 50/50, (2020), 433-439.

⁸⁴⁴ <https://gazetadielli.com/turhan-pashe-permeti-promemorje-derguar-presidentit-woodrow-wilson/> (Erişim: 09.03.2024).

⁸⁴⁵ *Salzburger Volksblatt*, (11 Şubat 1927), 6.

sakalıyla çerçevelenmişti.”⁸⁴⁶ Böylece Yanya’da başlayan hayat hikâyesi yabancı ellerde vatanından uzakta son bulmuştu.

Eldeki verilen yokluğu nedeniyle hayatının sonlarında nerede tedavi gördüğünü ve hangi hastalıktan muzdarip olduğuna yönelik malumat bulunmamaktadır. Turhan Paşa’nın naaşı Paris’te bir mezarlığa defnedilmiştir. Öte yandan eşyalarının Esat Toptani’nin evinin yağmaladığı sırada kül olmasından ötürü başta nişan ve beratları yok olmuştur. Muhallefatının olmamasından kaynaklı malvarlığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Bilgi sahibi olduğumuz tek nokta, 1913’te Çar II. Nikola tarafından Turhan Paşa’ya Rusya’da beşinci yıla özel hediye edilen enfiye kutusudur. Oldukça anlamlı ve pahalı olan bu hediye yakın zamanda Londra’da bir müzayede de açık arttırma usulü satışa çıkarılmıştır.⁸⁴⁷

⁸⁴⁶ *L’Europe Nouvelle*, (25 Haziran 1927), 825.

⁸⁴⁷ https://www.sabah.com.tr/yasam/turhan_pasanin_enfiye_kutusu_2_milyon_tlye_satildi-1480728. Erişim 5 Mart 2023.

6. BÖLÜM: ŞAHSİYETİ VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ

Turhan Paşa'nın son dönem evrakının eskiye nazaran kişiler hakkında daha az bilgiler vermesi şahsiyeti hakkında sınırlı veri elde etmemize sebebiyet vermiştir. Ayrıca şahsi evrakının harap olması da bu bağlamda ayrı bir sorun olarak gösterilebilir. Düşüncelerini; seyahatnameleri, takrirleri, raporları ve bazı şahsiyetlerin anıları, yerli ve yabancı basında bulmak mümkündür.

Dünya görüşü kazanmasında; yirmi yedi yıllık sefaret görevleri ve birçok defa da fevkalade elçi olarak Rusya ve Avrupa'da bulunması etkendi. Bu vesileyle batı medeniyetini öğrenmiş, diğer yandan da ülke siyasileriyle yakından samimiyet kurmuştur. Son derece sosyal bir kişiliğinin yanısıra “seküler”di. Seçkin bir devlet adamı olmasında Avrupa'da uzun yıllar görev alması etkiliydi. Cemiyet insanı olmasının yanısıra dış dünyayı bilen, teşrifatçı özelliklere sahip, yeniliklere açık ve kendisini geliştiren bir profile sahipti.

Onun cemiyet adamı olduğundan hareketle yapı itibarıyla nazik ve kibar bir kişilikte olduğundan yurt içi ve yurt dışında pek çok dost kazanmıştır. Sadece yabancı siyasiler değil aynı zamanda krallarla da yakın samimiyet kurmuştur. Tüm bunların yanında karakter olarak sakin, münakaşayı sevmeyen, arkadaşlık ilişkilerinde seviyeli ve uyumlu bir yapısı vardı. İş disiplini konusunda oldukça düzenli, işlerini zamanında yapmayı seven bir kişiliktir. Gazeteci ve edebiyatçı Ahmed Rasim de onun karakteristik özelliklerini şöyle sıralar: “Asalet ve terbiye namına her türlü güzel tavırlı, nice önemli işlerde bulunmuş ve kendini ispat etmiştir.”⁸⁴⁸

Şurasını da belirtelim; 1860'lı yılların başında Avrupa'ya gidince Batı kültürünü yakından tanıdı ve siyasi kariyerinin büyük bir bölümünde batıyla etkileşim halindeydi. Özellikle belirtmek gerekir ki Avrupa kültürüne âşinalığı, “Batıcı” veya “Batılılaşma” taraftarı olduğu mânâsı taşımıyordu.

Avrupa'da uzun yıllar kalmış bir devlet adamının dış görünüşü oldukça modern bir tarzdaydı. 1901'de İstanbul'a gelen Oldenburg Grandüşesi Elizabeth, günlüklerinde onu

⁸⁴⁸ Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*, 538-545.

şöyle tasvir eder; “Zarif, üzerinize tam oturan, kapalı siyah bir frak ve koyu renk pantolon giymişti” şeklinde anlatmaktadır.⁸⁴⁹

Macar seyyah Mobrig, bu özelliklerine dikkat çekmektedir;

“Çetine’ye gelen Turhan Paşa burada iki gün konakladı. Turhan Paşa, Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli simalarından biridir. Büyük bilgi birikimi, inceliği ve neyi nasıl yapacağını çok iyi bilmekteydi. Çok parlak bir kariyerle birlikte Roma ve Madrid elçilikleri, nazırlıkları ve valilik kariyerine sahipti. 55 yaşındaki Turhan Paşa, Türk diplomasisinin nadide çiçeğidir. Nazik tavrının yanı sıra mükemmel bir eğitimi ve ansiklopedik bir bilgisi vardır. Batı dillerini zarafetle konuşur ve dinleyiciler üzerinde büyük bir etki yaratır. Sakin, düşündürücü sohbeti sayesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun sağlam, güçlü, refah ve ihtişamlı bir gelecek potansiyeli olduğuna kolayca ikna ediyordu. Osmanlı ülkesini her ziyaret ettiğinizde, onun gibi büyük adamlarını tanıdığınızda, bu gizemli ve güzel ülkeye karşı derin bir sempati duymamak imkânsızdır.”⁸⁵⁰

Özellikle belirtmek gerekir ki Turhan Paşa, durağan bir fikri yapıda değildi. Gençlik yıllarında Arnavut milli hareketinden etkilenmesi de ihtimal dâhilindedir. Aynı yıllarda Osmanlıcılık ile Arnavutçuluk arasında savrulduğu da belirtmek gerekir. Nitekim fikir dünyasında bu iki ideoloji keskin sınırlarla birbirinden ayrılmış değildi. Sonraki hayatında ise Osmanlıcılık taraftarı olduğu için Arnavutluk’un Osmanlı’dan ayrıldığı takdirde sonunun Yunanistan gibi olacağına da inanmaktaydı. Ona göre Osmanlıcılığın vazgeçilmez unsuru “hilafet”ti. “Eğer Arnavutlar cay-ı selametleri olan hilafet kebirine sadakât ve bunun uğrunda fedâ-yı hayat gibi iki tarik müstakimden sapmak efkârında bulunurlara istikballeri olan bu hâle selameti hayal ederek bilahare Yenişehir ahalisi gibi terk-i vatana mecburdu.”⁸⁵¹

Bir başka husus da Turhan Paşa’nın devrin güçlü devletlerinden Rusya, İngiltere ve Almanya ile diplomatik görüşmelerde tercih edilmesi de onun mesleki yetkinliği açısından önemlidir. Zira bu durum onların adamı olduğu anlamı taşımaz. Osmanlı hariciyesinin başat aktörlerinden olan bir devlet adamı zamanla sultanın yakın ve güvendiği adamlarından biri olmuştu.

⁸⁴⁹ Thomas Weiberg, *Zwischen Orient und Ostsee: Die Reisetagebücher der Großherzogin Elisabeth von Oldenburg*, Germany, 116-117.

⁸⁵⁰ *Journal de Salonique*, “S.E. Turkhan Pacha”, (4 Eylül 1902), 2.

⁸⁵¹ BOA, Y.A.RES., No. 23, Gömlek No. 29, 2-6.

Fakat bu güveni sağlamak hiç de kolay olmamıştı. Özerk bir Arnavutluk için adının jurnallere konu olması ve de toplantılara da katılması dikkatlerden kaçmamıştı. 1878’de Prizren Birliği bilindiği üzere Balkanlardaki toprakların paylaşılmasına karşı ortak bir direnişin başlangıcı olmuştu. Sultan II. Abdülhamid’in desteklediği muhafazalar üyeler aracılığıyla bu hareketin milliyetçi bir karaktere bürünmesini engellemiştir. Ancak hareketin geçici Arnavut hükümetine dönmesinin akabinde özerklik talepleri gelince bu hareketi dağıtmıştır. Turhan Paşa’nın da dolaylı da olsa hareketten etkilenmesi pek muhtemeldir. Her ne kadar adı toplantı ve komite üyeleriyle kalsa da fiiliyatta eyleme dönüşmemiştir. Memuriyet hayatında daha önce de gördüğümüz üzere diğer Arnavut bürokratların maruz kaldığı Jön Türkçü ve yabancı devlet taraftarlığı gibi ayrılıkçı ithamlara maruz kaldı. Tüm bu şaibeler Sultan II. Abdülhamid’in gözünden kaçmadı onu görevden alarak başka göreve sürdü. Prizren birliğinin dağıtılmasından sonraki süreçte adına bir kaç defa jurnallerde rastlamaktayız. Birliğin dağıtılmasıyla birlikte Sultan II. Abdülhamid, Arnavutların devlete olan bağlılığını sağlamak adına bazı kişilere makam, mevki ve rütbe vermişti.⁸⁵² 1890’dan sonra siyasi yaşamında artık adı Arnavutluk meselesiyle anılmamış, deyim yerindeyse bu tür milliyetçi oluşumlara ilgi göstermemiştir.

Bu hususta, II. Meşrutiyetin ilanıyla tüm Osmanlı tebaası arasında bir anda kardeşlik rüzgarı esmiş, adalet ve hürriyet nidaları yükselmişti. Osmanlılık prensibi İTC’nin siyasal programında yer almıştı. Ancak sonraki gelişmeler bu prensibin pek de başarılı olmadığını göstermişti. Balkan Savaşlarında, Rumeli halkının takındıkları tavır ve devletten ayrılmalara da bu fikri temelden sarsmıştı. Turhan Paşa da tam da bu ortada Petersburg elçiliğinde Arnavutluk’ta olan biteni yakında izlemekteydi. Verdiği demeçte Arnavutluk’taki çıkan isyanların büyütülecek bir vaka olmadığını düşünmekteydi.

Onun şaibeli bir hayat geçirdiğini söylemek de mümkündür. Ömrünün altı senelik zaman diliminde “ahlakı bozuk” olarak nitelendirilmesinin ötesinde himayecilik, iltimas ve devleti zarara uğratma gibi irtikâpla suçlandı. Şüpheleri ortadan kaldırarak sultanın gözüne girmesi onun ne denli sadakatli olduğunu göstermektedir. Sultan II. Abdülhamid’in Arnavut memurları görevde tutma çabası ve sadakatini bildiren mektuplar göndermesi sonucunda hakkındaki şaibeler kalkması akla gelen ipuçlarıdır.

⁸⁵² Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi*, (İstanbul: Boyut Kitapları, 1997), 274.

Ayrıca İstanbul'a ayak bastığında kendisini himaye edeni yoktu. Çalışkanlığı, eğitimi, tecrübesiyle hariciye nazırlığı gibi birçok üst göreve kendi imkânlarıyla tırmanmıştır. Güven kazanmasında; sadakati, çok dil bilen, Avrupa siyasetini ve siyasilerini tanıyan, nezaketli, seçkin, sosyal, enerjik, öngörülerini yüksek, çözüm odaklı ve uzlaşmacı özelliklere sahip önemli yere sahiptir. Sultan II. Abdülhamid dönemi genelinde bu denli yoğun diplomatik faaliyetlerde bulunan bürokrat sayısı oldukça azdır. Onu tanıyanlar nazik olmasının yanında Batı'nın görgü kurallarını bütün incelikleriyle alarak, ince fikirli ve temiz sözlü olarak dikkat çeker. Öte yandan yabancı ülkelerde tanınan bir diplomat olmasından ötürü yabancı basın onun hakkında birçok yayın yaptı. Avrupalılar onun hakkında "Osmanlı Hariciyesinin Çiçeği" şeklinde tanımlamaktadır. *Pester Lloyd*'da ise "Arnavutluk Başbakanı Turhan Paşa" adlı başlıkta hakkında bir takım ifadeler yer verildi. Osmanlı Devleti'nin "ziynetlerinden birisi" olduğunu zikrederken seçkinliğinin yanında saygın ve dış dünyayı iyi bir devlet adamı olduğu yazılıdır.⁸⁵³

Tüm bu tanımlamalar ışığında son derece saygılı birisiydi. Nitekim saygısından Rus çarını ziyaretinde sigara dahi içememiştir. Bu anısını şöyle anlatmakta; "bunun üzerine bir sigara daha vererek anlıyorum ki yanımda sigara içmek istemiyorsunuz. Lakin size emredemem. Yine rica ederim, içiniz" dedi. Ben de efendim siz rica edemezsiniz, emredersiniz. İşte bende kendim için büyük bir iltifat kabul ettiğim için içiyorum cevabını verdim."⁸⁵⁴

Yakın dostu Avlonyalı Süreyya Bey, onun hakkında "evhama sahip" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca karakter olarak itibarıyla son derece kaygılı, evhamlı ve şüpheli bir yapıya sahiptir. Aşırı duygusal bir yapıda olmasının yanında yaşadıklarından dolayı zaman zaman bunları içine atarak sağlığını bozmuştu. İzmir Vali Vekili Ferik Hilmi Paşa onun hakkında şu ifadeler yer verir; "Turhan Bey, on altı günden beri kışlada hapsedilmekte, tahliye emri gelmediğinden dolayı vesvese ve korku içinde günden güne hastalanmaktadır. Karamsarlık içinde durumunu düşündükçe zihninde dahi bir durgunluk olduğu gibi şu son günlerde ağzından kan gelmeye başladı. Mutasarrıflık görevine gönülden bu kadar bağlıyken hapsedilmesine hiçbir anlam verememekle beraber bu durum karşısında endişe ve hayretler içinde kalıyor."⁸⁵⁵

⁸⁵³ *Pester Lloyd*, (10 Mart 1914), 3.

⁸⁵⁴ BOA, Y.EE., No.10, Gömlek No. 18; BOA, Y.PRK. NMH., No.8, Gömlek No. 42; BOA, Y.PRK, ASK., No. 165, Gömlek No. 44.

⁸⁵⁵ BOA, Y.EE., No. 19, Gömlek No. 1.

Bilhassa Girit valiliklerine ayrı parantez açmak gerekir. Adaya ilk ayak bastığından itibaren masum, haksızlığa ve zulme uğrayan halka yaklaşımı da babacan ve şefkatliydi. Nitekim Girit'te kaldığı sürede halkı tanıdıkça düşüncelerinde ve yaklaşımlarını da açıkça ortaya döktü. Bu minvalde, Turhan Paşa Girit'in Rum köylülerini “erbâb-ı nâmus” olarak tanımlar. Ancak bu insanların siyasilerin etkisinde kalıp bir nevi davranışlarında bozulmalar olduğunu dile getirir.⁸⁵⁶ Üzerinden çok zaman geçmesine rağmen Girit halkı için yine aynı ifadeleri kullanır; “Giritliler, hep aynı kalacaklar ve bir gecede karakter değiştirmeleri pek olası değil”.⁸⁵⁷ Halkın siyasetçilerin elinde oyuncak olup, kandırıldıklarını savundu. Turhan Paşa, valiliklerinde halkın şikâyetlerini dinlemiş bunlara yönelik çözümler geliştirmiştir. Ekonomik sıkıntı çeken halkın daha da zor düşmemesi adına borçların harman sonuna sarkması adına resmi makamlara başvuru yapmıştır.

Kriz çözme kabiliyetinin ötesinde siyaseten öngörülerini çok yüksek bir devlet adamıdır. Örneğin Turhan Paşa, Haziran ayının sonlarına doğru Bâbîâli'yi, İtalyanların On İki Adayı iade etmeme ihtimalinin bulunduğu konusunda uyardı. Başarılı bir öngörüyle İtalya'nın emellerini gerçekleştirmesine İngiltere ile Fransa'nın engel olmayacaklarını, buna karşılık İtalya'nın “Akdeniz'in dengesini” bozmasınana da seyirci kalmayacağını belirtmekteydi. Paşa, İngiltere ve Fransa'nın bu durumu telafi etmek isteme adına Osmanlı topraklarını işgal edebilecekleri ihtimalini düşünmekteydi. Böylelikle İngiltere ve Fransa'nın 1916'da imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması'nı daha sonra da 1919'da Versailles'deki İtalya'ya verdiklerini sözleri tutmamalarını 1912 yılında öngörmüş oluyordu.⁸⁵⁸ Aynı şekilde Girit'te konusunda öngörülerini ve çözüm önerilerini dikkate alınmamıştı. Nitekim yakın zamanda da Girit, Osmanlı egemenliğinden çıkmıştır. Turhan Paşa, çözüm önerileri sunarken aynı zamanda meseleyi de tarihselleştiriyordu. Bu da onun tarih bilgisinin ileri seviyede olduğunu göstermekteydi; “Girit'in en kadim zamanlardan berü ahvâl-i tarihiyyesi nazar-ı mütala'adan imrar edilmiş olsa ahali-yi cezirenin huzur ve asayişe ne derece düşman oldukları tezahür eder. Romalılar cezireyi ahalinin iğtişâşat ve münazeat-ı dahiliyye ile meşgul bulundukları bir zamanda zapt ettiler. Araplarla Bizanslıların Venediklilerin zaman-ı hükümetlerinde Giritliler daima

⁸⁵⁶ Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 193.

⁸⁵⁷ Sinan Kuneralp (ed), *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The The Final Stage of the Cretan Question (1899-1913)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2009), 311.

⁸⁵⁸ Childs, *Trablusgarp Savaşı*, 166.

harekât-ı serkeşâneye kıyamdan hali kalmadılar. Ve ezcümle Venedikliler zamanında yirmi dört defa ve saltanat-ı seniyyeleri zaman-ı idaresinde dahi 1821 senesinden beri yedi defa vadi-yi şekâvetle puyan oldular.”⁸⁵⁹

Yukarıda saydıklarımızın yanında yenilikçi yönü de dikkat çeken başka bir özelliğidir. Yenileşmeyi, şehirlerin kalkınmasını savunmuştur. Kendisine göre medeniyetin ilerlemesi halkın çalışkan ve refah sahibi olmasını sağlayacaktır. Başka bir özelliği de krizi yönetme kabiliyetine sahip olmasıdır. Girit’teki krizi çözmek adına adada süregelen karışıklık ve emniyetsizliğin önüne geçmek adına jandarmaya bütçe ayrılmasını istedi. Öte yandan Girit’e vali olarak atanmasındaki nedene bakacak olursak Bâbîâli’nin idari ve askeri güçleri elinde toplamış olan güçlü bir valinin olağanüstü koşullarla baş edebileceğine ve isyanı bastırabileceğine inandığı anlaşılmaktadır.

Bu bölümde, Turhan Paşa’nın imparatorluk coğrafyasında yaşanan gelişmeleri, krizleri ve dönüşümleri ele alan, şahsı tarafından kaleme alınan lâyhalar etraflıca ele alınacaktır. Bu lâyhalar hem Osmanlı siyasetindeki etkinliğini ve siyasi olayları bakış açısını hem de kuvvetli öngörülerinin de zamanla gerçekleştiğini bize göstermektedir. 48 senelik siyasi kariyerinde, Vilayât-ı Selâse, Arnavutluk, Girit, Makedonya, Ermeni, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve diğer konularda yazmış olduğu layihalarda çözüm önerileri değerlendirmelerini bulmak mümkündür.

Turhan Paşa’nın izlediği diplomatik yöntemlerinde herhangi bir olağandışılığa rastlanmaz. Aldığı talimatları harfiyen uygulamış, devletin başını ağrıtan özellikle Ermeni ve Girit meselelerinde uluslararası mekanizmaları harekete geçirmeye çabalamıştır. Rusya ve Almanya’nın zımnî desteğini sağlamaya çalışmıştır. Turhan Paşa, çoğu önemli görevlerde sorumluluk alarak karar mekanizmasına, inisiyatif kullanma ve saraydan bağımsız politika yürütme yetkisine sahip değildi. En nihayetinde verilen emirleri harfiyen uygulamaktan öteye geçemedi.

6.1. Arnavutluk Hakkındaki Düşünceleri

Yukarıda da belirttiğimiz üzere en çok da merak edilen konulardan biri de Turhan’ın Arnavutluk konusundaki tavrıdır. Keza ömrünün bir kısmında Osmanlıcılık ve Arnavutçuluk arasında savrulmuştu ve adı birçok jurnalde Arnavutluk’un özerkliğiyle

⁸⁵⁹ Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 194.

ilgili toplantılarda geçmişti. Roma sefirliği sırasında ilk defa karıştığı Arnavutluk meselesine hakkında düşüncelerini dile getirmiştir:

“Avusturya, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk kıtasına azdır gözüyle bakmaktadır. İtalya’nın bahren olan iktidarsızlığı münasebetiyle bu şikârdâ şimdilik gözü olmayıp olsa olsa Avusturyalıların eline geçmesine gayret etmemek politikasından başka bir politikası olmayacağını yakinen bildiğimden binaleyh bunun efkâr-ı kemteranâme göre doğrudan doğruya ehemmiyet-i haziresi olmadığından aşağıda fasl-ı mahsûsunda mevzubahse konulacağı burada bunun için ibrâd-ı makal etmeyeceğim. Eğer Arnavutlar cay-ı selametleri olan hilafet kebire sadakât ve bunun uğrunda fedâ-yı hayat gibi iki tarik müstakimden sapmak efkârında bulunurlara istikballeri olan bu hâle selameti hayâ ederek bilahire Yenişehir ahalisi gibi terk-i vatana mecbur. Yahud namusuyla ne dinlerini ve dünyalarına muhalif bir hâl felaket iştimal gerdun dade-i inkiyad olmamaları lazım gelir. Arnavutluk’ta buraları bilir çok adam yoksa da bilmeyenler de pek az değildir. Kulunuz kendimi bilir takımdan sayıyorum. İtalya sefaretinde bulunduğum esnada gerek bu efkârımı ve gerek ve hariçten Arnavutluk’ta vuku bulan entrikalarla Arnavutlarından bu entrikalara kulak verenler az idi. Adım resmi ve hususi lahiyalarım hariciye nezaretinde muntazırdır.”

Ona göre, her tarafı düşmanla dolu bir coğrafyaya baskı olmadığından Arnavutluk’un Avrupa kıtasındaki Osmanlı toprağı oluşundan bölgeye yapılacak her saldırı “şark meselesini” uyandırmak demektir. Avrupa’nın desteği olmadıkça uygulamaya konulamayacağını bildiklerinden Arnavutluk’a saldırıda bulunamayacağını düşünmekteydi. Arnavutlar, Osmanlı Devleti’ne sırtlarını dönerlerse istikballerini kaybedeceklerini ve bu durum gerçekleşirse Yenişehirli gibi topraklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarına inanmaktaydı. Bu durumun bilincinde az kişinin varlığına işaret etmekteydi. Bunlardan biri de kendisinin olduğunu bildirmekteydi. Paşa’nın hesaplamalarına göre Arnavutluk’un iki üç milyon ahalisi vardı. Arnavut halkı; bağımsız yaşayabilir diyenler varsa böyle bir hayalin ne derece de batıl olduğunu, sağlam bir delillerle ispat ettiğini ifade etmekteydi. İtalya’da bulunduğu sırada gerek bu fikirlerini gerek dışarıdan Arnavutluk’ta meydana gelen entrikalar ile entrikalara kulak verenleri merkeze iletmekteydi. Avrupa’ya giden Arnavut mebusların seyahatinden haberdar olduğunu, Yanya’daki İtalya konsoloslarına çekilen telgraflardan bu durumu anladığını, seyahatlerden “Bâbıâli’nin haberi yoktur” diyerek engellenmesi adına hemen hariciye nezaretine ihbar etmekteydi. İşkodra’da yaşayan eski İtalya general konsolosu

Avusturya’da Arnavutluk’ta takip ettiği politikaya engel olmak adına bazı saf ahaliyi Osmanlı aleyhinde yönlendirmesi üzerine konsolosa bu hareketlere son vermesi adına bana gelen emir üzerine var kuvvetimle çalışmaktaydı. Sadece uyarılmasını sağlamadığını aynı zamanda konsolosu da azlettirdiğini belirtmekteydi.⁸⁶⁰

Arnavutluk’un bağımsızlığına bakışı nasıldı sorusu aklımıza gelmektedir? Petersburg büyükelçiliğinde Arnavutluk’ta olan biteni yakından izlemiş, ülkesinin bağımsızlığına tanıklık etmişti. Nitekim *Novoie Vremia* muhabiri 17 Nisan 1911’de Turhan Paşa ile bir röportaj gerçekleştirdi. Bu röportajda Turhan Paşa şunları kaydetti:

“Her şeyden önce Arnavutluk’ta bir isyan yok, çünkü Arnavutluk sakin, sadece küçük bir köşesinde isyan var: Malissorie adlı bölge. Bu isyan yereldi ve Arnavutluk’un başka hiçbir bölgesi buna katılmadı. Aslında üç çeyrek yüzyıldır devam ediyor ve bir günden diğerine artık isyan olmayacağından emin olabilirsiniz. Bana bu ayaklanmanın nedenini sorarsanız, çok basit ve herkes bunu zaten biliyor: eski rejim altında vergi ödememeye ve orduda hizmet etmemeye alışmış olan bu dağlılar, bu şekilde devam etmek istediler. Şimdi mevcut rejim, temel ilkeleriyle, imparatorluğun yeniden canlanması, bağlılığı ve canlılığı için gerekli olan ilkelerle çelişkiye düşmeden böyle bir anarşiye tahammül edemez. Evet, geçen yıl Arnavutluk’ta bir dizi olay yaşandı, ancak bu olaylar bazı kötü niyetli ve çıkarıcı kişilerin kışkırtmasıyla gerçekleşti ve siyasi bir hareketliliğe sahip olmadılar ve olamazlardı. Bununla birlikte, Arnavutluk üzerinde, silahsızlandırma ve bölgede düzeni yeniden tesis etme gibi yararlı bir etkileri oldu”.⁸⁶¹

Söylemlerinden Arnavutluk’taki hareketlere mesafeli olduğunu, isyanları önemsiz görse de Roma elçiliğinden bu yana ülkesinin Arnavutluk milli hareketine sempati duymuştu. Zira ismi Arnavutluk milli hareketiyle sık sık yan yana gelmişti.

6.2. Rumeli Meselesi Hakkında Çözüm Önerileri

Yanyalı Turhan Paşa, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığı sırasında Rumeli konulu raporunda neler yapılması gerektiğine dair birtakım öneriler sıralamaktaydı. Bunlardan ilki ise Vilâyat-ı Selâse [Kosova-Manastır-Selanik] ıslahat layihasıydı. Meleseyi işledikten sonra uzun raporunda alınması gereken genel tedbirlerle bitiriyor ki bunlar maliye, bürokrasi, güvenlik ve eğitimle ilgiliydi ve şöyle bir reçete sunmaktaydı:

⁸⁶⁰ BOA, Y.A.RES., No.23, Gömlek No.29, 2-6.

⁸⁶¹ BOA, HR. SYS., No.133, Gömlek No.16, 2-4.

“Evvela, valilerin derece-i liyakât ve istikametleri nezd-i hükümet-i seniyye de malum olması hasebiyle delaleten müşarunieleymandan daire-i memuriyetleri ihlalde bulunan mutasarrıf ve kaymakamlardan iktidar ve afet-i istikametleri meşkul olanlar suret-i mahremane de tahkik olunarak bunların azli ve tebdilleriyle yerlerine erbâb-ı sadakât ve afet-i iktidardan muharrib memurlar nisb ve tayini. Gerek valilere ve gerek mutasarrıf ve kaymakamlara daire-i memuriyetleri dahilinde zerre kadar asayiş-i memleketi ihlal edecek bir şey vuku bulduğundan kendilerinin en ağır meyazeneten kanuniyeye duçar olacaklarının suret-i katiyye-i tefhimi.”

Üç vilayette vali, kaymakam ve mutasarrıfların görev süreleri boyunca kendi bölgelerinde bir olay çıkarsa en ağır cezaya çarptırılacakları bildirilmelidir. Paşa’ya göre bölge, komşu devletlerin entrikalarının merkezi olduğu için bunların Müslüman ve Hristiyanların arasını bozmaya çalışmak istediklerini, sultan ve hükümetten gelecek emirlere riayet ettikleri takdirde huzurlu bir şekilde yaşamaya devam edecekleri aksi takdirde ise yaşanacakların uygun bir dille anlatılmalıdır. Mamafih, Müslümanların Hristiyanlarla iyi geçinmeleri ve devleti sıkıntılardan kurtarmaları ifade edilmelidir. Diğer devletlerin entrikaları anlatılırken İsmail Kemal ve arkadaşlarının bölgedeki aldatmacalarıyla ve teşviklerine dikkat etmeleri konusunda uyarılarda bulunulması gereklidir. Aynı şekilde bölgede görev yapan jandarma, polis ve askerin maaşlarına kaynaklık eden imar ve gelirlerin şimdilik bu ödemelere yetmediğini, devletin bu duruma bir çare bulması elzemdir.

Vilayetlerde okulların gerekliliğine ve Hristiyan okullarıyla rekabet edebilecek aynı zamanda Hristiyanların da bu okullardan faydalanmaları dikkat çekmektedir. Aşar istendiği zaman halkın çoğu mültezimlerden şikâyetçi olduklarıdır. Birkaç sene önceki Manastır’da üç kazada 5/1 oranında uygulanan vergi sistemi gayet olumlu sonuçlar verdiğini, sistemin aynı şekilde sürdürülmesini bildirmekte ve nüfusun çoğunluğu Hristiyan bölgede merkezden gönderilen vergi memurların gayrimüslimlerden seçilmesini önermekteydi.

Müslüman ve Hristiyanlardan seçilen jandarma ve polisin atama yönetmeliğine bir düzenleme yapılmasını, Jandarma ile polis teşkilatında istihdam edilecek kişilerde

sadakatli ve namuslu olmaları aranmasını ve vali, kaymakam ve mutasarrıfların adaleti tesis ederek doğru yoldan şaşmamaları düşüncesine sahipti.⁸⁶²

Birçok meselede olduğu gibi Makedonya meselesi de uluslararası siyasetin gündemindeydi. 1902'deki Livadya ziyaretinde Rus çarıyla olan görüşmesinde Makedonya sorunu gündeme geldi. Lakin imparatorluk sarayında bulunan İstanbul elçisi Mösyö Zinovyeff, açık bir şekilde bölgede bir takım ıslahat yapılması önerisinde bulunmuştu. İki devlet adamı arasında geçen sohbet sırasında Zinovyeff şunları söylemiştir:

“Önümüzdeki mevsim-i baharda Makedonya’da bir iğtişâş vuku’u ihtimalinden bahisle Makedonya komitelerinin harekâtına dikkat etmesi ve bunların tahrikat ve ifsadatına meydan vermemesi zımmında Sofya’daki Rusya politika memuru vasıtasıyla Rusya hariciyye nezareti canibinden emarete vesaya-yi ekide ifa olunduğunu bi’l-beyan görüyorsunuz ki biz uhdemize terettüb eden vazifeyi icrada kusur etmiyoruz. Sizin de Makedonya’da bir takım tedâbire tevessül etmeniz lazımdır” sözlerini ilave eyledi. Bu tedâbirin ne gibi şeyler olduğunu sual ettiğimde tedâbir-i askeriyye olduğunu söylemiştir.”⁸⁶³

Zinovyeff’in ardından Rus çarıyla yaptığı görüşmede Makedonya sorununu etraflıca değerlendirdi. İki devlet adamı arasındaki görüşmede karşılıklı fikir alışverişleri yapılırken Rus çarı, Osmanlı’nın neler yapması gerektiği dair reçete sundu. Turhan Paşa da hem Osmanlı’nın hukukunu korumak adına gerekli izahatlarda bulundu ve meseleye dair 5 Kasım 1902 tarihli raporunda şu ifadelerle yer vermektedir:

“İmparator hazretleri biraz sükûttan sonra size Makedonya’dan bahsetmek isterim buyurarak şu suretle ifade ettiler; bu kıta la-yuadd vela yuhsa bir takım havadis ve gavailin cevelangâhı olmak istidadını daima haizdir. Havadis ve gavail-i mezkûre şarkın rahat ve huzurunu selb edebileceği gibi Avrupa’da bir mesele hudusuna bais olarak garbın dahi asayişini ihlal eyleyebilir. Bu nazik ve müşkil mevkidir. Metbu-i mufahhamımız zat-ı şevket-simat-ı hazret-i padişahiye kendilerine karşı mütehassis olduğum meveddet-i halise ve samime namna olarak rica ediyorum ki bu ihtimali intaç edecek herşeyi ber-taraf buyursunlar. Şu vilayâtın ahal-i Hristiyanıyesini meçhul bir istikbâl ümidiyle hâl-i hazırlarını tebdile arzu-keş olmayacak bir surette bulundurularak dâhili ve harici entrikaları semeresiz bırakmalıdır. Anları idare ediniz. Ahali-i Hristiyanıyye hakkında benim tebea-i İslamiye için yaptığım veçhile kailede-i müsavate tevfiqn muamele eyleyiniz.”

⁸⁶² BOA, Y.PRK. HR., No. 32, Gömlek No. 24, 5-9.

⁸⁶³ BOA, Y.EE., No. 10, Gömlek No. 18.

Çar Nikola, Makedonya'nın son derece nazik ve zor bir bölge olduğunu ve sultandan bölgede yaşayan Hristiyan halkın geleceğini etkileyecek olan entrikaları neticesiz bırakmasını istemişti. Padişah'tan, Hristiyan halkı hakkında kendisinin Müslüman halk için yaptığı gibi eşitlik ilkesini uygulanmasını, Hristiyanlardan da jandarma istihdam edilmesi fikrini ortaya atmıştı. Her zaman Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana olduğunu, Makedonya'da meydana gelebilecek her türlü küçük olay çevre ülkelerin özellikle de Avusturya'nın da müdahalesiyle olay daha da büyüyeceğini ve bu durumda menfaatleri için olaya biz de müdahil olacaklarını belirtmişti. Çara göre, Rusya'da olduğu gibi Hristiyanlara da eşit davranılmalı, hükümdarın onların sevdiğini ve onların rahat ve huzurunu istediğini göstermekti.

Turhan Paşa, çarın sözlere karşılık cevap vermekte gecikmemişti. Osmanlı ülkesinde yaşayan Hristiyanların hakları ve dini yaşamları korunduğunu, tebaanın eşit haklarının olduğunu ve korunduğunu dile getirdi. Hatta Osmanlı ülkesine gelen misyonerler serbest bir şekilde ve güvenle hareket ettiklerini, Gayrimüslimlerin rahat ve huzur içinde yaşamaları en çok sultan tarafından arzu edildiğinin altını çizdi. Huzur içinde yaşamları adına Makedonya'ya bir teftiş heyeti de gönderildiğini de sözlerine ekledi.⁸⁶⁴ Görüldüğü üzere Turhan Paşa'nın görevi verilen talimatları aktarmak olsa da birçok mevzuda olduğu gibi Makedonya konusunda gerekli izahatlarda bulunmaktaydı. Dikkatlerden kaçmayan bir başka husus, Rusya'yı Osmanlı'nın iç işlerine karıştıracak söz ve eylemlerden uzak tutmasıdır.

6.3. Avrupa Hakkındaki Görüşleri

Turhan Bey, Madrid'de bulduğu süre zarfında meslektaşları ve siyasilerle samimiyet kurmakla kalmıyor, zaman zaman bir araya gelerek siyasi meseleleri değerlendiriyordu. 23 Şubat 1887'de Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu raporda Avusturya Sefiri Kont Dobski ile yaptığı görüşmenin detayları şöyle vermektedir:

“Avusturya sefiri Kont Diski hakkımızda şöylece beyan-ı efkâr etmiştir: Fransa ile Almanya münasebeti pek karışık bir halde ise devleteyn müşarûnileyh beyninde bir muharebe zuhuru ancak şarkide bir karşıklığın vukuuna vabestedir. Bulgaristan meselesi münasebetiyle Devlet-i Âliyye bugün nâ kabil-i ta'rifi güç bir mevkide

⁸⁶⁴ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No.19, 3.

bulunduğundan hükümet-i seniyye pek dikkatli hareket etmelidir. Bu hâli idrak etmiş olduğundan şühbe olmayan bu meselenin ibtida-yı zuhûrunda pek akilane hareket eden Bâbîâli bir şeye karar veremiyor gibi görünüyor hâli buna hangi taraftan olursa olsun verilecek imza için ihraz ederek bir karar vermiş mukteza-yı maslahattır gazetelere bakılıyor. Süferânın iş'arına itimad edilirse Bâbîâli'nin Rusya tarafına mütemayil olduğu anlaşılıyor.”

Dosbki, Fransa ile Almanya ilişkilerinin pek karışık olduğunu ve iki devlet arasında bir savaş olmasını doğuda bir karışıklık olmasına bağlamaktaydı. Sefir'e göre, Bulgaristan meselesinden ötürü Devlet-i Âliyye bugün zor durumda bulunduğundan Osmanlı pek dikkatli hareket etmeliydi ve aynı şekilde pek akıllı hareket edemediğinden kararsız kalmaktaydı. Dobski, sefirlerden aldığı bilgiye göre Bâbîâli'nin Rusya tarafına daha çok eğilimli olduğunu, elçiler bunun en tehlikeli bir politika olduklarını düşünmekteydi. Dosbki, Devlet-i Âliyye'nin özellikle Rusya'ya, Bulgaristan'ın hangi noktasını olursa olsun asker çıkarılacak olursa buna sebep savaş çıkabileceğini ve Erzurum tarafında birkaç ordu bulundurmasını belirtti.

Turhan Bey, “Rusya politikası bahsinde irad ettiği sözlere cevaben Devlet-i Osmaniyye Rusya'ya iğbirarını fiilen göstermek için evvel be evvel düvel-i saireden ve hususi Avusturya devleti canibinden muavenet göreceğinden derece-i nihayede emin olmağa tevakkuf edip Avusturya'yı beraberinde göreceği ümidiyle dokuz sene mukaddem ol vaktin vükelası bu yolda hareket etmiş ise de bu ümidinde hata etmiş olduğunu gördü. Halbuki Avusturya, Devlet-i Âliyye'nin vücuduyla ol derece müntefidir ki Devlet-i Âliyye haritada hakikaten mevcut olmasa bile Avusturya'nın ânı ihdâsa çalışması iktiza ederdi. Her taraftan hücum etmekte olan iki devlet hakkında dahi tehlikesi bedîdâr bulunan Panslavizm'e karşı kuvvetli ve müttefik bir Devlet-i Âliyye'ye Avusturya'nın ihtiyac-ı fevkaladesi vardır” demiştir.

Kont Dobski, “Cevaba ağraz ile Avusturya'nın muharebe-i ahirede hareket etmemesi 1870 tarihinde vuku bulan Prusya ile Fransa muharebesinde Rusya işe karışmaz ise ona mukabil Rusya'nın şarkta vuku bulacak bir muharebesinde de Avusturya'yı bir tarafı tutacağı hakkında Prusya'nın vaadinden söz etmişti. Binaleyh Almanya başucunda oldukça Avusturya'nın yerinden kaldırılması mümkün olamazdı. Devletin beyninde bir

ittifakı halinde Avusturyaca olan fevaide gelince benim efkârımda bu merkezde olub burasını hükümetin hoşuna gitmeyeceği dereceye kadar ihtar etmişim.”⁸⁶⁵

Bir sonraki görüşmesi ise daha bir ay dolmadan 12 Mart 1887’de Madrid’deki Almanya, İsveç, İtalya ve Avusturya sefirleriyle gerçekleşti. Görüşmenin ana gündem maddesi; Avrupa, Balkanlar ve Rusya’daki son gelişmelerdi. Turhan Bey, son gündem hakkında şunlara yer veriyordu: “Avrupa’nın kararsız hâli ve bilâ fasıla her tarafta devam eden taarruzât-ı harbiye Avrupa’da vükelânın irad ettikleri nutuk-ı tereddüdâne ile Rusçuk ve Silistre’de vuku bulan isyan mahafil-i siyasiyesini meşgul ediyor.”⁸⁶⁶

Dobski’ye son günlerde kamuoyunu meşgul eden Almanya-Fransa arasındaki savaş dedikodularını sordu. Sefir, Fransa beyninde bir muharebe vuku bulacağına dair savaştan bahisle Berlin’de böyle bir şeye inanılmadığını söyledi ve konuyu Bulgaristan’a getirdi. Rusya için meselenin bitmediğine dair Turhan Bey’in dikkat çekti.

Dobski’yle yeniden bir araya gelen Turhan Bey, onun akıl almaz şekilde Bosna-Hersek’i resmen talep ettiğini bildirdi. Saraya gönderdiği raporda, “Fakat bu defa Bosna-Hersek’ten bahsetmeksizin 29 Cemaziyelevvel 1304 tarihli ariza-i çâkeranemle arz ettiğim sözlerini yine tekrar eyledi. Rusya gittikçe efkâr ve niyetini meydana çıkarmakta olduğunu Devlet-i Âliyye’nin bu ahvâle pek ziyade dikkat eylemesidir” dedi.

Dobski, Rusya’nın gittikçe düşünce ve niyetini meydana çıkarmakta olduğunu, Devlet-i Âliyye’nin bu durum karşısında dikkatli olmasını; Rusya’ya karşı Prens Bismarck’ın Devlet-i Âliyye, İngiltere, Almanya, Avusturya ve İtalya arasında bir ittifak yapılmasına teşebbüs etmemesini üzüntüyle karşıladığına dikkat çekmekteydi. Osmanlı Devleti, bu durumdan memnun olmadığını Rusya’ya anlatmasını, gerekirse bu yolda bazı yollara da başvuracağını, Bulgaristan meselesini ise Osmanlı hak ve hukuku çerçevesinde tek başına halledip, emaret şeklinde Bulgarların muhtarlığı kazanarak yabancı etkisinden orasını koruyabileceğini belirtti.

Turhan Bey da sohbetin devamında şunları aktarmaktadır: “Yoksa Devlet-i Âliyye ile Rusya arasında bir ittifak gerçekleşirse Avusturya’nın aralıkta bir külâh kapabilmesi tehir icrası korkusundan mı ileri gelir anlayamadım. Ma-mafih müşarûnileyhe geçen de

⁸⁶⁵ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 6, Gömlek No.40, 1-6.

⁸⁶⁶ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 6, Gömlek No. 48.

verdiğim cevabı tekrar eyledim. Ve tecârib-i mesbûka-i mü'ellime der-hâtır olundukça bu zaman diplomasisine pek de emniyet olunamıyor dedim. Rusya ile Devlet-i Âliyye beyninde münasebat ne merkezde olduğunu bilmediğim gibi fikrimi aydınlatan hiç bir bilgim olmadığını beyan ettim.”

Sonraki mülakatını İsveç Sefiri Mösyö Gariç’le gerçekleştirdi. Bu görüşme şöyle cereyan etti: “Öteden beri kendisiyle iltisaklım olan İsveç Sefiri Mösyö Gariç, Rusya’nın Bulgaristan için savaşa girmeyeceğini efkârında bulunduğunu iddia ve bu tahmini dahi geçen sene mevkukaten ve mahremane aldığı bir malumata göre Rusya İmparatoru his ve şikar için geçen seneler kıtasında bulunduğu sırada nezdine davet ettiği Almanya veliahdının mahdumu Prens Wilhelm’e hitaben Bulgarlar gibi pis bir millet uğrunda bir nefer askerimi bile telef edemem demiş olduğuna isnat eylediğini söyledi.”

Görüşmeleri kapsamında İstanbul’a yeni atanan İtalya elçisi Baron Bilan’ı kabul etti ve ikili arasında bazı meseleler görüşüldü. Turhan Bey, saraya gönderdiği raporda; “Baron Bilan ile gayet hususi vuku bulan bir mükâlemede söyleyecekleri efkâr-ı zatiyyesinden ibaret olduğu itiyat ile ahvâl-ı hazıra hakkında müşarünileyhe bir vecizeyi beyan mütalaa eyledi. Almanya ile Fransa beyninde muharebe vuku bulacağına dair her türlü şeyler söyleniyor ve pek ziyade korkular gösteriliyor ise de ben böyle bir muharebeye ihtimal vermiyorum. Bana kalırsa Prens Bismark Bulgaristan meselesinin kesb ettiği rengi görerek ve ne Avusturya’yı ve ne de Rusya’yı gücendirmek istemeyerek batının durumu ile şark hakkında bir karar vermekle kendisinin mâni olduğunu söyleyebilmek için Fransa ile böyle bir muharebe korkusunu icat etti. Bismark açıktan açığa Avusturya taraftarı görünmesine ve Rusya’yı gücendirip devlet-i müşarünileyhi Fransa’nın kucağına atacağı ve bu da hâlâ bu zamanda Almanya’nın işine geleceği aşikârdır.”⁸⁶⁷

Son günlerde Avrupa’da ciddi gelişmeler yaşanmaktaydı ve bu kapsamda İspanya Hariciye Nazırıyla Mura ile bir araya geldi. Görüşmede İtalya, Avusturya, Fas ve Rusya ile Almanya arasındaki gerginlik ele alındı. Tam bu gerginliğin arifesinde 17 Mart 1888’de İspanya hariciye nazırıyla görüşmesinin içeriğini aktarmıştır;

“Dün hariciye nazırıyla vuku bulan mülakatımda müşarünileyh Avrupa’nın ahvâl-i umûmiyesinden endişeli görünerek bervec-i atî idare kelim eyledi. Avrupa ahvâlinde mevcut olan gerginliğin birkaç günden beri kesb ettiğini görüyorum. Bu

⁸⁶⁷ BOA, Y.PRK. EŞA., No. 6, Gömlek No. 48.

ise şayan-ı ehemniyettir. İtalya’da bahren vükelânın imtidadınca celb-i endişe oluyor. Mösyö Viretes tarafından sarf olunan mesaiye rağmen İtalya kabinetosunun nicesini teşkil edemeyeceğini anlamıyorum. Zannıma göre bunun sebebi vardır. Sol taraf azası Fransa’ya müsaidir. Daha doğrusu müsaid görünüyor. İtalyan tabiatına pek de itimad haiz olunamayacağı cihetle müsaid görünüyor. Diyorum. İmdi dostluk ciddidir. Yahud İtalya’nın Almanya ve Avusturya tarafına iltizam etmesi için kendisine ciddi bir şey vaad etmeleri lüzumu devleteyn müşarunileyhimaya anlatmak arzusundan mı ileri geliyor. Doğrusu ben şikk-ı sâniye daha ziyade inanıyorum.”

Hariciye Nazırı, Rusya’nın galibiyeti ve mağlubiyetinin sonuçlarını değerlendirdiği sırada Avusturya’nın da durumuna dikkat çekti. Otto von Bismarck’ın siyasi düşüncelerle Avusturya’yı feda etmeyeceğini, Çin ile antlaşma yaparak Rusya’yı doğuda zor duruma bırakmayı, İtalya’nın Fransa ve Rusya ile yapacağı ittifaktan ve İtalyanlara güvenilmeyeceğini de belirtti. Turhan Bey, hariciye nazırından ifadelerinden, Fransa’nın olası savaşta mağlup olacağını ve İspanya’nın Fas’ta Fransızların yerini alabileceğini anladı. Turhan Bey, İspanya’nın Fransa’nın savaşa girmesini istemekte, Fas ile Fransa arasında hudut düzenlemesi de ülkede endişeye neden olduğunu bildirmekteydi. Fransa’nın Cezayir’i işgali hengâmında Fas ile Cezayir arasındaki hudut meselesine ve Fas’ta inşa edeceği balık havuzun projesini de dikkat çekmekteydi.⁸⁶⁸ Aradan iki sene geçmişti ki İspanya hariciye nazırıyla Avrupa’daki son durumu değerlendirdi. Turhan Bey, hariciye nazırının İspanya’nın olası savaşta tarafsızlık kalacağı yönündeki ifadeleri karşısında “nazır-ı müşarunileyh tebdil-i efkâr etmiş gibi görünüyor” sözleriyle şaşkınlığını dile getirdi.⁸⁶⁹

Aradan altı yedi ay gibi bir süre geçmişti ki Turhan Bey’den Mabeyne bilgi akışı kesildi. “Bir zamandan beri hak-i pay-i âli-i asafanalarını tasdî’a cür’et etmeyimişimin sebebimi burada şayan-ı mühim bir şey bulunamaması olub, olsa olsa Marakeş ahvâli” şeklinde izah etti. Aynı raporda meslektaşlarıyla Osmanlı’nın Avrupalı Büyük Devletlerle ittifakı, Bulgaristan ve Merakeş konularında sefirlerin değerlendirmelerini Mabeyn’e sundu. Bu raporda şu ayrıntılar göze çarpmaktadır:

“Almanya Sefiri sözü hükümet matbûasının Fransa ve Rusya ile olan münasebete nakil ile Fransa ve Rusya beyinde bir ittifaak akd olunacağı rivayeti sıhhat

⁸⁶⁸ BOA, Y.A.HUS., No. 200, Gömlek No. 102, 1-3.

⁸⁶⁹ BOA, Y.A.HUS., No. 232, Gömlek No. 2.

olmadığı ve Fransa ahvâli cedîde üzere tertib etmekte olduğu tedarikat-ı askeriyyeye henüz ikmâl etmemiş olduğundan Almanya ile bir muharebenin bir iki sene daha icab edeceği Almanya'ya düşman olan bu iki devletin politikası ikisinin birden harbe kalkışması olmayub ikisi de rey diğerinin ilan-ı harb etmesi bekleyeceğidir. Bundan sonra İspanya'nın dahi düvel-i selâse ittifakına duhûl ve avdet olduğuna dair rivayet eden sözlerden bahisle sefir müşarunileyh na-hoşnud idi. Sefir, Devlet-i Âliyye ittifak mezbûreye dahil olsaydı ittifak-ı mezkur oraca kuvvetli olacak ve Devlet-i Âliyye işbu ittifaka dahil olduğu halde kendisi aleyhinde bir şey olub olmadığını götürdü. Rusya imparatoru ile Prens Bismarck beyninde vuku bulan mülakatta Almanya'nın Bulgaristan işlerine şimdi karıştığı gibi bundan böyle dahi müdahale etmeyeceğini prensin ifade ve vaat eylemiş olması tabii bulunduğundan imparator müşarunileyh Prens Bismarck'ın işbu ifadata inanarak veyahut prensin bu sözlerine kendisine sened-i ittihaz eyliyor.⁸⁷⁰

İspanya hariciye nazırı yeni kurulan hükümette yer bulamasa da Turhan Bey'le olan dostluğunu sürdürmekteydi. İki isim cemiyetlerde bir araya gelmekte, bölgesel ve küresel konuları konuşmaktaydı. Nitekim 29 Kasım 1890'da Avrupa'daki son durum hakkında kısa bir görüşme yaşandı. Bu görüşmede şu detaylar göze çarpmaktadır:

“Geçende Madrid Sefarethanesinde verilen ziyafette hariciye nezaretinde bulunmuş olan Mösyö Mura dahi hazır bulunduğundan taamdan sonra müşarunileyh çakerlerine yaklaşıp Avrupa'nın Bâbîâlice bilmekle şayan ahvâli hakkında bazı malûmat vereceğini bu malumatı menba-ı mevsukdan aldığı cihetle kemal-ı dikkat ile istima' etmekliğim lazım geleceğini söyleyüb müte'âkiben kelama âgâz eyledi. Şöyle ki, Avrupa politikası geçen eylülünden beri mesleğini değiştirüb şimdiye kadar bulunduğu istikametten bütün bütün başka bir cihete temayül etti. Almanya ol vakte kadar Avrupa'da serfiraz olduğu halde şimdi Rusya kendüsüne halef oldu.”

Eski İspanya Hariciye Nazırı Mura, Avrupa'daki gelişmelerden hareketle Almanya, Fransa ve Rusya'nın politikalarında değişikliğe gittiğini belirtti. Rusya'nın usta manevrayla Fransa'yı yanına çektiğini ve başka zamanda yapılması zor olan borç antlaşmasını yaptığını ifade etti. Rusya'nın bununla yetinmeyip, bir başka istikraz antlaşmasını da yapmaya hazır olduğunu ve İngiltere'ye karşı hamlelerinden bahsetti. İspanya, İsveç, Danimarka ve Romanya'yı sulh ve Slav politikasına çekmeye çalıştığını söyledi.

⁸⁷⁰ BOA, Y.PRK. EŞA., No.7, Gömlek No. 38, 1-5.

Turhan Bey ile eski İspanya Hariciye Nazırı Mura ile gerçekleşen sohbetin içeriği şöyledir;

“Fransa’ya dost kazanmak içün Rusya’nın İspanya’da çalışması tabiidir. Ancak İspanya’nın kendü işini böyle bir uzun memleketine rabt etmesi acayip görünüyor dedikten sonra nazır “buna mukabil acayip bir şey değildir, Rusya, İngiltere’nin düşman-ı tabiisidir. Ve bizim de sair devletler misüllü arzularımız vardır. Bunlardan biri de Cebel-i Tarık kıtasıdır. Bizim de orasını İngiltere’nin dostlarıyla olmayub almağa muvaffak olmadığımız aşikârdır” demesiyle [Turhan Paşa] “bu gibi müzakerâtın Madrid’de Rusya elçisi olub ne burada ne de Petersburg’da mukabil olmayan Prens Gorçakoff ve Petersburg’da İspanya sefiri bulunan hiffet i mizaçlığı serinmekde olan zatlar marifetiyle yapılamayacağını söylediğinden Mösyö Mura da cevaben ne biri ne de öteki bu işlere karıştırıldı mı” dedi.

İspanyol hariciye nazırına İtalya konusunda düşüncelerini sordu ve “İtalya hakkında efkârınız nedir” dedi. Mura da İtalya Almanya’nın elinde dama taşıdır cevabını verdi. Fakat, Mura’nın söylemlerinden emin olmadı. “Mösyö Mura’nın efkârından emin olmadığım cihetle verdiği havadisın sahih olub olmadığını anlamak üzere bazı süfera-yı ecnebiyyenin ağızlarını aradım.” Sefirlerin tamamı İspanya’nın mali durumu ve siyasi politikası gereği şimdiden kimseyle ittifak etmeyeceğini düşünmekteydi.⁸⁷¹

6.4. Bulgaristan Sorununa Bakışı

Bu bölümde, Turhan Paşa’nın meslek hayatı boyunca çeşitli devlet adamları ile sefirlerle Bulgaristan meselesindeki görüşmeleri sırasındaki kaleme aldığı mütalaaları mercek altına alınacaktır.

Tarihler 1898’i gösterdiğinde “hoş-amedî” için Kırım yolculuğuna çıkan Turhan Paşa’ya verilen talimattaki önemli konulardan biri de Bulgaristan’dı. Görev kapsamı netti; başta Bulgar konusu olmak üzere Osmanlı’yı ilgilendiren konularda endişelerini anlatacak ve mesele hakkında çarın nabzını yoklayacaktı. Sultan, Turhan Paşa’dan Bulgaristan’da Büyük bir Slav hükümeti kurulması hâlinde Rusya’nın nasıl bir tavır takınacağı ve Bulgaristan’ın Boğazlardan harp gemilerini geçirme meselesi hakkında

⁸⁷¹ BOA, Y. PRK. EŞA., No.12, Gömlek No. 52, 3.

nabız yoklamak ve çarın fikrinin alınması istenmekteydi.⁸⁷² Turhan Paşa'ya verilen talimatta şunlar yer almaktaydı:

“Bi'l-mutalaa fakat lazimesi zabt edecekleri muhtara-i seniyyeden malum olacağı üzere Bulgaristan'ın Karadeniz'e adem-i emareti ihraz-ı mevfikeyet mümkün olacağı takdirde buna bir şart ile yani Devlet-i Âliyye harb sefinelerinin de Karadeniz'e mürur eylemeleri kaydının taht-ı teminata alınması suretiyle ita-yı müsaade olunmak lazım geleceği ve çünkü aksi halde Bulgaristan'ın vakten mine'l-evkat meşbu'una karşı bir hareketiya halince Karadeniz'de nakliyat-ı askeriyye-i Devlet-i Âliyye'yi ta'til ve müdafasız bir limana tecavüz olunmayacağı hakkında hukûk-ı devletçe mevzu' ve devletlerce makbûl olan kaideye rağmen evvel esnada hal-i isyanda bulunanları bil'istifade müdafalı ve müdafasız limanları tefrik etmeyerek Karadeniz sevhilinde icra-yı tahribat eyleyeceği cihetle işbu gemi maddesinin de bertaraf olunması icab edeceği.”

Turhan Paşa, Bulgaristan prensliğinin Fransa'da inşa ettirdiği, boğazlardan geçirmek istediği savaş gemileri meselesi açtı ve ayrıca bu duruma sultanın kesinlikle izin vermeyeceğini Rusya'nın buna karşı çıkmasını istedi. Çar da bunun tasdik eder cevapla, “Karadeniz'in Osmanlı'nın olduğu kadar Rusya'nın da malı olduğunu Bulgaristan'ın savaş gemisi bulundurmasına anlam veremediğini söyledi. Bulgaristan'a bu hususta izin verilmeyeceğini” dile getirdi. Bulgar Prensi Ferdinand'ın Makedonya'da yaptığı hareketlerinden rahatsız duyduğunu ve prene güvenmediğini ve Ferdinand'ı uyardığını ancak söz dinlemediğini belirtti.⁸⁷³

Turhan Paşa, 2 senenin ardından 1900'de tekrar gittiği Livadya'da Rus çarıyla Bulgar meselesi görüştü ve kısa zaman önce Bulgaristan'da yaşanan olayları hatırlattı:

“Bulgar hadise-i ahiresine bu girizgahdan atf-ı güftar ile dedim ki; geçenlerde birkaç Bulgar çetesi hududu tecavüz ile muhafaza-i hudud ve vikâye-i asayiş ve intizama memur olan asâkir-i şahâneye karşı taarruz ve teşhir-i silaha sûret olmalarıyla biz-zarure asâkir-i şahânede de mukabelede bulunmuşlardır. Zat-ı imparatori asker oldukları cihetle namus-ı muhterem-i askerinin siyanet olunmasını elbette herkesten ziyade iltizam ve tensib buyururlar. Maa-haza şu cüz'-i sefk-i dima zat-ı melaik-simat-ı cenâb-ı padişahiye mütessir ve müteessif etmekten hâli kalmamıştır. Şimdiki halde çeteler asâkir-i şahane tarafından def edilmiş ve Bulgaristan Emareti'nin gösterdiği içmaz ve müsamahalara rağmen eşkıya içinde

⁸⁷² BOA, Y.EE., No. 6, Gömlek No. 25.

⁸⁷³ BOA, Y.PRK. MYD., No. 21, Gömlek No. 94.

olarak ele geçen bazı nuzzar-ı emaret akrabası dahi afv buyurulurak memleketlerine iade olunmuşlardır.”

Turhan Paşa, konuya meselesinin iç yüzünü aydınlatarak başladı. Bulgar çetesinin Osmanlı sınırını tecavüz ettiğini, sınır güvenliğini ve asayişini sağlayan Osmanlı askerlerine karşı saldırıda bulunduğunu ve çetelerin silahlı saldırılarına karşılık karşılık verildiğini belirtti. Bulgar çeteleri Osmanlı askeri tarafından etkisiz hale getirildiğini ve Bulgaristan Emaretinin tüm müsamahalarına rağmen çeteler içinde sağ ele geçirilen Bulgar nazırların akrabaları olan eşkıyalar da iade edildiği söyledi. Eşkıyanın yarattığı tehdit ve tahribat nedeniyle vatanlarını terk etmek zorunda kalan Osmanlı vatandaşlarının vatanlarına geri dönmeleri, huzur ve rahatlarının devamı için çalışma başlatıldığını da bildirdi. Osmanlı Devleti tarafından bölgeye heyetler tertip ve tayinini hatırlattı. Heyetlerin yanında onlara eşlik eden Ortodoks papazlar da olduğunu dile getirdi. Osmanlı Devleti’nin aldığı bu tedbirler çok çabuk iyi sonuçlar vermeye başladığını ve bölgeye başka görevle bir teftiş heyeti daha gönderildiği bilgisini verdi. bunca yapılanlara karşı eğer Bulgaristan’ın verdiği teminatı unutup, çetelere müsamaha gösterirse buradaki Müslüman halk için güvenlik sorunları doğacaktır dedi.

Nikola da şaşırılmış halde; “Nasıl nasihat? Birkaç gün evvel bu işin üstüne giderek hemen emir verdim. Birkaç ay önce Prens Ferdinand, Petersburg’a geldiğinde bu eşkıyalık faaliyetlerine artık son vermelisiniz dedim. Ferdinand ise; “Olayların önüne geçemiyorum, başarılı olamıyorum” dedi. Ben de “asayişini sağlamak sizin görevinizdir, resmi sahibi bulunan bir memlekete saldırı olamaz, Balkan coğrafyasında statükonun muhafazası sayesinde asayiş sağlanabilir dedim. Orada asayiş ve güvenliğin sağlanması temennimdir dedim. Bu emirleri her zaman tekrarlamakla birlikte bunlardan vazgeçme imkânı yoktur.”⁸⁷⁴

Turhan Paşa’nın Petersburg Büyükelçiliği (1908-1914) döneminin bir kısmı Bulgaristan’ın bağımsızlığı sürecinde meydana gelen sorunların çözümünüyle geçmişti.⁸⁷⁵ Sefaretinin ilk günleri karşılaştığı en önemli sorunlardan biri de Guechoff olayı olmuştur.

⁸⁷⁴ BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 19.

⁸⁷⁵ Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa’dan Hariciye Nazırı Rifat Paşa’ya, bugün resepsiyonda [Bulgaristan] Kralı diplomatik heyeti bana Bulgaristan’ın barışçıl olduğunu ve Türkiye’ye karşı dostane duygular beslediğini söylediler. (Sinan Kuneralp (ed), *Service D’information, An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents (1909-1914)*, İstanbul: THE ISIS Press, 2022, 69).

Osmanlı Devleti ile Bulgaristan prensliği arasındaki ilişkiler Sadrazam Kâmil Paşa'nın II. Abdülhamid'in doğum günü vesilesiyle yabancı elçilere verdiği resepsiyona Guechoff'u davet etmemesi üzerine bozulmuştu. Bu olayın ardından Bulgar hariciyesinin yapmış olduğu uyarı da krizi daha çok tırmandırmıştı. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Avusturya Hariciye Nazırı Aerhenthal ile Rusya Hariciye Nazırı Vekili Isvolsky'in Buchlau'daki görüşmesi ve varılan uzlaşısı Rusya'nın Balkanlar konusundaki Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyaseti ortaya koymuştur. Rusya, Balkanlar'daki statükonun Balkan devletleri lehine değişmesini istemiştir. Guechoff olayının Rusya'daki ilk yansımalarına dair olan bilgileri 14 Eylül 1908'te Turhan Paşa vermiştir. *Novoê Vremia*'da Rusya Hariciye Nazırı Vekilinin, Guechoff olayıyla ilgili şahsi düşünceleri yer alırken Bulgarların Osmanlı meşrutiyet yönetimine gösterdikleri iyi düşüncelerinin gözden uzak tutulmamasına gerektiğini belirtmiştir.⁸⁷⁶

17 Eylül 1908'de Rusya Hariciye Nazırı Vekili Isvolsky'le görüşmesinde Rusya'nın tavrını öğrenmeye çalışmıştı. Isvolsky, Guechoff olayını "bir yanlışlık" sonucu ve "önemsiz bir hadise" olarak yorumlamıştı. Rusya'nın bu meseleyi dostane bir şekilde çözümleme taraftarı olduğunu ve Osmanlı'nın meseleye çözüm odaklı bakması görüşünü tekrarlamıştır. Guechoff'un İstanbul'daki resepsiyona katılma isteğinin münasebetsiz olduğunu, bunun üzücü bir durum olduğunu anlattı. Rusya'nın bu meselenin sürüncemede bırakılmaması için Bulgaristan'a uyarı verilmek için Sofya'da görevli Rus memurlarına talimat gönderildiği bildirdi. Turhan Paşa, yaşananların Bulgaristan'a gösterilen meyil ve teveccüh sonucu olduğu kanısına varmıştı.

Aradan çok geçmemişti ki hariciye nazırı vekiliyle görüşmesinde Rusya'nın tavrının değişmediğini anladı. Hariciye Nazırı Vekili, Osmanlı Devleti ile Bulgar Prensliği arasındaki ilişkilerin eskisi gibi olmasını, başından beri süreci yönetmek istediklerini bildirdi. Sorunun vahim sonuçlar doğurmadan önce çözülmesi gerektiği savunurken iki tarafın değil de sadece Osmanlı'nın fedakârlık yapması gerektiğini de belirtti. Rusya'nın istediği şey ise Bulgarların taleplerinin Osmanlı hükümetinin rızasıyla kabul edilmesi idi.

Rus basını tam da 27 Eylül 1908'de Hariciye Nazırı Vekilinin düşüncelerini yansıtmaktaydı. Rus gazeteleri meseleyi Slavların haklarının savunulması biçiminde

⁸⁷⁶ Mithat Aydın, "Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Guechoff Meselesi", *Belleten*, , 2013, 77/1087-1092.

yorumladı ve meselenin Osmanlı Devleti ile Bulgar Prensiğinin iç meselesi olduğunu, Avrupalı Büyük Devletlerin bu meseleye karışmamaları gerektiğine yer verdi. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal edebileceği iddialarına karşın Rusya'nın da "Karadeniz'den Akdeniz'e donanmasını geçirmek için boğazların açılmasını talep edeceği" görüşünü gündemde sıcak tutmaya çalışmıştı.⁸⁷⁷

Öte yandan Bulgar Prensiğinin bağımsızlığını ilan edeceği şayialarının bolca dolaştığı günlerde sık sık meslektaşlarıyla araya gelmekte ve onları sıkı bir markaja almaktaydı. Keza, elçiler arasında konuşulan konulardan biri de Guechoff meselesiydi. 15 Eylül 1908'de İngiltere Hariciye Nezareti Müsteşarı Şarl Hardinge ile meseleyi değerlendirdi. Hardinge, Guechoff'u yabancı bir elçi olarak görmemekte ve bu olayda Osmanlı Devleti'ni haklı görmektedir. Hardinge, Osmanlı Devleti'ne bir dikkate değer bir uyarıyla; "Siz Bulgaristan'ı önemseyiniz. Orada öyle adamlar vardır ki, bu meseleye dayanarak bağımsızlık ilan etme fikrinde bulunuyorlar" dedi. Harding, Turhan Paşa'nın da savunduğu Bulgaristan'ın yabancı ülkelerdeki memurlarını elçi veya maslahatgüzar addedilmesini ve Bulgar tüccarın vekaletanelerinin sefarethane olarak addedilmesinin Berlin Antlaşmasına aykırı olduğu görüşünü haklı bulmaktaydı.⁸⁷⁸

Bu arada mesele hakkında Rus basınını da takip etmekten geri durmadı. Nitekim Rus resmî gazetesinde Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal edilme planları, Yenipazar'ın tahliye edilmesi ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını süreci haberlerini rapor etti. Rus resmi gazetesinde yer alan haberlerde; yukarıda saydığımız üç meselenin Berlin Antlaşması hükümlerine aykırı olduğunu yazmaktadır.⁸⁷⁹ Rus basınında Bulgaristan'ın bağımsızlık fikrinin arkasında Avusturya-Macaristan'ın olduğunu ve Bulgar Prensi Ferdinand'ın Rusya tarafından kınandığı yazılıdır.⁸⁸⁰ Turhan Paşa'nın raporlarında anlaşılaçağı üzere Rusya, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etme konusunda ilk başta çekimser davranmış, dışişleri bakanlığından önemli bir isim Bulgaristan'ın bağımsızlığı tanımak için yakın zamanda düzenlenecek olan konferansın

⁸⁷⁷ Aydın, "Guechoff Meselesi", 1087-1092.

⁸⁷⁸ Aydın, "Guechoff Meselesi", 1092.

⁸⁷⁹ Sinan Kuneralp (ed) – Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Road to Bulgarian Independence September 1908-May 1909*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2008), 2.

⁸⁸⁰ BOA, HR. SFR, 01., No. 147, Gömlek No.36.

sonucunu bekleyeceğini söylemiştir.⁸⁸¹ Rusya, tansiyonu düşürmek istediği yukarıdaki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bulgaristan, 5 Ekim 1908’de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Osmanlı Devleti, kendisini beş altı ay sürecek olan diplomatik krizin içinde buldu.⁸⁸² Keza, Osmanlı Devleti’nin Bulgaristan’ın hukuki statüsünün sağlanması adına konferans beklentisi ise sonuçsuz kaldı. Turhan Paşa’nın Rus Hariciye Nazırı Vekili Isvolsky’le 31 Ekim 1908’de ziyaret etti ve Bulgaristan’ın Osmanlı Devleti’ne vereceği tazminatla ilgili konuşan Isvolsky, yaşananlardan dolayı son derece üzgün olduğunu söyledi. Isvolsky, Osmanlı Devleti’nin izlediği politikayı başarılı bulduğunu bildirdi.⁸⁸³ Isvolsky, 19 Kasım’daki ifadesinde Osmanlı-Bulgar tazminat görüşmelerinin son derece iyi ilerlediğini söyledi.⁸⁸⁴ Daha sonraki müzakerelerin tıkanmasından ötürü üzüldüğünü belirtti.⁸⁸⁵

Bulgaristan’ın Osmanlı’dan ayrılışından sonra iki devlet arasında mutabakat sorunu belirdi. Rus hükümeti, Bulgaristan meselesini çözmekte kararlıydı ve 5 Ocak 1909’da Isvolsky, “Bulgaristan ile bir süreliğine bir anlaşmaya varmanın Rusya’nın çıkarları için elzem olduğunu, ancak bu küçük ülkenin mâli durumunu göz önünde alınması şartını koştı. Bulgaristan’ın ve Doğu Rumeli’nin vergilerinden veya demiryollarından yola çıkmadan şu veya bu miktar üzerinde anlaşmamız gerekir” dedi.⁸⁸⁶ 20 Ocak 1909’da Turhan Paşa, merkezden gelen talimatlar doğrultusunda Rus hariciyesiyle görüşmelerde Şark-i Rumeli ve Bulgaristan’daki Müslüman ahaliye yaptıkları zulümü engellemek amacıyla durumu Isvolsky’e ilette ve o da bu mesele ile yakından ilgileneceğini bildirdi.⁸⁸⁷ Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında maddi tazminatı konusunda anlaşmazlıklar devam ettiği sırada 31 Ocak 1909’da Hariciye Nazırı Tevfik Paşa’ya bir telgraf daha çekti. Telgrafta; Bulgaristan’ın 82.000 franktan başka ödeme

⁸⁸¹ BOA, HR. SFR, 01., No. 147, Gömlek No.35.

⁸⁸² Hasan Ünal, “Balkan Diplomasından Bir Kesit: Bulgaristan’ın Bağımsızlık İlanı ve Osmanlı Dış Politikası”, 1908-1909, *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997), 55-57.

⁸⁸³ Kuneralp-Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 100.

⁸⁸⁴ Kuneralp-Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 112.

⁸⁸⁵ Sayın Isvolsky, Bulgaristan ile müzakerelerin ilerlemediğini büyük bir üzüntüyle öğrendiğini ve Osmanlı Hükümeti ile Beylik arasındaki mutabakatın bir an önce sağlanmasının umulacağını söyledi. Ekselansları bana genel durum konusunda karamsar göründü. Avusturya’nın kendi ülkesinde yaşadığı zorluklar nedeniyle, insanların aklını başka yöne çekmek için Sırbistan’a savaş açmaya karar vermesinden korkuyordu. (Kuneralp (ed.) - Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 121).

⁸⁸⁶ Kuneralp-Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 132.

⁸⁸⁷ Kuneralp-Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 141.

yapmayacağını, yakın zamanda sorunun çözülmeyeceği yönündeki tebliğdi. Dışişleri Nazır Vekili Tcharikoff ise Turhan Paşa aracılığıyla maddi tazminat konusunda Osmanlı Devleti'ne bir teklif sundu ve Bulgaristan'ın vermesi gereken 125.000 frankın uygun şartlarda kendileri tarafından karşılanmasını bildirdi.⁸⁸⁸ Bilindiği gibi 1879 ve daha sonra 1882'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1.410.000.000 rublelik bir tazminat anlaşması imzalandı.⁸⁸⁹

Turhan Paşa, kısa bir zaman sonra maddi tazminat konusunda Avrupalı Büyük Devletlerin Rusya'nın mali projesini kabul ettiklerini bildirdiği haberini aldı.⁸⁹⁰ Avrupa'yı arkasına alan Bulgaristan'ın da mali kombinezasyonu onayladığını duyurdu.⁸⁹¹ Tazminat konusu yeni halledilmişken Rus prensinin vefatıyla kriz iyice derinleşti ve Bulgar Prensi Ferdinand, Grandüşeş Vladimir'in törenine katılma arzusunda belirtti. Rus Çarı da Ferdinand'ın isteğini karşılıksız bırakmadı. Ferdinand'ın Petersburg'da düzenlenecek olan bu törene katılması demek Bulgaristan'ın Rusya tarafından bağımsızlığının tanınması anlamına geliyordu. Rus Nariciye Nazırı Isvolsky, Turhan Paşa'yı makamına davet etmesiyle görüşmeler başladı. Bu görüşmeyi Turhan Paşa şöyle anlatmaktadır:

“Bir saatten fazla süren bu görüşmede Rus bakanı bu düşünceden uzaklaştırmak için gereken tüm argümanları sundum. Bu prosedürün ne kadar kaba olduğunu, İstanbul ile Petersburg kamuoyunda ne kadar etki yaratacağını ve Rusya'nın düşmanlarının bundan ne kadar yararlanacağını anlamasını sağladım. Onu elinden gelen her şeyi yapmaya ve en iyiye giden ilişkilerimizin çıkarları adına bu ziyareti engellemeye davet ederek bitirdim. Isvolsky, hükümdarının emirlerini almış olmalı ki ve onu kararından vazgeçirmem imkansızdı. Bana aksini yapamadığı için içtenlikle pişman olduğunu söyledikten sonra sözlerine şöyle devam etti; “Dört aydır sana dostluk ve bağlılık delili veriyoruz ve senden bir yankı bulamıyoruz. Size yapılan zararın sebebi biz değiliz ve cevabınıza bağlı olan çözümün gecikmiş olduğunu, bu nedenle bizi kötü niyetle suçlayamazsınız. Bakana bunun çok zahmetli ve çok kapsamlı bir çalışma gerektiren bir kombinasyon olduğunu söyledim. Kendisinin de çeşitli projeler üzerinde çalıştığından emindim ve doğal

⁸⁸⁸ Kuneralp- Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 155-156.

⁸⁸⁹ Oktay Kızılkaya-Serdar Bay, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonucunda Rusya'ya Verilen Tazminatlar ve Ödenmesinde Yaşanan Zorluklar”, *History Studies*, (Aralık 2019), 11/2247- 2263.

⁸⁹⁰ Kuneralp -Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*,155-156.

⁸⁹¹ BOA, HR.SFR, 01., No.185, Gömlek No. 43.

olarak bizim tarafımızda da aynı şeyi yapmak zorunda olduğumuzu ve bu nedenle bizim de irademizin kötü olmadığını kabul etmesi gerektiğinden emindim.”⁸⁹²

Ferdinand’ın Bulgaristan’da krallar gibi karşılanması konusunu Hariciye Nazırı Isvolsky’le tekrar görüşen Turhan Paşa, Ferdinand’ın sadece nezaketen kabul edildiği cevabını almıştı.⁸⁹³ Paşa, mesele hakkındaki son bilgileri paylaşmaktaydı.⁸⁹⁴

“Az önce Isvolsky’i gördüm. Burada Prens Ferdinand’a verilecek resepsiyon haberlerinin Babıali’de yarattığı izleniminden daha önce haberdar olup olmadığını sordu ve olumsuz cevap verdiğimde bana şöyle dedi: “Prens’e kraliyet onurunu vermek, bu resmi bir tanıma değil, öngörülemeyen koşulların bir kombinasyonu tarafından dayatılan bir nezaket eylemi olarak düşünülmelidir. Resmi tanıma, ancak tazminat sorununa ilişkin anlaşmamızın ardından, bu bildirimin konusu üzerinde güçler arasında anlaşmaya varılmasından sonra gerçekleşebilir. Osmanlı Hükümeti’ne bu nezaket hareketinde kendisine karşı bir düşmanlık duygusu görmemesini rica ediyorum. Kendisine dostluğumuzu birçok kez kanıtladık ve her zaman da kanıtlamaya devam edeceğiz.”

Tazminat meselesi gündemi meşgul ettiği sırada Rusya, Bulgaristan’ın ödeyeceği para hususunda Osmanlı hükümetine teminat vermiştir. Öyle ki Hariciye Nazır Vekili Isvolsky ve Turhan Paşa arasında bir uzlaşma protokolü imzalanmıştı.⁸⁹⁵ Bulgaristan’ın bağımsızlığı konusunda Turhan Paşa, Rusya’dan aldığı bilgileri Hariciye Nazırı Rifat Paşa’ya tebliğ etmişti.⁸⁹⁶ Bu raporda şu detaylar yer almıştı:

“Bulgaristan’ın bağımsızlığının tanınması vesilesiyle, İmparator bugün Ferdinand’a şu telgrafi gönderdi: “Kalbimin ve tüm Rusya’nın az önce başardığı Bulgaristan’ın bağımsızlığının çalışması vesilesiyle Majestelerini ve Bulgar halkını derin bir sevinç duygusuyla tebrik ediyorum. Tanrı sizi, ailenizi ve halkınızı kutsasın ve size refah ve barış dolu bir gelecek versin” dedi. Türkiye Hükümeti, Rusya hükümetine, Türkiye ile Bulgaristan arasında, Türkiye’nin Bulgaristan’ın bağımsızlığının bağımlı bağımsızlığının tanınmasına rıza gösterdiği çözüme ilişkin tüm sorunlar üzerinde bir mutabakata vardığı sonucunu bildirmiştir. Osmanlı Hükümetinin, Bulgaristan’ın yeni siyasi durumunu kendi tarafında kabul ettiğini beyan ettiği bu anlayışta zikredildiğinden, Rus Hükümeti, Berlin Antlaşması’nı imzalayan devletler

⁸⁹² BOA, HR.SFR, 01., No. 185, Gömlek No. 52, ;BOA, HR.SFR, 01, No. 185, Gömlek No. 53.

⁸⁹³ BOA, HR.SFR, 01., No. 185, Gömlek No. 54.

⁸⁹⁴ *La Turquie*, (22 Şubat 1909), 1.

⁸⁹⁵ Kuneralp- Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 238-239.

⁸⁹⁶ Kuneralp-Tokay, *Road to Bulgarian Independence (1908-1909)*, 238-239.

nezdinde akredite olan temsilcilerine, şunları bildirmeleri talimatını vermiştir: Ona göre, Bulgaristan'ın bağımsızlığının derhal tanınması için zaman geldi.”

Konu hakkında Turhan Paşa'dan Rıfat Paşa'ya 3 Mart 1910'de gönderilen raporda şunlar yer almaktadır:

“Şu anda Rusya ile Bulgaristan arasında mutlaka olması gereken görüş alışverişinde bulunmak için Isvolsky'e bu konuda bazı dedikodular hakkında ne düşünmem gerektiğini sordum. Isvolsky bana, bizim yaptığımız, Bulgar Prensine ve bakanlarına ciddi akıl tavsiyeleri vermeye ve onları Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olmaya teşvik etmek olduğunu anlattı. Tek politikamız ve çıkarımız Balkanlar'da statükoyu ve barışı korumak ve ülkenizde yeni liberal rejimin geliştiğini görmektir. Size dostluğumuzun o kadar çok kanıtını sunduk ki duygularımızdan şüphe etmeniz haksızlık olur. Bu yüzden İstanbul basınının kullandığı dili anlayamıyorum. İmparatorun özünde barışçıl olan konuşmasını ben yazdım. Hükümetinizi rahatsız edebilecek herhangi bir şeyden kaçınmaya çalıştım ve kaçınılmaz tarihsel imalar ve hiçbir kimseyi gücendirici hiçbir şey içermemelidir. Prense verilen karşılama gelince ise aşırı bir şey yoktur ve bu şartlar altında uygun olacaktır.”⁸⁹⁷

Aynı konuda, Turhan Paşa 10 Mart 1910'da Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya şu bilgileri vermekteydi; “Çeşitli telgraflarım ve raporlarım aracılığıyla [Bulgaristan] Prensi hakkında söylenen her şeyden ve öğrenebildiklerimden ve ayrıca kraliyet çiftinin Bulgaristan'da kaldığı süre boyunca basının tutumundan sizi haberdar etmeye çalıştım. Ekselansları, prensin burada kaldığı süre boyunca Rusya'nın sahip olacağı bazı savaş gemilerinin hediye edilmesiyle ilgili haberleri, benim kendisine iletme şerefine eriştiğim bilgilerin Rusya tarafından yalanladığını öğrenmek ilginizi çekecektir. Bugünlerde basında yer alan Karadağ Prensi ile Romanya veliaht prensinin St. Petersburg'u ziyarete geleceği haberlerinin de asılsız olduğunu sonunda öğrendim.”⁸⁹⁸

6.5. Bosna-Hersek Meselesi

Turhan Paşa'nın elçiliklerindeki en önemli gündem maddelerinden biri de Bosna-Hersek meselesiydi. Avrupalı sefirlerle görüşmelerinde bu meselede Osmanlı'nın

⁸⁹⁷ Sinan Kuneralp (ed), *Service D'information, An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents (1909-1914)*, (İstanbul: THE ISIS Press, İstanbul 2022), 1/74.

⁸⁹⁸ Kuneralp, *Ottoman Diplomatic Documents*, 80-81.

hukuki varlığını destek nitelikle eylemlerle bulunmaktaydı. Bu kapsamda Madrid sefirliğinde 18 Şubat 1888’de Avusturya sefiri Kont Dobski ile görüşmüştü.

Dobski, meselenin Viyana ve İstanbul’da yeteri kadar anlaşılmadığını, iki taraf da birbirinin düşüncelerini anlayamadığını düşünmekteydi. Osmanlı Devleti, güçlü bir duruş sergilerse tüm Avrupa’yı ve özel olarak da Avusturya’yı da işin içine çekeceğini ve Avusturya’yı açıktan açığa Devlet-i Âliyye lehinde bulunduracak bir şeyi dahi vardı; o da Bosna-Hersek’i Viyana’da ve de İstanbul’da kimseye duyurmadan “name-i hümayûn”la Avusturya’ya terk etmekte.”

Dobski’ye cevap vermekte gecikmedi; Kont Dobski’ye cevaben bir muahede-i düveliye müstenid olan Devlet-i Âliyye ile Avusturya beyninde bir kararnameye muhten bulunan bir hak hükümdariye nasıl itibarı bir hak namına verdiğini anlayamadığını” dile getirdi.

Sefirin bu isteğine karşı sert şekilde cevap verdi. Osmanlı Devleti’nin Bosna-Hersek’teki egemenliği uluslararası antlaşmalarda ve Avusturya’da tarafından da bilinirken nasıl olur da orada sadece bir isimden ibaret kaldığımızı söylemesi karşısında şaşkınlığını gizleyemedi. Osmanlı Devleti, Avusturya’nın egemenliğine yönelik her türlü fikir ve hareketleri uygun görmediğini ve Osmanlı’nın Bosna-Hersek’teki egemenliğinin Avusturya’ya ne gibi bir zararı olduğunu belirtmişti.⁸⁹⁹

II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra yaşanan vahim hadiselerden biri de Avusturya’nın Bosna-Hersek topraklarını ilhak etmesiydi. Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa, Bosna-Hersek’te bir referandum yapılmasını önermiştir.⁹⁰⁰ Ancak Rusya’nın bu işin içinde olduğu ve gerçek niyetinin başta Boğazlar olduğunu ortaya koydu. Kendisinden gelen mektup Rusya’nın niyeti apaçık ortaya çıkarmakla kalmadı ve Osmanlı Mebûsan Meclisi’nde okunan bu mektupta Rus Hariciye Nazır Vekili Tcharikoff, Avusturya-Macaristan’ın ilhakı karşılığında Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının Rus donanmasına açılması Boğazlarda kendini savunabilecek konumu elde etmesini istemekteydi.⁹⁰¹

⁸⁹⁹ BOA, Y.PRK. EŞA., No.6, Gömlek No. 40, 2-6.

⁹⁰⁰ Mehmet Yılmazata, *Savaşın Giden Yolu: 1908 Bosna-Hersek’in İlhakı*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013), 234-235.

⁹⁰¹ *İsmail Kemal Bey’in Hatıratı*, çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 234.

6.6. Girit Hakkındaki Düşünceleri

Turhan Paşa'nın meslek hayatı boyunca en çok mesai harcadığı konulardan birisi de şüphesiz Girit sorunuydu. Zira en hassas olduğu ve "ikinci vatanım" dediği Girit meselesinde Osmanlı siyasetinin önemli aktörlerindendi. Nitekim aidiyet bağlarıyla ve tarafgirlikten yoksun olarak meseleye akılcı ve gerçekçi şekilde yaklaşmaktaydı. Turhan Paşa'nın Girit'e olan ilgisini daha eskiye götürmek mümkündür. Kamuoyun onun Paris'te daha rahat bir memurluk geçireceği algısına kapıldığı sırada herkesi şaşırtan bir gelişme yaşandı ve Girit'e gitmek uğruna Paris Sefaretinden vazgeçmişti.

Lakin 1894'teki Girit valiliği pek de sakin geçmedi ve olaylar içinde çıkılmaz bir hal aldı ve senesini dolduramadan görevden alındı. Adadaki gözlemlerinin yanısıra merkez görevlerinde de adaya yönelik çözüm önerileri üretmesiyle de bilinmekteydi. Siyasi öngörülerinin haklılığı zamanla ortaya çıktı ve Girit konusunda uluslararası siyasette Osmanlı'nın adadaki hukuki varlığını savundu. Meslek hayatı boyunca aldığı talimatlar çerçevesinde Girit meselesini gündemde tuttu.

1894'te adaya yeni atanan valin Turhan'ın ada halkı hakkında pek de içacıcı olmayan gözlemleri şunlardı:

“Cezireye muvasalat-ı acizanemde evvelce vukû bulan faci'at-ı kıtaliyeden naşî efkâr-ı umûmiyece heyecan ve galeyân mevcut olduğu gibi fıkâdân-ı nukûd sebebiyle buhran-ı mali dahi malı dahi hüküm fermâ bulunduğu halde taraf-ı kemtaranemden bu babda icab edenlere bir bir tarz-i pederâne ve müfikanede olarak nesâyıl-ı müessire icrâ ve sâir her dürlü tedâbir-i mukteziye ittihaz olunmuştur ve değer taraftan bir minval-i marûz-i usûl-i cadîde tâşiriyye'nin mevki icra-yı vazî'iyle beraber muvazenen husûl-i tevâzini maksadıyla tasarrufat-ı lazıme dahi riayet edilmesinde naşî lehül hamd saye-i tevfikat-ı vaye-i hazret-i padişah da halat-ı müelime mebhûse zail olub onların yerine şimdilik bir sukût tam hâsıl olmuş ve binâleyh saye-i hayli günden beri faci'at-ı kıtaliye dahi vukua gelmemiştir.”⁹⁰²

Paşa, adada gerçekleştirdiği gezi esnasında halkın şikâyetlerini de dinlemiş bunlara yönelik çözümler geliştirmiştir:

“Girit'te bulunan köylü halk bir fikre sahip olmayıp Giritli siyasetçilerin politikalarına alet olmaktadır. Bunlar, önceleri ahaliyi ayaklandırmak için sık sık

⁹⁰² Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 192-193.

aşar meselesini gündeme getirmektedirler. Şimdi ise aşar meselesi çözüldüğü için kötü niyetli kişilerin halkı ayaklandırabilecekleri durum ortadan kalkmaktaydı. Bu kişilerin emellerine uygun iki yol kalmıştır. Bunun birincisi ise güya Osmanlı Devleti, meclisin tehir ederek bu haklarını ellerinden alması iddiasıdır. İkincisi ise Girit'i çekirge gibi sarmış olan kötü niyetli kişiler eğer meclis açılsaydı. Halkın bireysel borçları temizleme vaatlerinin meclisin tehir edilmesinden dolayı gerçekleşmediği propagandasını yürütmektedirler.”

Seyahati sırasında çoğu köylü olan borçluların borçlarının harman zamanına kadar ertelenmesi başvuruları isteği gelmekteydi. Turhan Paşa'ya göre, bu konuda idarenin yapabileceği alacaklılara borçlulara biraz daha süre tanıyıp sabırlı olmalarını ve mahkeme başkanlarına da borçluları sıkıştırmamayı söylemekten ibaretti. Bir zarar ziyana neden olmadan harman zamanında borçların ödenmesini sağlamak gerekirdi. Ona göre, adadaki akliselim bazı kimseler de bu imtiyazın memleketlerine faydası olacağından meclisi açılışını isterken, bazıları da meclisin açılmasına karşı çıkmaktalar. Hatta bir kısım da vardır ki bunlarda meclisin ortadan kaldırılması fikrindedir. Bu fikirleri söyleyenler kendi hemşerileri tarafından casuslukla ve ihanetle suçlanma korkusundan bu tür düşüncelerini mahrem bir şekilde ifade etmekte. Bu düşüncelere sahip insanlara da denk geldiğini, dolaştığı bölgelerde karşılaştığı kötü niyetli kimselere şefkatli bir şekilde yaklaşıp da bunlar durumu anlamış olsalar bile uygulamada bir sonuç almak zor olduğuna kanaat getirdi. Adadaki söz sahibi bazı kimseler isterlerse kötü amaçlı kimselere karşı sonuç da almak mümkün olduğunu ifade etti. Turhan Paşa'ya göre, meclisin bu sene açılma ihtimali iki koşula bağlıydı: Rusya, Fransa, Yunanistan konsoloslarının itiraf ettiği üzere sultan tarafından çıkarılan fermanın yetkisi dâhilinde vazife görececek bir meclis-i umumi toplanacaktı. Dahası da idarenin salahiyeti dâhilinde görevli bir meclis toplanacaktı. Paşa'nın işaret ettiği üzere öncelikle bazı özel dairelerde seçimlerin yapılması, vilayet bütçesinin düzenlenmesi ve vilayet meselelerin giderilmesi gibi konular ele alınacaktı. İkinci, şimdiye kadar itirazlara sebep olan bazı maddeler memlekete kabul ettirmek gibi bir fayda sağlayacaktı. Bir kısım meclisin bu yolda herekte edeceğini düşünse de bazıları da bunun aksini savunmaktaydı.

Turhan Paşa'ya göre; Giritlilere göre memleketin metruk köşesinde sessizce bekleyen fırka uyanıp, huzura zarar verecek, meclisin açılmadığı son üç seneki zamanı analiz edip bu suretle meclisin her sene açılması gerekliliğini ispat edecek birtakım meseleler ortaya koyacaklardı. Giritliler, adliye memurlarının seçimlerinin yenilenmesini ortadan

kaldırılıp, eski düzene dönülmesini istemektelerdir. Paşa'ya göre; Giritlilerin Osmanlı Devleti ile ada arasında yegâne bağlantı olan gümrük vergilerine el koyma yoluna gideceklerine de şüphe edilemezdi. Jandarma tahsisatı zaten gelirler eşit olduğunun bunun indirilmesi doğru olmayacaktır. Oradaki herhangi bir karışıklığın önlenmesi adına jandarma önemli olduğundan indirim yapılmaması gerekmektedir. Turhan Paşa'nın öngörüsüne göre, yerli askerler öyle bir haldeler ki en ufak bir karışıklıkta hemen isyan edeceklerdir. Müslüman ailelerin korunması adına jandarma personelinin varlığı önemlidir. Girit'in iki üç sene zarfındaki Hristiyan valilerin zamanındaki halinden daha beter olacağını bildiriyorlar. Meclisin beklenenin üzerinde bu sene iyi işlese de gelecek senelerde zararları ve seçimler için karışıklara neden olacaktır. Meclisin açıldığı takdirde tahrikler ve zararlı işler görülürse bunun ortadan kaldırılması veya belirsiz bir müddet için açılıp ertelenmesi gibi bir fayda temin edecek ki meclisin böyle bir uygun olunmayan hareketi hükümete öyle bir hak ve yetki kazandırıp, Avrupalılar da buna bir şey demeyecekti.

Turhan Paşa, meclisin tehir edilmesindeki faydaları sıraladı; evvela meclisin açılması maddesi tekrar ettiği takdirde hükümetin nüfuzu kuru bir namdan ibaret kalacaktır. Eğer meclis açılmaz ise hükümet, gelecek açılışa kadar on sekiz ay kazanmış olacaktır. Bu zaman diliminde mali ve idari konuları düzene sokabilecektir. Bunun yanı sıra adliye ve jandarma teşkilatında da birtakım değişimler yapılabilecektir. Buna mukabil halkın da devlete olan güveni de artacaktır. Bu yol hükümete iki taraflı fayda sağlayacaktır. Kötü niyetli kimselerin ellerinde hiçbir koz kalmayacak ve ahali her koşulda devlete güvenecektir. İşte o vakit hükümet aleyhine kullanacakları bir şey kalmayacaktır. İşte meclisin açılmaması durumunda Girit'te eksik olmayan karışıklık meydana gelmesi ortadayken bunların hareketi bu derecede kalacağı sanılmaktadır. Bu kötü niyetle kimselere karşı Girit idaresi gereken cevabı silahlı kuvvetleriyle verecektir.⁹⁰³

Öte yandan Turhan Paşa, adadaki son durumu merkeze yazdığı raporunda bildirmekteydi:

“Adaya muvasalat-ı çakaranemde adanın halini pek müşevviş bir halde buldum. Bir sene içinde alel-husus geçen ağustostan beri harikulade olarak mütevaliyeden vuku bulan siyasi cerh ve katl ile ifali cinayet adıye asayiş pervan ahaliye vahşet verecek bir raddede ve hükümet ise Hanya ve Resmo ve İsfakiye sancaklarında

⁹⁰³ BOA, A.MTZ. GR., No. 4, Gömlek No.8.

mefkûr bir derecede olduğu gibi saiken huzuretle jandarmalar ve ba husus buraca elzem olan gureba efradı pey-a-pey terk-i hidmet etmekte ve cinayati takşb edecek zabita emniyet edemeyecek bir halde idi. Hatta muvasalat-ı kemteranemin üç, dört, birinci günlerinde katl-i siyasiye devam edip 5-6 hristiyan ve müslümanlardan katl ve cerh ve vilayet merkezi olan Hanyada bile bir hristiyan tarafından cerh olundu.”⁹⁰⁴

İşin çığıırından çıktığını ve Girit sorunun da dış tahrikleri üzerinde yoğunlaştığını bildirdi. Ona göre, bu mesele Ermeni meselesinin alevlendiğı bir esnada ortaya çıkmıştı. Karışıklığın bazıısı İngiltere bazıısı da Yunan entrikaları sonucuydu ve işte iki fikrin hangisinin doğru olup olmadığını keşfedecek zamanın olmadığından yakınmaktaydı. Turhan Paşa; “bu işte bir ecnebi parmağı varsa da hangi tarafın parmağının olduğu meselesi kaldı. İngiltere’nin ortalığı karıştırma gibi isteriğinin yanına Yunanistan’ın da fırsattan istifade etmeye çalıştığı hatıra geliyordu.”⁹⁰⁵

Gün geçtikçe Turhan Paşa’nın Yunanistan’ın tahrikleri konusundaki yargıları güçlendi. Turhan Paşa; “Her ne yapılsa yapılsın Yunanistan’ın Girit’i kendi topraklarına katma fikrinden vazgeçirilmesi mümkün değildi. Yunan politikasının esas maksadı olmakla beraber Yunanistan’ın kuruluşundan bu yana topraklarına katma emelidir.” Turhan Paşa, Yunanistan’ın bu tutumu karşısında umutsuzluğa kapılır; “Ne olur olsun Yunanistan’ın Girit’teki entrikalarının bertaraf edilmesine ve bunların sirayeti men olunmasına asla muvafık olunamaz. Hain sıfatıyla anılmak istenmeyen her Giritlinin rüyası vatanının Yunanistan’a ilhak olduğunu görmektir.”⁹⁰⁶

Bu arada Girit’e her ne kadar Hristiyan vali atansa da sular bir türlü durulmuyordu. Yazdığı raporlarda tarihten örneklerle soruna gerçek manada çözüm öneri sunsa da bu öneriler ne yazık ki dikkate alınmadı. Özerklik yolunda 1897 yılının ilk aylarında önce Albay Vasos yönetimindeki Yunan birlikleri ardından da Büyük Avrupa Devletlerinin askerleri tarafından işgaliyle Girit’te üç başlı bir yönetim ortaya çıktı. Osmanlı Devleti, bu durum karşısında özerklik ilanıyla çözüm aradı. Avrupalı Büyük Devletler muhtariyet esaslarını belirlemek amacıyla İstanbul’daki elçilerine tam yetki verdiler.⁹⁰⁷

⁹⁰⁴ BOA, İ.MTZ. GR., No. 29, Gömlek No.1090.

⁹⁰⁵ BOA, İ.MTZ. GR., No. 29, Gömlek No.1090.

⁹⁰⁶ Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, 192.

⁹⁰⁷ Adıyeke, *Kısa Girit Tarihi*, 312.

1 Kasım 1897’de Meclis-i Vükelâ’da aşağıdaki hususları tartışmak amacıyla Girit’te daha önceleri görev yapan; Mahmud Celaledin Paşa, Turhan Paşa, Aleksandr Karatodori Paşa ve Rauf Paşa’dan oluşan bir komisyon kuruldu. İlk, Girit ihtilallerinin nedenleri, ikinci olarak da Girit’e yabancı bir valinin tayininin devletin menfaatlerine uygun olup olmayacağı ve üçüncü de Osmanlı askerlerinin Girit’i tahliye etmesi uygun olup olmadığı tartışmaya açıldı.⁹⁰⁸ Mahmud Paşa, Girit ile ilgili belirli hususları belirlemek amacıyla bir komisyonun oluşturulduğuna dair yabancı devletlere ortak bir bildiri yapılması düşüncesindeydi. Bunun yapıldığı takdirde Avrupalı Büyük Devletlerce kararlaştırılan bir çözümün geçersiz olacağını düşünmekteydi.⁹⁰⁹

Komisyon çalışmalarına başlamadan önce ön rapor hazırlayarak Meclis-i Vükelâ’ya sundu. Osmanlı bürokratlarının içinde Girit konusunda en sarîh olarak dikkat çeken raporunda öne çıkan noktalar şunlardır:

“Şu son yirmi sene zarfında zuhur eden mesai-i siyasiye hep hasanet ve metanet-i şahanaleri sayesinde nasıl suhuletle tesviye olunmuş ise Girid meselesi dahi o yolda nasıl olabiliyordu. Haneya’daki Avrupa’nın müdahale-i müsterekesi işi sürüncemeye düşürmüş ve işbu müdahalen dolayı cezirenin gayr-i muntazam olan hâl-i hazırı günden kesb-i müşkilat etmekte bulunmuştur. Avrupa’nın müdahalesi intac eden ve bu müdahale dolayısıyla Yunanistan’ın adaya asker çıkarmasına müsebbiyet veren Girid iğtişâşât ile muharebe-i ahirenin sebep iken muharebe hitam bulmuş ve mukaddemât-ı sulhiyye imzalanmış ve muahede-i kıta dahi derdest tezekkür bulunmuş olduğu halde Girid gâilesi bir taraf olmak şöyle dursun bilakis istinad etmiştir. Böyle tûl-i müddet keşmekeşde kalması ise Devlet-i Aliyyelerine mugayir olacağı bedihîdir.”

Turhan Paşa’ya göre ateşkes olduğu halde adada durum daha karışık haldeydi. Avrupalı Büyük Devletler, Osmanlı Devleti’nin egemenlik hakları ile iki unsurlu adanın çıkarlarını koruyacak sorunu çözmeyi üstlenmişlerdi. Fakat Osmanlı askerlerinin adadan çekilme fikri ortaya atılmaktalar. Avrupa subaylarının gözleri önünde birtakım olaylara cesaret ederek Avrupa’nın sorunu kendi çıkarlarına uygun olarak çözmesi eşkiya tarafından dağlarda beklenmektedir. Devletlerin adaya yabancı vali tayini ve asker sayısını azaltma niyetleri çeşitli gazetelerde görülmektedir. Valinin Osmanlı tebaası bir Hristiyan olması konusuna ısrar etmemiz ve diplomasi kanalını

⁹⁰⁸ BOA, Y.A.RES., No. 89, Gömlek No.58.

⁹⁰⁹ Şenışık, *Girit: Siyaset ve İsyan*, 225.

kullanmamız gerekli ise de tüm çabalarımız sonuçsuz kalacağı muhtemeldir. O zaman ecnebi valinin Osmanlı tabiiyetine geçmesi ve yemin ederek göreve gelmesi daha uygundur. Girit'te on beş tabur asker olması Osmanlı egemenliğinin tahsisi için elzemdir. Büyük Avrupa Devletlerini düşünecek olursa adada çok miktarda Osmanlı askeri bulundurması çıkarlarına uygun bulur. Yunanistan, Avrupalı Büyük Devletlerin harp gemilerinin adayı ablukaya aldıkları bir zamanda küstah bir şekilde harekete girişmiş olduğu için adaya muhtariyet verilmekle askerden boşaltıldığı halde daha neler yapabileceği düşünülmelidir. Hain sıfatıyla anılmak isteyen her bir Giritlinin hayali Yunanistan'a katılmaktır. Bu fikri askeri güçten başka hangi güçle engel olunabilir? Sonuç olarak devletlerarasında muhtariyetin esasları konusunda fikir anlaşması var mıdır? Varsa ne merkezdedir? Yoksa anlaşmazlık ne üzerinedir? Bu anlaşmazlıktan Osmanlı Hükümeti yararlanabilir mi? Buraları anlaşılmalı ve ona göre Bâbîâlî'den izlenecek politika ortaya konulmalıdır?⁹¹⁰

Adadaki Osmanlı askerinin bulunmamasının sağlayacağı yararları sayarken bunun dışında Giritli Türklerin asla memleketlerini terk etmemesini sağlayacak tek çare görür. Ona göre muhtariyet demek adada yaşayan Türklerin kendi kaderlerine terk edilmesi demektir. Sonraki dönemlerde yaşananlar Turhan Paşa'yı haklı çıkarmıştır.⁹¹¹

Girit'te uygulamaya konulacak muhtariyet idare için ilk örnek olması açısından Sisam örneği gündeme geldi. Ancak Girit valiliğinde bulunmuş ve tecrübeli bir bürokrat olan Turhan Paşa, bu fikre şiddetle karşı çıkmakta, ona göre uygulanacak yapı kendine özgü olmalıdır;

“Ahali-i Hristiyanienin şu matlubunu bize kabul ettirmek için Avrupa Sisam ceziresinde huzur ve asayişin berkemali idiğünü dermeyan edebilecektir. Fakat bu yolda bir mukayesede bulunulacak olursa buna karşı Sisam ceziresi Anadolu şahanalerinden iki adımlık bade mesafede vaki ve kıta-i mezkureden yalnız 4 km mesaha-i sathiyeden boğaza meşfuruk ve 608 km merbiandan ibaret ve 42 bin nüfusu havi olduğu halde Girid ceziresi 7800 m merbi mesaha-i sathiyeye olub Adalar Denizi'nde vaki cezirelerin en cismi olduğu 160 saat imtidarında sevhile malik bulunduğu ve Adalar Denizi'ne cenuben kendisine Bahr-i Sefid'in kısm-ı mutabikisi ile ancak Mora cihetinden Carifo ve Anadolu cihetinden Karpanto

⁹¹⁰ BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

⁹¹¹ Rüştü Çelik, *Kandiye Olayları: Girit'in Osmanlı Devletinden Kopuşu*, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2012), 32.

boğazlarından birer natıka-i mevasala bırakarak sed ettiği 100 bini müslüman olmak üzere 300 bin nüfusu havi bulunduğudur.”⁹¹²

Turhan Paşa'nın Müslüman halkın durumuna ilişkin gözlemleri de tümüyle Girit sorununun çözümsüzlüğü nedeniyle içinde bulundukları olumsuz şartlara yönelikti. Bu sorunun çözümünün gecikmesi “Müslümanların sa’ika-yı sefaletle cezireyi terke mecbur olmaları neticesini bi’z-zarure intaç idecektir.” Turhan Paşa, bunun önlenmesi için Müslüman halkın geçimlerini sağlayacak ekonomik önlemler alınması gerektiğini bildirir.⁹¹³ Turhan Paşa'nın raporunda bu önlemler çerçevesinde önerdiği çözüm ise büyük şehirlerde kesilecek hayvanlardan alınacak verginin adaya gönderilmesi halinde halkın iaşeleri sağlanması fikriydi.⁹¹⁴

İlerleyen günler Turhan Paşa'yı tespitlerinde haklı çıkarıyordu. Girit'te yaşayan Müslümanların durumuna üzülrken onların çaresizlik ve yokluk içinde göçe zorlandıklarını, muhtariyetlik verilirse onların düşmanların keyfi idaresine terk edileceği düşüncesi oluşacağını bildirdi.⁹¹⁵ Meseleyi kısaca şöyle tarihselleştirmekteydi;

“Girit'in en kadim zamanlardan berü ahvâl-i tarihiyyesi nazar-ı mütala'adan imrar edilmiş olsa ahali-yi cezirenin huzur ve asayişe ne derece düşman oldukları tezahür eder. Romalılar cezireyi ahalinin iğtişaat ve münazeat-ı dahiliyye ile meşgul bulundukları bir zamanda zapt ettiler. Araplarla Bizanslıların Venediklilerin zaman-ı hükümetlerinde Giritliler daima hareket-ı serkeşâneye kıyamdan hali kalmadılar. Ve ezcümle Venedikliler zamanında yirmi dört defa ve saltanat-ı seniyyeleri zaman-ı idaresinde dahi 1821 senesinden beri yedi defa vadi-yi şekavetle puyan oldular. En son karışıklıktan yani Sartinski Paşa'nın valiliği zamanında meydana gelen karışıklık iki şahıs yüzünden olduğu gibi Karatadori Paşa'nın valiliği esnasında başlayan halen devam eden karışıklık sekiz avukatın tahrikleri sonucudur.”⁹¹⁶

Sorunun keşmekeşliği karşısındaki eleştirilerini bir adım daha ileri götürdü; “şu son yirmi sene içinde meydana gelen siyasi meseleler kolaylıkla çözülmüşse de Girit sorunu da aynı şekilde çözülebilirdi. Avrupa'nın Girit'e müdahalesi işi sürüncemeye götürmüş ve Girit'teki durum günden güne daha kötü bir hal almıştır.”⁹¹⁷

⁹¹² BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

⁹¹³ BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

⁹¹⁴ BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

⁹¹⁵ BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

⁹¹⁶ BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

⁹¹⁷ BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

İşaret ettiği noktalar çerçevesinde Girit'in muhtariyet esaslarını belirleyecek olan komisyonda Girit'te şimdiye kadar çıkan ihtilallerinin nedenleri konuşuldu. Yunan hükümetinin adada ne yapmak istediği ve Avrupalı Büyük Devletlerin düşündüğü idare şeklinin Osmanlı'nın egemenlik haklarını tehlikeye sokup sokmayacağı konusunda görüşülmesi kararlaştırıldı.⁹¹⁸ Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa başkanlığında toplanan komisyonun çalışmalarının sonucunda Girit'e muhtariyetlik verilmesi konusunda bazı şartlar belirledi. Sultanın siyasi ve askeri hükümranlılığına bağlı bir muhtariyet olması, Girit'in karadan ve denizden korunması maddelerinin Osmanlı Devleti'ne ait olması, Valinin Hristiyan, Devlet-i Âliyye vatandaşı olması ve beş sene için devletlerin onayıyla Osmanlı Devleti tarafından tayini ile biri Müslüman olmak üzere diğeri Hristiyan iki Giritli müşavir tayiniydi. Ayrıca adli kuvvet ve zabıta teşkilatı hakkında önceden oluşturulan karma komisyonlarca hazırlanan layihaların aynen kabulü ve zabıta heyetinin bir ihtiyat heyeti ile takviyesi, yeni kurulacak yönetim tarafından Ada halkının şahsi ve medeni hukukunun korunarak yaşamlarının güvence altına alınması, hasar ve zararın tamiri için gümrük resmi karşılık tutularak hazinece bir miktar borç akdiydi.

Bu maddeler Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü ve ihtiyat heyeti oluşturulması ile ilgili madde gerekli görülmediğinden çıkarılarak diğerleri benimsendi.⁹¹⁹ Bâbıâli bu noktaları, Girit'in muhtariyetlik esaslarını belirlemekle tam yetkili olan İstanbul'da Avrupalı Büyük Devletlerin elçilerine ilettili. Bu sırada Girit genel meclisi de adada muhtariyetlik yönetimi kurulmasını kabul etti. Ancak ihtilal komitesi liderleri meclisin bu girişimini de reddetti. Komitenin önde gelen üyeleri muhtariyet yönetiminin kendi kendilerini yönetme, kendi prenslerin seçme, hükümetlerini kurma ve kanun koyma şeklinde gerçekleşmesini istediklerini bildirdiler.⁹²⁰ Sonuçta Fransa'nın önerdiği ve İngiltere'nin de desteklediği şekliyle Girit'in muhtariyet yönetimi esasları belirlenerek bu noktalarda varılan uzlaşma Osmanlı Hükümeti ile Avrupalı Büyük Devletler elçileri arasında 18 Aralık 1897'de imzalanarak ilan edildi. Bu anlaşmayla birlikte "Girit Vilayeti Muhtariyet İdaresi Teşkilatına Dair Nizamname"de kabul edildi. Yirmi altı maddeden oluşan bu nizamnamenin muhtariyet yönetiminin kesin çerçevesini belirleyen

⁹¹⁸ BOA, İ.MTZ. GR., No. 32, Gömlek No.1248.

⁹¹⁹ Adıyeke, *Girit Bunalımı*, 197.

⁹²⁰ Adıyeke, *Girit Bunalımı*, 197.

bazı hükümler şunlardı, “Girit Adası, Osmanlı Hükümeti’nin siyasi ve askeri egemenliği altında muhtar bir vilayetti ve adada Hristiyan bir vali her beş sene için devletlerin onayıyla Bâbîâli’den tayin edilecek ve ahalinin biri Müslüman ve diğeri Hristiyan Giritli olmak üzere iki müşavir bulanacaktır. Ayrıca adliyenin düzenlenmesi özel bir nizamname ile sağlanacaktı ve jandarma heyeti özel bir kanunla düzenlenecektir. Ayrıca vergilerin mal sandığına aitti, Girit hazineye yıllık belirli bir miktar vergi ödeyecekti. İki yılda bir meclis toplanacak ve vilayete ait kanunları düzenleyerek Bâbîâli’nin onayına sunacaktır.”⁹²¹ Osmanlı Devleti ile Avrupalı Büyük Devletler arasında imzalanan sözleşme gereği muhtariyetin esaslarının ilanı ile birlikte sorunun ikinci çözümsüzlük devresi başlamaktaydı.⁹²²

Bu arada Turhan Paşa, Girit meselesinde Rusya’dan birçok siyasetçiyle bir araya geldi. Hem Osmanlı’nın adadaki hukuki varlığını savundu, hem de aldığı talimat çerçevesinde Rusya’nın desteğinin de aradığı da gözden kaçmadı.

Öte yandan payitahtta bulunduğu süre zarfında sultanın talimatıyla Rusya’nın İstanbul Sefiri Zinovieff’i ziyaret etti. Bu görüşmede Osmanlı’nın endişelerini anlattı ve destek aradığı da gözden kaçmadı. Sultana sunduğu raporda Rus sefirinin söylemlerine yer vermiştir;

“Prens mûmaileyhin Girid’e gönderilmesine bizce asla muvafakat edilmeyeceğini ve al-el-husus kendisince de malum olduğu üzere İngiltere’nin burada pek çok tarafdarı olub bunlar zat-ı şeref-simat hazret-i padişahilerinin İngiltere politikasına karşı ittihaz buyurdıkları suret-i hareketin bu gibi netayici intihab ettiğini iddia ettiklerinden ve Girid meselesinin kesb ettiği bu renk üzerine bu iddiaya iştirak edenlerin adedi tekessür eylemekte olduğundan Prens George’nin Girid’e azimet hakkındaki itirazatın ne derece muhikk ve ma’kul olduğunu ve Rusya hükümetinin bu babda muavenet etmesi ne derece muktezi ve muvaffık-ı hikmet idüğünü söylemekteydi.”

Turhan Paşa, Zinovieff’e Prens George’nin vali olmasının en üstten en alt kimselere kadar bu durumun üzüntü yaratacağını ve ayrıca padişahın buna asla razı göstermeyeceğini bildirdi. Özellikle İngiltere yanlısı birçok kimse George’nin valiliğinin İngiltere politikasının sonucu olduğunu, Osmanlı Devleti’nin Girit meselesinin renk aldığı bu dönemde bu iddiaya katılanların sayısı artmakta olduğundan

⁹²¹ Adıyeke, *Girit Bunalımı*, 198.

⁹²² Adıyeke, *Girit Bunalımı*, 198.

itirazda da ne denli haklı olduğunu söyledi. Turhan Paşa, Rusya'nın Girit konusunda destek olması gerekliliğini anlattı. Sefir de, "İngiltere'den bahsedişiniz bize karşı tehdit midir" demesi üzerine Turhan Paşa da; "hayır tehdit değil bir hakikattir" cevabını verdi. "Bu hakikat dahi George'nin valiliği meselesinde bizce pek ziyade endişe olmasında başlıca sebeptendir" dedi. Bunun üzerine sefir, "Prens George'nin Girit valiliği burada ne kadar tesirli olduğunu ve hatta kahvehanelerde bile konuşulduğunu, Prens George'nin konusunda ısrarcı olacaklarını, Osmanlı'nın müşkil bir durumda bulunduğunu ve Rusya'nın George'nin namzetliği meselesindeki tavrını değiştirmeyeceğini" belirtti.

Turhan Paşa, istediği sonucu alamamıştı ve aradan tam bir buçuk saat geçmişti ki iki diplomat yeniden bir araya geldi. Ancak Turhan Paşa, istediği desteği alabilmiş değildi. Paşa'nın raporuna yansıyan detaylar şöyleydi:

"Şu ilk mülakattan bir buçuk saat sonra emr-i ferman hümayun cenab-ı şehinşahileri mukteza-yı âliyyesince Rusya sefiri ile ikinci defa olarak vuku bulan mülakat ihtiramkarananede Prens George'nin namzetliği meselesi bizce bir mesele-i hayati hükmünde olduğunu ve Prens mumaileyhin Devlet-i Âliyyelerince tasdik-i memuriyeti gayr-i kabil idiğü ve bu namzetlik meselesinde Rusya politikasından mütevellid bir keyfiyet idiğü hakkında ammece mevcut olan fikrin teyid etmekte bulunduğunu ve zat-ı şevket-simat hazret-i padişahinin haşmetlü Rusya imparatoru hazretleri tarafından mütareke teklif olduğu zaman Devlet-i Âliyyelerinin şan ve haşmetini muhafaza edileceğinden emin bulunmuş olduklarından ve zaten vaad-mesbukede bu merkezde idiğünden Girid meselesinde dahi aynı vakit zamanda nasıl tesviyesi emrinde irad olunmamış olduğunu işbu suret-i harekete Rusya Hükümetinin bizi diyerek tevkif ettiğimde sefir evet Rusya hükümetinin sizi iğfal ettiğini söylemek isterseniz" dedi.

Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in Çar Nikola'ya açık bir nota göndereceğini ve Rusya'nın meseleye ılımlı yaklaştığı bildirdi. Prens George'nin valiliğinin kabul etmemekle beraber Osmanlı'nın kendi menfaatini temin edecek bir politikaya girişeceğini tehditkâr bir dille ifade etti. İkili arasında kısa süren bir restleşme yaşandığı da dikkatlerde kaçmadı.

Zinovieff, "Ne yapabiliyorsunuz eğer menfaatinizi başka yerde aramak mecburiyetinde bulunursanız bizim de kendi müttefiki arayacağımız açıktır. Müşkül bir mevkide bulunduğunuzu anlıyorum. Bu durumu defalarca hükümete bildirdim. Lakin bu

meselede karar değiştirmek mümkün değildir. Çünkü Girit'te asayişin geri gelmesi ve sağlam bir hükümet için Prens George'den daha münasibi bulunmayacağı gerek bizce ve gerek diğer  devlet tahkik etmiştir. Eğer Prens George'yi kabul etmezseniz de ne yapalım. O vakit kendisi yalnız düvel-i erbaa komiser vekili sıfatına haiz olur" yolunda irade-i lisan etmiş ve bunu mud olmak üzere Roma'daki Rusya sefiri tarafından hükümet matbuasına keşide edilib ilk mlakatımızda kullarına göstermiş olduğu telgrafi yine irae eylemiştir "dedi.

Turhan Paşa, "Telgrafnamede Mösyö Kanavoro'nun Prens George'den daha münasip bir aday olmadığını ve prensin hemen düvel-i erbaa komiser sıfatıyla tayin edilmesine ve bu keyfiyet tayin bab-ı alilerince su-i tesiri muceb olmamak için komiser muvafakat denilmesini söylediği muharrerdir" dedi. Zinovieff de, "Ne yapalım dokuz aydan beri Bbl'ye bu meseleye son vermesini ve Avrupa'ca kabul olunabilecek bir adayı seçmesini eylemesini söyledim. Lakin sükûttan başka bir cevaba destres olamadım. Girid eski halde değildir. Prens George'den başka herhangi bir namzet teklif olunursa kabul olunmayacak ve Girit karışıklık içinde kalacaktır. Bu hal ne Rusya'nın ne de diğer hiçbir bir devletin işine gelmez. Girid'den aldığım bilgileri gösterecek olursam bu ifademin sıhhatini anlarsınız. Hatta diğer mahallerde Devlet-i liyye sancağı indirildiği halde Resmo'da Rusya bunu yapmamıştı." Turhan Paşa da, "Siz Giridlilere ehemniyet veriyorsunuz. Girid ahvline evlad-ı fatihim hasebiyle eğer Giridliler Avrupaca bir valinin ve bir ahvâl-i idarenin mukarrer olduğunu muhakkak biliyorlarsa her kim olursa olsun ve o ahvâl-i idare her neden ibaret bulursa bulsun ru-yı mudafakat gösterecekleri bendenizce muhakkaktır." Osmanlı Devleti olarak Giridlilerin sözlerine inanmadıklarını hatta Havriyyn'dan Saint Paul, bir mektubunda Giridlilere bir dua etmiş ve onları yalancı diye tasvir etmişti. Sefir de; Alman Kayzeri kendileriyle olan mülakatında bunu söylediğini, Rusya, birkaç seneden beri Osmanlı'ya her meselede yardımdan geri durmadığını özellikle Ermeni meselesinde size az mı hizmet etti ifadesini kullandı. Eğer sizin iyiliğinize olmasaydı Yunanistan'da nail-i muzafferiyt olmanıza meydan bırakır mıydı ifadesini kullandı.

Sık sık dile getirdiği husus da Osmanlı'nın itirazının Yunan asıllı birisinin vali olmasıyla alakalı olduğuydu. Bütün dünyada George'nin göreceği işi görmekle muktedir bir adam bulunmuyor mu? Rusya'nın bu adaylığı kaldırmasının kolay olduğunu söyledi. Lakin Rusya sefiri de bu meselede Rusya'nın kararı

değişmeyeceğinin altını çizdi. Sefir bir tavrı dostane ile mademki müttefikiz başka yerde arayabileceksiniz o halde birkaç gün sonra zatınıza belki şimdiki münasebette bulunmayız ifadesinde bulundu. Turhan Paşa da cevap olarak; “biz şimdiye kadar menfaatimizi devletinizin dostluğunda aradık. Halen de aramaktayız. Devletimizce faydalı olan bu münasebetin bundan böyle devam olacağından ümit varım diyerek sefirden ayrıldım. Bundan evvelki mülakatlarda olduğu gibi bu defa da iki mülakatta dahi Rusya sefiri buraca olan işlerinden hiçbirinin halletmeye muktedir olmadığını söylerken ve bu hususta kendisinin her zaman aldatıldığını bundan dolayı pek ziyade üzgün olduğunu söyledi.”⁹²³ .

Petersburg büyükelçiliği döneminde Girit meselesiyle de ilgilendi. Adada meydana gelen olaylar üzerine Osmanlı hariciyesinde yoğun bir diplomasi trafiği başlamıştır. Osmanlı Hariciye Nazırı Rifat Paşa’dan Turhan Paşa’ya gönderilen telgrafta şu ifadeler yer almaktaydı: Avrupalı Avrupalı Büyük Devletlerin Girit’i boşaltmak amacıyla adayı ilhakı çok yakından anımsatan bir hükümet biçimi olarak değerlendireceklerini öğreniyoruz. Lütfen dışişleri bakanına böyle bir çözüme hiçbir şekilde rıza gösteremeyeceğimizi açıkça belirtiniz. Osmanlı Devleti olarak Girit için kendi egemenliğimiz altında özerk bir yönetim talep edeceğiz.⁹²⁴ Turhan Paşa, bu telgrafi alır almaz 3 Haziran 1909’da Rus hükümeti nezdinde bir takım görüşmelere başladı ve görüşmenin içeriğini de hükümetle paylaşmıştır:

“Sayın Bakanım [Rifat Paşa], sizleri Girit sorununda sergilemiş olduğunuz kararlı ve ağırbaşlı tavrınızdan dolayı canı gönülden kutluyorum. Takdire şayan özel mektubunuzun ne geliştirmeye ne de yoruma ihtiyacı var; gerek Rusya dışişleri bakanı ile gerekse meslektaşlarım ve ülkenin siyasetçileri ile yaptığım görüşmelerde yol gösterici oluyor. Bu belgenin okunmasının Hariciye Nazırı Isvolsky üzerinde ne kadar etki bıraktığını size daha önce telgrafla bildirmiştım. Ruslar tarafından korunan Slavlara karşı düşmanlığı herkes tarafından bilinen Yunanlılara sempati duymadığı bir sır değil. Bu açıdan Rusya’nın desteği bizim için manevi olarak kazanılmıştır. Ancak bir Ortodoks güç olarak açıkça bizim lehimize bir girişimde bulunmaktan kaçınacaktır. Lakin, telgrafla bilgilendirdiğim

⁹²³ BOA, Y.PRK. BŞK., No.5, Gömlek No.85.

⁹²⁴ Sinan Kuneralp (ed), *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The The Final Stage of the Cretan Question (1899-1913)*, (İstanbul: THE ISIS Press, 2009), 228.

gibi, Avrupalı Büyük Devletler bir girişimde bulunursa Rusya'nın onları takip edeceğini düşünüyorum.”⁹²⁵

25 Haziran'da Rus basınında çıkan haberlerin bir nüshasını İstanbul'a göndermiştir. İlgili telgrafında; “Rus basını Girit sorunda bizden yanadır. Lakin Kral George'nin kız kardeşi ve Prenses Olga'dan dolayı Rus kabinesinin fikirleri etkilenmektedir.”⁹²⁶ Hariciye Nazırı Isvolsky, Turhan Paşa'ya verdiği demeçte; Avrupalı Büyük Devletlerin Girit sorunu üzerinde tam bir müzakere halinde olduklarını ve ayrıca görüşmelerin çok zor geçtiğini, henüz hiçbir şeye karar verilmemiştir. Turhan Paşa, Isvolsky'le olan görüşmesini şöyle aktarmaktaydı; “birkaç saat sonra kendisiyle çelişti ve bana bu müzakerelerin gidişatı hakkında hiçbir şey söyleyemedi. Şu anda bana Fransa'nın askerlerin Girit'te kalmasından yana olacağı haberlerinin doğru olmadığını söyleyebileceğini söyledi.”⁹²⁷

Yoğun gündem altında Avrupalı Büyük Devletler, Girit'e yönelik verdikleri çözüm önerilerinin aynısını Yunanistan'a vermeleri Osmanlı'yı rahatsız etti. Bu konuda Rus Hariciye Nazırı Isvolsky'le görüşme yaptığı Rus hükümetinden Yunanistan'ın devre dışı bırakılması istedi.⁹²⁸ 25 Temmuz'da Rus Hariciye Nazırı Isvolsky'le dört devlet arasındaki müzakere meselesini görüşen Turhan Paşa'nın bu konudaki izlenimi şöyleydi; “Isvolsky'in dört devlet arasında başlamak üzere olan görüşmelere oldukça iyimser baktığı izlenimini verdiğini eklemem gerektiğine inanıyorum.”⁹²⁹ Girit'te sular durulmuyordu ve dört hami güç 13 Temmuz'da Bâbiâli'ye verdikleri notada 26 Temmuz'da Girit'ten askerlerini tahliye edeceklerini bildirirken Müslüman halkın emniyeti için Suda Limanı'nda bir savaş gemisi bekleteceklerini duyurdu. Tahliye kararı Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmekle kalmamış yeni bir krize kapı aralamıştı.⁹³⁰ Turhan Paşa, Osmanlı hükümetinden aldığı talimat gereği Rus hariciye hezreti nezdinde meselenin takipçisi olmuş, Avrupalı Büyük Devletlerin Bâbiâli'ye gönderdikleri notanın hoş olmadığını ve Osmanlı Devleti'nin Girit'e bir savaş gemisi göndermek istediğini belirtmişti. Sorunun daha adil ve dengeli olması gerektiğini

⁹²⁵ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 230.

⁹²⁶ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 236-240.

⁹²⁷ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 246.

⁹²⁸ BOA, HR. SFR.01, No.151, Gömlek No. 1.

⁹²⁹ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 265.

⁹³⁰ Vahit Cemil Urhan, *1908-1913 Tarihlerinde Girit Olayları*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 77-78.

vurgularken nota gönderen ülkelerin bu karardan vazgeçmelerinin mümkün olmadığı izlenimine varmıştı.⁹³¹

Girit'te bulunan bazı kalelere Yunan bayrağı çekilmesi üzerine yeni bir diplomasi trafiği başlamıştı. Osmanlı hükümetinden Turhan Paşa'ya giden yazıda Osmanlı'nın onur ve menfaatlerinin korunmasının adına elinden geleni yapması istenmiştir. Bu talimat çerçevesinde Rus Hariciye Nazırı Isvolsky ile meseleyi ele almıştı. Turhan Paşa; “dört devletin prestijinin bu tür başkaldırı eylemlerine izin vermemesi gerektiğini ve bizim için egemenlik haklarımızı ve ulusal onurumuzu baltalayan bir gerçeğin önünde seyirci kalmamızın imkansız olduğunu dile getirdim” demişti. Isvolsky de Yunan bayrağının kamu kurum ve kuruluşlarına değil, sadece yakın zamanda askeri birliklere asıldığını, Giritlilerin çocukca oyunundan fazla korkulmaması gerektiğini ve Avrupa'ya biraz düşünmesi için zaman tanıyın” şeklinde açıklama yapmıştı. Osmanlı Devleti'nin Girit'e müdahalesi devrim niteliğinde sonuçlar doğuracağına altını çizmişti.⁹³² Osmanlı Devleti *Bandra Krizi* [bayrak krizi] yaşandığı sırada dış ülkelerdeki temsilcileri vasıtasıyla konuyu çözmeye çalışmıştı. Rusya Hariciye Nazırı Isvolsky, Turhan Paşa'yı makamına davet etti ve Girit'teki gerginlik hakkında uzun uzadıya bir görüşme gerçekleştirmiştir. Isvolsky; “Şimdi Yunanistan, sizinle iyi ve samimi ilişkiler kurmamız için bize bir söz verdi. Girit sorunuyla ilgilenmediğini ve hatta adadaki Rumları sakinleştirmek için çalıştığını kesin olarak kanıtlamaya başladı. Türkiye, kamuoyunun zorlamasıyla Yunanistan'a savaş açarsa mutlaka kazanır ama bundan faydalanmasına izin verilmeyecektir. Girit sorununa gelince, Avrupalılar Osmanlı'nın şikâyetlerini haklı olarak kabul ediyor, onları iyi bir şekilde destekliyor ve bayrak sorununda sizi tatmin etmek için tüm çabalarını seferber ediyor. Ancak Yunanistan'a yönelik şikâyetleri tanımıyor.”⁹³³ Başta Turhan Paşa gibi bürokratlarla bayrak krizini diplomatik kanallardan çözmeye çalışan Osmanlı Devleti, başarı kazanmış gibi görünse de adada Türklerin durumunu değiştiremedi. Türklere yönelik şiddetler artmaya devam etti ve bunun yanında Türklere karşı ekonomik boykot da hız kazandı.⁹³⁴

Isvolsky ile Girit konusunda bir diğer görüşmesi 17 Eylül 1909'da gerçekleşti. Görüşmenin ana gündem maddesi ise Girit'e verilmesi planlanan özerklikti. Turhan

⁹³¹ BOA, HR. SFR.01, No.151, Gömlek No. 20.

⁹³² Kuneralp, *The Final Stage of the Cretan Question 1899-1913*, 283.

⁹³³ BOA, HR. SFR.01, No. 151, Gömlek No. 92.

⁹³⁴ Urhan, *Girit Olayları*, 82.

Paşa, özerlik konusunda Osmanlı Devleti'nin tavrını ortaya koyarak bu konuda düşüncelerini paylaştı:

“Isvolsky ile yaptığım uzun sohbette, daha önce belirtilen temele dayanarak verilecek özerklik biçimi konusunda acilen müzakereler başlatmanın yararlılığını, hatta ihtiyaç olduğunu vurguladım. Bakan, şu an nehirde her şeyin sakin ve sessiz görüldüğü bir zamanda bunu gündeme getirmenin ihtiyatlı olmayacağını söyledi. Osmanlı hükümetinin Girit meselesinde elde ettiği başarının büyük katkısı olan Yunanistan'ın her geçen gün kötüleşen durumunu da dikkate almanın gerekli olduğunu anlamamı sağladı. “Yunanistan'da” diye devam etti, Kral George'un Avrupalı hükümdarlarla olan ilişkileri ve yakın ilişkileri sayesinde Girit'te ciddi avantajlar sağlamayı başaracağı umuluyordu. Lakin Yunanistan'ın krizden geçildiği bir dönemde Girit meselesini gündeme getirmek acelecilik olur. Ayrıca çeşitli tartışmaların sonucunun Türkiye için bir zafer teşkil etmesi nedeniyle adada her şeyin sakin görüldüğü ve diğer yandan Yunanistan'daki durumun Avrupa'ya ciddi şekilde endişelendirdiği kanaatindeyim. Sorunun kesin çözümü için acele etmemek daha politik olacaktır. Turhan Paşa da bu sözlere karşılık; “Giritliler, hep aynı kalacaklar ve bir gecede karakter değiştirmeleri pek olası değil.”⁹³⁵

Rus bakanın sözlerinden üzere oyalama taktiği güttüğü anlaşılmaktadır. Turhan Paşa gibi Giritlileri yakından tanıyan bir diplomat da Girit halkının düzeleceğine ihtimal dahi vermediği gözden kaçmamıştı.

İki ay sonra 15 Kasım 1909'da Isvolsky'le bir görüşme daha gerçekleştirdi. Bu arada Osmanlı Devleti, Girit'teki kargaşanın önüne geçmek adına kendisine bağlı bir idari yapı kurmak istemekteydi. Turhan Paşa; “Osmanlı hariciye nazırımızın imparatorluk egemenliği altında kesin bir rejimin kurulmasına ilişkin son notayı ekselanslarına [Isvolsky] bildirmekten onur duyuyorum.” Isvolsky; “Osmanlı hükümeti, diğer Avrupalı Büyük Devletler gibi bu konuda kendilerini büyük zorluklara maruz bırakmadan müzakerelere başlamak için uygun bir zaman olmadığını, ayrıca bu zamanda bu konuyu gündeme getirmek meseleyi tırmandırmak ve Balkanlarda barışı tehlikeye atmak demektir” dedi. Turhan Paşa, görüşmenin sonunda şöyle bir değerlendirme yapmaktaydı; “tek kelimeyle, bakanımızın telgrafında yer alan

⁹³⁵ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 310-311.

reddedilemez argümanlardan ilham alarak, talebimizin adaletini ve ölçülülüğünü gösterebilecek her şeyi söyledim.”⁹³⁶

Osmanlı hukukun korunması konusunda Isvolsky ile iki kez daha görüştü ve Rus yetkili net ifade kullanmaktan kaçındı ve dört hami devlet arasında görüşmelerin sürdüğünü belirtmekle yetindi.⁹³⁷

Sıcak gündem altında Rus basınındaki haberleri de okumaktaydı. Rus gazetelerinin meseledeki tavrını şöyle ifade etmekteydi:

“Sayın Bakanım [Osmanlı hariciye nazırı], Yunanistan meselesi gündeme geldiğinden beri Rus gazeteleri bu meseleye ve ülkemizdeki siyasi durum hakkında hemen hemen her gün makaleler yayınladı.”⁹³⁸ Bu makaleleri gördükleri gibi sizlere gönderiyorum. Ekselanslarının fark edeceği gibi, yerel basın genellikle bize karşı sempatik bir tavır sergiliyordu.”⁹³⁹

İki ülke arasındaki krize bir yenisi daha eklendi ve bu sırada Girit’te seçimler yapıldı. Seçimlerin 7 Mart 1910’da yapılmasının ardından Rum mebusların Yunan kralı adına yemin etmeleri, Müslüman mebusların meclisten çıkarılmaları iki taraf arasında gerginliğe neden oldu. Osmanlı Devleti, Hanya’da yapılacak olan toplantıya müdahale edilmesi için içinde Rusya’nın da bulunduğu devletlere nota gönderilmiştir. 30 Mayıs 1910’da Turhan Paşa, Isvolsky ve diğer bürokratlarla son günlerde yaşanan gelişmelere dair bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme her zamanki görüşmelerden daha gergin geçmiştir. Turhan Paşa, Osmanlı hariciye nazırına yazdığı raporunda iki kere yönettiği Girit hakkında uzun uzadıya fikirlerini ortaya dökmüştür;

“İsvolsky ve meslektaşlarımın dikkatini bugün Yunanistan’da olup bitenlere çekmek için her fırsatı değerlendirdiğimi sizlere bildirmekten onur duyuyorum. Onlara sürekli söylüyorum, eğer Giritlilere böylesine rezalet bir küstahlığa izin veriyorlarsa, bunun nedeni Avrupa’nın onlara karşı açıklanamaz sabrında aranmalıdır. Isvolsky ile yaptığım son uzun dostane sohbetlerden birinde, Avrupa’nın bu konudaki kayıtsızlığından acı bir şekilde yakındım. İşte ifade ettiğim cümleler; “Birleşik dört güç, bir avuç Giritliye kendi iradelerini dayatacak

⁹³⁶ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 327.

⁹³⁷ BOA, HR. SFR.01, No. 153, Gömlek No. 18.

⁹³⁸ *Novoé Vremia*’da yayınlanan ve Girit sorununda Avrupalı Büyük Devletlerin rolünü belirledikten sonra, bu sorunun çözülmesinin önündeki en önemli engellerden birinin şu olduğunu iddia eden makalenin çevirisi: Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın bu konuda benimsediği tavır, Giritli siyasetçilere boş umutlar verecek bir tavidir. (BOA, HR. SFR.01, No.154, Gömlek No. 63).

⁹³⁹ BOA, HR. SFR.01., No.154, Gömlek No. 43.

kadar güçlü değilse, Avrupa'dan umudumuzu kesmemiz gerekir. Sultanın ada üzerindeki egemenlik haklarını ve Giritli Türklerin haklarını koruyacağınızı defalarca ciddi bir şekilde taahhüt ettiniz ve hem bize hem de kamuoyuna karşı ahlaki bir şekilde sözünüzü yerine getirmekle yükümlüsünüz. Prestijinden ve kendine saygısından endişe duyan Avrupa, bu sorunu çözmek isteseydi, Giritlilerle kararlı bir dille konuşması, iradesini onlara duyurması ve onlara kabul etmediğini beyan etmesi yeterli olurdu. Dünya'nın hangi ülkesi dört birleşik gücün iradesine karşı koyma iddiasında bulunur? Bir an için, sabrının sonuna gelen Avrupa'nın adayı yeniden işgal edeceğini düşünseler, cevap vermeden boyun eğerler; "Girit'i iki kez yönettim adayı iki kez bizzat yönetmiş biri olarak, Yunan hükümetinin Girit'te her zaman yaptığı kurnazca manevraları çok iyi bilirim."⁹⁴⁰

Isvolsky'e verdiği demeçte dikkat çekici ifadeler kullanmıştı;

"Giritlileri yakından gördüğüm için tanıyorum. Venizelos, mecliste Giritli Türklerin iş birliği yapmasının imkânsız olduğunu dile getirirken bu konuda meclisin onayını aldıktan sonra statükonun devamı için tüm diplomatik yolları devreye sokmak istediğini söyledi. Bu oylama ve bu garip statüko, Avrupa'ya alaycı bir meydan okumadan başka bir şey değildir. Türklerin meclisten dışlanmasının bardağı taşıran son damla olduğu sonucuna vardım. Adadaki egemenliğimizi yok eden bu gösteriler karşısında kayıtsız kalmamız mümkün değil. Isvolsky de sözlerimin üzerine bunların hepsinin doğru olduğunu söyledim. O da kendimi Avrupalı Büyük Devletlerin yerine koymam gerektiğini söyledi. Ona göre, işleri daha ileriye götürmek adaya bela ve katliam getirebilir. Avrupa, Giritlileri akıllarını başlarına getirmek ve bekleyen sorunları zora başvurmak zorunda kalmadan halletmek için tüm ikna araçlarını kullanıyor dedi."⁹⁴¹

Sonuç olarak Girit'i ve halkını yakından tanıyan, meselenin tarihsel boyutuna hakim, isabetli öngörülere sahip, meseleye çözüm önerileri sunan ve Osmanlı'nın adadaki hukuki varlığını diğer devletlere anlatan bir diplomat görüntüsü çizmektedir.

6.7. Ermeni Meselesi Hakkındaki Düşünceleri

1894-1896 yılları Osmanlı Devleti için kritik bir yıldır. Zira Ermeni olayları devleti hem içte hem de dışta epeyce uğraştırmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid, konuya dair Avrupa

⁹⁴⁰ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 437.

⁹⁴¹ Kuneralp, *The The Final Stage of the Cretan Question*, 384-385.

matbuatında yazılanların tespit edilmesini ve oluşan yanlış imajın düzeltilmesini istemekteydi.

Turhan Paşa, tam da bu yıllarda gayrimüslimlerle ilgili olan bazı komisyon ve çalışmalara aktif şekilde katılıyordu. Sultan II. Abdülhamid, Turhan Paşa'yı diplomatlık mesleğindeki kabiliyeti ve tecrübesinden ötürü hariciye nazırlığına getirdi. Makamına adım atar atmaz diplomasi savaşının içinde kendisini bulmuştu. Osmanlı sefaretları aracılığıyla Avrupa kamuoyunda oluşan yanlış imajın düzeltilmesi adına girişimlerde bulunmakla kalmıyor, keza Ermenilerin yurt dışındaki faaliyetleri, yabancıların imparatorluk içindeki hal ve hareketleri, Avrupa'da Osmanlı aleyhine oluşan suçlamalarla ilgili haberlerin tekzihi konularıyla ilgileniyordu.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya çektiği telgrafta; İngiltere, ihtilalci Ermeni komitesinin Rusçuk'taki Ermenilere haber göndererek kasalarında bulunan tüm parayı istediğini ve silah satın alıp Türkiye'ye saldırı girişiminde bulunabilecekleri bilgisini paylaştı. Kendisinden bu durumun araştırılmasını istemişti. Rüstem Paşa ise meselenin araştırılmasına yönelik dedektif tutmuş ancak bir sonuç alamamıştı.⁹⁴²

Ermeni olaylarının tüm canlılığıyla devam ettiği günlerde İngiliz basınının önemli gazeteleri, mesele hakkında aslı astarı olmayan yazılar yazmaya başlamıştı. Hatta Londra Sefaretinden gelen bir yazıda; "İngiliz gazetelerinde İstanbul'da ortaya çıkan karışıklıklara dair bir takım özel yazılar yayınlandı. Bu gazetelerden bazıları açıkça ve bazıları da daha az hoşgörüyle bu karışıklıkların sorumlularının Ermeni bozguncuları olduğunu, huzur ve asayiş korumanın hükümetin en öncelikli işi ve görevi bulunduğunu kabul etmektedirler. Kalabalıkları dağıtma görevinin sadece polis ve jandarmaya verilip bu konuda Osmanlı askerinin görevlendirilmemiş olması İngiltere'de çok olumlu bir etki yaptı."⁹⁴³

Ermenilerin İstanbul'daki hareketlerine dair Said Paşa hatıratında, Turhan Paşa ile sultanın huzuruna çıktıklarını belirterek şunları anlatmaktadır: "28 Eylül 1895'te Mabeyn'e çağırıldım. Saat 11'e doğru saraya giderken Zaptiye Nazırı Nazım Paşa huzurdan çıkıyordu. O gece Turhan Paşa ile huzura çıktık ve saat beşe doğru haneme geldim. Bir müddet sonra Başkitabet'ten bir tezkire alındı. Pazar ve pazartesi günü beş

⁹⁴² *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005), 189-190.

⁹⁴³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, 197.

yüz silahlı Ermeni, Bâbîâli'ye yürüyeceklerine dair Zaptiye Nezareti'nden Mabeyn'e bir jurnal geldi. Mezahib Nezareti'nde bulunan Rıza Paşa ve Hariciye Nazırı Turhan Paşa da davet edildi. Akşama kadar hadisenin engellenmesine dair çalışmalar yapıldı.”⁹⁴⁴

Göreve geldikten üç gün sonra Düvel-i Selâse tercümanlarını kabul etti ve programa alınan ıslahatlar hakkında bir açıklama yaptı. Bu sırada hariciye, adliye, maliye, dâhiliye ve sadaret müsteşarından oluşan komisyon bir layiha hazırlandı. Birer nüshası da sefaret tercümanlarına ve dış basına servis edildi. Çalışmanın detayları hakkında bilgi vermektedir:

“Müsteşar paşalar kullarıyla çakarlerinden mürekkeb olarak teşkil eden komisyonca müzakirat-ı lazime bil icra tanzim olunan lâhiya cevabına sene-i canib-i gibi sitayinlerine arz ve takdim kılınmış ve muahhiren birer nüsha tercümesi taraf-ı memlûkanemden tercümanlara tebliğ etmekle beraber bir hûlasa-i muzırranın ba tanzim Londra gazetelerine verilmiş Lord Salisbury ile vuku bulacak mülakatta müsadat-ı vakamızın ehemmiyeti irade-i ispata çalışması hakkında lâhiya-ı mezkûr aynen ve telgrafla Londra sefiri devletlü Rüstem Paşa kullarına irsal olunmuştu. İşbu layiha 2 gün 2 gece Nuri Bey Davud Efendi, Nişan Efendi ve Yusuf Efendi kullarıyla beraber mütemadiyen çalışılarak emr-i ferman isabet beyan mülkdarları vechle bir güne yaklaşmak vukû bulmamamak üzere harfiyen tercüme edilmesi ve tercümesi aslından zerre kadar farklılık olmak şöyle dursun belki de daha vahim sûretde bulunmuştur.”

Komisyon başkanı Turhan Paşa, Nuri Bey, Davud, Nişan ve Yusuf Efendilerle hazırlanan çalışmayı sultana takdim etti:

“Geçen salı günü Boğaziçi'nde Avusturya sefiri ile mülakat ederek müşarûnieyh cevabımızın süfara-i selâsece mucib hoşnudu olmamış idiğünü ve kendi fikir ve itikadınca meselenin tesviyesi derece-i nihayede olub bu da hukümet-i seniyyenin menafi iktizasından bulunduğuna ve işin tesviyesi sair devletlerce dahi aynı devrede mültezim ve bir takım teşebbüsâtın meni ve vuku her gece matlub idiğüne beyan etmesi üzerine bizim de istediğimiz bu olub ancak ita ettiğimiz şeylerden ziyade mütalaada bulunmaması icap ettiğini mukabele dermeyan eylediğimde müşarûnileyhe bu işlerden dolayı teminat istenileceği ve teminat irae olunmadıkça netice-i matlûbeye iktiran kabil olamayacağı cevabını verdi.”

⁹⁴⁴ *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hatıratı*, 254-255.

Avusturya sefiri, gizli olarak sefirlerinin Osmanlı'nın ıslahat konusundaki çalışmalarını beğenmediği bilgisini verdi. Şahsi fikirleri doğrultusunda meselenin halledilmesinin önemli olduğunu arzu ettiğini demesiyle Turhan Paşa, “Bizim de istediğimiz şey budur” dedi. Sefir, bu işlerden dolayı teminat isteneceği ve teminat verilmedikçe bir netice alınamayacağını bildirdi. Avusturya sefiri, köy bekçileri, Hristiyan jandarma istihdamı, müdürlerin seçimi konularında beklentilerini anlattı. Turhan Paşa da taviz vermemek adına üç maddede gerekli fedakârlığı gösterdiklerini ve daha fazlasının mümkün olmadığını dile getirdi.

Çok kısa bir süre sonra Rusya'nın İstanbul elçisi Nêlidoff'u kabul etti. Görüşmeye dair şu ayrıntılar göze çarpmaktadır: “Rusya sefiri ile görüştüğümde müşarûnileyh kabul ettiğimiz nukatin kangileri olduğunu yek nazarda anlaşılmak üzere lahiya-i mütekailemizin bir hulesasını kullarına ita ile tercümanlar Bâbîâlî'ye gitmiş olduklarını söyledikten sonra köy bekçisi ve daha ziyade mikdarda Hristiyan ve jandarma istihdamı ve müdürlerinin intihab-ı suretiyle tayini misüllü üç nokta hakkında dahi muvakatımız taleb edilmesi melhuz olduğunu ilave etti” demişti.

Pek de verimli geçmeyen sefaret tercümanlarıyla görüşmesini şöyle aktarmaktadır:

“Daire-i nezarete avdet-i mulûkanemde tercümanlar cevabımızın hûlasasını ita ile iki gün sonra cevap almak üzere tekrar geleceklerini beyan ve lahiya-i müskabelemizde kabul ettiğiniz mühim ve muğlaktır esbab mucibesi size aiddir, bizde vereceğimiz cevabda kabul ettiğiniz şeyleri esas ve madde itibariyle yazmalısınız biz de üç defa vuku bulan tebligatımızda kabul ettiklerinizi zannettiğimiz ettiğimiz şeyleri işbu hulasa da göstererek mealinde idare-i lisan etmişlerdir.”

Fransa Sefiri Cambon ile meselenin halledilmesi konusunda bir araya geldi. Turhan Paşa; “Madrid de beş sene müddet birlikte vakit geçirmiş olduğum Mösyö Cambon, birkaç sözden sonra bahsi mesele-i malumeye intikal ettirerek bervecatı idare-i lisan eyledi. Ermeni meselesi nihayet bir hafta zarfında hitame eriyorsa hem siz ve hemde biz rahat edeceğiz aksi takdirde şeklen müşkilat-ı azime karşısında bulunacaklardır.”

Cambon, Ermeni meselesinin acele olarak çözmek istemekte, bir hafta içinde halledilmediği takdirde büyük bir karışıklığın meydana gelme ihtimalinden söz etmekteydi. Cambon, gayrimüslim asker tayini ve müdürlerin seçimi gibi konularda

fikirlerini ortaya koyarken daha derin meseleler de talep olunacağını ifade etmekteydi.⁹⁴⁵

Bu arada İngiltere, Rusya ve Fransa devletlerinin sefirleri Vilâyât-ı Sitte'nin ıslahı için toplandı.⁹⁴⁶ Bu arada sultanın direktifleri doğrultusunda 3 Haziran 1895'de Fransa, Rusya, İngiltere Büyükelçileri tarafından verilen ıslahat projesine karşılık cevabi bir nota hazırlanmıştı. Ancak bu notayı İngiltere, Fransa ve Rusya yeterli bulmadı.⁹⁴⁷ II. Abdülhamid, 11 Mayıs tarihli ıslahat projesi ile ilgili devlet adamlarından aldığı raporların ardından, Hariciye Nazırı Turhan Paşa ve diğer nazırlardan Avrupalı Büyük Devletlerin verdikleri memorandum ve projenin madde madde tetkik edilmesini istemişti.⁹⁴⁸

Yaşanan gelişmeler ışığında 4 Ağustos 1895'te Londra Sefiri Rüstem Paşa'ya bir telgraf çekti. Uyarı amaçlı bu telgrafta; hemen İngiltere Başbakanı Lord Salisbury nezdinde teşebbüse geçmesini ve Osmanlı Devleti'nin hak ve hukukuna uygun olan maddelerin kabul edildiği bildirmektedir.⁹⁴⁹ Ermenilerin yaşadığı yerlerle ilgili bir başmüfettiş görevlendirildiği, valilik ve mutasarrıflıklara Hristiyan muavinlerin de atanacağını, reformların zaman kaybetmeden uygulanacağını ekledi.⁹⁵⁰

Bu telgraftan iki gün sonra Londra, Paris ve Rusya büyükelçiliklerine bir tamim yolladı. Bu tamim de devletin egemenliği ve bağımsızlığıyla örtüşmeyen maddelerin kabul edilmediğini belirtmekteydi.⁹⁵¹ Rüstem Paşa'nın Salisbury ile görüşmesi pek verimli geçmedi ve Lord Salisbury, 11 Mayıs'ta verdikleri tekliflerin hepsinin kabul edilmesini istedi. Osmanlı Devleti, Salisbury'in tutumuna tepki gösterdi. Beklenin aksine Rusya ve Fransa konuda daha ılımlı politika götü. Osmanlı hariciyesinde yoğun bir diplomasi trafiği yaşandığı sırada Sultan II. Abdülhamid, Turhan Paşa'yı sefirleri ziyaret etmesi

⁹⁴⁵ Turhan Paşa'nın Said Paşa'yla olan ihtilafına dair açıklamaları, Fransa Sefiri Cambon ile Ermeni ıslahatı konusundaki mülakatı, görüşme ve icraatları, Avusturya sefiriyle Ermeni ıslahatına dair olan görüşmesine dair lâyihası. (BOA, Y.EE., No. 9, Gömlek No.29).

⁹⁴⁶ Emel Demir Görür, *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 86-105.

⁹⁴⁷ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986), 124.

⁹⁴⁸ BOA, Y.A.RES, No. 76, Gömlek No.27; *Ottoman Archives, Yıldız Collection, The Armenian Question*, Ertuğrul Zeki Ökte (ed), Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, 200-250.

⁹⁴⁹ Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni*, 146.

⁹⁵⁰ BOA, HR. SYS., No. 2888, Gömlek No. 22.

⁹⁵¹ BOA, HR. SYS., No. 2888, Gömlek No. 22.

için gönderdi.⁹⁵² Fransa sefiri Cambon, Osmanlı Devleti'nin önerdiği ıslahat maddelerini reddetti. Üç büyük devlet 11 Mayıs'ta yapılan tekliflere daha açık ve tatmin edici cevaplar verilmesini beyan ettikleri sırada 8 Temmuz 1895'te Turhan Paşa'yı ziyaret eden Fransa büyükelçiliği tercümanı Osmanlı Devleti'nin 10 gün içinde bu meseleyi halletmesi gerektiğini konusunda sert bir tutum izledi. Tehditkar bir dille Osmanlı'nın daha fazla taviz vermek zorunda kalacağını ve uluslararası konferansa bile gidilme olasılığını hatırlattı.⁹⁵³ Yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmadı, İngiltere'nin isteklerinin kabul edilmeyeceğini bildirmek ve bu hususta destek aramak amacıyla Turhan Paşa, tekrar eski dostu Fransa Sefiri Cambon'u makamında ziyaret etti. Cambon, konuyu kapatmak istercesine Ermeni meselesini konusunda yardımcı olamayacağını ancak nezaketen Turhan Paşa'yı dinleyebileceğini söyledi.

Saray ile sefaretler arasında mekik dokuyan Turhan Paşa, umutsuz bir şekilde eli boş döner. Hariciye Mektupçusu Münir Bey son gelişmeleri şu cümlelerle aktarmaktadır:; "Turhan Paşa'nın başarısız girişiminin ardından sultan bu duruma üzülür, işler tam rayına girmişken Turhan Paşa'nın beceriksizliğinden dolayı tüm işlerin bozulduğunu hissine kapılır. Said Paşa, Turhan Paşa'dan bilgi ister ancak kendisinin elinde herhangi bir kayıt yoktur."⁹⁵⁴

Turhan Paşa, eski dostu Cambon'dan maddeler üzerinden haklılığını Fransa nezdinde dile getirmesini istedi. İngiltere'nin vakit geçtikçe tekliflerin artmakta olduğuna dikkat çekti.⁹⁵⁵ İngiltere'nin sert tutumu karşısında başta Sadrazam Said Paşa ve Turhan Paşa, İngiltere'nin teklif ettiği altı adet maddenin kabul edilmesi taraftarıydı. Sadrazam Said Paşa'nın isteği üzerine 17 Ağustos 1895'te Sadaret'e bir arıza sundu. Altı maddenin en önemlisinin özel komisyon olduğunu anlattı. Şartların daha ağır olmamasına mahal vermemek adına hariciye nezareti bünyesinde üç Müslüman ve üç Gayrimüslim üyeden oluşan bir komisyon kurulmasını teklif etti. Meclis-i Vükela'da bu altı madde görüşüldü ve karara bağlandı.⁹⁵⁶

Gayet ihtiyatlı bir şekilde yürüttüğü görüşmelerinde, devlete zarar verecek şeylerden uzak durdu ve risk almaktan da çekinmedi. Bunu şöyle açıklar; "bir mesuliyetten

⁹⁵² Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni*, 148.

⁹⁵³ İsmail Mangaltepe- Recep Karacakaya, *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), 50-51.

⁹⁵⁴ İrtəm, *Bilinmeyen Abdülhamid*, 324-328.

⁹⁵⁵ Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni*, 150-151.

⁹⁵⁶ Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni*, 150-154.

çekinmeyeceğime ve sultana bağlılığım ebedi ve sonsuz olup, ömrümün sonuna kadar hizmetten başka bir emelim yoktur.”⁹⁵⁷

Turhan Paşa'nın 1898'de Rus Çarı II. Nikola'yı Kırım'daki ziyaret sebebi; Ermeni meselesiydi ve çarla ile görüşmesi şöyle cereyan etti;

“Rusya’da bulunan Ermeni muhacirinin bahs ederek memalik-i şahaneye avdet etmek isteyen Ermeni muhacirine muteallik meselenin Babîlîleri ile Dersaadet Rusya Sefareti beyinde muallakta olduğunu ityan eylediğimizde imparator hazretleri “evet el-yevm Kafkasya’da bulunan muhacirler vesait-i nakdiyyeden mahrumdurlar.” Asıl garibi Rusya memalikiindeki Ermenilerin bunları sevmemesi ve istememesidir. Bunların mikdarı kırk bin raddesinde iduğı rivayet olunur” dediler cevaben kulları “bunlar on bin kişiden ziyade değildir. Zaten Dersaadet’te bulunan sefir-i imparatorileri muhacirin-i merkumenin adedi on binden ibaret olduğunu biz-zat tasdik u beyan etmiş ve bu ifade taraf-ı eşref-i hazret-i padişahiye sened ittihaz buyurmuşdur.”

Turhan Paşa, Nikola’ya Ermenilerin komitacılarının aldatmaca ve hileyle kendilerini kandırdıklarını söylediğinde “Evet bu da doğrudur” demiştir. Rus Çarı; “Sınırların geniş olduğunu, komitacıların hayvan gibi olduklarını bunların sınırdan geçmeleri mümkün olmadığını” ifade etmiştir. Onların hal ve hareketlerini gözlemleyeceklerini ifade ederken bunların engellenmesi konusunda gerekeni yapacaklarını zikretmiştir.⁹⁵⁸

Çar Nikola, Ermenilere her türlü değer verildiği halde yine buna layık davranmadıklarını, Ermeniler karışıklık çıkarıp Osmanlı Bankası’na saldırdıklarını anlattı. İstanbul’da bazı bombalamalara sebep olduklarını ve Osmanlı ülkesinde yaklaşık olarak yedi yüz elli bin Ermeni’nin dağınık halde yaşadığını belirtti. Rus çarı, Rusya’ya giden ve Kafkasya’da bulunan Ermenilerin maddi sıkıntı çektiklerini, aynı zamanda bunların Osmanlı ülkesine dönmelerini beklediğini ifade etti. Rusya’da yaşayan Ermenilerin bu muhacir Ermenilerden hoşlanmadığını, Nikola ise bunların sayısının kırk bin olduğunu zannetmekteydi.

Nikola’nın verdiği sayıların tekzibini yapmakta gecikmedi. Soğukkanlı bir şekilde Ermenilerin sayısının on bin civarında olduğunu ve bununla ilgili belgeyi de İstanbul’da bulunan Rusya elçisine de verildiğini söyledi. Turhan Paşa, Ermenilerin Osmanlı

⁹⁵⁷ BOA, Y.EE., No. 9, Gömlek No. 29.

⁹⁵⁸ BOA, Y.EE., No. 10, Gömlek No. 18; BOA, Y.PRK. NMH., No. 8, Gömlek No. 42; BOA, Y.PRK, ASK., No. 165, Gömlek No. 44.

ülkesine dönmelerine sultan karşı çıkmasa da eğer bir geri dönüş olacaksa da bunun komisyon eliyle olmasını ve kayıt altında olmasını istedi.⁹⁵⁹

Görüşmenin üzerinden iki sene geçmişti ki iki isim 1902’de Livadya’da yeniden bir araya geldi. Turhan Paşa, Livadya’ya gönderilme nedenini şu cümleler açıklar; “Rusya içinde yaşayan Ermenilerin hareketleri belki Rus Çarının dikkatinden kaçmış olabilir. Bu konuda gerekli tebligatı yapmak için ben görevlendirildim. Sizden gerekeni yapmanızı ümit ediyoruz.” 5 Kasım 1902’de Ermeni meselesini tarihselleştirerek konuya giriş yaptı:

“Hududa karib mahallerde bulunan bazı Ermenilerin Memalik-i şahaneye müteheyyi avdet oldukları haber alınıyor. Mukaddema dahi va’a buyurulmuş olduğu vechiye bunların hudud-ı hakani mürür etmelerine müsaade olunmaması için lazım gelen memurine evamir-i imparatori ita olunmasını zat-ı şevket-simat-ı hazret-i padişahi rica buyuruyorlar. Zat-ı cenab-ı şehen-şahi bu iltimasın eser-i ta’assub olduğuna zahib olunmamasını dahi ayrıca ityan buyurmuşlardır. Ancak zat-ı şevket-simat padişahi buyuruyolarki belki imparator hazretleri Ermeniler halini tamamıyla bilemezler. Bunlar nankör ve anarşist bir kavimdir. Memalikde kendilerini en büyük ve en mühim ve en mahrem hizmetlerde kullanıyordum ve yine kullanıyorum. Hala hazine hassam nazırı bir Ermeni’dir bunun beraber selb-i rahat-ı umumiyye sarf-ı gayretten geri durmazlar. Eğer şu zikr olunan Ermeniler avdet edecek olurlar ise yine ihlal-i asayişe tasaddi edeceklerdir. Bunun için avdetlerini istemiyorum”

Rus Çarı, Turhan Paşa’nın kendisine beyan ettiği sözlerden bazılarından haberi olmadığını söyledi ve Ermeniler hakkındaki fikirlerinin doğru olduğunu kabul etti. Rus Çarı; “Başta Ermeni komita mensupları ve az da olsa eğitilmiş olan Ermeniler fena adamlardır. Çar, aynı dertten muzdarip bir görüntü çizdi, “muhtemeldir ki İngiltere ve diğer devletler tarafından Ermenilere verilmiş olan silahların Rusya’ya sokulmasına engel oldum” dedi.

Osmanlı sınırına yakın bölgelerde bulunan Ermenilerin, Osmanlı ülkesine dönecekleri haberini ve Sultan II. Abdülhamid, “eskiden söz verildiği halde bunların hududu geçmelerine izin verilmemesi için gelen memura emir verilmesini” istediğini aktardı. Ayrıca sultanın bu düşüncesinin kötü niyetli olmadığını belirtti. Keza Osmanlı tebaasında yaşayan mezhebi ve ırkı ne olursa olsun tüm halkın rahat ve huzur içinde

⁹⁵⁹ BOA, Y.EE., No. 10, Gömlek No.18.

yaşaması emelinde olduğunu ve Çarın Ermenilerin halini tümüyle bilmelerinin mümkün olmadığını da söyledi. Sultanın ifadesinde ise; “bunlar nankör ve anarşist bir kavimdir. Ülkede kendilerine en büyük, önemli ve en özel hizmetlerden kullanıyordum, yine kullanmaktayım. Hâlihazırda Hazine-i Hassa Nazırı bir Ermeni’dir. Bununla beraber yapacaklardan geri durmazlar. Eğer söz ettiğimiz üzere Ermeniler geri dönecek olursa ise yine ortalığı karıştıracaklardır. Bunun için geri dönmelerini istemiyorum” cümlelerini aktardı.

Çar Nikola; “Ermenilerin halini nasıl bilmem olur mu? Geçenlerde Rus okullarında meydana gelen olaydan muhtemelen Osmanlı Devleti’nin haberi olmuştur. Bu olaya sebep olanların en fenalarının başında yine Ermeniler vardı. Beş ay önce bu uğurda dikkat olunmak üzere emir verilmişti. Lakin bu heriflerin bu tarafta da işleri yok.” Turhan Paşa: “Bunların Osmanlı ülkesine geri dönmeleri güvenliği ihlal edeceği doğru olduğu gibi sultan tarafından da bunların geri dönmelerine izin verilmemesi arzu edilmektedir. Nikola; “peki, sultanın bu isteği karşısında kusur etmem. Yine lazım geldiğinde emir veririm” demişti.⁹⁶⁰

Petersburg Büyükelçiliğinde 1912 sonlarında Rus ve Avrupa basınında Osmanlı Devleti’nin Ermeni ve Kürtlere zulmettiğine yönelik asılsız haberler dikkatini çekti. Haziran 1912’de Bâbîâli’ye gönderdiği telgrafta Ermeni Katogikos’un *Novoé Vremia*’ya verdiği röportaja odaklandı. Bu röportajda, “Osmanlı Ermenileri, Meşrutiyetten bir iyilik görmediklerini, durumlarının kötü olduğunu ve sadece Rusya’da rahatça yaşadıklarına” dair haberler gündemdeydi. Ermenistan’a bağlı Eçmiyazın’da bir toplantı yapıldı ve Katogikos, Mısır paşalarından Bogos Nubar’ı lobi için Avrupa’ya gönderdi. Bu haberi Rusya’nın önemli gazetelerinden *Rietch*’te okuyan Turhan Paşa, Osmanlı hükümetini bu konuda ilgisini çekti. Nubar Paşa’nın Londra Konferansı’na katılıp, Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesinin Ermenilerden yana yürütülmesi konusunda ısrarcı olacağını bildirdi.⁹⁶¹ 18 Nisan 1913’te *Novoé Vremia* gazetesinde Almanların Ermenilere gösterdikleri ilgiyi anlatan yazı Bâbîâli’ye gönderilmişti.⁹⁶² Rusya’da Ermeni propagandası devam ettiği yıllarda 4 Mayıs 1913’te Duma’da bulunan Sazanoff, iki Ermeni mebusun demeçlerini Turhan Paşa’ya aktarmıştı. Turhan Paşa, Rus Hariciye

⁹⁶⁰ BOA, Y.EE., No. 13, Gömlek No.19.

⁹⁶¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Trablusgarb ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının paylaşılması için anlaşmalar*, (Ankara: Türk Tarih Kurmu Yayınları, 1991), 2/22-23.

⁹⁶² Bayur, *Türk İnkılabı*, 41.

Nazırı Sazanoff'un kullandığı ifadeleri padişahın bilgisine sundu; "Sazanoff, ki Duma milletvekillerinin, Kürtlerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerindeki Ermenilerin kendilerini içinde buldukları zor durumdan bahsettiklerini anlattı."⁹⁶³

Sazanoff da Duma milletvekillerinin asılsız söylemlerine çoktan inanmıştı bile. Ona göre, doğudaki Ermeniler, Kürtler yüzünden kötü durumdaydı. Bu arada asılsız haberler bununla sınırlı değildi. 10 Mayıs 1913'te Rus gazetesi *Rietch*'te bazı haberler gözüne çarptı ve Ermenilerin kıyıma uğradıklarına yönelik gerçeklik değeri taşımayan küpürleri Bâbiâli'yle paylaştı. Tam bir gün sonra 11 Mayıs 1913'te Bâbiâli, Turhan Paşa'dan, tekzip istedi. Paşa, 15 Mayıs 1913'te Sazanoff'a görüştü ve gayet iyimser gibi görünen tavsiyede; gelen haberlerin iç açıcı olmadığını, Osmanlı Devleti'nin birşeyler yapması gerektiğine dair fikir sundu.⁹⁶⁴

Ancak Rusya her ne kadar iyimser ve dost gibi görünse de Ermenilere yönelik hazırladığı 19 Haziran 1913 tarihli tasarı metni İngiltere ve Fransa tarafından kabul edildi. 25 Haziran'da Sadrazam Said Hilmi Paşa'nın hazırlamış oldukları tasarılar ve genelgeleri Turhan Paşa, Sazanoff'a sundu. Sazanoff, ıslahat tasarısından oldukça memnun görünmekle beraber Ermenilerin yaşadıkları yerlerde adaletin sağlanması gerektiği taraftarıydı. Bayur'a göre Sazanoff, Osmanlı devlet adamlarını çocuk gibi kandırmaktaydı.⁹⁶⁵ Bayur, doğrudan söyleyemese de Turhan Paşa'nın da kandırıldığı ima etmektedir. Ocak 1914'te Sazanoff, eğer Türkiye'nin doğusunda Ermenilere yönelik şiddet olması durumunda Rusya'nın müdahalesi olacağı konusunda tehdit edercesine telkinde bulundu.⁹⁶⁶

Sonuç olarak yukarıda verilen hariciye raporları, öneri ve ikazları dairesinde Turhan Paşa'nın Osmanlı iç ve dış politikasına ilişkin tahkik ve teferrüslerinin keyfiyeti saikleriyle birlikte meydana çıkarılmış ve aktif bir diplomasi izlediği görülmüştür.

⁹⁶³ Sinan Kuneralp (ed), *An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents(1909-1914)*, 253-254.

⁹⁶⁴ Bayur, *Türk İnkılabı*, 70-71.

⁹⁶⁵ Bayur, *Türk İnkılabı*, 113.

⁹⁶⁶ Sean McMeekin, *The Ottoman Endgame: War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923*, (USA: Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2015), 89-90.

SONUÇ

Sultan II. Abdülhamid'in yakın adamlarından olan Turhan Paşa, aynı zamanda Osmanlı hariciyesinin renkli simalarından birisi olarak dikkat çeker. Yanya'nın küçük bir kasabası Premedi'de başlayan hayat hikayesi Atina'dan Petersburg'a, Berlin'den Viyana'ya, Roma'dan Antalya'ya, Urfa'dan Madrid'e, Girit'ten İstanbul'a, Kırım'dan Lahey'e, Karadağ'dan Paris'e, Londra'dan Arabistan'a, Konya'dan Korfu'ya ve nihayet Arnavutluk'a kadar uzandı, bir ömür devlete hizmet etti. Osmanlı Devleti'ndeki 1866'dan 1914'e uzanan 48 yıllık kariyerinin 28'i yurt dışında, 7'si taşrada, 1'i mazûl, geri kalanını ise merkez bürokrasinde ve Osmanlı sonrası Arnavutluk başbakanlığında ise 1,5 yılı geçti. Arnavutluk başbakanlığından indirilişinden 1927'deki vefatına kadar geçen 7 yılda emekliliğini yaşadı.

II. Abdülhamid'in kurduğu saray merkezli idarenin önemli parçalarından biri haline geldi. II. Meşrutiyetin ilanıyla tenkisâta uğramadı ve Rusya'ya büyükelçi olarak atandı. 6 seneye yakın sürdürdüğü görevinden istifa ettirilmesiyle Osmanlı'daki siyasi kariyeri sona erdi. Nihayetinde işsiz olması ve milli duygularla Arnavutluk'tan gelen teklifi kabul etti.

Bu tezde, taşralı bir gencin diğer bir deyişle tahsilini ailesinin imkânlarıyla tamamlayan bir bürokratin hayatı, devlet adamlığı, meslekî kariyeri, şahsiyeti ve fikirleri bir bütün hâlinde ortaya çıkarıldı. Hayat serüveni, bir yönüyle başkalarının biyografilerinde veya anlatılarında yan karakter olarak yer almaktaydı. Zira Arnavutluk, Girit, Ermeni meselelerinde, Osmanlı diplomasisinde, Sultan II. Abdülhamid devri Osmanlı-Alman ve Osmanlı-Rus ilişkilerinde ana karakter değildi, ilk kez bu çalışmada yan karakter olmaktan çıkartılarak, dönemin pek çok siyasi mevzuuna Turhan Paşa zaviyesinden bakılıyor.

Tezde, 1866'da Tercüme Odası memuriyeti, sefaret kâtiplikleri, maslahagüzarlıkları ve Roma sefirliği ilk kez detaylıca incelendi. Roma görevi sırasında Arnavutçu, Jön Türkçü ve İtalyan yanlısı iddialarının azline sebebiyet vermesi vurgulandı. Azli sonrası Arnavut aydınlarıyla olan ilişkisinin takibatı yapıldı ve ilişkisi sonucu İstanbul'dan uzak tutulmak istenmesiyle Anadolu'nun uzak bölgelerine sürgün edilmesine dikkat çekildi. Roma görevinden azledilişine sebebiyet veren dört iddianın muhtevasına ve detayına ilk kez vakıf olundu.

Öncelikle nasıl bir kültür ikliminde yetiştiği ve öğrenim hayatı esaslı şekilde ortaya kondu. Bu minavelde, kozmopolit bir kültüre sahip Yanya'da Yunanca, Arnavutça ve az da olsa Türkçe'nin konuşulduğu, Helen kültürü etkisi altında olan bir ortamda büyüdü. İlk ve orta eğitimine Premedi'de başladı, Yanya'da tamamladı ve üniversiteye Atina'da devam etti. Girit'te yaşanan olaylar nedeniyle yarıda kalan eğitimini Avrupa'da tamamlayarak payitaht İstanbul'da döndü. Hayat serüvenin Sicill-i Ahvâl dosyasından ibaret olmadığı belirlendi.

Ele alınan diğer bir konu da aldığı eğitiminin ve bildiği dillerin Osmanlı hariciyesindeki avantajıydı. Turhan Paşa, mesleki kaygılarla İstanbul'un yolunu tuttu ve Tercüme Odası'na girdi. Genç yaşta Tercüme Odası'na girdiği sırada birçok dile hâkimdi. Lakin daha tecrübe kazanmaya fırsat kalmadan Rusya'ya gönderildi. Halen daha pek tecrübeli olmadığı Berlin ve Viyana sefaret kâtipliği sırasında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirdiği sorunlarla yüzleşti. Memuriyeti zor bir döneme denk gelse de çalışkanlığı, referansı ve çalışmaları sayesinde Osmanlı siyasetçilerinin dikkatini çekti. Berlin ve Viyana'da bulunduğu sıralarda Avrupa siyasetçileriyle samimiyet kurarak bu birikimleri devlet lehine kullandı. Keza yükselmesinde birçok dile hâkimiyeti ve öğrenmeye açık olması ve çalışkanlığının etkisi olduğu belirtildi.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda ilk sefaretlerdeki kâtiplik ve maslahatgüzarlık görevlerine neredeyse hiç değinilmemişti. Adı sadece Petersburg, Berlin ve Viyana sefaret çalışanı şeklinde geçmekteydi. Ayrıca Madrid sefaretindeki Lizbon ve Paris görevleri, Vilayât-ı Şahane Komisyonu azalığı, Alman kayzeri, Karadağ prensi, İran Şahı, Oldenburg grandükası, Alman prensleri, Avusturya prensesi, Rus prensi ve prensesine mihmandarlıkları, yurt dışı görevlerinden İtalya, Londra, Lahey, Karadağ, Paris, Arabistan, Berlin, Korfu görevleri bu çalışmayla birlikte gün yüzüne çıkartılmıştır.

Birçok önemli görevi icra etmesine rağmen pek bilinmeyen bir devlet adamıdır ve ayrıca II. Abdülhamid devri denilince ilk akla gelen isimlerinden değildir. Eserlerde genellikle adına, küçük anekdotlarda rast gelmekteyiz. Keza Arnavutluk başbakanlığı anlatılırken dahi rolü ihmal edilmektedir. Bilhassa, başta Girit valilikleri ve merkezdeki görevleri anlatılırken üstünkörü bir anlatımla geçirilmektedir. Özellikle Osmanlı hariciyesinden yetişip uluslararası alanda Arnavutluk'un ikinci başbakanı olduğu

gerçeği ülkemizde pek bilinmeyen gerçek olmakla birlikte ilk kez bu tezde ortaya çıkarıldı.

Turhan Paşa'nın yazdığı raporlardan sadece dört adeti dikkat çekmişti. Bunlardan sadece Livadya ve Korfu görevleri çalışılmış, diğerleri ise değer görmemişti. Zira değer görmemesi önemsiz olduğu manası taşımaz. Bu eserde, görev ve faaliyetleri enikonu incelendi ve çoğunun mahiyeti ilk defa ortaya konuldu.

Tezde işaret edilen diğer bir konu da, imparatorluk fikriyle milli duyguların nasıl şekillendiği, çatıştığı ve bu süreç içinde nasıl değiştiği de bu biyografinin önemli bir sacayağı oldu. Turhan'ın Osmanlıcılık ile Arnavutçuluk arasındaki savruluşunun yansıması olarak iki ayrı kimlik arasında hareket etmek her şeyi yerli yerine koymak bakımından zahmetli oldu. Zira başta “Arnavutçu” ve “Jön Türkçü” gibi ciddi iddialar karşısında Sultan II. Abdülhamid gibi şüpheli bir padişahın, nasıl olup da Turhan'ı affedip en güvendiği adamlarından biri haline getirdiği sorusu, tezde vurgulanan hususlardan biri oldu. Turhan'ın gözden düşmesine neden olan iddiaların sebepleri ve temize çıkmak adına nasıl bir savunma yaptığı ve bunun ne ölçüde dikkate alındığı ortaya konuldu. İddialar kapsamında Arnavut milli hareketine bakışı ve komite üyeleriyle bağlantısı incelendiğinde iki ihtimale vurgu yapıldı; iddiaların asılsızlığı veya zamanla bürokratik çarkın içinde değiştiği idi. Nitekim Paşa, Arnavutçuluğa sempati duymakla birlikte ayrılıkçı düşünce olmadığına dikkat çekildi. Ayrıca, şüpheli padişahın neden kendisini affedilişini de sultanın Arnavut memurları devlete bağlamak adına yaptığını veya suçsuz olduğuna yönelik vurgu yapıldı.

Bu eserin önemli sonuçlarından birisi de; Osmanlı gayrimüslimleriyle yapmış olduğu çalışmaları. Girit valilikleri, Vilâyat-ı Şâhane Tedkîk Komisyonu Başkanlığı, hariciye nazırlığında Ermeni ve Rumlarla ilgili çalışmalardaki rolü ik kez gün yüzüne çıkarıldı. Nazırlığı döneminde hem İstanbul'daki Düvel-i Selâse sefirleriyle müzakerelerde gerçekleştirdi hem de yurt dışındaki Osmanlı sefirleriyle irtibat kurak devlet politikalarına katkı sağladı. Devleti en çok uğraştıran meselelerden bir diğeri olan Girit konusunda oldukça hassas olduğunu sonucudur. Girit'in en çalkantılı döneminde vali olarak görevini icra etmiş, pratik ve gerçekçi çözümler sunarak adada yaşanan gerilimi bir nebze olsun azaltmayı hedeflemiştir. Nitekim yazdığı raporlar Girit meselesinin çözümüne dair önemli bir yere sahip olsa da İstanbul'daki karar alıcılar bunları dikkate almamış görünüyor. Keza, Petersburg Büyükelçiliğinde başarılı öngörüyle Balkanlar ve

On İki Ada konusunda merkezdeki karar alıcılarını uyarsa da tavsiyeleri sadece kâğıt üzerinde kalmıştı.

Bu inceleme eserindeki önemli hususlardan biri de II. Abdülhamid'in Turhan Paşa'nın Avrupa'daki tanınmışlığından, nerede, kimler nezdinde ve nasıl faydalandığı mevzusudur. Paşa'dan özellikle dönemin iki güçlü devleti olan Almanya ve Rusya ile olan ilişkilerde bu avantajından yararlanma yoluna gidildi. Özellikle devletin başını ağrıtan; Ermeni, Girit, Makedonya, Bulgaristan meselelerinde aldığı talimat çerçevesinde Osmanlı'nın hukuki varlığını Avrupalı Büyük Devletlere anlatmıştı. Bilhassa Lahey gibi devletin içişleri ve egemenlik haklarıyla doğrudan bağlantılı olan konferansta müzakereleri titizlikle sürdürdü. Nihayetinde yürüttüğü bu çalışmalar kendisine verilen görevleri layıkıyla yapmaya çalışan, yabancılarla yaptığı görüşmelerde gayretli olan, ülke çıkarlarını önde tutan bir siyasetçi konumunun biraz daha güçlenmesini sağlamıştı.

Arnavutluk'un özerkliğine ve bağımsızlığına bakışı ilk kez bu tezde ele alındı. Zira meslek hayatının evasatında Arnavutluk meselesini uyandırdığı yönündeki iddiaların odağındaydı. Zira muhbirlerin raporlarından hareketle Arnavutluk milli hareketine sempatisi olduğu sonucu belirdi. Bilhassa belirtmekte fayda vardır; faaliyetleri sadece Arnavut aydınlarıyla üyeleriyle bilgi alışverişiyle sınırlıydı. Öncelikle söylenmesi gereken Turhan'ın Osmanlı karşıtı bir düşüncenin olmadığıdır. Bu ithamları ortaya koyarak hakkında iddiaların aslında “ayrılıkçı ithamların” çok mesnetli olmadığı ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar onun hakkında ayrılıkçı ve tarafgirlik yakıştırma yapılsa da bu iddialar dair kapsamlı cevaplar da mevcuttur. Turhan Paşa'nın yazdığı notlardan aslında bu özelliklere sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle paşanın kısa resmi görevleri verilirken şahsiyeti, karakter özellikleri, düşünce yapısı, arkadaşlık ilişkileri, sosyal çevresi ve fikirleri hep gözardı edilmişti. Yazdığı bir anı veya hatıratının bulunmaması, bu sorunda önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple karakter analizi yapılırken başta yerli ve yabancı basın ve birçok eser tahlil edilerek çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu tezin ortaya koyduğu en önemli hususlardan biri de; Türkçe'nin çok az konuşulduğu bir yöreden çıkarak İstanbul'un yolunu tutan Turhan Paşa'nın hayatı, devlet adamlığı, meslekî kariyeri, şahsiyeti ve fikirlerini bütün halinde yüzüne çıkarılması oldu. Zira, bugüne dek Turhan Paşa'nın kapsamlı bir biyografisi vukua gelmemişti. Ulaşılan

kaynaklar vesilesiyle literatürdeki eksiklik giderilmiş, yeni çalışmalara zemin hazırlamıştır.

Eserde, birçok yabancının Osmanlı ülkesini ziyaretinde Turhan Paşa'nın onlara eşlik etmesi de dikkat çekici olduğunun altı çizildi. Tezde, heyetlere refakati sırasında tuttuğu notlar da ilk kez kapsamlı bir şekilde incelendi. Şurasını da belirtmek gerekir ki Turhan Paşa'nın yazdığı raporlarda yolculukları, tanıklık ettiği teşrifat kuralları ve aldığı talimat çerçevesinde gerçekleştirdiği siyasi görüşmeleri yer almakta, lakin ülkelerin siyasi ve sosyo kültürel durumlarına dair az malumat vardır.

Merak edilen bir diğer konu da, diplomasi alanında II. Abdülhamid'in gözde adamlarından birisi haline gelmesindeki etmenlerdi. Şüphesiz çok dilli olması, çalışkanlığı, tanınmışlığı, yenilikçi bir elçi olması, teknokrat özelliği önemli görevlere gelmesine zemin hazırladığını belirlendi. Lakin dikkatten kaçmayan bir husus da vardı; aldığı talimatları harfiyen yerine getiren faal bir diplomat olarak göze çarpsa da Tanzimat diplomatları gibi inisiyatif kullanma, saraydan bağımsız politika yürütme yetkisine sahip olmamakla birlikte, verilen emirleri uygulamaktan öteye geçemedi.

Nitekim ondan kalan bir eser kalmadı. Hiç bir edebi faaliyette bulunmamasının yanında hatıra yahut günlük kabîlinden de bir eser bırakmadan vefat etti. Yazmayı seven bir kimliğinin yanısıra hariciyedeki geleneği de sürdürürken onlarca yurt dışı seyahati sırasında birçok takdir kaleme aldı ve raporlarını kamuoyuyla paylaştı. Ülkemizde daha önceleri Turhan Paşa'nın bizzat kaleme aldığı üç Livadya raporu literatüre kazandırılmıştı, ancak Lizbon, Roma, Korfu, Londra, Berlin, Şam, Beyrut ve Hayfa'ya dair notları ise ilk kez bu araştırmada ele alındı. Bunun yanısıra Turhan Paşa'nın yol arkadaşı olan Ahmed Rasim'in kaleme aldığı notlardan Şam-Maan ve Konya yolculukları sırasında yol hatıralarının da varlığı ortaya çıkarıldı.

Cemiyet adamı olmasının yanısıra sadakati, entellektüel, kriz yönetme becerisi, tanınmışlığı, nazik, seçkin, sosyal, enerjik, öngörülerini kuvvetli, çözüm odaklı ve uzlaşmacı özelliklere sahipti. Ayrıca iş hayatında duygusal, evhamlı, şüpheli ve suizana da sahipti.

Avrupa'nın pek çok şehrinde görev aldı; sıcakkanlı karakteri sayesinde birçok devlet adamıyla samimiyet kurdu. Avrupa'da kalması ve yetiştiği kültürün batılılaşmasına imkan tanımasının yanında Avrupaî görgü kurallarını da öğrenmesine katkı sağladı. Avrupa hanedan üyeleri ve birçok siyasiyle dost olarak devletin politikalarına etki etti.

Örnek verecek olursak yurt içi ve yurt dışı gezilerde birçok siyasi liderin yanında bizzat yer aldı. Bilhassa dönemin güçlü devletlerinden Rusya ve Almanya'nın politikalarında kendisinden niçin faydalanıldı sorusuna cevap verecek olursak; Kayzer II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaretlerinde ona eşlik etmesi, iki kez Berlin'e özel görevle ziyareti, kayzerin Korfu'ya gelişinde hoş geldine gitmesi, Rus çarına üç kez Livadya'ya hoş geldine gidişi, Alman ve Rus hanedan üyelerine mihmandarlığı, Rus çarı tarafından her seferinde gayet samimi bir ortamda karşılanması, değer görmesi. Bu durum Turhan Paşa'nın onların adamı olduğu anlamı taşımaz aksine hatırı sayırlılığını da gün yüzüne çıkardı.

Tezde merak edilen bir konu da Osmanlı bürokratik sistemine adaptasyonuydu. Yanya'dan çok az bir Türkçe'yle yola çıkan genç memur adayı ilk olarak Avrupa'daki eğitimin ardından İstanbul'a varmasıyla sisteme dâhil oldu. Nitekim yıllar geçtikçe saray merkezli yapıda Sultan II. Abdülhamid'e yakın bir konuma erişti.

Turhan Paşa'nın yükselmek için izlediği yollar da tezin merak edilen bir konusuydu. Tezde, Paris Sefareti gibi önemli bir mevkiyi kendisini gösterebilmek adına iade edişi ve daha zor bir görev olan Girit valiliğini istemesiydi. Zira sadrazamlık hırsıyla Damad Mahmud Paşa meselesini çözmeye çalışması ve gittiği görevlerde raporlarda maharetini göstermesi de ifade edildi.

Tezde, Turhan Paşa'nın Jön Türkçü yönetimine bakışı ve de yeni idarenin onu nasıl gördüğü ilk kez değerlendirildi. Sıkı bir ittihatçı olan Hüseyin Cahit Yalçın, Paşa'yı “her olaydan eteklerini sıyrarak geçen ricaldendi” şeklinde tasvir etmekteydi. İttihat ve Terakki yönetiminin Turhan Paşa'ya bakışı sorgulandı ve bakışın “orta” olduğu sonucu ortaya çıktı. Keza, emekliliğini bahane ederek Petersburg Büyükelçisinden istifa ettirilmesi ve bir daha görev alamaması sonucu mesleki kaygılarla Arnavutluk başbakanlığını kabul etmesine vurgu yapıldı.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO].

BOA, BEO, No. 1306, Gömlek No. 97935.

BOA, BEO, No. 134, Gömlek No. 10025.

BOA, BEO, No. 1378, Gömlek No. 103325.

BOA, BEO, No. 1560, Gömlek No. 116951.

BOA, BEO, No. 1625, Gömlek No. 12125.

BOA, BEO, No. 801, Gömlek No. 60075.

BOA, BEO, No. 1227, Gömlek No. 91997.

BOA, BEO, No. 1429, Gömlek No. 1007175.

BOA, BEO, No. 1607, Gömlek No. 120486.

BOA, BEO, No. 2389, Gömlek No. 179174.

BOA, BEO, No. 3073, Gömlek No. 336/250154.

BOA, Sadaret Eyalet-i Mümtâze (Bulgaristan) [A.}MTZ.04]

BOA, (A.}MTZ.04), No. 477, Gömlek No. 9.

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi [DH. MKT].

BOA, DH. MKT, No. 1377, Gömlek No. 90.

BOA, DH. MKT, No. 1384, Gömlek No. 54.

BOA, DH. MKT, No. 2134, Gömlek No. 42.

BOA, DH. MKT, No. 2242, Gömlek No. 95.

BOA, DH. MKT, No. 687, Gömlek No. 80.

BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİD.d]

BOA, DH. SAİD.d, No.47, Gömlek No.165.

BOA, Hariciye Nezareti. Hariciye Nezareti Hariciye Tercüme Odası [HR. TO].

BOA, HR. TO, No. 68, Gömlek No. 20.

BOA, HR. TO, No. 68, Gömlek No. 21.

BOA, HR. TO, No. 132, Gömlek No. 7.

BOA, HR. TO, No. 132, Gömlek No. 54.

BOA, HR. TO, No. 136, Gömlek No. 177.

BOA, HR. TO, No. 498, Gömlek No. 56.

BOA, Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti [HR. SFR. 01.]

BOA, HR. SFR. O1, No. 23, Gömlek No. 24.

BOA, HR. SFR. O1, No. 104, Gömlek No. 11.

BOA, HR. SFR. O1, No. 151, Gömlek No. 1.

BOA, HR. SFR. O1, No. 151, Gömlek No. 20.

BOA, HR. SFR. O1, No. 151, Gömlek No. 92.

BOA, HR. SFR. O1, No. 153, Gömlek No. 18.

BOA, HR. SFR. O1, No. 154, Gömlek No. 43.

BOA, HR. SFR. O1, No. 154, Gömlek No. 63.

BOA, HR. SFR. O1, No. 161, Gömlek No. 53.

BOA, HR. SFR. O1, No. 161, Gömlek No. 91.

BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti [HR. SFR.3.]

BOA, HR. SFR. 3, No. 504, Gömlek No. 12.

BOA, HR. SFR. 3, No. 516, Gömlek No. 41.

BOA, HR. SFR. 3, No. 518, Gömlek No. 88.

BOA, HR. SFR. 3, No. 518, Gömlek No. 89.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi [HR. SYS.]

BOA, HR. SYS, No. 31, Gömlek No. 46.

BOA, HR. SYS, No. 133, Gömlek No. 16.

BOA, HR. SYS, No. 521, Gömlek No. 30.

BOA, HR. SYS, No. 551, Gömlek No. 6.

BOA, HR. SYS, No. 1826, Gömlek No. 8.

BOA, HR. SYS, No. 1826, Gömlek No. 16.

BOA, HR. SYS, No. 1826, Gömlek No. 20.

BOA, HR. SYS, No. 2071, Gömlek No. 38.

BOA, HR. SYS, No. 2071, Gömlek No. 46.

BOA, HR. SYS, No. 2072, Gömlek No. 10.

BOA, HR. SYS, No. 2964, Gömlek No. 4.

BOA, HR. SYS, No. 2888, Gömlek No. 22.

BOA, HR. SYS, No. 2888, Gömlek No. 23.

BOA, HR. SYS, No. 133, Gömlek No. 16.

BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti [HR. SFR.04.]

BOA, HR. SFR. 04, No. 477, Gömlek No. 9.

BOA, HR. SFR. 04, No. 799, Gömlek No. 31.

BOA, HR. SFR. 04, No. 876, Gömlek No. 90.

BOA, HR. SFR. 04, No. 2072, Gömlek No. 1.

BOA, Hariciye Nezareti Tahrirât-ı Hariciye Odası [HR.TH.]

BOA, HR.TH, No. 68, Gömlek No. 28.

BOA, HR.TH, No. 74, Gömlek No. 78.

BOA, HR.TH, No. 137, Gömlek No. 57.

BOA, HR.TH, No. 138, Gömlek No. 34.

BOA, HR.TH, No. 364, Gömlek No. 109.

BOA, İrade Adliye ve Mezahib [İ.AZN.]

BOA, İ.AZN, No. 1, Gömlek No. 141.

BOA, İrade Dahiliye [İ.DH.]

BOA, İ.DH, No. 946, Gömlek No. 74911.

BOA, İ.DH, No. 971, Gömlek No. 76668.

BOA, İ.DH, No. 982, Gömlek No. 77570.

BOA, İ.DH, No. 984, Gömlek No. 77671.

BOA, İ.DH, No. 1323, Gömlek No. 26.

BOA, İrade Evkâf [İ.EV]

BOA, İ.EV, No. 32, Gömlek No. 21.

BOA, İrade Hariciye [İ.HR]

BOA, İ.HR, No. 262, Gömlek No. 15682.

BOA, İ.HR, No. 274, Gömlek No. 16683.

BOA, İ.HR, No. 274, Gömlek No. 16683.

BOA, İ.HR, No. 305, Gömlek No. 19444.

BOA, İ.HR, No. 334, Gömlek No. 21473.

BOA, İ.HR, No. 265, Gömlek No. 159925.

BOA, İ.HR, No. 274, Gömlek No. 16683.

BOA, İ.HR, No. 334, Gömlek No. 21473.

BOA, İ.HR, No. 348, Gömlek No. 51.

BOA, İ.HR, No. 348, Gömlek No. 59.

BOA, İ.HR, No. 396, Gömlek No. 16.

BOA, İ.HR, No. 405, Gömlek No. 25.

BOA, İ.HR, No. 405, Gömlek No. 45.

BOA, İ.HR, No. 406, Gömlek No. 23.

BOA, İ.HR, No. 406, Gömlek No. 27.

BOA, İ.HR, No. 407, Gömlek No. 11.

BOA, İ.HR, No. 411, Gömlek No. 31.

BOA, İ.HR, No. 413, Gömlek No. 20.

BOA, İ.HR, No. 414, Gömlek No. 28.

BOA, İrade Mümtaze Girid Evrakı [İ.MTZ. GR.]

BOA, İ.MTZ.GR, No. 28, Gömlek No. 1033.

BOA, İ.MTZ.GR, No. 29, Gömlek No. 1082.

BOA, İ.MTZ.GR, No. 29, Gömlek No. 1089.

BOA, İ.MTZ.GR, No. 29, Gömlek No. 1099.

BOA, İ.MTZ.GR, No. 32, Gömlek No. 1248.

BOA, İrade Hususi [İ.HUS.]

BOA, İ.HUS, No. 20, Gömlek No. 22.

BOA, İ.HUS, No. 21, Gömlek No. 37.

BOA, İ.HUS, No. 21, Gömlek No. 70.

BOA, İ.HUS, No. 21, Gömlek No. 79.

BOA, İ.HUS, No. 23, Gömlek No. 6.

BOA, İ.HUS, No. 24, Gömlek No. 41.

BOA, İ.HUS, No. 25, Gömlek No. 12.

BOA, İ.HUS, No. 42, Gömlek No. 64.

BOA, İ.HUS, No. 83, Gömlek No. 116.

BOA, İ.HUS, No. 86, Gömlek No. 58.

BOA, İ.HUS, No. 95, Gömlek No. 52.

BOA, İ.HUS, No. 97, Gömlek No. 94.

BOA, İ.HUS, No. 100, Gömlek No. 50.

BOA, İ.HUS, No. 153, Gömlek No. 42.

BOA, İ.HUS, No. 153, Gömlek No. 45.

BOA, İ.HUS, No. 154, Gömlek No. 90.

BOA, İ.HUS, No. 167, Gömlek No. 35.

BOA, İ.HUS, No. 167, Gömlek No. 35.

BOA, İ.HUS, No. 167, Gömlek No. 51.

BOA, İrade Maliye [İ.ML.]

BOA, İ.ML, No. 95, Gömlek No. 75.

BOA, İrade Taltifat [İ.TAL]

İ.TAL, No. 63, Gömlek No. 65.

İ.TAL, No. 155, Gömlek No. 11.

İ.TAL, No. 232, Gömlek No. 5.

İ.TAL, No. 195, Gömlek No. 49.

İ.TAL, No. 227, Gömlek No. 64.

İ.TAL, No. 275, Gömlek No. 34.

İ.TAL, No. 288, Gömlek No. 88.

BOA, Mâbeyn-i Hümâyun İradeleri [MB.İ.]

BOA, MB.İ, No. 39, Gömlek No. 169.

BOA, MB.İ, No. 71, Gömlek No. 137.

BOA, Şura-yı Devlet (ŞD)

BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 3.

BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 8.

BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 42.

BOA, ŞD, No. 175, Gömlek No. 64.

BOA, ŞD, No. 176, Gömlek No. 48.

BOA, ŞD, No. 176, Gömlek No. 59.

BOA, ŞD, No. 176, Gömlek No. 64.

BOA, ŞD, No. 1709, Gömlek No. 21.

BOA, ŞD, No. 3195, Gömlek No. 127.

BOA, Şura-yı Devlet Sicil Ahval (ŞD.SAİD.)

BOA, ŞD.SAİD, No. 23, Gömlek No. 2.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

BOA, Y.EE, No. 6, Gömlek No. 25.

BOA, Y.EE, No. 10, Gömlek No. 18.

BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 14.

BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 17.

BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 19.

BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 25.

BOA, Y.EE, No. 16, Gömlek No. 44.

BOA, Y.EE, No. 19, Gömlek No. 1.

BOA, Y.EE, No. 19, Gömlek No. 11.

BOA, Y.EE, No. 50, Gömlek No. 27.

BOA, Y.EE, No. 165, Gömlek No. 116.

BOA, Yıldız Esas Evrakı Defterleri [Y.EE.d]

BOA, Y.EE.d, No. 1118.

BOA, Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Maruzât [Y.PRK. DH]

BOA, Y.PRK. DH, No.8, Gömlek No. 55.

BOA, Yıldız Maruzat Defterleri [Y.MRZ.d]

BOA, Y.RMZ.d., No. 14621.

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV.]

BOA, Y.MTV, No 21, Gömlek No. 1.

BOA, Y.MTV, No.44, Gömlek No. 64.

BOA, Y.MTV, No.72, Gömlek No. 86.

BOA, Y.MTV, No.119, Gömlek No. 105.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı [Y.PRK.AZN]

BOA, Y.PRK. AZN, No. 1, Gömlek No. 41.

BOA, Yıldız Perakende, Arzuhâl ve Jurnaller [Y.PRK.AZJ]

BOA, Y.PRK. AZJ, No. 28, Gömlek No. 34.

BOA, Y.PRK. AZJ, No. 44, Gömlek No. 51.

BOA, Y.PRK. AZJ, No. 46, Gömlek No. 65.

BOA, Y.PRK. AZJ, No. 47, Gömlek No. 35.

BOA, Y.PRK. AZJ, No. 47, Gömlek No. 74.

BOA, Y.PRK. AZJ, No. 50, Gömlek No. 110.

BOA, Y.PRK. AZJ, No. 54, Gömlek No. 31.

Yıldız Perakende, Başkitabet Dairesi Evrakı [Y.PRK.BŞK]

BOA, Y.PRK. BŞK, No. 44, Gömlek No.95.

BOA, Y.PRK. BŞK, No. 75, Gömlek No.53.

BOA, Yıldız Perakende, Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik [Y.PRK.EŞA.]

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 2, Gömlek No. 25.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 6, Gömlek No. 40.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 6, Gömlek No. 48.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 6, Gömlek No. 53.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 7, Gömlek No. 38.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 7, Gömlek No. 45.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 12, Gömlek No. 52.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 12, Gömlek No. 79.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 16, Gömlek No. 95.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 34, Gömlek No. 76.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 34, Gömlek No. 84.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 34, Gömlek No. 86.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 36, Gömlek No. 63.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 38, Gömlek No. 28.

BOA, Y.PRK. EŞA, No. 40, Gömlek No. 63.

BOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Evkaf Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.EV.]

BOA, Y.PRK. EV, No. 4, Gömlek No. 34.

BOA, Y.PRK. EV, No. 4, Gömlek No. 53.

BOA, Yıldız Perakende, Hariciye Nezareti [Y.PRK.HR.]

BOA, Y.PRK. HR., No. 10, Gömlek No. 50.

BOA, Y.PRK. HR., No. 26, Gömlek No. 52.

BOA, Y.PRK. HR., No. 27, Gömlek No. 43.

BOA, Y.PRK. HR., No. 32, Gömlek No. 16.

BOA, Y.PRK. HR., No. 32, Gömlek No. 20.

BOA, Yıldız Perakende Maarif, [Y.PRK.MF.]

BOA, Y.PRK. MF., No. 4, Gömlek No. 84.

BOA, Yıldız Perakende, Nâme-i Hümâyûn [Y.PRK.NMH.]

BOA, Y.PRK. NMH., No. 8, Gömlek No. 42.

BOA, Y.PRK. NMH., No. 8, Gömlek No. 57.

BOA, Y.PRK. NMH., No. 9, Gömlek No. 56.

BOA, Yıldız Perakende, Serkurenalık Evrakı [Y.PRK.SRN.]

BOA, Y.PRK. SRN, No. 3, Gömlek No. 69.

BOA, Yıldız Perakende, Umûm Vilayetler [Y.PRK.UM.]

BOA, Y.PRK. UM, No. 5, Gömlek No. 8.

BOA, Yıldız Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı [Y.PRK. MYD.]

BOA, Y.PRK. MYD, No. 21, Gömlek No. 94.

BOA, Yıldız Sadaret Hususi [Y.A.HUS.]

BOA, Y.A.HUS, No. 197, Gömlek No. 126.

BOA, Y.A.HUS, No. 199, Gömlek No. 60.

BOA, Y.A.HUS, No. 200, Gömlek No. 2.

BOA, Y.A.HUS, No. 200, Gömlek No. 102.

BOA, Y.A.HUS, No. 304, Gömlek No. 60.

BOA, Y.A.HUS, No. 304, Gömlek No. 92.

BOA, Y.A.HUS, No. 305, Gömlek No. 30.

BOA, Y.A.HUS, No. 305, Gömlek No. 75.

BOA, Y.A.HUS, No. 348, Gömlek No. 2.

BOA, Y.A.HUS, No. 348, Gömlek No. 17.

BOA, Y.A.HUS, No. 402, Gömlek No. 99.

BOA, Y.A.HUS, No. 409, Gömlek No. 68.

BOA, Y.A.HUS, No. 487, Gömlek No. 37.

BOA, Y.A.HUS, No. 512, Gömlek No. 93.

BOA, Yıldız Sadaret Resmi Evrakı [Y.A.RES.]

BOA, Y.A.RES, No. 23, Gömlek No. 29.

BOA, Y.A.RES, No. 78, Gömlek No. 8.

BOA, Y.A.RES, No. 79, Gömlek No. 30.

BOA, Y.A.RES, No. 101, Gömlek No. 45.

BOA, Y.A.RES, No. 104, Gömlek No. 31.

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK. ZB.]

BOA, Y.PRK. ZB, No. 17, Gömlek No. 31.

Gazete ve Dergiler

Albeiter Miffe. (1 Temmuz 1914), 7

Czernowitzer Tagblatt. “Turkhan Pascha in Petersburg”, (11 Temmuz 1914), 2.

Cumhuriyet. (21 Şubat 1969).

Deutsches Volksblatt. (19 Mayıs 1914), 1.

Deutsches Volksblatt. (10 Temmuz 1914), 3.

Die Zeit. “Turkhan Pascha in Vienna”, (21 Mayıs 1914), 3.

Echo. (8 Eylül 1877), 1-3.

Fremden-Blatt. “Turkhan Pascha in Budapest”, (19 Mayıs 1914), 1-2.

Gazzetta ufficiale del regno d'Italia. (1877).

Girid.(1395).

Grazer Volksblatt. “Turkhan Pascha in Vienna”, (22 Mayıs 1914), 2.

Grazer Volksblatt. “Turkhan Pascha in Berlin”, (14 Temmuz 1914), 3.

- İkdam.* (20 Ekim 1898), 1.
- İkdam.* (30 Temmuz 1899), 1-2.
- İkdam.* (31 Ağustos 1899), 2.
- İkdam.* (16 Ağustos 1900), 2.
- İkdam.* (30 Eylül 1900), 2.
- İkdam.* (1 Ekim 1900), 2.
- İkdam.* (1 Ekim 1900), 1-2.
- İkdam.* (2 Ekim 1900), 1-2.
- İkdam.* (4 Ekim 1900), 1-2.
- İkdam.* (5 Ekim 1900), 1.
- İkdam.* “Heyet-i Mahsusanın Vesair Zevatın Harekâtı”, (18 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Heyet-i Mahsusanın Vesair Zevatın Harekâtı”, (18 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Heyet-i Mahsusanın Vesair Zevatın Harekâtı”, (18 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Heyet-i Mahsûsanın Vesair Zevatın Harekâtı”, (18 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Hamidiye Hicaz Demiryolu”, (23 Ağustos 1904), 3.
- İkdam.* “İkinci Telgraf”, (26 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Aley’e Muvasalat”, (29 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Aley’e Muvasalat”, (29 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Rıyaq’a Muvasalat”, (30 Ağustos 1904), 2.
- İkdam.* “Şam’a Muvasalat”, (29 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Makammat-ı Mübareke-i Ziyaret”, (30 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Dördüncü Telgraf”, (30 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi. Üçüncü Telgraf, (31 Ağustos 1904), 1.
- İkdam.* “Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Dördüncü Telgraf”, (31 Ağustos 1904), 1-2.
- İkdam.* “Hicaz Demiryolu Hattı Âlisi”, (2 Eylül 1904), 4.

İkdam. (4 Eylül 1904), 2.

İkdam. (5 Eylül 1904), 2.

İkdam. (9 Eylül 1904), 1-2.

İkdam. “İzmir Vapur u Hümayûnu”, (13 Eylül 1904), 3.

La Croix. “Turquie”, (6 Şubat 1900), 3.

L’Ordre. “Le Deuxieme Jubile de la Fondation de Prusse”, (13 Ocak 1901), 2.

L’Europe Nouvelle. L. Weiss (ed), (25 Haziran 1927), 826.

L’Independant. 16 Mayıs 1914, 1-4.

La Petits Temps. “Les Cadeaux du Sultan au Kronprinz”, (5 Haziran 1905).

La Turquie. (22 Şubat 1909), 1.

La Turquie. (5 Temmuz 1909), 2.

La Reublique Française. “La Tuquie Nouvelle”, (6 Eylül 1908), 1.

Le Figaro. ”La Turquie au Couronnement D’Edouard VII”, (3 Nisan 1902), 2.

Le Figaro. “Le Chemin de fer de Bagdad”, (4 Kasım 1904), 2.

Le Figaro. “L’empereur Guillaume et le Sultan”, (8 Mayıs 1908), 2.

Le Figaro. ”Interview Turkhan-pacha”, (20 Nisan 1909), 2.

Le Figaro. “Interview de Turkhan Pacha”, (13 Aralık 1911), 2-3.

Le Figaro. “Turhan Pacha”, (11 Mart 1914), 1-2.

Le Journal Des Transport, (18 Şubat 1905), 82.

L’Illustrazione Italiana, (28 Mayıs 1899), 348.

Malûmat. (18 Şubat 1897), 446-447.

Morning Post. “The Turkish Embassy at Vienna”, (18 Ağustos 1877), 4.

Neue Frei Presse. (11 Mart 1913), 4.

Neue Frei Presse. (4 Temmuz 1914), 4.

Neue Freis Presse. (29 Temmuz 1914), 6.

Neues Wiener Journal. (15 Temmuz 1914), 4.

Partie Politique. “Turkhan Pacha in Budapest”, (20 Mayıs 1914), 6.

Prager Abendblatt. “Turkhan Pascha in Petersburg”, (11 Temmuz 1914), 2.

Pester Lloyd, (10 Mart 1914), 3.

Pester Lloyd. “Turkhan Pascha in Roma”, (15 Mayıs 1914), 8.

Pester Lloyd. (18 Mayıs 1914), 3.

Pester Lloyd. (20 Mayıs 1914), 2.

Pester Lloyd. “Turkhan Pascha in Budapest”, (19 Mayıs 1914) 5.

Pester Lloyd. (23 Mayıs 1914), 8.

Pester Lloyd. (1 Temmuz 1914), 3

Resimli Osmanlı Gazetesi. (24 Kasım 1898), 1057.

Russische Rundschau. (10 Ekim 1914), 1.

Sabah. (20 Ekim 1898), 1-2.

Sabah. (19 Ekim 1898), 1.

Sabah. (9 Eylül 1899), 1.

Sabah. (6 Nisan 1902), 2.

Sabah. (7 Nisan 1902), 2.

Sabah. “Lensahn Yatında Ziyafet”, (7 Nisan 1902), 2.

Sabah. (8 Nisan 1902), 2.

Sabah. “Çarşı-yı Kebiri İkinci Defa Ziyaret”, (8 Nisan 1902), 2.

Sabah. “Fotoğraf Ahzı”, (8 Nisan 1902), 2.

Sabah. (8 Nisan 1902), 2.

Sabah. “Grandük Doldenburg Hazretleri”, (9 Nisan 1902), 2.

Sabah. “Grandük Hazretlerinin Avdeti”, (9 Nisan 1902), 2.

Sabah. “Prenses Windisch Gfrætz Hazeratı”, (26 Nisan 1902), 1.

Sabah. “Windisch Gfrætz’in İ’zamları”, (27 Nisan 1902), 1.

Sabah. “Heyet-i Mahsûsa”, (24 Haziran 1902), 1-3.

Sabah. “Tetevvûc”, (26 Haziran 1902), 1-2; *Sabah*, (4 Temmuz 1902), 1-2.

Sabah. “Hususi Telgraflar”, (3 Temmuz 1902), 1-2.

Sabah. (4 Temmuz 1902), 1-2.

Sabah. “Fehametlû Grandük Hazretlerinin Tenzihleri”, (5 Ekim 1902), 1-3.

Sabah. “Heyet-i Mahsûsa”, (5 Kasım 1902), 1-2.

Sabah. “Kale-i Sultaniye’ye Muvasalat”, (6 Nisan 1903), 1.

Sabah. “İstanbul’da İkinci Yevm-i Nezde”, (8 Nisan 1903), 1.

Sabah. “Rıhtım Müştemilatını Temaşa”, (8 Nisan 1903), 1.

Sabah. “İstanbul’da Üçüncü Yevm-i Nezde”, (9 Nisan 1903), 1-2.

Sabah. “Çarşı-yı Kebiri Ziyaret”, (9 Nisan 1903), 1-2.

Sabah. “Loreley Vapurunda Ziyafet”, (9 Nisan 1903), 1-2.

Sabah. “Sur’un Temaşası”, (9 Nisan 1903), 1-2.

Sabah. “Misafir-i Kirâm Fehametlû Prensler Hazeratı”, (10 Nisan 1903), 1-2.

Sabah. “Safir Yatında Ziyafet”, (10 Nisan 1903), 1.

Sabah. “Safir Yatında Ziyafet”, (10 Nisan 1903), 1.

Sabah. “Boğaz İçinde”, (9 Nisan 1903), 1-2.

Sabah. “Arz-ı Teşekkürat”, (10 Nisan 1903), 1.

Sabah. “Grandüşes Maria Pavlona Hazretleri”, (24 Mayıs 1903), 2.

Sabah. “Grandüşes Maria Pavlona Hazretleri”, (24 Mayıs 1903), 2.

Sabah. “Konya-Ereğli Hattı Resmi Küşadı”, (23 Ekim 1904), 3.

Sabah. “Turhan Paşa Hazretleri”, (23 Haziran 1908), 1.

Sabah. “İmparator Wilhelm Hazretlerinin Seyahati”, (27 Nisan 1908), 2.

Sabah. “Turhan Paşa Hazretleri”, (30 Nisan 1908), 1.

Sabah. “Turhan Paşa’nın Memuriyeti”, (14 Mart 1914), 1.

Sabah. “Turhan Paşa’nın Beyanatı”, (14 Mart 1914), 1.

Sabah. “Turhan Paşa’nın Memuriyeti”, (14 Mart 1914), 1.

Sabah. “Turhan Paşa’nın Beyanâtı”, (14 Mart 1914), 1.

Salzburg Bacht. “Turkhan Pascha in Berlin”, (13 Temmuz 1914), 5.

Salzburger Volksblatt. (11 Şubat 1927), 6.

Servet. (15 Mayıs 1899), 2.

Servet-i Fünûn. 4 Şubat 1897, 9.

Shipping and Mercantile Gazette, (20 Ağustos 1875), 1-2.

Stamboul. (22 Nisan 1902), 1.

Stamboul. (23 Nisan 1902), 1.

Stamboul. (24 Nisan 1902), 1.

Stamboul. (26 Nisan 1902), 1.

Stamboul. (10 Temmuz 1902), 2.

Stamboul. (6 Ekim 1902), 1.

Stamboul. “La Grand Duc Nicolas a Constantinople”, (6 Ekim 1902), 1.

Stamboul. (2 Şubat 1906), 1-3.

Stamboul. (21 Haziran 1905), 1-3.

Stamboul. (2 Şubat 1906), 1-3.

Stamboul. (22 Mayıs 1914), 1.

Tanin. “Turhan Paşa”, (15 Mart 1914), 1.

Tanin. “Turhan Paşa Viyana’da”, (15 Mart 1914), 1.

Tanin. “Turhan Paşa”, (16 Mart 1914), 2.

Tanin. “Turhan Paşa”, (16 Mart 1914), 2.

Tanin. “Turhan Paşa’nın Muvasalatı”, (17 Mart 1914), 2.

Tanin. (19 Mart 1914), 3.

Tanin. (23 Mayıs 1914), 2.

Tasvir-i Efkâr. “Turhan Paşa”, (15 Mayıs 1914), 4.

Tercüman-ı Hakikat. “Devlet-i Osmaniyye ve Rusya”, (11 Kasım 1900), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Livadya’da Heyet-i Mahsusa-i Osmaniyye”, (9 Kasım 1900), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Fehametlû Grandük Doldenburg Hazretleri”, (8 Nisan 1902), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Sahilhisarı Âli’yi Ziyaret”, (5 Ekim 1902), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Fehametlû Grandük Hazretlerinin Şehrimizden Avdetleri”, (6 Ekim 1902),1.

Tercüman-ı Hakikat. “Fehametlû Grandük Hazretlerinin Şehrimizden Avdetleri”, (6 Ekim 1902), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Heyet-i Mahsûsanın Yalta’ya Muvasalatı”, (4 Kasım 1902), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Heyet-i Mahsûsanın Yalta’ya Muvasalatı”, (4 Kasım 1902), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Heyet-i Mahsusa”, (5 Kasım 1902),1).

Tercüman-ı Hakikat. “Misafir-i Kiram Hazret-i Sultanî”, (7 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Dolmabahçe Saray-ı Hümayununda”, (7 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Arabaların Tertibatı”, (7 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Yıldız Saray-ı Hümayûna Muvasalat”, (7 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Süfera-yı Ecnebiye Hazeratı”, (7 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “İstanbul Cihetinde”, (7 Nisan 1903),1.

Tercüman-ı Hakikat. “İstanbul Cihetinde”, (7 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “İstanbul Cihetinde”, (8 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Ayasofya Camii Şerifini Ziyaret”, (8 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Müze-i Hümayunu Temaşa”, (8 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Topkapı Sara-yı Hümayûnu Ziyaret”, (8 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Haydarpaşa’da”, (8 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane Binasını Ziyaret”, (8 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Avdet”, (8 Nisan 1903), 1.

Tercüman-ı Hakikat. “Süfera-yı Ecanibiyeye İade-i Ziyaret”, (8 Nisan 1903), 1.

- Tercüman-ı Hakikat*. Ziyafet-i Seniyye-i Mülûkane”, (8 Nisan 1903), 1.
- Tercüman-ı Hakikat*. “Grandüşes Vladimir Aleksandroviç”, (24 Mayıs 1903), 1.
- Tercüman-ı Hakikat*. “Grandüşes Vladimir Aleksandroviç, (24 Mayıs 1903), 1.
- Tercüman-ı Hakikat*. “İzmir Vapur-u Hûmayunun Limanımıza Muvasalatı”, (15 Eylül 1904), 1.
- Tercüman-ı Hakikat*. “İmparator Wilhelm Hazretlerinin Seyahati”, (23 Nisan 1908), 2.
- Tercüman-ı Hakikat*. “İmparator Wilhelm Hazretlerinin Seyahati”, (24 Nisan 1908), 2.
- Vakit*. (22 Mayıs 1881), 4.
- Vakit*. (23 Mayıs 1881), 4.
- Yeni Tasvir-i Efkâr*. “Turhan Paşa Londra’da”, 27 Temmuz 1914, 4.
- Abdullah Zühdü. “Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Altıncı Telgraf”, *İkdam*, (31 Ağustos 1904), 1-2.
- Abdullah Zühdü. “Hicaz Demiryolu Hatt-ı Âlisi: Yedinci Telgraf”, *İkdam*, (31 Ağustos 1904), 2.
- Abdullah Zühdü. “Maan’a Muvasalat”, *İkdam*, (1 Eylül 1904), 1-2.
- Ahmed Rasim. “Ereğli’ye Doğru: Birinci Gece”, *Sabah*, (29 Ekim 1904), 3-4.
- Ahmed Rasim. “Ereğli’ye Doğru: Birinci Gün”, *Sabah*, (31 Ekim 1904), 3.
- Ahmed Rasim. “Ereğli’ye Doğru: Birinci Gün”, *Sabah*, (31 Ekim 1904), 3.
- Ahmed Rasim. “Konya-Ereğli Hattı Resmi Küşadı”, *Sabah*, (26 Ekim 1904), 1.
- Ahmed Rasim. “Konya’dan Ereğli’ye”, *Sabah*, (2 Kasım 1904), 3.
- Hüseyin Cahit Yalçın, “Arnavutluk Başvekili”, *Tanin*, (17 Mart 1914), 1.
- Hüseyin Cahit Yalçın. “Arnavutluk Başvekili”, *Tanin*, (17 Mart 1914),1.
- Hüseyin Cahit Yalçın. “Arnavutluk’un Akıbeti”, *Tanin*, (8 Nisan 1914), 1.
- Musa Bey. “Midilli Limanında”, *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904), 2.
- Mustafa Refik. “Heyet-i Muhteremenin İzmir’e Muvasalatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “Heyet-i Muhteremenin İzmir’e Muvasalatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Ağustos 1904, 1.

- Mustafa Refik. “Heyet-i Muhteremenin İzmir’e Muvasalatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “Heyet-i Muhteremenin İzmir’e Muvasalatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “Heyet-i Muhteremenin İzmir’e Muvasalatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, (22 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “İkinci Mektup; İzmir’den Hareket”, *Tercüman-ı Hakikat*, (24 Ağustos 1904), 1-2.
- Mustafa Refik. “Sisam Önünde”, *Tercüman-ı Hakikat*, (26 Ağustos 1904), 2.
- Mustafa Refik. “Kıbrıs Açıklarında”, *Tercüman-ı Hakikat*, (30 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “Beyrut’ta”, *Tercüman-ı Hakikat*, (25 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “Telgrafname”, *Tercüman-ı Hakikat*, (28 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “Üçüncü Telgrafname”, *Tercüman-ı Hakikat*, (29 Ağustos 1904), 1.
- Mustafa Refik. “Dördüncü Telgraf”, *Tercüman-ı Hakikat*, (3 Eylül 1904), 4.
- Mustafa Refik. “Birinci Telgraf: Hayfa”, *Tercüman-ı Hakikat*, (7 Eylül 1904), 2.
- Mustafa Refik. “Yedinci Telgraf: Hayfa”, *Tercüman-ı Hakikat*, (10 Eylül 1904), 4.
- Mustafa Refik. “Heyet-i Muhteremenin Avdeti: Çanakkale”, *Tercüman-ı Hakikat*, (14 Eylül 1904), 1.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Adıyeke, Ayşe Nükhet - Adıyeke, Nuri, *Fethinden Kaybına Girit*. İstanbul: Bâbıâli Kültür Yayınları, 2006.
- Adıyeke, Ayşe Nükhet - Adıyeke, Nuri. *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2021.
- Adıyeke, Ayşe Nükhet. *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*. Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları, 2006.
- Ahmed Rasim, *Menâkıb-ı İslâm*. Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1326.
- Akpınar, Mahmut. “Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi* 35, (2015), 173-205.
- Alkan, Necmettin. “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm’in 1898 Şark Seyahati”. *Osmanlı Araştırmaları* 31, (İstanbul 2008), 9-53.

- Alkan, Necmettin. *Ve Selanik Düştü...1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Akyıldız, Ali. *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*. İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları, 2011.
- Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri. Haz. Ahmet Semih Mümtaz, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 1/57.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Auler Paşa. *Hicaz Demiryolu İnşa Edilirken –I: Şam-Maan Hattı*. çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Avlonyalı Süreyya Bey. *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*. haz. Abdülhamit Kırmızı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Aydın, Mahir. “Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri”. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 14/18,(1989-1992), 312-357.
- Aydın, Mithat. “Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Guechoff Meselesi”. *Belleten* 77, (2013), 1071-1102.
- Ayhan, Aydın. *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*. İstanbul: Tarih Doğu Kütüphanesi, 2013.
- Ayyıldız, Nigâr. *II. Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008.
- Ballı, Muhammet. “Bir Osmanlı Diplomatı: Mehmed Feridun Bey (1847-1903)”. *History Studies* 13/6, (Samsun 2021). 1729-1747.
- Batır, Betül, *Uluslararası Barış Konferansları ve Osmanlı Devleti; Genel Savaş Öncesi Barış Arayışları (1899-1914)*. İstanbul: Beta Yayınları, 2009.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının paylaşılması için anlaşmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Birinci, Ali. *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2001.
- Bodger, Alan, “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*. der. Marien Kent, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 76-110.
- Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları: Osmanlı Devlet Ricalı Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

- Bostan, Zeynep. *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diploması*. İstanbul: Kitapyayınevi, 2020.
- Bozbora, Nuray. “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi”, *Balkanlar El Kitabı*. der. Osman Karatay vd., Ankara: Karam Yayınları, 2006.
- Bozkurt, Gülnihal. “Lahey Barış Konferansı ve Osmanlı Devleti”. *XIII. Türk Tarih Kongresi III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, 369-394.
- Bürokat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*. haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2009.
- Can, Ömer Faruk, *Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati: Azmzade Sadık El-Müeyyed Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1860-1910)*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Cavid Bey. *Meşrutiyet Ruznamesi*. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Chredame, Andre. *La Cause Immediate de la Guerre*. ed. Ch. Herissey, France: Eure 1927.
- Childs, Timotyh W. *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)*. çev. Deniz Berktaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- Conférence Sanitaire Internationale de Paris 7 Février - 3 Avril 1894*. Imprimerie Nationale, Paris: 1894.
- Clayer, Nathalie. *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri; Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Çakmak, Aydın. *Türk Dışişleri'nin Gelişimi: Hariciye Nezareti*. İstanbul: Ötüken Yayınları: İstanbul 2020.
- Çelik, Bilgin, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Çelik, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar; II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*. İstanbul: Büke Kitapevi, 2004.
- Çelik, Rüştü. *Kandiye Olayları: Girit'in Osmanlı Devletinden Kopuşu*. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2012.
- Çelik Yüksel, Yeşil Fatih. *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüd ve Teceddüt Yılları (1768-1908)*. İstanbul: Vb. Yayınları, 2023.
- Çetinsaya, Gökhan. “Dış Politika”, *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*. ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul Kültür Başkenti 2010, 163-179.

- Çolak, Fatih. *Almanların Konya ve Çevresindeki Faaliyetleri; 19. Yüzyıl Sonu-20. Yüzyıl Başı*, Konya: Çizgi Kitapevi, 2014.
- Çorlu, Salih Münir. *Geçmiş Zamanlar: Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Hatırları*. haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Ahmet Çoşkun, *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Dayar, Evren. *Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Dedaj, Uejd. *Bağımsızlık Sonrası Arnavutluk (1912-1914)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Demirel, Fatmagül. *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler ve Son Ziyafetler*. İstanbul: Doğan Kitap, 2007.
- Demiryürek Halim - Ediz İsmail, "II. Wilhelm'in Osmanlı Devletini Ziyaretinin İngiliz Basınındaki Yansımaları". *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman Sempozyumu*, 2009, 188-201.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Documenti Diplomatici Italiani*. Seconda Serie 11, 21 Mayıs 1879.
- Earle, Edward Mead. *Bağdat Demiryolu Savaşı*. çev. Kasım Yargıcı, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.
- Erol, Salih. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet Adamlarından İbrahim Edhem Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Eyffinger, Arthur. *The 1899 Hague Peace Conference: The Parliament of Man the Federation of the World*. Boston: Kluwer Law International, 1999.
- Gurakuqi, Romero. *Prinpata e Shqiperise dhe Mbreteria e Greqise*. UET Press, Tiran, 2011.
- Gawrych, George. *Hilal ve Kartal: Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar (1874-1913)*. haz. Ali Fahri Doğan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
- Gör, Emre. *Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn İkinci Katibi: Arap İzzet Holo Paşa*. İstanbul: DBY Yayınları, 2020.

- Görür, Emel. *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2018.
- Gövsa, İbrahim Alaettin. *Meşhur Adamlar*. haz. Sedat Simavi, İstanbul 1933.
- Hızlı, Kasım. *Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa'nın (Çorlulu) Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1939)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Hibbert, Christopher, *Queen Victoria*. United Kingdom: Da Capo Press, 2001.
- Hocaoğlu, Baran. *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalafet İlişkileri*. İstanbul: Kitapevi Yayınevi, 2010.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Evkaf-ı Hümayun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilât ve Nüzzarin Teracim-i Ahvâli*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1377/1957.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İnecik, Elçin. *İtalyan Diplomatik Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı'nda İtalya-Arnavutluk İlişkileri (1914-1918)*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İrtem Süleyman Kani. *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayın Yayınları, 1999.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Bilinmeyen Abdülhamid: Hususî ve Siyasi Hayatı*. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2003.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2003.
- İsmail Kemal Bey'in Hatıratı. çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Kaceli, Ilirjina, "Türkiye'deki Arnavut Kolonisi ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri". *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 50/50, (2020), 433-443.
- Kahraman, Seyih Ali. *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2006.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi: I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. 8 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Karateke, Hakan. *Sultanım Çok Yaşa!: Osmanlı Devletinin Son Yılında Merasimler*, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2004.
- Kasmi, Marenglen. "Albania During World War I (1914-1918)". *Vojnoistorijski Glasnik*, Serbia, (2016), 45-46.

- Kırmızı, Abdülhamit. *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*. İstanbul: Klasik Yayınevi, 2014.
- Kırmızı, Abdülhamit. “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”. *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. Sina Akşin vd. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2010), 322-355.
- Kızılkaya, Oktay - Bay, Serdar. “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonucunda Rusya’ya Verilen Tazminatlar ve Ödenmesinde Yaşanan Zorluklar”. *History Studies* 11/6, Aralık 2019, 2247-2263.
- Kissinger, Henry. *Diplomasi*. çev. İbrahim H. Kurt, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002.
- Khalfallah, Zoubair. *Trablusgarp Meselesi ve Osmanlı Kamuoyunun Tutumu (1878-1912)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Kuneralp, Sinan (ed), *Nineteen Years Of Ottoman Diplomatic Telegrams (1889-1908)*. Cilt 5/8, İstanbul: THE ISIS Press, 2020.
- Kuneralp, Sinan (ed) -Tokay, Gül (ed), *Ottoman Diplomatic Document On The Eastern Question The Balkan Crisis (1875-1878)*. İstanbul: The ISIS Press, 2013.
- Kuneralp, Sinan (ed) -Tokay, Gül (ed), *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One The Bosnian Annexation Crisis, (1908-May 1909)*. İstanbul: The ISIS Press, 2008.
- Kuneralp, Sinan (ed) -Tokay, Gül (ed), *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The Road to Bulgarian İndepence (1908- 1909)*. İstanbul: The ISIS Press, 2008.
- Kuneralp, Sinan (ed) , *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins Of World War One, The The Final Stage of the Cretan Question (1899-1913)*. İstanbul: The ISIS Press, 2009.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Erkan ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*. İstanbul: ISIS Press, İstanbul 1999.
- Kuneralp, Sinan (ed), *Service D’information, An Official Selection of Ottoman Diplomatic Documents (1909-1914)*. 1 Cilt, İstanbul: THE ISIS Press, 2022.
- Kuneralp, Sinan (ed), *The Ottoman Empire and Its Neighbours; Ottoman Diplomatic Document On Relations with Montenegro (1879-1882)*. 1 Cilt, İstanbul: The ISIS Press, 2015.
- Kuneralp, Sinan (ed), *The Ottoman Empire and Its Neighbours; Ottoman Diplomatic Document On The Turco-Greek Border Issue (1856-1878)*. 1 Cilt, İstanbul: The ISIS Press, 2014.

- Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1986.
- Külçe, Süleyman. *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*. İzmir: İzmir Ticaret Basımevi, 1944.
- Mayak, Faysal. *Bir Pencere İki Manzara: Bababzade İsmail Hakkı Bey'in Gözünden Osmanlı Devleti'nin İç ve Dış Politikası (1908-1913)*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2020.
- Mangaltepe, İsmail-Karacakaya, Recep. *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010,
- Mardin, Şerif. *Abdülhakhamid'in Londrası*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976.
- Mateev, Petır. *Osmanlı Topraklarından Anılar (1861-1904)*. çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitapevi Yayınevi, 2020.
- Mayakon, İsmail Müştak. *Yıldızda Neler Gördüm?*. İstanbul: Sertel Matbaası, 1940.
- Machiel Kiel. "Yanya". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43 Cilt, İstanbul (2013), 317-318.
- Miller, William. *The Ottoman Empire and Its Successors (1801-1927)*. United Kingdom: The Cambridge Historical Series, 2013.
- Midhat Paşa'nın Hatıraları: *Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı*. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, 2 Cilt, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
- Musavver Nevsâl-i Osmanî. İstanbul: Matbaa-i Amedî, 1325.
- McMeekin, Sean. *The Ottoman Endgame: War, Revolution and the Making of the Modern Middle East 1908-1923*. USA: Allen Lane an imprint of Penguin Books, 2015.
- Nazif, Suriri. *Saray ve Sürgün: Tahta Çıkışından Gidişen Kadar II. Abdülhamid ve Dönemi*. Haz. Evren Levent Demir, İstanbul: Kapı Yayınları, 2021.
- Okday, İsmail Hakkı. *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1994.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, 3 Cilt, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005.
- Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*. İstanbul: Seçil Ofset, 2013.
- Ottoman Archives, Yıldız Collection, The Armenian Question*. ed. Ertuğrul Zeki Ökte. 2 Cilt, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

- Oruç, Doğukan. “Bürokratik Reform Çağında Bir Arnavut Mahallî Hânedânı: Libohova-Aslan Paşalılarının Üç Kuşağının Tarihi”. *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/1, 67-87.
- Özcan, Uğur. *II. Abdülhamid Dönemi: Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Özcan, Uğur. “II. Abdülhamid’in Diplomasisinde Yüksek Topuklar: Karadağ Prensi Milena ve Sultan II. Abdülhamid”. *OTAM* 32, (2012), 113-140.
- Özden, Kemal. “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Berlin Türk Diplmatik Temsilciliği (1763-1922). 17 Cilt, *Türk Tarih Kongresi Bildirileri Kitabı* 6, Ankara (2018), 1135-1176.
- Öztürk, Muhsin. *Mehmed Memduh Paşa ve Yemen Islahatı ve Ba’zı Mütala’at İsimli Eseri*. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Özyüksel, Murat. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli*. 21 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*. 6 Cilt, haz. Ayşe Kavak vd., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü*. İstanbul: Arba Yayınevi, 1988.
- Salleo, Ferdinando. *Shqiperia: Gjashte muaj mbreteri*. Tiran, 2002.
- Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri (1909-1918) Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıratı*. Haz. Metin Hülâgü, İstanbul: Pan Yayınları, 2003.
- Sultan II. Abdülhamid’in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa’id Paşa’nın Hatıratı*. 1 Cilt, haz. Mustafa Gündüz, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Şakir, Ziya. *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014.
- Şecaattin Tural. *Şemseddin Sami*. İstanbul: Şule Yayınları, 1999.
- Şenışık, Pınar, *Girit: Siyaset ve İsyan*. İstanbul: Kitapevi Yayınevi, 2014.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin, Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*. haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınevi, 2015.

- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi, 1990.
- Unutulan Meşhurlarımızdan Resneli Niyazi Bey: Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu. haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Şema Yayınları, İstanbul 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerie Dâir Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Ünal, Hasan. "Balkan Diplomasisinden Bir Kesit: Bulgaristan'ın Bağımsızlık İlanı ve Osmanlı Dış Politikası 1908-1909". *Yeni Bakanlar Eski Sorunlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul (1997), 53-71.
- Topaktaş, Hacer, "A Talented Ottoman Diplomat Albanian Origin: Turhan Pasha (Permeti) and Some New Information On His Diplomatic Career". *İnternational Balkan Annual Conference (İbac)*, Turkey & Kosovo: The Role of Diplomacy İn The History of Balkans, İstanbul (2021), 145-161.
- Topaktaş, Hacer, "Rus Çarı'na Livadya'da Hoş-Âmedî: Turhan Paşa'nın II. Nikolay Nezdinde Fevkaledde Elçiliği (1898)". *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, OSAMER, İstanbul (2016), 241-266.
- Verli, Marenglen, "Turhan Pasha Permeti (1839-1927) Sipas Vleresimit te Syrja Bej Vlores". *Studime Historike*, 289-292.
- Yılmazata, Mehmet. *Savaş Giden Yol: 1908 Bosna-Hersek'in İlhakı*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013.
- Zonaro, Fausto. *Abdülhamid'in Hükümdarlığında Yirmi Yıl*. çev. Turan Alptekin-Lotto Romano, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Zeyrek, Suat. *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Zeyrek, Suat. Arnavutluk'taki İslam Anlayışı ve Şeyhülislam Üryanizâde Ahmet Esad Efendi'nin Balkanlarda Arnavutluk Dışındaki İslam Cemaatleri ile İlgili 1866 Tarihli Tebligatı". *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Defter-i Hakânî 2*, ed. Abidin Temizer ve Uğur Özcan, Libra Yayınları, İstanbul (2015), 457-496.
- Weiberg, Thomas, *Zwischen Orient und Ostsee: Die Reisetagebücher der Großherzogin Elisabeth von Oldenburg*. Berlin 2009.
- Wernicke, Annelise, *Pietro Pastorelli Coptimi i Shqipnisë [dorëshkrim] : Konferenca e parë e Londonit: 1912-1913; Konferenca e dytë e Londonit: 1915-1916; Zaptimi i Shqipnisë 7 prille 1939*. New York, 2003.
- II. *Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı (1876-1887)*. haz. Davut Erkan, IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.

Salnameler

Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye.

Online Kaynakları

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/97351>, Erişim 7 Ağustos 2023.

<https://twitter.com/muradcobanoglu/status/781452130406268929/photo/1>. Erişim 4 Ağustos 2023.

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90520---0017.jpg>. Erişim 7 Ağustos 2023.

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90538---0002.jpg>. Erişim 7 Ağustos 2023.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Turhan_Pa%C5%9Fa#/media/Dosya:Turhan_Pasha.jpg. Erişim 10 Ağustos 2023.

<https://www.bitmezat.com/en/product/1752743/osmanli-imparatorlugu-evkaf-naziri-turhan-pasa-eregli-tren-istasyonu-nun-acilisi>. Erişim 2 Mayıs 2023.

https://www.sabah.com.tr/yasam/turhan_pasanin_enfiye_kutusu_2_milyon_tlye_satildi-1480728. Erişim 5 Mart 2023.

Ek 2: Petersburg Büyükelçisi Turhan Paşa



Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/97351>, (Erişim 7 Ağustos 2023).

Ek 3: Turhan Paşa'nın Kızı ve Eşi (1911)



Kaynak: <https://twitter.com/muradcobanoglu/status/781452130406268929/photo/1>. (Erişim 4 Ağustos 2023).

۳۴۵
روت قون
نومرو ۳۰۸



[عیداه برادرلر قوموغرافیسندن]
شورای دولت ملکیه دارهسی اعضاسندن
[دوللو آرتین پاشا حضرتلری]
Son Excellence Artin Pacha,
Membre de la section civile de Conseil d'Etat.



[عیداه برادرلر قوموغرافیسندن]
شورای دولت ملکیه دارهسی اعضاسندن
[دوللو طرخان پاشا حضرتلری]
Son Excellence Turhan Pacha,
Membre de la section civile de Conseil d'Etat.

کورمشلر ایسه ده بیک کیلو غرامدن ائتیق
دوت غرام التون چیقارمشلر و بو مقدار
التونک مصارف استحصالیهسی قیمت
حقیقیه سنک اون مثله بالغ اولدیغی - عند -
الحساب و مع التأسف - اکلاشیلدیغندن
ودیوار طاشلری بیه برلی برده براقشردر.
برچوق انهارک صولری معدن طمارلرندن
ترشح ایدر و بومعدنلر ایچنده التونده بولنور.
صولر التونلی قیلری پارچه لیه رق تشکیل
ایتدیکی درملره و ایرمقاره التونلی جامورلر
سورورکلر . بناء علیه نهرلرک یتاقلرنده کی
جامورلرده خیلی التون مدفوندر . بونلری
چیقارمه نك و آقار صولرک یک چوغندن
التون استحصال ایتمه نكده بولی وار .
نه چاره که ایراد مصرفی قورویمیور .
بیلم خاطرلرده می ؟ بر مدت اول
آمریقا کیمیا کرلرندن بری بغدادی صابرینک
التونی حاوی اولدیغی ادا ایدرک غایت
اولتون بشاقلری دانه لریله و صابریله کونلرجه
قایناتمه و بونلردن التون چیقارمه قالقشمش
ایدی . بغدادی رنک زریخی آمریشالی

اثبات ایتکده در . بیک کیمیا کرلر - فن
وصنعت سایه سنده - طاشیدن بیه التون
چیقاریورلر .
پارس کیمیا کرلرندن بری . عاد یایی
طاشنده التون بولندیغی ادا و اعلان اجتش
ایدی . اولریمزک و باغی لریمزک دیوارلری
بو حسابیه خیلی التونی حاوی دیمک اوله جق .
دوت طرفیز مستغرق زر ایکن بوندن
خبردار دگلتیز . بایی طاشسندن التون
استحصالتک چاره سی ؟ اوت بونک چاره سی ده

عالم مدنیته تحولات عظیمه یه سببت ویره جک
کشفلره ، ایجادلره میدان آچشدر . مثلاً
التون بولق ایچون بولی درلو شکله قویانلر
فوسفوری بولملردر . بارونک ایجادیی ده
التون آرایجیلرینه عطف ایدنلر واردر .
کشفیات عتیقه کیمویه هان کافه التون
یایق بولنی بحری سایه سنده در ... مادامکه
بوکون التون یایق امیدندن و از کیمیانلر ،
بو بولده حیات بیراندیرانلر - قازانق
امیدیه قار اوبنابوبده بوتولق کی -
التون بولق ایچون لارنده کی التونلری ده
صرف ایدنلر واردر ، کیمیا ی جدیدک
وسائط مختلفه سیله مثلاً صنعی اوله رق غایت
شدتلی صیجاقلر و یاخود غایت شدتلی صغوقلر
حصوله کتیرمک نیازه لری ده بونلرک
الته در . بومساعی و تحریاتدن عالم مدنیته
ایچون نافع ایجادلر و کشفلر میدان کله سیلر .
بکلیه امیدایدم ... کیمیا ی جدید بر معدنک
دیگر بر معدنه تحویلی غیر قابل اولدیغی
کوسترمکده ایسه ده التونک شمعی به قدر
ظن ایدلرکی قدر نوادر دن بولندیغی ده



شورای دولت ملکیه دارهسی اعضاسندن
[دوللو ضیا پاشا حضرتلری]
Son Excellence Zia Pacha,
Membre de la section civile du
Conseil d'Etat.

Ek 5: Heyet-i Mahsusa'nın Şam'da Misafir Kaldıkları Mustafa Paşa'nın Hanesinde.

(Turhan Paşa, alt sağdan ikinci)



Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90520---0017.jpg>. (Erişim 7 Ağustos 2023).

Ek 6: Alman Prenslerinin İstanbul Ziyaretinde Turhan Paşa (1903)



Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90538---0002.jpg>. (Erişim 7 Ağustos 2023).

Ek 7: Konya-Ereğli Hattı Açılışında



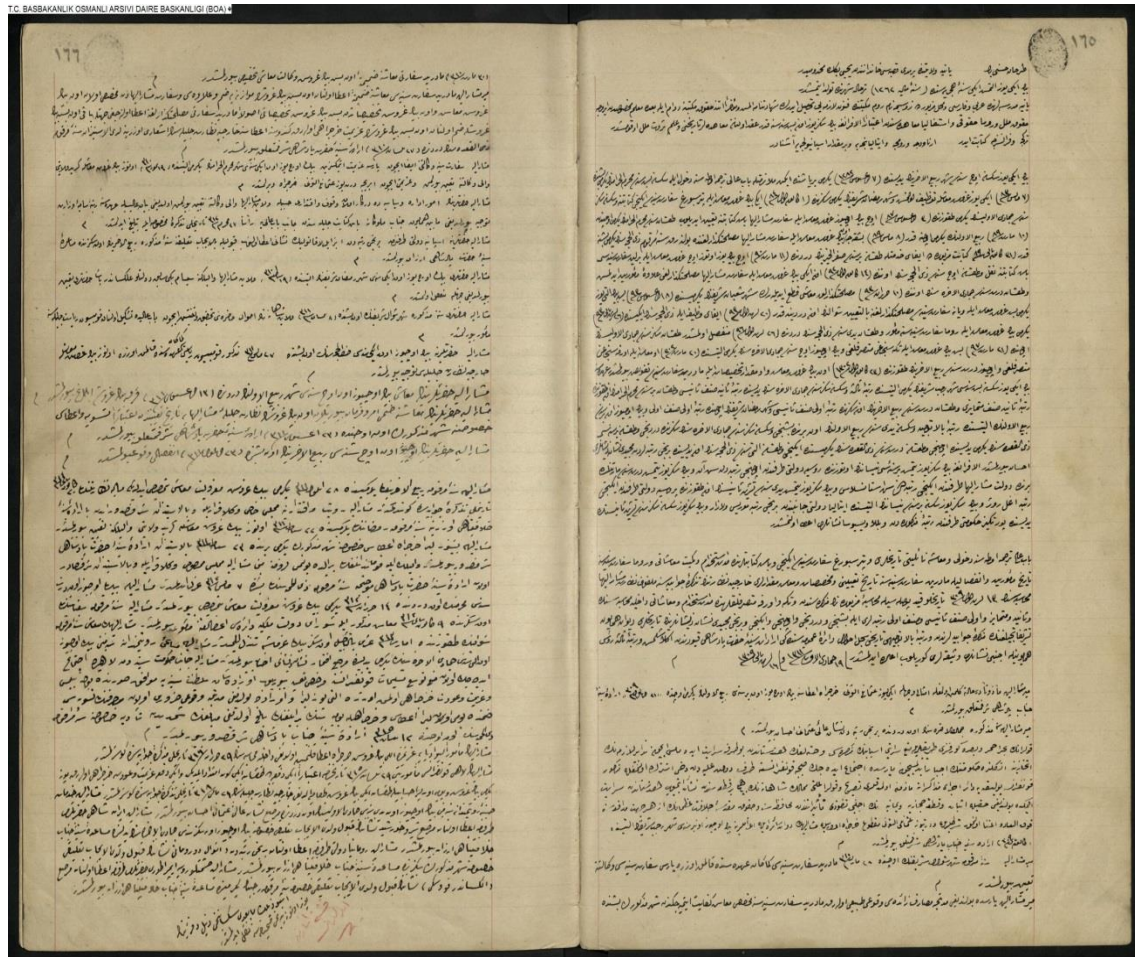
Kaynak: <https://www.bitmezat.com/en/product/1752743/osmanli-imparatorlugu-evkaf-naziri-turhan-pasa-eregli-tren-istasyonu-nun-acilisi>. Erişim 2 Mayıs 2023.

Ek 8: Turhan Paşa



Kaynak:https://tr.wikipedia.org/wiki/Turhan_Pa%C5%9Fa#/media/Dosya:Turhan_Pasha.jpg. (Erişim 10. Ağustos 2023).

Ek 10: Turhan Paşa'nın Sicill-i Ahvâl Dosyası



DH.SAİD.0047

Kaynak: BOA, DH. SAİD.d., No. 47, Gömlek No. 165, 85.

Ek 11: Osmanlı Devleti Tarafından Verilen Rütbe ve Nişanlar

Görev	Kurum	Görev Dönemi	Rütbe/Nişan
Mülâzemet ⁹⁶⁷	Babîâlî Tercüme Odası	1866	-
Sefaret Kâtipliği ⁹⁶⁸	Petersburg Sefareti	1870	5.Rütbe Mecidî Nişanı
Başkâtip ⁹⁶⁹	Petersburg Sefareti	1871	4.Rütbe Mecidî Nişanı
Başkâtip ⁹⁷⁰	Berlin Sefareti	1872	3.Rütbe Mecidî Nişanı
Maslahatgûzar ⁹⁷¹	Viyana Sefareti	1877	2.Rütbe Mecidî Nişanı
Ortaelçi	Roma Sefareti	1880	1.Rütbe Mecidî Nişanı
Aza ⁹⁷²	Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası	1898	Murassa İftihar Nişanı
Aza ⁹⁷³	Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası	1899	Murassa Osmanî Nişanı
Aza ⁹⁷⁴	Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası	1900	Murassa Mecidî Nişanı

⁹⁶⁷ BOA, ŞD. SAİD, No. 23, Gömlek No.2.

⁹⁶⁸ BOA, HR. MKT, No. 687, Gömlek No. 80.

⁹⁶⁹ BOA, İ.HR, No. 334, Gömlek No. 21473.

⁹⁷⁰ BOA, İ.HR, No. 265, Gömlek No. 159925.

⁹⁷¹ BOA, ŞD. SAİD, No. 23, Gömlek No. 2.

⁹⁷² BOA, İ.TAL, No. 155, Gömlek No. 11.

⁹⁷³ BOA, BEO, No. 1378, Gömlek No. 103325.

⁹⁷⁴ BOA, İ.TAL, No. 232, Gömlek No. 5.

Ek 12: Yabancı Tarafından Verilen Nişan ve Madalyalar

Görev	Devlet	Görev Dönemi	Nişan/Madalya
(Rusya)Kâtip ⁹⁷⁵	Rusya	1871	St. Anne Nişanı
(Rusya)Kâtip ⁹⁷⁶	Rusya	1874	St. Stanislas
(Almanya)Başkatip ⁹⁷⁷	Almanya	1877	Aigle Rouge
(Roma)Ortaelçi ⁹⁷⁸	İtalya	1811	St. Moris Lazar
(İspanya)Sefir ⁹⁷⁹	Portekiz	1888	Vila Vicosa
(İspanya)Sefir ⁹⁸⁰	İspanya	1894	İsabel la Catholica
Fevkalade Elçi ⁹⁸¹	Rusya	1898	St. Alexsandr Nevsky
Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası ⁹⁸²	Yunanistan	1899	St. Sauveur
Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası ⁹⁸³	İran	1900	Şîr ü Hurşîd
Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası ⁹⁸⁴	Romanya	1900	Etva dö Romanî
Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası (Fevkalede Elçi) ⁹⁸⁵	Rusya	1900	St. Alexsandr Nevsky
Şura-yı Devlet	Almanya	1901	Aigle Rouge

⁹⁷⁵ BOA, ŞD. SAİD, No. 23, Gömlek No. 2.

⁹⁷⁶ BOA, DH. SAİDd, No. 47, Gömlek No. 165.

⁹⁷⁷ BOA, ŞD. SAİD, No. 23, Gömlek No. 2.

⁹⁷⁸ BOA, ŞD. SAİD, No. 23, Gömlek No. 2.

⁹⁷⁹ Topaktaş, “Turhan Pasha”, 159.

⁹⁸⁰ BOA, İ.TAL, No. 63, Gömlek No. 65.

⁹⁸¹ BOA, İ.TAL, No. 155, Gömlek No. 49.

⁹⁸² BOA, İ.TAL, No. 195, Gömlek No. 49.

⁹⁸³ BOA, İ.TAL, No. 227, Gömlek No. 64.

⁹⁸⁴ BOA, BEO, No. 1560, Gömlek No. 116951.

⁹⁸⁵ BOA, ŞD, No. 3194, Gömlek No. 58.

Mülkiye Dairesi Azası ⁹⁸⁶			
Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası ⁹⁸⁷	Oldenburg Grandüklüğü	1902	Merit
Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası ⁹⁸⁸	İngiltere	1902	Madalya
Evkaf Nazırı ⁹⁸⁹	Almanya	1906	Aigle Rouge
Evkaf Nazırı ⁹⁹⁰	Almanya	1908	Kırmızı Kartal
Eski Petersburg Elçisi ⁹⁹¹	Rusya	1914	Romanov Hatıra Madalyası

⁹⁸⁶ BOA, BEO, No. 1625, Gömlek No. 12125.

⁹⁸⁷ BOA, İ.TAL, No. 275, Gömlek No. 34.

⁹⁸⁸ BOA, İ.TAL, No. 288, Gömlek No. 88.

⁹⁸⁹ BOA, Y.PRK. EV, No. 4, Gömlek No. 53.

⁹⁹⁰ BOA, Y.EE, No. 13, Gömlek No. 25.

⁹⁹¹ BOA, HR. SYS, No. 2964, Gömlek No. 4.

Ek 13: Turhan Paşa'nın Kısa Kronolojisi

Doğum/Eğitim/Görevi	Görev Yılı
Yanya'da doğdu.	1846
Zosimia Rum Okulu eğitimi	1856-1862
Atina Üniversitesi eğitimi	1863
Paris eğitimi	1863-1866
Babîâli Tercüme Odası memuriyeti	1866
Petersburg Sefareti Kâtipliği	1867-1874
Berlin Sefareti Kâtip/Maslahatgüzarı	1874-1877
Viyana Maslahatgüzarı	1877
Roma Sefiri	1878-1881
Teke Mutasarrıfı	1881-1886
Urfa Mutasarrıfı	1886
Madrid Sefiri	1886-1894
Paris Sıhhiye Kongresi Başdelegesi	1893
Girit Vali Vekili	1894
Hariciye Nazırlığı	1895
Girit Valiliği	1896
Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı (1897-1904)	1897
Alman İmparatoru II. Wilhelm'i Karşılama Görevi	1898
Livadya Fevkalade Elçiliği	1898
Lahey Konferansı Murahhası	1899
Karadağ Prensine Mihmandarlığı	1899
Protokollerin İmzası İçin Lahey'e Gitmesi	1900
Paris Görevi (Damat Mahmud Celaleddin Paşa'yı İkna Görevi)	1900
Roma Görevi (Cenaze Töreni)	1900
İran Şahına Mihmandarlığı	1900
Livadya Fevkalade Elçiliği	1900
Berlin Görevi (Prusya Devleti'nin 100. Kuruluş Yılı Dönümü Şenliklerine Katılımı	1901

Londra Görevi (Cenaze Töreni)	1901
Oldenburg Grandükasına Mihmandarlık	1902
Prences Windisch Gfrätz'e Mihmandarlık	1902
Livadya Fevkaleda Elçiliği	1902
Londra Görevi (Taç Giyme Töreni)	1902
Prens Mirko'nun Düğünü İçin Çetine'de	1902
Rus Grandükü N. Nikolayeviç'e Mihmandarlığı	1902
Alman Prenslerine Mihmandarlık	1903
Rus Prensesi Maria'ya Karşılama Görevi	1903
Şam-Maan Demiryolu Hattı Açılışı Görevi	1904
Evkaf Nazırı	1904-1908
Konya-Ereğli Demiryolu Hattı Açılış Görevi	1905
Berlin Görevi (Düğüne Katılımı)	1905
II. Lahey Konferansı Başdelegesi	1907
Korfu Görevi (Alman İmp. Mihmandarlığı)	1908
Şura-yı Devlet Reisliği	1908
Petersburg Büyükelçisi	1908
Arnavutluk Başbakanı	1914
Arnavutluk Başbakanı (II. Defa)	1918-1920
Vefatı	1927

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Muhammet BALLI	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Giresun Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Giresun Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Ballı, Muhammet, “Bir Osmanlı Diplomatı: Mehmed Feridun Bey (1847-1903)”. <i>History Studies</i>, 13/6, Samsun 2021, 1729-1749, DOI: 10.9737/hist.2021.1057	
2. Ballı, Muhammet, “Alman Prensleri Friedrich Wilhelm ve Eitel Friedrich’in Anadolu Seyahati (1903)”. <i>Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi</i>, 8/2023, 165-190, DOI: 10.24186/vakanuvis.1184452.	
3. Ballı, Muhammet, “Bir Devlet Adamının Hamidiye Bürokrasisindeki Serencâmı: Mehmed Nuri Bey Örneği”. <i>Near East Historical Review</i>, 12/4, October, 2022, 391-414, DOI: /10.29228/nehreview.64350.	
4. Ballı, Muhammet, “Rus Prensi Alexandr Mihailoviç’in Osmanlı Ülkesine Ziyareti (1901)”. <i>Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi</i>, 9/1, 2024, 140-162, DOI: 10.24186/vakanuvis.1412287.	